

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TARİH-İ HUMÛLÎ (ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gul Ahmad BURHANI

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

EYLÜL-2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH-İ HUMÛLÎ (ÇEVİRİ VE DEĞERLENDİRME)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gul Ahmad BURHANI

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez sınavı 10/9/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK	Başarılı
Doç. Dr. Seda YIMAZ VURGUN	Başarılı

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	GUL AHMAD BURHANI
Öğrenci Numarası	:	1660Y12116
Enstitü Anabilim Dalı	:	TARİH
Enstitü Bilim Dalı	:	YAKINÇAĞ TARİHİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Tarih-i Humûlî (Çeviri ve Değerlendirme)
Benzerlik Oranı	:	% 1

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

13/08/2020
İmza

Sakarya Üniversitesi ..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafıma yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Tarih: 13.08.2020

İmza: B.Çelik

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Dünya tarihini incelediğimizde farklı dönemlerde farklı bölgelerin geliştiğini görmekteyiz. Bu gelişmeleri incelemek tarihçilerin en önemli görevlerinden sayılır ve bu incelemeler de bütün o bölgelerde yaşayan milletler için çok önemlidir. Tarih boyunca en hareketli bölgelerden biri olan Orta Asya'da meydana gelen olayların anlaşılması Uzak Doğu, Orta Doğu, Anadolu ve Avrupa tarihlerinin de iyi bir şekilde anlaşılması için büyük bir önem arz etmektedir.

Türkiye'de Yakın Çağ tarihi alanındaki araştırmalar daha çok Osmanlı ve onun etrafındaki ülkeler ile Avrupa tarihine yoğunlaşmıştır. Orta Asya ile ilgili araştırmalar sınırlı sayıda kalmıştır. Yakın Çağ boyunca Orta Asya'da neler yaşandığı ve yaşananların arka planı hakkında birçok soru işareti bulunmaktadır. Bu nedenle Yakın Çağ dönemi Orta Asya tarihi araştırmaları konusunda bir boşluk hissedilmektedir. Örnek olarak tarihçiler Orta Asya tarihinde Timurlular dönemini önemli dönemlerden biri olarak kabul ederler. Bazı tarihçiler Mangıtlar dönemini çöküş dönemi olarak ifade etmektedirler. Aslında kapsamlı baktığımızda anlayabiliriz ki en mühim ve yakın tarihsel miras Mangıtlar dönemidir. 1991 yılında kurulan bu günkü Özbekistan devleti Mangıt Hanedanlığı'nın idaresindeki Buhara Emirliği'nden doğmuştur. Biz de onların dönemini iyi bir şekilde bilmek için önemli kaynaklarından biri olan *Tarih-i Humulî*, ki 1836-1847 yılları arasında Ebu'l-Fuzuli isimli tarihçi tarafından Farsça olarak kaleme alınan bu ana kaynağı yüksek lisans tezi olarak Türkiye Türkçesine tercüme edip değerlendirmeye çalıştık.

Tarihin ana kaynaklarının ortaya çıkarılması tarih araştırmaları için yeni bir hareket ve yol kazandıracaktır. Orta Asya tarihi ile ilgili günümüze kadar ulaşan tarihî eser, bilgi ve belgelerin sınırlı olması, daha da önemlisi bu sınırlı kaynakların çoğunun Türkiye'de bulunmaması bölge tarihi araştırmaları konusunda bazı zorluklara neden olmaktadır. Bu sebepten Orta Asya tarihi araştırmalarında tarihî kaynakların ortaya çıkarılması ve tarih metoduna uygun bir şekilde incelenmesi bu alandaki eksiklikleri giderecektir. Araştırmacıların tarihî kaynaklardan daha çok faydalanmalarını sağlayacaktır. Tezimiz bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Yakın çağ döneminde Orta Asya'da meydana gelen olaylar birbirleriyle bağlantılı gelişmiştir ve her bölgenin siyasi durumu komşularına da tesir etmiştir.

Tarihî olayların yazılması bazen devletler ve bazen de dönemin âlimleri tarafından kayda alınmıştır. Çeşitli günlükler, kıssalar ve hatıralar daha da önemli olan dönemin tarihçileri tarafından kaleme alınan vakayinameler günümüze kadar ulaşmıştır.

Tarih-i Humulî'nin metin çevirisi ve değerlendirmesinin yapıldığı bu tez çalışmasında eserin orijinal dili olan Farsçadan Türkiye Türkçesine tercüme ederken anlam bütünlüğünün sağlanmasına mümkün olduğu kadar gayret gösterilmekle beraber lehçe ve ifade farklılıklarından kaynaklanan yanlışlıklar olduğunu ifade edebilirim.

Bu çalışmada danışman Hocam Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK tenkitli metin neşri yöntem ve uslu çerçevesinde yönlendirdiği, çeşitli kaynaklar ve örnekleri gösterdiği, kitabın fotokopisine ulaşmamda yardımcı olduğu ve her türlü desteği için teşekkür ederim. Yine jüri üyesi olarak savunma sınavımda bana değerli katkılar sunan ve görüş bildiren hocalarım Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK ile Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN'a müteşekkirim.

Gul Ahmad BURHANI

10 Eylül 2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: ESER VE YAZAR	5
1.1. Eserin Adı	5
1.2. Eserin Yazım Tarihi.....	5
1.3. Eserin Nüshaları.....	6
1.4. Eser Hakkında Yapılan Araştırmalar	8
1.5. Eserin Kaynakları	9
1.6. Eserin Yazarı.....	11
İKİNCİ BÖLÜM: ESERİN İÇERİK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 16	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: NADİR ŞAH AFŞAR'DAN EMİR NASRULLAH HAN'A KADAR BUHARA EMİRLİĞİ'NİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	25
METİN ÇEVİRİSİ	32
SONUÇ	203
KAYNAKÇA	206
EKLER	208
ÖZGEÇMİŞ	435

KISALTMALAR

- ERBDAE** : Ebu Reyhan Biruni Doğu Araştırmalar Enstitüsü
- İSAM** : İslam Araştırma Merkrzi
- OAUAЕ** : Orta Asya Uluslararası Araştırma Enstitüsü
- ÖBADAЕYE** : Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmalar ve El Yazmaları
Enstitüsü
- TBADAЕYE** : Tacikistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmalar ve El Yazmaları
Enstitüsü
- WUFA** : Writers Union of Fere Afganistan(Afganistan Özgür Yazarlar Birliği)

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	■	Doktora	
Tezin Başlığı: Tarih-i Humûlî (Çeviri ve Değerlendirme)			
Tezin Yazarı: Gül Ahmed BURHANI Danışman: Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK			
Kabul Tarihi: 10.9.2020		Sayfa Sayısı: VI(ön)+205(tez)+230(ekler)	
Ana bilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
Türkistan Hanlıklarının en eski ve büyüğü olan Buhara Hanlığı'nın önemli kaynaklarından biri olan <i>Tarih-i Humulî</i>, 1836-1847 yılları arasında Ebu'l-Fuzulî lakabını taşıyan tarihçi tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser 1740 yılında büyük Türk hükümdarı Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali ve Buhara Hanlığı'nda kargaşanın en yüksek seviyede olduğu, düzen ve istikrarın ciddi manada bozulduğu bir dönemi anlatması açısından önemlidir. <i>Tarih-i Humulî</i> 1740-1830 yılları arası Buhara Hanlığı tarihini merkeze almıştır. Diğer ana kaynaklar ile araştırma eserlerin verdiği bilgilerle karşılaştırarak kaynağın değeri, ayrıntıları ve farklılığı ortaya koyulmuştur. Bu çalışmamızda Türkiye'de tarih alanında henüz incelenmeyen, 1740-1830 yılları arasında gerçekleşen olayları anlatan ve Farsça dilinde yazılan <i>Tarih-i Humulî</i> kitabının Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bu eserde söz edilen olaylar çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar döneminin değerlendirilmesi yapılmıştır. Vakayinamenin orijinal Farsça el yazması matbu Farsçaya Gulam Kerimî ve İrade Kayumova tarafından aktarılarak 2013 yılında yayımlanmıştır. Eserin bu Farsça nüshası fotokopi şeklinde tezin son kısmına yerleştirilmiştir. Eserin Türkiye Türkçesine çevirisi ve değerlendirmesi tarih araştırma tarzı ve metoduna göre ulaştığımız kitap çerçevesinde iç ve dış tenkite tabi tutularak yapılmıştır. Eseri Farsçadan Türkçeye çevirirken Farsça şiirleri de mümkün olduğunca basit bir şekilde çevirmeye çalıştık. Ayet-i kerimeleri uygun şekilde koyup hükümdarların uzun uzadıya anılan unvanlarını ise kısaltarak belirttik. Bu eserin çevirisi ile dönem araştırmalarına ilginin artacağı kanaatindeyiz.			
Anahtar Kelimeler: Tarih-İ Humulî, Türkistan, Buhara Hanlığı, Mangıt Hanedanı			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree Ph. D.	☐	☐
Title of Thesis: Tarih-i Humûlî (Translation and Evaluation)		
Author of Thesis: Gul Ahmed BURHANI Supervisor: Assoc. Prof. Muhammed Bilal ÇELİK		
Accept Date: 10.9.2020	Number of Pages: VI(pretext)+205 (mainbody)+230(add)	
Department: History	Subfield: Contemporary History	
<i>Tarih-i Humulî</i> (History of Khumuli), one of the most important sources of the Khanate of Bukhara, the oldest and largest one among the Turkestan Khanates, was written by the historian who was nicknamed Abu'l-Fuzulî between 1836-1847. This work is important in terms of describing the invasion of Turkistan by the great Turkish ruler Nadir Shah in 1740 and a period when the disorder was at the highest level in the Khanate of Bukhara and the order and stability were seriously disturbed. <i>Tarih-i Humulî</i> focused on the history of the Khanate of Bukhara between 1740 and 1830. The value, details and differences of the source were revealed by comparing it with the information provided by the research works and other main sources. In this study, <i>Tarih-i Humulî</i>, which has not investigated yet in the field of history in Turkey and describes the events that took place between the years of 1740-1830, was translated from Persian language to Turkish. Within the framework of the events mentioned in this work, an evaluation has been made of the Manghit period of the Khanate of Bukhara. The original Persian manuscript of the chronicle was published in 2013 with a printed Persian translation by Ghulom Kerimiy and Iroda Qayumova. This Persian version of the work has been placed at the end of the thesis in photocopy form. The translation into Turkish and its evaluation was conducted framework within which we reached by the style and method of historical research subjected to internal and external criticism. While translating the work from Persian to Turkish, we tried to translate Persian poems as simply as possible. We put the verses appropriately and shortened the titles of rulers that were mentioned at length. We believe that with the translation of this work, interest in period of research will increase.		
Keywords: Tarikh-i Khumulî, Turkistan, Bukhara Khanate, Manghit Dynasty		

GİRİŞ

Buhara, Semerkand ve Karşı şehirlerini içine alan Mâverâünnehr bölgesi Özbekistan'ın merkezini oluşturmaktadır. Mâverâünnehr, Türkistan'ın merkezinde yer alıp Ceyhun (Amu) ile Seyhun (Sir) nehirleri arasında kalan tarihî bir bölgedir. Bugün bölgenin tamamı Özbekistan sınırları içindedir. Orta Çağ'da İslam uygarlığının geliştiği bölgelerden biri olan Mâverâünnehr'deki Semerkand ve Buhara kentleri önemli kültür merkezlerinden sayılmaktadır.

Kadim ve büyük bir tarihe sahip olan Mâverâünnehr, antik çağlara uzanan tarihi zenginliği, coğrafyası ve kültürünün pek çok yönü şimdiye kadar tarihçiler tarafından incelenmiştir. Özellikle Buhara geçmişte büyük bir şöhrete sahip olduğu artık günümüzde iyi bilinmektedir.

Mâverâünnehr bölgesi İslam öncesi ve İslamî dönemde Orta Asya'nın merkezinde yer almıştır. Bu bölge büyük ve güçlü hükümdarlara ve dünya tarihine yön verecek büyük olaylara şahitlik etmiştir. Özellikle İslam dininin bölgede yayılması ve yönetim tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinden sonra Mâverâünnehr İslam kültürü ve eğitimin merkezi olmuştur. Bu sebepten Buhara'ya İslam dünyasının dört bir köşesinden çok sayıda öğrenci gelip bu bölgede eğitim alarak memleketlerine döndükten sonra Buhara ve Mâverâünnehr kültürünü kendi topraklarına taşımışlardır(ÇELİK, 2009, s. 1-2).

Geçmişten günümüze kadar Mâverâünnehr türlü imparatorlukların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Partlar, Harezmler, Sogdlar, Aryanlar, Selçuklular, Cengizliler, Timurlular gibi büyük devletler bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Orta Asya özellikle Mâverâünnehr Türk İslam kültürünün merkezi ve İpek Yolu güzergâhındaki önemli şehirleriyle dünyanın önemli bölgelerinden birisi olarak bu konuma sahip olmuştur. Buhara, Semerkand gibi şehirler önemli uygarlık merkezleriyle tarih içinde yer almışlardır(HAMADANİ 2009 s. 6-7). Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve savaşlarda yenilmez Moğol ordusu bu bölgenin düzeninin değişmesine sebep olmuştur. Cengiz Han'dan sonra devleti ve toprakları oğulları arasında paylaşılmıştır. Cengiz Han'ın oğulları kendi hükümlerlikleri altındaki bölgeleri bağımsız olarak yönetmişlerdir.

Mesela Orta Asya’da ikinci oğlu ağatay ve soyundan gelenler bu bölgede hükümdarlık yapmışlardır (AINİDİNG, 2015, s. 1).

Çağatay Hanlığı’ndan sonra Timurlu Devleti, ondan sonra da zbek Hanlıkları ortaya çıkmıştır. zbek Hanlıkları dönemini incelediğimizde 1740 yılında Türkistan’da meydana gelen büyük olaylarla karşılaşırız. Bu olaylardan biri bu günkü İran topraklarında hüküm süren Nadir şah’ın Güney Türkistan’ı işgal etmesidir. Bu işgalin sonucunda Batı Türkistan’da eski Cengizli sülaleleri düşmüş ve bu soydan olmayanların yönetimleri altında yeni hanedanlar ortaya çıkmıştır. Hive Hanlığı’nda Kongratların Buhara Emirliği’nde ise Mangıtların iktidara gelmesi bu gelişmelere örnek olarak verilebilir. Bu hanedanlar Cengiz Han soyundan gelmemelerine rağmen onunla beraber seferlere katılan boylardandılar.

Çalışmanın Konusu

Çalışmamızda günümüzdeki Özbekistan devletinin temellerini kuran ve tarihi mirası olan Buhara Emirliği’nin 1740-1830 yılları arasındaki döneme ait olan *Tarih-i Humli*’nin çalışma konusu olarak seçtik. Bu eseri konumuz olarak seçmemizin nedeni Türkiye’de tarih alanında henüz incelenmeyen, 1740-1830 yılları arasında Buhara Hanlığı’nın Mangıtlar döneminde gerçekleşen olayları ve politikalarını içermektedir.

Tez başlangıç olarak *Tarih-İ Humli* (eviri ve Değerlendirme) yapılacaktır. Bu çalışmanın birinci kısmında *Tarih-İ Humli*’nin değerlendirmesi ve ikinci kısmı ise *Tarih-İ Humli*’nin eviresi yapılmıştır.

Çalışmanın nemi

Bu çalışmada daha önce incelenmeyen ana kaynaklardan biri olan *Tarih-İ Humli* incelenmiştir. Tarihî süreç içinde birçok tarihî eser ya o dönemin yöneticilerinin bizzat kendisi ya da o yöneticinin maddi desteğiyle kaleme alınmıştır. Cengiz Han’dan sonra Orta Asya’da kurulan devletlerin yöneticilerinin çoğu kendilerinin Cengiz Han soyundan geldiklerini iddia edip iddialarını ispatlamak için bu tür eserlere başvurmuşlardır. Bazen Cengiz Han’ın soyundan gelmeyen devlet yöneticileri de kendilerinin onun soyundan geldiğini vurgulayan eserler yazdırmışlardır. Orta ağ,

Yeni Çağ ve Yakın Çağ dönemlerdeki tarihçilerin tarih yazma yöntemlerinde de bunu görebilmekteyiz (AİNİDİNG, 2015, s. 2). Bu eserlere örnek olarak Ebu'l-Fuzuli bi'l-Humulî'nin *Tarih-i Humulî* isimli eserini verebiliriz. *Tarih-i Humulî* Orta Asya tarih yazıcılığı geleneğine göre 1740 yılında Nadir Şah'ın Türkistan'a saldırmasından 1830 yılına kadar meydana gelen olayları sırasıyla şu şekilde yazmıştır. Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Müellif eserine *mukaddime* ismini verdiği kısım ile başlayarak burada önce kendi hayatı ve çocukluk dönemini, sonra bazı derviş ve şeyhler ile Buhara hükümdarlarından Ebu'l-Feyz Han (1711-1747) ve oğlu Ubeydullah Han'ın hâkimiyetinden bahsetmiştir. Humulî eserinin ana bölümü olan ikinci kısımda özel olarak Mangıtlar Hanedanı'ndan Muhammed Rahim Han (1756-1759), Danyal Atalık (1759-1785) ve Emir Şah Murad Masum (1785-1800) dönemi olaylarına odaklanmıştır. Ayrıca eserde Emir Masum, Emir Haydar (1800-1826), Emir Nasrullah Han (1827-1860) ile Orta Asya'nın bazı beylerinin yaptığı faaliyetlerin yanı sıra Mugyan, Kışnud, Zerefşan, Bedehşan ve Belh şehirlerine Mangıt Emirlerinin yaptıkları bazı medreseleri, camileri ve diğer devlet binaları birebir kaydedilmiştir. *Hatime* ismini verdiği üçüncü kısımda da Nakşibendiye Şeyhleri ve Halifelerinden bahsetmiştir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmamızın amacı öncelikle bahsi geçen *Tarih-İ Humulî* (Çeviri ve Değerlendirme) ki o dönemin olaylarının açık bir şekilde incelemesidir. Bu eserin çevirisi ile dönem araştırmalarına ilginin artacağı ve Türkistan tarihinin incelenmesi açısından önemli bir boşluğun doldurulacağı kanaatindeyiz.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmamızda Farsça dilinde yazılan *Tarih-i Humulî* kitabının Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Vakayinamenin orijinal Farsça el yazması matbu Farsçaya Gulam Kerimî ve İrade Kayumova tarafından aktarılarak 2013 yılında yayımlanmıştır. Eserin bu Farsça nüshası fotokopi şeklinde tezin son kısmına yerleştirilmiştir. Eserin Türkiye Türkçesine çevirisi ve değerlendirmesi tarih araştırma tarzı ve metoduna göre ulaştığımız kitap çerçevesinde iç ve dış tenkite tabi tutularak yapılmıştır. Eseri Farsçadan Türkçeye çevirirken Farsça şiirleri de mümkün olduğunca basit bir şekilde

çevirmeye çalıştık. Ayet-i kerimeleri uygun şekilde koyup hükümdarların uzun uzadıya anılan unvanlarını ise kısaltarak belirttik.

Bu eserde söz edilen olaylar çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar döneminin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışma konumuzun bir parçasının olduğu olan *Tarih-İ Humûlî* Değerlendirme kısmında İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi) kitap honasından ve İkinci olarak Sakarya üniversitesini kitap hamasinden yararlandık.

Değerlendirme kısmında eserler araştırma yöntemi kullanılmıştır ki ilk araştırma eser Gulam Kerimi ve İrada Kayumovaya aittir. Eser¹ 2013 yılında Tacikistan Farsçasında tahsisi, Mirza Abdul azim Bostanı Buharayıye ait olan Tufeyi Şahı eseri, Türkiye yazarlarınızdan Muhammed Bilal Çelik doktora tezi ki 1800-1865 yıllar arasında Buhara Emirliği başlığı olan tez ve Afgan yazarı Mir Gulam Muhammed Gobar eseri Afganistan der mesir tarih isimli eseri ve son olarak Muhammed Akber Aşık Kabul iye ait olan Tarihi-i Huznul milel Buhara ki Emir Said Alim Han Hatıralarından ibaret olan eserden kullanılmıştır.

---

¹ *Tarih-i Humulî tashisi*, semerkend, 2013.

BİRİNCİ BÖLÜM: ESER VE YAZAR

1.1. Eserin Adı

Çevirdiğimiz bu eserin müellifi Molla Cuma Kulu Humulî Farsça kaleme aldığı çalışmasına risale, tezkire ve muhtasar gibi genel ifadelerle isim vermiştir. Sonradan Sadreddin Aynî *Tarih-i Emiran-i Mangitiye* isimli eserinde bu tarihî kaynak için *Tarih-i Humulî* ismini vermesinin yanında “Humulî’nin çalışmaları” şeklinde genel bir ifade de kullanmıştır. Gulam Kerimi ve İrade Kayumova üzerinde çalışıp bu eseri yayınlamışlardır. Yayınladıkları çalışmanın kapak sayfasında vakayinameyi Tarih-i Humulî olarak isimlendirse de içeride vakayinameye *Ahval-i Cuma Kuli* başlığını uygun görmüşlerdir. Eserin basılmış hali 243 sayfadır. Buna baskıya 42 sayfalık Özbek Türkçesi ve İngilizce bir giriş yazılıp eserin sonuna eklenmiştir. Lakin birçok araştırmacı bu esere *Tarih-i Humulî* ismini vermişlerdir. Eser 1836-1847 yılları arasında Buhara Hanlığı’nın Urgut şehrinde yazılmıştır. 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova bu eseri Haydar Han Semerkand ve Yoldaş Hoca Buharalı Orta Asya Uluslararası Araştırma Enstitüsü (OAUAE) Hocalarının denetimi altında yayınlamışlardır. Eserin müellifi molla Cuma Kuli Buhara Emirliği’nde kadı olarak görev yapmıştır. Bu yüzden bu eser Türkistan’ın mühim kaynaklarından sayılır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. I).

Çalışmamız boyunca eseri içerik bakımından inceleyerek eserin yazılış amacının Mangıtlar sülalesinin hâkimiyeti, bilhassa Emir Şah Murad dönemini anlatmak olduğunu söyleyebiliriz. Eserde Mangıt Hanedanı’nın yönettiği Buhara Emirliği’nin tarihini aydınlatmak için önceki olaylara da yer verilmiştir. Bu eserin *Tarih-i Humulî* ya da *Ahval-i Cuma Kuli* adını alması hem içerik hem de yazarın asıl amacı açısından uygundur.

1.2. Eserin Yazım Tarihi

Bu eser ilk defa 1836-1847 yılları arasında Ebu’l-Fuzulin lakabını taşıyan tarihçi ve edebiyatçı tarafından kaleme alınmıştır. Yazar eserin bazı kısımlarında kendisini bizzat olayların içinde olduğunu ifade etmektedir. Anke Von Kügelgen *Die Legitimierung der mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18.-19. Jahrhundert)* isimli kitabının 163. sayfasında *Tarih-i Humulî*’nin yazılış tarihi hakkında

şöyle der: Bu eserin ayrı bölümleri göz önüne alındığında Humulî'nin bu eseri sürekli ve devamlı olarak yazmadığı bilinmektedir. Bazı zorlayıcı nedenlerden ötürü birkaç kez yazmayı bırakıp tekrar başlaması muhtemeldir. Mesela çalışmanın ilk bölümünde çocukluk ve ergenlik yaşamını, eğitim ve öğrenimini ve Mangıt Emirliği'ndeki gelişmeleri 1836-1837 ve 1837-1838 yılları arasında yazmaya başlaması ihtimali vardır. Kitabının Nakşibendiye ve Sufilerle ilgili olan son kısmını 1839-1840 yılları arasında yazmıştır. Humulî'nin yetmiş beş yaşında 1847-1848 veya 1848-1849 yılları arasında çalışmasını tamamlamış olması mümkündür (KÜGELGEN, 2002, s. 163). Ama Taşkent'teki mevcut nüshasına göre bu kitap 1836 yılında yazılmıştır (BARZGAR, 2013, s. 43). Buhara Emirliği'nin kuruluşundan itibaren devlet yönetiminde etkili olan Nakşibendiye Tarikatı'nın Hocaları bu hanedanın iktidara gelişinden sonuna kadar Buhara Emirliği hükümdarlarına destek olmuşlardır. Bu sebepten dolayı yazar eserin sonuna Nakşibendiye Tarikatı'nın dört mürşidi hakkında övgüler yazarak onların faziletli insanlar olduklarını söyleyip onlara yakınlık göstermiştir. Onlar için dualar edip eserin en son sayfasında kendisi ve oğulları hakkında bilgi vererek eseri bitirmiştir. Bunları göz önüne aldığımızda eserin Şah Murad Masum'un tahta oturmasından sonra yazıldığı söylenebilir.

1.3. Eserin Nüshaları

1836-1847 yılları arasında yazılan bu eserin dört nüsha vardır. Bunlardan biri Tacikistan'ın Duşanbe şehrindeki Tacikistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları ve El Yazmaları Enstitüsü (TBADAEYE) kütüphanesinde 294 numara ile mahfuzdur. İkincisi Özbekistan'ın Taşkent şehrinde Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları ve El Yazmaları Enstitüsü'nde (ÖBADAEYE) 3/37 numara ile kayıtlıdır (rch.ac.ir, 2020). Eserin diğer iki nüshası ise Semerkand şehrinde bulunmaktadır. Bu çalışmada kullandığımız nüsha 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova tarafından düzenlenerek yayınlanmıştır. Çalışmamızda eserin 2013 yılında Mega Yayınevi tarafından basılmış halini kullanmaktayız (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. II). Bu eserin şu anda dört nüshası olduğu bilinmektedir. Bunlardan ikisi nispeten eksiksiz, diğer ikisi ise sadece belirli bölümlerini içerir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XII).

Birinci nüsha: Duşanbe şehrinde kayıtlı olan bu nüsha *Tarih-i Humulî*'nin mukaddime bölümünü içerir. Bu bölüme geleneksel olarak *Tercüme-i Kadı Cuma Kulu Humulî* başlığı verilmiştir. Bu bölümün aslında yazarın kendi imzası ile orijinal fotokopisi olduğu ileri sürülmektedir. Ancak Duşanbe nüshası (ÖBADA EYE)'sında bulunan imza ile karşılaştırıldığında imzaların tutmadığı görülmüştür. Duşanbe nüshası T ve S nüshalarının temelinde tamamlanmıştır. Sonra metinleri karşılaştırarak Duşanbe kopyasına D nüshası olarak isim verilmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, s. XIII - XIV).

İkinci nüsha: Eserin ikinci nüshası (ÖBADA EYE) listesinde 37/6.10 numara ile mahfuzdur. İkinci nüsha diğer mevcut nüshalar arasında eserin en eksiksiz kopyasıdır ki diğer kopyalarına göre bazı önemli mevzulara sahiptir. Bu nedenle ikinci nüsha bir anlamda Humulî'nin eserinin bir derlemesidir. Bu yazma 1861-1862 yıllarında Molla Ubeydullah ibni Damulla Niyaz Baki tarafından kopyalanmış, sonra bu eserin kopyasına T ismi verilmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XII - XIII).

Üçüncü nüsha: Semerkand bölgesindeki Merganca köyü sakinlerinden Abdullah Han İşan Muhidinov'a ait olan kopyanın el yazması S nüshası olarak adlandırılmıştır. Bu nüsha aslında Humulî'nin öğretmeni olan Muhammed Lütfullah'ın (Baba Hoca) küçük kardeşi olan Sufi Hoca'nın torunu Mutahhar Hoca Urgutî tarafından kopyalanmıştır. Mutahhar Hoca çalışmanın kopyasını elde ederek kendi kütüphanesinde saklamıştır. Kütüphanesinde bulunan bu nüshada kendi babası Mansur Hoca hakkında bilgiler bulunur. Babasının ona atalarının yazılı bir tarihi olduğunu ancak hasar gördüğünü ve Mutahhar Hoca'nın yeniden kopyalaması gerektiğini söylediğini belirtir. Mutahhar Hoca başlangıçta kopyalamayı ertelemesine rağmen daha sonra bu işi üstlenmiştir. Sonra 04.05.1901 tarihinde yeni kopyayı tamamlamıştır. Söz konusu eserin kimliği hakkında hiçbir şey söylemese de *Tarih-i Humulî*'nin S nüshası metnini T nüshasının 280a'yakadar olan sayfaları ile eşdeğer bir noktada sona erdirmiştir. Eserin S nüshasının el yazması mukaddime ve Buhara Emirliği'ne ait olan bölümleri içermektedir. Eksik metin dışında S kopyası yanlış yazılmış veya gözden kaçan çok sayıda kelime ve cümle ile ayırt edilir.

Dördüncü nüsha: Bu nüsha (ÖBADA EYE) listesinde 79/13 numara ile mahfuzdur. Bu nüshada tasavvuf hakkında *Tarih-i Humulî*'den Musa Han Dehbidî ve halifeler ile ilgili

bir dizi konular yer almaktadır. Bu nüshanın aslında *Tarih-i Humulî*'nin bir kısmını içerdiği kabul edilmeyip bu nüshaya *Menakıb-ı Şeyh Musa Han Dehbidî* ismini vermişlerdir. Aslında farklı bir çalışmadır. *Tarih-i Humulî*'den elde edilen kopyasına tarih verilmemesine rağmen 1914-1915'te bu vakayiname üzerinde çalışan kişi eseri *Tarih-i Humulî*'den özet şeklinde kopyalandığını bildirmektedir. Yazar Mirza İsmeddin Neseffî eseri molla Ubeydullah ibni Damulla Niyaz Baki'nin 1861-1862'de T el yazmasından bir kopya olan bu kısım metinden çıkarılmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi eserin T nüshası mevcut baskı için temel metindir. T nüshası metni zaman zaman S ve D nüshalarıyla karşılaştırılarak yayınlanmıştır. Bilindiği gibi modern öncesi İslami kopyalama uygulamaları noktalama işaretlerini atlamaktadır. Bu mevcut metin baskısında anlamalarına yardımcı oldukları noktalara noktalama işaretleri eklenmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. XIV).

1.4. Eser Hakkında Yapılan Araştırmalar

Ebu'l-Fuzuli Humulî eserine risale, tezkire, muhtasar adını vermiştir. Sonrada bu eserin el yazması Mutahhar HocaSufi Hoca'nın oğlunun torunu tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. Sovyet döneminde Orta Asya tarihçileri *Tarih-i Humulî*'yi nadiren tarihsel bir kaynak olarak kullanmışlardır. Bu ihmalin bir nedeni Taşkent'te (ABRDAE) saklanan çalışmanın en eksiksiz mevcut nüshası kopyasının son bölümü yıllarca tarihçiler tarafından göz ardı edilmesidir. 1920'lerde Tacik yazar ve bilim adamı Sadreddin Aynî'nin, özellikle dikkatini çeken ilk vakayinamelerden biri Humulî'nin eseridir. Sadreddin Aynî bu eserden kendi yayınlarında yoğun bir şekilde yararlanmış (database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com, 2020).1990 yılının ikinci yarısından başlayarak B. Babacanov, Anke Von Kügelgan ve Kh. Yoldaş hocayev, Nakşibendiye ve Müceddidiye tarihi konusundaki araştırmalarının bir parçası olarak Humulî'nin eserinden yararlanmışlardır. Sonuç olarak Humulî'nin özellikle *Tarih-i Humulî* isimli eseri geniş çapta tanınmaya başlamıştır. *Tarih-i Humulî*'nin müellifi eserini risale, tezkire ve muhtasar gibi genel ifadelerle isimlendirmiştir. Lakin araştırmacılar esere *Tarih-i Humulî* ismini vermişlerdir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. IX).

Son zamanlarda *Tarih-i Humulî*, tarihçilerin ve özellikle tasavvuf tarihini inceleyen uzmanların dikkatini çekmeye başlamıştır. Nakşibendiye ve Müceddidiye'nin tarihi

üzerine son zamanlarda kaynak olarak kullanılması, Humulî'nin hayatı ve çalışmalarına olan ilginin artmasında özellikle etkili olmuştur. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Humulî'nin eseri genel olarak tarih ve şiirler olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. 1920'lerde, Tacik yazar ve bilim adamı Sadreddin Aynî, Humulî'nin yaratıcı çalışmalarına özellikle dikkat çeken ve kendi yayınlarında yoğun olarak *Tarih-i Humulî*'ye atıfta bulunan ilk kişilerden biriydi. Humulî'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi, Tacik bilim adamı Resul Hodizoda'nın çalışmalarında ve Semerkand âlimlerini eserlerinde de yer bulmuştur. 1926 yılında Ebu Tahir Hoca Semerkandî *Samariya* isimli eserinin Özbekçe tercümesinin önsözünde *Tarih-i Humulî*'den bahsetmiştir. Ama Ebu Tahir Hoca eseri tamamladıktan sonra birkaç yıl söz konusu eseri yayımlamamıştır. Sadreddin Aynî *Tarih-i Emiranî Mangitiye* isimli eserinde *Tarih-i Humulî* ismi yerine Humulî'nin çalışmaları diye genel bir ifade kullanmıştır. Sadreddin Aynî bu çalışmanın *Tarih-i Humulî* başlıklı geleneksel unvanını verilmesinin etkili olduğunu düşünmektedir (KERİMÎ ve KAYUMOVA, 2013, s. IX).

2012 yılında Muhammed Bilal Çelik *Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri* adlı makalesinde bu eser üzerine çalışarak eserden *vakayiname* olarak söz etmiştir. Söz konusu makalede yazarın ismi Ebu'l-Fuzuli Cuma Kulu, lakabı Humulî bin Sufi Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandî el-Şodarî el Urgutî olarak belirtilmiştir. Humulî'nin vakayinamesinin Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgal ettiği 1740 yılından Emir Nasrullah dönemine kadar olayları oldukça ayrıntılı ele aldığını bildirmektedir (ÇELİK, 2012, s. 789).

Bu eser bilindiği üzere detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Ele alınan bu çalışmamızın orijinal metni son olarak 2013 yılında Gulam Kerimi ve İrade Kayumova (OAUA) tarafından yayınlanmıştır. Bu esere *Ahval-i Cuma Kulu* ismini vermişlerdir. Bu eserin Farsça metninin Türkçe çevirisi yapılmıştır.

1.5. Eserin Kaynakları

Tarih-i Humulî'de müellif günlük olaylarını yazmakla birlikte yaşadığı dönemdeki etkilendiği önemli olayları da kayda geçirmiştir. Yazar eserini oluştururken bazı kaynakları kullanmıştır Eserin belli kısımlarında Kuran-ı Kerim'den ayetler ve bazı hadisleri kullanarak ifadelerini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca yazar eserde bazı olayları

yazarken kullandığı kaynakları zikretmiştir. Aynı halde yazar metin içerisinde bazı kitapların ismini zikir etmiş ama kaynak niteliğinde değildir. Ama yazarın o kitaplara olan ilgisi ve eğitim hayatında katkısı çerçevesinde o kaynaklar değerlendirilmelidir.

Tarihi-i Humulî'nin yazarı Ebu'l-Fuzuli Humulî Mangıtlar hakkındaki olayları çok sade bir dille anlatır. Humulî'nin ele aldığı bu eserde 150 gazel, 13 muhammes, 1 musaddes ve 46 rubai vardır. Humulî'nin kendisine ait olan şiirler büyük ölçüde gazel, mesnevi ve kıta türlerindedir. Humulî şiir konusunda Hafız (1325-1389 / 90), Nevai (1441-1501), Fuzuli (1494-1556) ve Bidil'den çok büyük ölçüde etkilenmiştir.

Şah ve Geda mesnevisi 19. yüzyılın ilk yarısında Buhara'nın edebi ortamındaki ana şiir türlerinden biriydi. Bu dönemin mesnevisi iki türden biri olabilir; mesnevi büyük bir destan biçiminde olabilirken diğer biri mütevası örnekler ve karakterler içeriyordu. Humulî'nin eseri birinci tiptir. Eser Emir Nasrullah Han (1827-1860) döneminde siyasi olaylara adanmıştır; özellikle de Emir'in 1257/1841'de Hokand Hanlığı hükümdarı Muhammed Ali Han olayından bahsetmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. IIX).

Humulî çalışmalarında *Tezkire-i Ebu'l Harir Hoca Semerkandî*, *Tuhfe-i Hani* ve *Kitap-i Nadiri* gibi kendi çağının ünlü şair ve tarihçisi Mirza Sadık Münşi Canter'den de bahsetmektedir. Çalışmanın bir noktasında Şibanîler ve Astarhanlılar hakkında tarihi kaynakları kullandığını belirtiyor. Ayrıca Humulî'nin farklı nedenlerle *Tarih-i Taberî*, *Ravzatü's-Safa*, *Tarih-i Vakıa-i Şahrüh Sultan*, *Nefehatu'l-Ons*, *Mektubat-i Hazreti Müceddedî* gibi tarihî ve tasavvuf eserlerini de kullanmıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. X).

Tarih-i Humulî'nin ne zaman kaleme alındığı ile ilgili farklı görüşler vardır. Eserin Tacikistan'da bulunan nüshasına bakıldığında Humulî'nin, eserine 1252/1837 yılında yazmaya başladığı anlaşılmaktadır. Aslında yazar muhtemelen on yıldan fazla bir süre kitap üzerinde çalışmıştır. Eserin Taşkent'te bulunan nüshasının sonunda Humulî'nin 73 yaşında 1263/1846-47'de ciddi bir hastalığa yakalandığı ve ancak 18 ay sonra iyileştiği belirtilir. (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 226).

Yazar bu eserinde kaynak niteliği olmayan bazı kitaplardan söz etmiştir ki bunlar *Kafiye*, *Hidaye*, *Şerh-i Celali*, *Muşkatu'l Enver-i Envar*, *Muşkat-i Şerif* ten ibarettir.

Ayrıca kaynak niteliğinde kullanılmış olan kitaplar arasında Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı, *Tarih-i Taberî*, *Tezkire-i Ebu Tâhir Hoca Semerkandî*, *Tarih-i Vakıa-i Şahruh Sultan*, *Cevahiru'l-Esrar*, *Haşiye-i Mir Seyyid Şerif*, *Ravzatü's- Safa*, *Zubdetu'l-Hakayik*, *Fethü'l-Bari*, *Şerh-i Şah-i Buharî* sayılabilir. 1171 Hicri Kameri yılında Mirza Muhammed Mehdi Astarabadî tarafından yazılan *Kitab-ı Nadiri*, *Mektubat-i Hazret-i Müceddedi* ve *Müntahap* isimli kitaplar da bazı yerlerde kaynak olarak gösterilmiştir. Ancak genel anlayış üzere, bu kitapların sadece isimleri zikredilmiş, nüsha ve sayfa numaraları konusunda herhangi bir bilgi verilmemiş veya not düşülmüştür.

1.6. Eserin Yazarı

1836-1847 yılları arasında yazılan eserin müellifi Ebu'l-Fuzuli Cuma Kulu lakaplı Humulî bin Sufi Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandî el-Şodarî el-Urgutî el-Kadı'dır. Müellif, 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar yaşayan ve Türkçe ve Farsça dillerinde yazan bir şair ve edebiyatçıydı. Yazar 1776 yılı kış mevsiminin sonlarında Semerkand bölgesinin Urgut şehrinde dünyaya gelmiştir. Humulî'nin babası ona şu şekilde bilgi vermiştir: “Sen Cuma sabahı H. 1190 - Koyun yılında dünyaya geldin.” Humulî, Emir Nasrullah Han'la aynı dönemde yaşamış ve Urgut şehrinin kadılığını yapmıştır (rch.ac.ir, 2020). Arapçada Humulî kelimesi “belirsiz”, “unutulma” ve “karanlık” anlamlarına gelmektedir. Zamanının geleneklerine uygun olarak kendisi için bir seçim yapmıştır. Humulî ailenin dördüncü çocuğuydu ve doğum günü nedeniyle kendisine Cuma Kulu adı verildi. Daha sonra kendisi için Şavdarî lakabını seçmiştir. Bulakabı seçme nedeni gençlik yıllarını geçirdiği bölgenin isminden gelir. Sonra Urgut'ta yaşadığı için Urgutî ile birlikte Şavdarî lakabını kullanmış; Türk lakabını ise zaman içinde sığır yetiştirmekle meşgul olan Türklerin içinde yaşadığı için almıştır. Humulî'nin soyu aslında Türk kabilelerinden “Nogay” veya “Togay” boyundan gelir. Bu sebepten dolayı Togay lakabını da kendisine soy isim olarak seçmiştir.

Humulî yazdığı bu eserinde babası Sufi Muhammed'in Şehrisebz ile Semerkand dağlarının güney yamaçları arasında bir sığır yetiştiricisinin hayatına öncülük ettiğini anlatıyor. Sufi Muhammed'in, Şehrisebz (Keş) şehrinde güçlü etkisi olan Keneges emirlerinden Eşikakabaşı Hal Bay'ın hizmetinde bulunduğunu da belirtiyor. Cuma Kulu üç büyük kardeşinin okuryazar olmasından dolayı babası onun kendisi gibi bir çoban

olmasını istemiştir. Bu nedenle onun okula gitmesine mani olmuştur. Ama 1202/1787-1788'de çok rica ve yalvarmalardan sonra babası onun okula gitmesine izin vermiştir. Eğitim aldığı kısa sürede Kur'an-ı Kerim ayetlerini anlama, tefsirine hâkim olma ve Farsça kitaplarda bulunan Arapça ifadelerin anlamlarını kavrama hususunda ilgisi gelişmişti. Düşüncelerini sadece bilgi arayışına adanmış olan genç Cuma Kulu, ailesinin işlerinde yardımcı olma ısrarına karşı gelip onlardan kendisini bir medreseye göndermelerini istemiştir. 1205/1790-1791 tarihinde babası, annesinin tavsiyesini kabul edip Cuma Kulu'yu Keneges kasabasının yöneticisi olan Hal Bay Ahund Eşikakabaşı Keneges'in medresesine götürüp Er Nazar Namanganî'ye teslim etmiştir. (KÜGELGEN, 2002, s. 158).

Er Nazar Ahund, Humulî'nin keskin zekâsına ve öğrenme isteğine tanık olunca ona Sarf (Arapça edebiyatı) hakkında ek dersler vermeye başladı. Bir yıl sonra Humulî, ibniel-Hacib'in ünlü Hufiyesini çalışmaya başlamış ve Hocasının yardımı ile Nahiv (söz dizimi) bilimine tam olarak hâkim olmuştur. Ancak Humulî'nin Er Nazar Ahund ile olan çalışması uzun zaman devam etmemiştir. Er Nazar Ahund hacca gitmeye karar verip Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Ama zamanın hâkimi tarafından engellenmiş ve hacca gidememiştir. Hacca gidemeyen Er Nazar Ahund, Ebu'l-Feyz Han'ın hizmetine girmiş ve hanın yanında üç dört yıl hizmet etmiştir. Böylece Humulî bir kez daha Er Nazar Namanganî'nin yanında hizmet etmeye başlamıştır. Er Nazar Namanganî 1212/1797-1798 yılında Namangan'de vefat etmiştir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. VI).

Er Nazar Ahund'un vefatından sonra Cuma Kulu eğitime Şehrisebz'de Baba Hoca olarak bilinen Muhammed Lütfullah'ın yanında devam etti. Baba Hoca'dan aruz, kafiye, inşa, şiir, coğrafya ve kıraat dersleri aldı. Aynı zamanda Nahiv ve Sarf hakkında diğer öğrencilere eğitim vermeye başladı. Üç veya dört yıl sonra Cuma Kulu, hocasının yardımcısı oldu. Hocası onu "kendi oğlu" olarak gördü. Humulî de karşılığında hizmetleriyle hocasının verdiği görevleri yerine getirdi. Böylece hocasının tam güvenini kazanmış olan Humulî Semerkand'a taşındı. Humulî 1215/1800-1801 yılına kadar, yani Baba Hoca'nın Semerkand'a gelmesine kadar o şehirde yaşamıştır. Bu dönemde Humulî eğitime Tillakârî Medresesi'nde devam etti. Baba Hoca Semerkand'a geldiğinde Tillakârî Medresesi'nde müderris olarak çalışmaya başladı. Baba Hoca daha

sonra başka bir büyük medreseye müderris ve aynı zamanda Buhara'nın kadılığını yapmıştır. Humulî'nin zamanının yöneticileri ile arası çok iyiydi ve onlarla güçlü irtibatı vardı. Zaman zaman onlarla beraber savaflara da katılmıştır. Humulî'nin katıldığı savaflardan biri 1801 yılında Emir Haydar ile isyancılara karşı yapılan Kara Tepe Savaşı'dır. Bu sebepten dolayı eserinde zamanın olaylarını gözlemlerine dayanarak ayrıntılı bir şekilde açıklar (KÜGELGEN, 2002, s. 160). Humulî Buhara'da Emir Şah Murad (1785-1800) ve Emir Haydar'ın (1800-1826) hükümdarlığı döneminde büyük bir üne kavuştu. Emir Haydar'ın kayınpederi Seyyid Atalık Yüz'ün daveti üzerine Hisar'a taşındı. Hisar bölgesindeki Deh-i Nev kasabasında (Eylül-Ekim 1822) ölümüne kadar refah içerisinde yaşadı. Baba Hoca'nın ölümünden sonra, Humulî, eski hocasının oğulları ile yakın temasta kaldı (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s.VI). Yaklaşık yirmi yaşlarında, Semerkand'daki Tillakârî Medresesi'nde çalışırken, 1795-1796 yılı içinde Humulî manevi bunalım yaşadı. Daha sonra *Haşîye-yi Kutbiye*'yi incelemeye başladı. Medrese eğitiminden vazgeçti ve bunun yerine Semerkand ve Dehbid'deki ibadethane ve türbeleri ziyaret etti. Ziyaretlerinin sonunda şeyh ve tarikat lideri olan Musa Han Dehbidî ile beraber yaşamaya başladı. Musa Han 19. yüzyıl Orta Asya'nın sosyal ve dini yaşamı üzerinde büyük etkisi olan Nakşibendiye Müceddidiye Tarikati'nin yayılmasında önemli bir figürdü (KÜGELGEN, 2002, s. 158). Ancak Humulî kısa sürede şeriat bilgisinin eksik olduğunu fark etti. Humulî eğitimini tamamlamak için Buhara'da bulunan Gül Abat Medresesi'ne döndü. Emir Haydar'ın hükümdarlığı sırasında bir müddet Urgut kasabasına atandı ve orada zamanının çoğunu öğrencilere ders vermekle geçirdi. *Tarih-i Humulî*'de belirtildiği gibi eski öğretmenin oğlu Afak Hoca Buhara'dan ayrılıp memleketi Urgut'u ziyaret ettiğinde kadılığa yeni başlamıştı. Humulî bu görevi kırk yıldan fazla ifa etti.

Çalışmamızın konusu olan eserin son sayfasında bulunan ifadelere dayanarak Humulî'nin yaklaşık 80 sene yaşadığını söyleyebiliriz. Onun dokuz çocuğu olmuştur. *Tarih-i Humulî* eseri çocuklarının altısına atıfta bulunur; geleneğe uygun olarak iki kızından hiç bahsetmemektedir. Dört oğlu Muhammed Kasım, Mutihullah, İmam Kulu ve Muhammed Mukbil'den ibarettir. İki kızı hocasının kardeşi olan Sufi Hoca'nın oğlu İshak Hoca ile evlendirilmiştir. Her iki kızı da genç yaşta vefat etmiştir. İmam Kulu isimli oğlu 23 yaşında bir hastalıktan dolayı ölmüş; Humulî onun ölümünden sonra arkadaşları ve akrabaları ile birlikte cesedini Urgut bölgesinin Cap köyünde toprağa

vermiştir. Bu köyde yaşayanların birçoğu hala Humulî'nin torunları olduğuna büyük ölçüde inanmaktadırlar.

Humulî bazen olaylara şahit olduğunu açıkça yazmaktadır; ancak dönemindeki gelişmelerin çoğunun farkında değildir. Bu eserden ayrı başka eserleri de kaleme almıştır ki onlardan biri *Manzumeyi Şah ve Geda* isimli eseridir.

İKİNCİ BÖLÜM: ESERİN İÇERİK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eser üç ayrı bölümden müteşekkildir. Ekte verdiğimiz orijinal metne göre yazar eserin metnini üç ayrı bölümde tertip etmiştir. Birinci bölüm *mukaddeme*, ikincisi ise Mangıtların iktidara gelmesi ve Emirlerin yaptığı faaliyetler hakkında olup eserin ana bölümünü oluşturmaktadır. Eserin üçüncü bölümü de şeyhler ve evliyalara övgüler ve hayatları üzerinde yoğunlaşmış ve eserin sonuç kısmı da aynı bölümde bulunmaktadır. Eklerde verdiğimiz bu kitabın mukaddeme bölümünün altıncı sayfasından altmış dördüncü sayfasına kadar yazar önce kendi hayatından bahsedip bir *dibaca* ile başlamıştır. Önsözü müteakip çobanlık hikâyesi, on beş yaşındaki olaylar, mollanın övgü ifadesi, baş kadı Hoca hazretlerinin Ebu'l-Feyz Hanın yanına gelmesi, Ebu'l-Feyz Han Hocanın hacca gitmesine mani olması ve kadı hocanın beyanından bahsetmektedir. İkinci bölüm altmış dördüncü sayfadan yüz altmış dokuzuncu sayfaya kadar devam etmektedir. Bu bölüm hamd ile başlayıp Nadir Şah döneminde meydana gelen olayların açıklanması, Mangıtlar sülalesinin saltanatının ilk hâkimi olan Muhammed Rahim Han'ın saltanatı, Muhammed Yar Bey Atalık, Muhammed Danyal'ın hâkimiyeti, Emir Şah Murad Masum, Emir Haydar ve Emir Nasrullah dönemi gelişmeleri ve olaylarından bahsetmektedir. Üçüncü Bölüm ise yüz altmış dokuzuncu sayfadan son sayfa olan iki yüz yirmi altıncı sayfaya kadar devam etmiştir. Bu bölümde risalenin evrakları evliyaların hikâyeleri ve Kutbu'l-Aktab Hazret-i Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın özellikleri, Hazret-i Musa Han, Nakşibendiye Tarikatı'nın halifeleri ve Halife Canı Kulu Kıpçak'ın beyanı ve Emir Haydar'ın ordusuyla birlikte intikam almak için Ura-Tepe şehri tarafına harekete geçmesinden oluşmaktadır. Yazar vakayinamenin sonunda kendisi ve evlatları hakkında bilgi vererek eseri sonlandırmıştır.

Eser sırasıyla şu başlıklar altında olayları anlatmıştır. 1. Ön Söz, 2. Giriş, 3. Çobanlık Hikâyem, 4. On Beşinci Yaşımın Olayları, 5. Mollanın Övgü İfadesi, 6. Baş Kadı Hoca Hazretlerinin Ebu'l-Feyz Han'ın Yanına Gelmesi ve Ebu'l-Feyz Han'ın Hocanın Hacca Gitmesine Mani Olması zikredilmiştir. 7. Kadı Hocanın Bayanı, 8. Hamdele, 9. Nadir Şah Döneminde Meydana Gelen Olayların Açıklanması (Çünkü Nadir Şah Dönemindeki Olaylar Mangıt Hanları Dönemindeki Olayların Başlangıcı Niteliğindedir; Bu Nedenle İlk Önce Nadir Şah Hikâyesini Ele Alıyoruz), 10. Mangıt Saltanatının İlk Hâkimi Olan

Muhammed Rahim Han Saltanatının Açıklanması, 11. Mangıtlar Sülalesinin Saltanatı, 12. Muhammed Yar Bey Atalık'ın Oğlu Muhammed Danyal'ın Buhara ve Mâverâünnehr Tahtına Geçmesinin Beyanı, 13. Kalika Hanedanı'ndan Olan Nur Bek Yüz Oğlu Sadık Bek, Sadık Bek Oğlu Fazıl Bek'in Devletinin Yükselişi ve Kermine Şehrinin Kuşatılmasından Yenilmesine Kadar Gerçekleşen Olayların Beyanı, 14. Kalika Bey Yüz Evlatlarının Açıklanması, 15. Emirü'l-Müminin Gazi Şah Murad Masum'un Tahta Oturmasının Beyanı, 16. Bayram Ali Kaçar Oğlu Muhammed Hüseyin'in Tahta Çıkış Olayları ve İnsanların Ondan Korkmaları ile Birlikte Allah'ın Kahrına Uğraması, 17. Bayram Ali'nin Olayından Sonra Merv Ahalisinin Korkusunun Beyanı, 18. Ahmet Şah Oğlu Timur Şah'ın Emirleri ve Vezirleriyle Danışması, Belh Şehrini Fethetmek İçin Kıyamet Leşkeriyle Belh Şehrine ve Emir Masum'la Savaşmak Maksadıyla Hareket Etmesi, 19. Hudayar Bek Yüz'ün Ölümü ve Kardeşi Baba Divan Begi'nin Hükümeti ve Emir Masum'un Ordusuyla Birlikte Doğuya Doğru Hareketi ve Diğer Olaylar, 20. Emir Masum'un vefatı (1741-1800), 21. Emir Seyyid Haydar'ın Tahta Çıkması ve Onun Zamanında Gerçekleşen Olaylar, 22. Hisar Hükümdarının İtaat Etmesi, 23. Emir Seyyid'in Şehrisebz Hâkimi Niyaz Ali Divan Begi'ne Mektup Göndermesi, 24. Bu Risalenin Evrakları Evliyaların Hikâyeleri ve Seçilen Özel İnsanların Dediklerine Göre Düzenlenmiştir, 25. Kutbu'l-Aktab Hazret-i Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın Özelliklerinin Beyanı, 26. Hazreti Musa Han ve Nakşibendiye Tarikatı Halifelerinin Beyanı, 27. Halife Canı Kulu Kıpçak'ın Hikâyesi, 28. Ura-Tepe Şehrinin Fethi ve Emirlerinin Yakalanma Haberinin Emir Seyyid'in Kulağına Gitmesi ve Onun Bu Habere Karşı Ordusuyla Birlikte İntikam Almak İçin Harekete Geçmesi, 29. İşan Pirin Ölüm Olayının İfadesi ve 30. Yazar ve evlatları hakkında bilgi ile bitmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz başlıkların her birini bir bölüm olarak nitelendirebiliriz. Böylece çevirdiğimiz çalışmanın ikinci bölümünün 38. sayfasından 113. sayfasına kadar, aynı şekilde orijinal Farsça dilinde yazılan eserin 67. sayfasından 168. sayfasına kadar Mangıt Emirliği tarihinden bahsedilmiştir. Eserin esas amacı Mangıtlar Hanedanı'nın tarihinin bu eserde yer almasıdır. Mangıtlar dönemi 1747'de Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr topraklarında adım adım ortaya çıkmıştır.

Birçok kaynağa göre Asya'nın yetiştirdiği son büyük cihangir olan Türkmenlerin Kırklı boyundan Nadir Şah Afşar, 1726 yılında İran şahı olan II. Tahmasb'ın (1722–1732) hizmetine girmiş ve sonra kısa zaman içinde yükselmiştir. Şah'ın hizmetinde olmasından ötürü kaynaklarda Tahmasb Kulu Han olarak da tanınmıştır. Devlet idaresinde en büyük rakibi Feth Ali Han Kaçar'ın önüne geçerek başkomutanlığa yükselmiştir. Nadir Şah bu günkü Afganistan topraklarını itaat altına almış, ayrıca Osmanlılar üzerinde de önemli başarılar kazanmıştır. 7 Eylül 1732'de II. Tahmasb'ın hükümdarlığına son vererek yerine oğlu III. Abbas'ı şah ilan etmiş, böylelikle bütün yetki ve kudreti kendi eline almıştır. Sonunda Azerbaycan'daki Mugan Ovası'nda toplanan kurultayda Türk ve Moğol geleneklerine göre alınan karar neticesinde 8 Mart 1736'da şah unvanıyla devletini kurmuştur (ÇELİK, 2009, s. 58).

Nadir Şah kısa bir zaman içinde ülkede sükûnet sağladıktan sonra Hindistan'a, Babürler Devleti üstüne yürümüştür. Şubat 1739'da Karnal Savaşı'nı kazanarak Delhi'ye kadar ilerlemiş ve Babürler Devleti'ni itaat altına almayı başarmıştır (ÇELİK, 2009, s. 58). Nadir Şah Hindistan'ı fethinden sonra ise Türkistan'ı, Buhara ve Hive Hanlıklarını hâkimiyetine almak için ordusuyla kuzeye yönelmiştir. Nadir Şah'ın Buhara önlerine geldiğini gören Ebu'l-Feyz Han ona itaat etmek üzereyken Hokand, Namangan, Andican ve hatta Kaşgar'dan birçok Özbek beylerinin yardıma geldiği haberini almış, bu haberden sonra savaşıma karar vermiştir. Ama Nadir Şah'ın büyük ordusu ve ateşli silahları yüzünden savaşı kaybetmiş ve Nadir Şah'ın yanına gedip ona bağlılığını ilan edip Nadir Şah ile bir anlaşma yapmıştır. Yapılan anlaşmaya göre Amu derya, Buhara ülkesinin güney sınırı olmuştur (HATUNOĞLU, 2011, s. 38).

Mangıt Hanedanı'nın Mâverâünnehr topraklarında ortaya çıkmasıyla Buhara Hanlığı'nda yeni bir dönem başlamıştır. Buhara tarihinde Buhara Hanlığı'nın kuruluş tarihi kabul edilen 1500 yılında Şibanîlerin hâkimiyetiyle başlayıp Canoğulları'dan sonra Mangıtlar hâkimiyetinin sona ermesiyle Buhara Hanlığı datarih sahnesinden çekilmiştir. Buhara hanlığı kurulduğunda başlangıçta başkent Buhara değildi; ama sonra bu şehir devlet merkezi olmuş ve Mangıtlar döneminde Buhara başkentliğini kormuş, hanlık da bu dönemde Buhara Emirliği'ne dönüşmüştür.

Mangıt kelimesi aslında Cengiz Han zamanında bir Moğol kabilesinin adıdır. Cengiz Han döneminden bu yana tarihçiler Mangıt kelimesini (Mangkıt, Mangut, Mangit, Mankut, Mankit ve Mangıt) olarak adlandırmışlardır. Diğer birçok Moğol kavim adı gibi Türk veya Türkleşmiş kavim adı olarak zikr edilmektedir. *Zafername*'ye göre Mangıtlar Altın Ordu topraklarında yaşamış olan bir oymaktır. Batu Han'ın seferi ve daha sonraki seferlerde Deşti-i Kıpçak'a gelen Mangıtlar birkaç kabileden oluşuyordu. Sadece Deşti-i Kıpçak'taki şartlar altında iki büyük Moğol kabilesi Kongratlar ve Mangıtlar kabile birliklerini devam ettirmiştir. Her ne kadar birliklerini muhafaza etseler de Moğolcaı unutarak Türkleşmişlerdir. On beşinci yüzyılın son yarısında Mangıtlar adlarını değiştirerek Nogay adını almışlar (HATUNOĞLU, 2017, s. 495-497).

Aynı şekilde Muhammed Bilal Çelik doktora tezinde Mangıtların geçmişini Cengiz Han dönemine kadar götürmenin mümkün olduğunu belirtmiştir ve 1240 yılında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde belirtildiğine göre Mangıt(Mangut, Mankut, Mangutay), Alan-Kua neslinden olan Naçin Bahadır'ın oğludur. Başka bir rivayete göre ise Alan- Kua'nın iki erkek evladı olmuş ve onlara Mangıt ve Keneges isimleri verildiğinden bahsedilmiştir. Çoğu kaynağa göre Cengiz Han ile ortak ataya sahip olan kabilenin on ikinci yüzyılda yaşadığı alan Onon Nehri kıyılarıdır. Cengiz Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte Cengiz Han'ın hizmetine giren Mangıtlar, Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli fedakârlıklar göstermişlerdir (ÇELİK, 2009, s. 42).

Kaynaklara göre Mâverâünnehr bölgesinde Cengiz döneminden Emir Timur dönemine kadar hâkimiyetin Cengiz soyundan gelenlerde olduğu görülmektedir. Ancak Emir Timur döneminde bu durum değişmiştir. Emir Timur Cengiz Han soyundan değildi ve iktidarını bileğinin gücü ve kendi kabiliyeti ile almıştır. Emir Timur'dan sonra Mâverâünnehr'de iktidar bir kez daha Cengiz Han soyundan gelenlerin eline geçmiştir ki tarih yazarlarına göre Emir Timur imparatorluğunun dağılmasından sonra Mâverâünnehr'e mahsusen Buhara'da Şibanîler ve Astarhanlılar iktidara gelmişlerdir. Bu durum zamanla değişmiş, bu değişimde Mangıtların iktidara gelmeleriyle gerçekleşmiştir. 1747 yılı Türkistan tarihinde çok önemli bir yıldır. Çünkü bu yıl Nadir Şah Afşar kendi yeğeni Ali Han tarafından düzenlenen suikast ile öldürülmüştür. Bu

gelişmeden sonra Nadir Şah'ın ordusu dağılmış ve ordunun komutanlarının her biri kendi topraklarına dönerek ayrı hükûmetler kurmuşlardır. Onlardan Ahmed Şah Afgan bu günkü Afganistan'ın güneyinde kendi devletini kurmuştur. Buhara'da Hanlığa hâkim olmak isteyen Muhammed Rahim, Nadir Şah'ın öldürüldüğünü duyunca hemen harekete geçmiş ve Ebu'l-Feyz Han'ı tutuklatarak (1124) hapse attirmiştir. Muhammed Rahim, 25/26 Haziran 1747 gecesi Ebu'l-Feyz Han'ı idam ettirmiştir. Ertesi gün hanın idam edildiğini ve Afganların yanlarından ayrıldığını öğrenen İran ordusu Buhara'dan çekilmiştir. Böylece Muhammed Rahim İran ordusunun kendisi için yol açabileceği tehlikeyi bertaraf etmiştir (ÇELİK, 2009, s. 43-62).

Astarhanîler Hanedanı'nın son hükümdarı Ebu'l-Feyz'in öldürülmesinden sonra 1756 yılında Buhara'da tahta çıkan Muhammed Rahim Han'ın ilk temsilcisi olduğu hanedan 1920 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Genellikle bu devirde komşu devletlerle iyi münasebetler kurulmamıştır (KÜTÜK, 2019, s. 81-82). Muhammed Rahim Han'ın Ebu'l-Feyz Han'ı öldürmesinden sonra onun oğulları Abdülmümin ve Ubeydullah Han'ı tahta çıkarmıştır. Bu şekilde 9 yıl ülkeyi idare etmiştir ve Muhammed Rahim Han 1759 yılında vefat etmiştir (BARZGAR, 2013, s. 43). Rahim Han'ın vefatından sonra yerine Danyal Bey Atalık geçmiştir. Danyal Bey Atalık'ın hâkimiyet zamanı kargaşayla doluydu. Özellikle hayatının son yıllarında devlet işlerinde akrabalarını tayin etti. Bu yüzden onun hâkimiyeti döneminde her tarafta isyanlar ortaya çıktı (KABULİ, 1930, s. 8).

Emir Masum, babasının yöneticiliğinden memnun değildi; defalarca babasının yanına gidip babasının bürokratlarından şikâyetçi oluyordu; ama babası onun sözlerine önem vermiyordu. Bu yüzden babasının yanından ayrılarak tarikat ehliyle beraber yaşadı ve medrese eğitimine devam etti. Emir Masum derviş olarak hayatını sürdürürken günlerden bir gün babasının emrindeki birkaç kişi onun yanına geldi ve babasının zulmettiğini söyledi. Aslında bu gelenler Emir Danyal'ın isteği üzerine Emir Masum'a gitmişlerdi. Emir Danyal devleti kontrol edemiyor ve Emir Şah Murad Masum'u kendi tahtına oturtmak için o kişileri Emir Masum'un yanına göndermişti (BARZGAR, 2013, s. 43). Emir Masum da babasına şartlar koyarak onun yanına gitti. Emir Masum'un şartlarından biri şöyleydi ki o hâkim olduktan sonra babasının onun devletine karışmamasıydı. Babası Emir Masum'un şartlarını kabul edip onu Buhara hâkimi ilan

etti. Sonunda Emir Masum hâkim oldu ve sonra bazen evine ve bazen de sarayda halkın dardını dinlerdi. Babasının zamanındaki emirleri ve hâkimlerin hepsini önceden planlanmış bir programla yakalayıp öldürdü. Tüm saltanat işlerini liyakat sahibi ve ihanet etmeyen adamlara teslim etti. Kardeşlerini ayrı şehirlerde vazifelendirdi ve tüm medreselere hocalar, tüm Camilere imam ve müezzinler yerleştirdi ve maaş tayin etti. Emir Danyal 27 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra vefat etti (BARZGAR, 2013, s. 43). Oğlu Emir Masum resmen 1785 yılında Buhara hâkimi oldu (KABULİ, 1930, s. 8). Babasının ölmesi üzerine 1785 yılında yaptığı ilk iş Astarhan sülalesinin sözde hanı Ebul Gazi'yi saraydan çıkarmak oldu. Bu olaydan sonra tam olarak Buhara tahtına oturdu (HATUNOĞLU, 2011, s. 41) Ama çok geçmeden Sultan Murad Bey ona karşı isyan etti. Emir Masum ona elçiler gönderdikten sonra Sultan Murad Bey yaptığı işten pişman olup Emir Masum'un yanına Buhara şehrine geldi. Ama Emir Masum tarafından yakalanıp zindana atıldı ve böylece isyanı sona erdi (BUHARAYİ, 2008, s. 57). Aynı şekilde Niyaz Ali Bek'in isyanını Şehrisebz'de kontrol altına aldı. Emir Masum bu başarılarından sonra güçlü bir iktidarla hâkimiyetini sürdürdü ve böylece İslam şeriatını yaydı. Diğer bidatleri ve Cengiz Han yasalarının tümünü ortadan kaldırdı (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 112). Emir Masum tahta oturduktan sonra han yerine *Emir'le-Müminin* unvanını kullandı. Onun döneminde bir grup İranlı Şii ile Özbekler ve Harezm'den göç eden Türkmenler de Buhara'ya yerleştirilmiştir. Buhara tekrar Emir Timur dönemi gibi Orta Asya'nın büyük el sanatları merkezi oldu (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler>, 2020). Emir Masum iktidar döneminde emirlikte iktisadi hayatı canlandırmak için yoğun bir sulama programı uygulamış ve tarımın yaygınlık kazanması için çalışmıştır. Sonra tüm askerlere maaş tayin edip her vilayete yeni hâkimler ve kadılar göndererek sikke darp ettirmiştir (ÇELİK, 2009, s. 213).

Bustanî Buharayî, Emir Masum'un Merv şehrine saldırıp orayı fethetmesini şöyle anlatır: Bayram Ali Han isyan çıkarıp bazı şehirlere ki Emir Masum'a aitti, ordu göndererek saldırdı ve bazılarını kontrol altına aldı. Emir Masum bu haberi duyunca ordusuyla Merv üstüne yürüdü ve Merv kalesini kuşattı. Böylece birkaç gün savaş devam etti; sonunda Emir Şah Murad'ın askerleri kalenin dört yanından saldırıp fethetti. Sonra başkaları için ibret olsun diye Bayram Ali'nin başını kesip darağacına astı. Kalan serdarları, yani Kütlü Bay, Divan Beki ve Hacı Bey ki Bayram Ali'nin evlatlarındandı,

yakalayıp Buhara'ya götürdü. Merv şehrinin ismini değiştirip İslamabad yaptı. Kendi damadı Abdul Aziz Hoca'yı oradaki kaleye ve kardeşi Muhammed Ömer Bey'i Merv hâkimi olarak tayin etti. Abdul Aziz'den Muhammed Ömer Bey'e itaat etmesini isteyerek kendisi Buhara'ya döndü (BUHARAYİ, 2008, s. 59). Emir Masum iktidar devresinde birçok hâkimle savaştı ve birçok şehir fethetti. Fethettiği bazı şehirler Hive, Hokand, Hocend, Ura-Tepe ve Taşkent'ten ibarettir. Emir Masum 1791 yılında büyük bir orduyla Belh ve Bedehşan üstüne yürüdü (BARZGAR, 2013, s. 48).

Emir Masum savaş ve fetihlerden sonra, şehirlerden işine yarayan insanları toplayıp kendisiyle Semerkand şehrine getirdi. Yetenek sahibi olanları mimarlık ve çiftçilik işlerine memur ederek onlardan yararlandı. Mesela Buhara, Karşı, Çarcuy, Semerkand ve Merv şehirlerine medreseler inşa ettirdi. Sadece Semerkand'da 24 medrese yaptırdı ve aynı şekilde Sultan Barajı'nı tamir etti. Emir Masum 17 yıl Buhara'da hükümdarlık yaptı. Saltanatı sırasında Emir Masum birçok reform yaptı. Askerler için bir ücret belirledi; eyaletler için yeni yöneticiler atadı. Her köy ve ilçeye bir hâkim gönderdi. Yüksek dereceli gümüşten sikke darp ettirdi. Hukuk ve kanun için bir risale yazdı ki hâkimler ve kadılar yargılamalarında bu risaleden faydalanırdılar (BUHARAYİ, 2009, s. 27). Sonunda 1800 yılında vefat etti. Hacı Habibullah'ın mezarının yanında toprağa verildi. O öldükten sonra ona Emir-i Cennet Mekân lakabı verildi.

Emir Masum'un düzene koyduğu Emirlik 1785 yılından 1920 yılına kadar devam etmiştir. Bu sülale 1920 yılında Sovyetlerin işgaline kadar yaşamıştır. 1785 yılından bu yana sırasıyla Emir Şah Murad (1785- 1800) Emir Seyyid Haydar (1800-1826), Emir Seyyid Hüseyin (2,5 ay), Emir Ömer (4 ay), Emir Nasrullah (1827-1860), Emir Muzafferüddin (1860-1885) ve Emir Abdulahad Bahadır Han (1885-1910) başa geçmiştir (HATUNOĞLU, 2015, s. 130). Mangıtlar Hanedanı'nın son emiri olan Muhammed Âlim Han'ın (1910-1920) Kabil'e kaçmasıyla Mangıtlar Emirliği de sona ermiştir (https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukharai, 2020).

Emir Masum'un vefatından sonra oğlu Emir Haydar emirlik tahtına oturdu. Emir Şah Murad'ın Din Nasir Töre, Emir Hüseyin Töre ve Emir Haydar adında üç oğlu vardı. Emir Haydar 1775'te doğdu ve annesi Ebu'l-Feyz Han'ın kızıydı. Bu nedenle, anne tarafından Cengiz Han soyuna dayanıyordu. Yaşamı boyunca Emir Şah Murad ülkesini

bu üç oğlu arasında paylaştırdı. Semerkand'ı Emir Hüseyin Töre'ye, Merv şehrini Nasir Töre'ye ve Karşı'yı da Emir Haydar'a vermiştir. Emir Şah Murad'ın ölümünden sonra devlet zadegânı Emir Haydar'ın hükümdarlığını istedikleri için Karşı'ya bir haberci gönderdiler ve babasının ölümünü ona haber verdiler. Emir Haydar bu haberi duyduktan sonra alelacele Karşı'dan Buhara'ya geldi. Emir Şah Murad'ın ölümü sırasında saltanat kurallarına göre oğullarının hiçbiri Buhara'da değildi. Bu yüzden Fazıl Bey ve Ömer Bey Emir Şah Murad'ın kardeşlerinin destekçileriyle kaleyi fethetmeye karar verdiler. Ama Emir Şah Murad'ın adamları tarafından kalenin kapıları kapandı. O gün kaleyi savundular ve Fazıl Bey ile Ömer Bey'in kaleye girmelerine mani oldular. Başarısız olan Fazıl Bey ve Ömer Bey hayatlarını kurtarmak için Şehrisebz'e kaçtılar. Bu sırada Emir Haydar Buhara'ya geldi. Yöneticiler tarafından karşılanan Emir Haydar Buhara tahtına oturdu (CELALİ, 2006, s. 140-141).

Emir Haydar saltanat tahtına oturduktan sonra kaçır Devleti padişahı Feth Ali, Kabil, Hokand ve Hive Hanlığı hükümdarları elçiler gönderip onun emirliğinin tebrik ettiler. Emir Haydar, meşruiyetini anne tarafından hem Cengiz Han, hem de Peygamber Hz. Muhammed'e dayandırarak bir ilki gerçekleştirmiştir. Emir Haydar hükümdar olmasına rağmen Buhara'da müderrislik de yaptı. Onun 400 veya 500 talebesi vardır ki onlardan 200'ü halifelik derecesinde yetişmiştir (KABULİ, 1930, s. 8). Onun dönemi aynı zamanda Cengizii geleneklere dönüşü de temsil eder; çünkü o güne kadar hep erkek sulbundan ilerleyen Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı hareket edilerek anne üzerinden bu hanedanla irtibat kurulmuştur. Bununla birlikte yine de, o han olunca bu unvanı kullanmamıştır. Onun yerine Emirü'l-Müminin unvanıyla yetinmiştir (ÇELİK, 2009, s. 213). Onun döneminde başta hanedan üyeleri olmak üzere hanlıktaki bazı kabileler isyan hareketi başlattılar. Bunun yanı sıra Merv'deki Türkmenler de isyan ettiler. Başta Ura-Tepe şehri olmak üzere Hokand Hanlığı ile sorunlar yaşandı. Hive Hanlığı orduları ülke sınırlarına tecavüz etti. Emir Haydar'ın uğraşmak zorunda olduğu belki de en önemli sorun 1821-1825 yılları arasında meydana gelen Hitay-Kıpçak kabilesinin isyanıdır. Şah Murad'ın ölümünden sonra Salur Kabilesi kendilerinden bir lider tayin ederek Merv'deki Türkmenler isyan çıkarıp şehir ile çevresini yağmalamışlardı. 1211/1796-1797'den beri Merv valiliği yapan Emir Haydar'ın kardeşi Din Nasır Töre bu isyanları bastırdı. Ama sonra Merv ahalisinin desteğiyle kardeşi Emir Haydar'a isyan etti. Bunun üzerine Buhara emiri büyük bir orduyla kardeşi üzerine

yürüdü. Yaklaşık yirmi gün süren savaştan sonra iki kardeş barıştı; ama Emir Haydar kardeşinin üzerine her yıl iki ya da üç kez ordu göndererek onun sürekli rahatsız etti. Sonunda 1807 yılında Merv ahalisi Emir Haydar'ın saldırıları yüzünden mecburen teslim oldular. Direnecek gücü kalmayan Din Nasir Töre ise Merv'i terk edip Meşhed'e sığındı. Şehre giren Buhara askerleri yönetimi devralınca Merv halkından birçok insan Buhara'ya göç ettirilmiştir (ÇELİK, 2009, s. 94).

Emir Haydar Merv isyanını bertaraf ettikten sonra Ura-Tepe ve Hive Hanlığı'na karşı seferler düzenledi. Sonra 1820 yılında isyan çıkaran Merv'deki Türkmenlerin ve diğer isyanları bastırıldığı gibi hanlıkta otoritesini kurmayı başardı. Emir Haydar'ın diğer önemli faaliyetlerinden biri de İslâmî müesseseleri himaye etmesidir. Buhara'ya "Tarhan" statüsü verdi ve halkını vergiden muaf tuttu. Buhara hükümdarları içinde kendi adına para bastıran son kişi o oldu (ÇELİK, 2009, s. 102-108). Emir Haydar 26 yıl hükümdarlık yaptı. Sonunda, 1826 yılında vefat etti (BUHARAYİ, Mirza Abdulazim Bostani, 2008, s. 29)Emir Haydar'ın vefatından sonra yerine geçen Nasrullah (1827-1860) eşrafa karşı mevkiini kuvvetlendirdi. İdaredeki yetkilerini genişletti. Yerli ve Avrupalı kaynaklar bu hükümdarı kana susamış bir zorba olarak tasvir ederler. Bunun zamanında devamlı bir ordu meydana getirilmiştir. O Hokand Hanlığı'nın merkezini 1842 yılında ele geçirmiştir (HATUNOĞLU, 2017, s. 501).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: NADİR ŞAH AFŞAR'DAN EMİR NASRULLAH HAN'A KADAR BUHARA EMİRLİĞİ'NİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Tarih uzak geçmişten günümüze kadar neler olup bittiğini anlatan bir biyografidir. Biz insanlar geçmişimizi tanımak ve tarihin başarısızlıklarını ve zaferlerini bilmek isteriz. İnsan ve toplumumuz nasıl bir süreç yaşamıştır? Hangi tarihsel dönemleri geçirmiştir? Tarihin bu sonsuz savaşında hangi rolü oynamalıyız... Bu tür sonuçları elde etmek için, tüm halkların tarihini incelemek, olayların nedenlerini bulmak ve köklerini yorumlamak için araştırmak gerekir. Bu nedenle çalışmamızda tarihin bir parçası olan Mâverâünnehr topraklarında hüküm süren Mangıtların tarihini gözden geçirip ele aldık.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Nadir Afşar Türkmen'in Türkistan üzerine büyük bir orduyla sefer düzenleyerek burası onun yönetimi altına girmiştir. Ama onun ölümünden sonra gözetiminde tuttuğu emirler kendi topraklarına dönerek kendi hükûmetlerini kurmuşlardır. Nadir Şah'ın emirlerinden Ahmad Şah, Afganistan'ın Kandahar şehrine dönerek günümüzdeki Afganistan'ın temellerini atan bir imparatorluk kurmuştur. Onun soyundan gelenler bu güne kadar hep yönetimde varlıklarını korumuşlardır (GOBAR, 1889, s. 354-355). Aynı şekilde Nadir Şah'ın Özbek ordusunun komutanı Muhammed Rahim Han Mangıt, Buhara'ya dönerek kendi hâkimiyetini kurmuştur. 1785 yılından sonra amcasının oğlu Şah Murad tarafından devlet Emirlik haline getirilmiştir. Emirlik olan devlet 1920 yılındaki Sovyet istilasına kadar varlığını korumuştur (HATUNOĞLU, 2017, s. 522).

Nadir Şah'ın öldürülme sebebini tarihçiler farklı şekillerde anlatmışlardır. Humulî kitabında Nadir Şah'ın ölüm sebebini Mevkan çölündeki toplantıdan sonra ehl-i sünnet âlimlerine karşı iyi tutumu olarak gösterir. Humulî'ye göre Şii Âlimler Nadir Şah tahtta kalırsa Şii mezhebinin geleceğinin iyi olmayacağı konusunda hemfikir olarak Şah'ın ölümü hususunda bir fetva vermişlerdir. Fetvadan sonra Şahın öldürülmesi için yanındaki adamlarla irtibata geçmişler, sonunda Nadir Afşar 1747 yılında kendi yakınları tarafından çadırında öldürülmüştür (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 69). Mirza Mehdi Han Münşi *Tarih-i Cihangüşa-yi Nadiri*'nin 264. sayfasında Nadir Şah'ın ölüm sebebini şöyle anlatır. Nadir Şah hükümdarlığının son yıllarında siyaset değişikliğine gitmiştir. Bu değişiklikler arasında olmak üzere, oğlu Rıza Kulu'yı

mirasından mahrum etmesi ve emrindeki komutanlarından bazılarını vazifelerinden bertaraf etmiştir. Nadir Şah'ın bu hareketi yüzünden oğlu Rıza Kulu ve diğer komutanların hepsi bir araya gelerek Nadir Şah'ı öldürme kararı almışlardır. Nadir Şah 21 Mart 1747 tarihinde Pazar gecesi Fethabat'taki evinde öldürülmüştür (ASTARABADİ, 1147, s. 264). Aynı şekilde Afgan yazarı Mir Gulam Muhammed Gobar *Afganistan Der Mesir-i Tarih* başlıklı kitabında Nadir Şah'ın ölümünü şöyle kaleme almıştır: Nadir Şah hayatının son yıllarında birçok sıkıntılar yaşadı. Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girişmiş, diğer taraftan kendi topraklarında ona karşı isyanlar ortaya çıkmıştı. Nadir Şah Osmanlı İmparatorluğu ile olan savaşı kazandıktan sonra isyanları bastırdı. İsyanlıları aileleriyle beraber cezalandırdı. Gobar devam ederek eserinin 352. sayfasında Nadir Şah'ın son zamanlarında akli melekelerini yitirdiğini yazmaktadır. Sonunda 70 kişiden oluşan Kızılbaş komutanları tarafından önceden planlanmış bir harekâtla Kuçan şehrinin Fethabat mahallesinde 1747 yılında gece karanlığından istifade ederek öldürüp tüm hazinesini yağma ettiklerini anlatır (GOBAR, 1889, s. 352).

Mirza Abdul Azim Bustanî Buharayî, Ebu'l-Feyz Han'ın Nadir Şah tarafından Buhara hâkimliğinden uzaklaştırdığı şöyle anlatır. Nadir Şah ölmeden önce Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim'in önerisinden dolayı saltanattan uzaklaştırdı. Yerine dokuz yaşındaki ve başka bir rivayete göre 12 yaşındaki oğlu Abdülmümin'i geçirdi. Devletin yönetimini Muhammed Rahim'e teslim etti (BUHARAYÎ, 2009, s. 24). Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünden sonra 1747 yılında iktidarına dizginlerini eline alan Muhammed Rahim Atalık tarafından Mangıt sülalesi yavaş yavaş iktidara ele almıştır. Ebu'l-Feyz Han'ın ölümü hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Mesela *Tarih-i Humulî*'nin 72. sayfasında iktidardan indirildikten sonra Ebu'l-Feyz Han'ın Humulî'nin babası Sufi Muhammed Togay tarafından Mir Arap Camisi'ne imam tayin edildiğini yazmaktadır. Bir müddet o camide sabık han insanlara doğru yolu göstermek için görev yapmıştır. Günlerden bir gün bir Şimr (Şimir) huylu insan tarafından o cami içinde öldürülmüştür. Humulî yazdığı *Tarih-i Humulî*'nin hiçbir yerinde Ebu'l-Feyz Han'ın Mangıt Hanedanı üyelerinden biri tarafından öldürüldüğünü yazmamıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 72). Ama *Tuhfe-i Şahîsimli* kitabın *mukaddeme* bölümünün 24. sayfasında şöyle bir açıklama yapılmıştır: *Âlem Ara-yi Nadirî*'nin yazarına göre Ebu'l-Feyz Han, görevden alınmasının ardından Rahim Han'ın Kalesi'ndeki

Kalenderhane Bahçesi'ne hapsedildi. Bustanî Buharî'ye göre, han Bağ-ı Çahrhisâ'daydı, buradan Muhammed Rahim sayesinde kaçtı ve Mir Arap medresesine saklandı. Sonunda Nadir Şah'ın ölümünden yedi gün sonra orada öldürüldü (BUHARAYİ, 2009, s. 24).

Muhammed Bilal Çelik *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* isimli doktora tezinin 62. sayfasında Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim tarafından önce hapse atılıp sonra idam edildiğini söyler(ÇELİK, 2009, s. 62). *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengiz Oğulları* kitabının Buhara Hanlığı bölümünde Nurettin Hatunoğlu Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünü şöyle anlatmıştır: 1747 yılında Nadir Şah'ın ölüm haberini alan Ebu'l-Feyz Han Mir Arap Medresesi'nin odalarından birinde saklanmıştır. Ama bu bahtsız han saklandığı yerde yakalanıp Muhammed Rahim'in emriyle öldürülmüştür (HATUNOĞLU, 2017, s. 498). Aynı şekilde *Emir Haydar Mangıt: Mâverâünnehr Tarihi Metinleri* isimli makalenin yazarı, makalenin 139. sayfasında *Tuhfe Hani* eserine dayanarak Ebu'l-Feyz Han'ın Muhammed Rahim Atalık tarafından öldürülüp Buhara iktidarını ele aldığını yazmıştır. 1747 yılından 1920 yılına kadar bu hanedandan 9 kişi Buhara Emirliği'ni yönetmiştir (CELALİ, 2006, s. 139).

Muhammed Hâkim Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim, Ebu'l-Feyz Han'ın ölümünden sonra oğulları Abdülmümin Han ile Ubeydullah Han'ı tahta oturttu. Ama bir müddet sonra onları öldürüp 1756 yılında Buhara tahtına kendisi oturdu. Kendi adına sikke darp ve hutbe okuttu(BUHARAYİ, 2008, s. 24). Muhammed Rahim Han'ın hanlığı uç yıl sürdü ki sonunda 1759'da 45 yaşında vefat etti. Ama bu handan hiç oğul olmayıp yalnız iki kız kalmıştır(ÇELİK, 2009, s. 69). Humulî eserinde Rahim Han'ın ölümünden sonra Buhara büyükleri bir yere toplanıp önce Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Töre'yi Buhara tahtına oturtmuşlar; ama sonra Fazıl Töre'nin beceriksiz olması nedeniyle bertaraf edip yerine Rahim Han'ın amcası Muhammed Danyal Bey'i hâkim tayin ettiklerini ifade eder (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 86). Aynı şekilde M. Bilal Çelik doktora tezinin 70. sayfasında önce Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Töre'yi, sonra Rahim Han'ın amcası Muhammed Danyal Bey'in Buhara tahtına çıkarıldığını yazmaktadır. Ama *Tuhfe-i Şahî* kitabının *mukaddeme* bölümünün 24. sayfasında yazıldığına göre Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra, amcası Danyal Bey Atalık, Ebu'l-Feyz Han'ın kızının torunu olan Ebu'l-Gazi Han'ı tahta çıkarıp ancak

pratikte hükümetin sorumluluğunu üstlenmiştir. Ebu'l-Gazi Han saltanatı resmi olmayan, bir isimden başka bir şey değildi. Selim Serkan Ükten *Buhara Hanlığının Askeri Teşkilatı (1500-1868)* isimli kitabının 58. sayfasında Danyal Bey'in Muhammed Rahim Han'ın kardeşi olduğunu ve Rahim Han'dan sonra Buhara tahtına çıktığını belirtiyor (ÜKTEN, 2018, s. 58).

1759 yılında Buhara tahtına geçen Danyal Bey 27 yıl hüküm sürdükten sonra 1785 yılında vefat etmiştir. Ama ölmeden onca dokuz evladı içinden Şah Murad'ı kendi varisi seçmiştir. Bu nedenle Danyal Bey'in vefatından sonra Şah Murad Buhara tahtına oturmuştur. Ama tahta oturmadan önce babasının nasihatini ve Buhara hakimliğini kabul etmeyerek derviş olup Buhara'da bulunan camilerden birinde inzivaya çekilmiştir. İnsanlarla görüşmeye kapılarını kapatarak din bilimleri ve zikirle meşgul olmuştur. Şah Murad'ın inzivaya çekilmesi Buhara'da isyancıların isyanına sebep oldu. Bu nedenle Buhara büyükleri Buhara'nın geleceğini iyi görmeyip bu isyanlara bir çare bulması için Şah Murad'ın yanına gidip ondan Buhara tahtına sahip çıkmasını istemişlerdir (KABULİ, 1930, s. 10).

Humulî eserinde Emir Şah Murad'ı şöyle anlatmaktadır: Buhara şehri dünyanın önemli beldelerinden biri sayılır ve bu önemli şehirde pek çok adaletli hâkim yaşamıştır. Hiç biri Emir Şah Murad gibi adaletli olmamıştır (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 98). Kerim Necefi Barzger, çalışmasının 45. sayfasında Emir Masum'u fanatik, ayrımcı, acımasız ve yağmacı biri olarak tavsif etmiştir. Aynı makalenin 44. sayfasında Emir Masum'u devlet işlerinde başarılı biri olarak anlatır (BARZGAR, 2013, s. 44-45). Her halde birçok kaynağa göre Emir Masum yetenekli bir hâkimdi ve tahta oturduktan sonra önce bütün isyancıları ki babasının zamanında isyan etmişlerdi, birer bireryok edip sonra 1785 yılında Astarhanlılar Hanedanı'nın son hanı olan Ebu'l-Gazi'yi tahttan indirip Buhara Emirliği'ni resmen ilan etmiştir. Humulî eserinin 116. ve 118. sayfalarında Emir Masum'un Faaliyetlerinden şöyle söz eder: Buhara Emirliği içindeki problemleri bertaraf ettikten sonra ülkeye düzen veren, büyük bir orduyla Horasan, Merv ve Belh hâkimlerinin üstüne yürüyerek önce 1787 yılında Merv hâkimi olan Bayram Alı Kaçar'ı öldürdü. Sonra Merv şehrini fethedip Horasan bölgesinin merkezi olan Meşhed'e kadar yürümüştür (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 116-118). Humulî eserinin 124. ve 131. sayfalarında belirttiğine göre Emir Şah Murad Merv ve

Horasan'ı fethinden sonra Belh ve Bedeşan şehirlerini fethetmek için harekete geçmiştir. Öte yandan Belh ahalisi bu haberi duyar duymaz Kabil Padişahı Timur Şah Afgan'dan yardım istemişlerdir. Sonunda Emir Masum ve Timur Şah arasında Belh şehrinin yakınındaki Akça şehrinde savaş başlamış; ama çok uzun sürmeden savaş sona ermiş ve iki hükümdar arasında barış yapılmıştır. Bu barıştan sonra Belh şehrinin merkezi Timur Şah'a ve Belh şehrinin kuzeyi Emir Masum'a verilmiştir. Bu barış 1837 yılına kadar uygulamada kaldı. Humulî, Timur Şah'ın yenildiğini ve bunun üzerine Emir Masum'a mücevherlerle süslenmiş bir fil hediye gönderip sonra Kabil'e döndüğünü söyler. M. Bilal Çelik aksine 1789 yılında meydana gelen büyük savaşta Timur Şah'ın kazanıp Emir Masum'un yenildiğini ifade eder (ÇELİK, 2009, s. 79-82).

Emir Seyyid Âlim Han'ın hatıraları olan *Tarih-i Hüzn-i Milel-i Buhara* kitabının 11. sayfasında Emir Masum bu olaylardan sonra kendi topraklarındaki isyanları bertaraf ettiği yazılıdır. Buhara'ya döndükten sonra ağır bir hastalığa yakalanır ve bu hastalık yüzünden 17 yıl yönettiği Buhara Emirliği tahtına oğlu Emir Haydar'ı vasi kılıp vefat etmiştir. Ama eserde o, fanatik bir hükümdar olarak tanımlanmıştır (KABULİ, 1930, s. 11). Emir Şah Murad'ın ölümünden sonra Buhara büyükleri ve sorumlularının hepsi bir araya gelip Emir Haydar'ı Buhara emirlik tahtına oturtmuşlardır.

Humulî, *Tarih-i Humulî*'nin 152. sayfasında Emir Haydar'ın muvaffak, iffetli ve adaletli bir Padişah olduğunu bildirmektedir (KERİMİ ve KAYUMOVA, 2013, s. 152). Ama *Hisar-ı Şadman der Tarih-i Emiran-ı Mangıtiye-yi Buhara üstat Sadreddin Ayni* adındaki makalenin yazarı Muhammed Receb Abdulhamid, makalesinin 47. sayfasında Sadreddin Ayni'yi kaynak göstererek Buhara'nın yöneticisi Emir Haydar hakkında şunları söylemiştir: 1800-1826 yılları arasında hükümdarlık yapan Emir Haydar ziyadesiyle kadın düşkünü, kadın avcısı ve çapkın biri olarak tasvir edilmiştir. Güzelliğini duyduğu her kızı kendi nikâhına alıp bir gece halvet ettikten sonra o gecenin sabahında geri boşardı. Çoğunlukla soyluların kızlarını çeşitli bahanelerle eşi olarak almıştır. Mesela onlardan biri Şadman Hisarı'nın hâkimi olan Said Bey'in kızını sahiplenmiştir. Yine makalede Emir Haydar cani, katil ve yağmacı biri olarak anlatılmıştır (ABDU'L HAMID, 2010, s. 47).

Emir Seyyid Âlim Han'ın hatıraları olan *Tarih-i Hüzn-i Milel-i Buhara* kitabının 11. sayfasında 1800-1826 yılları arasında Buhara hâkimi olan Emir Haydar'ı danişment ve zahid biri olarak ve hiçbir zamanda namaz ve orucunu terk etmeyen biri olarak tanımlamıştır. Hatta onun 400 ila 500 talebeye ders verdiğini anlatır (KABULİ, 1930, s. 11).

Aynı şekilde Nadire Celâlî *Emir Haydar Der Mutun Tarih-i Mâverâünnehr* adlı makalesinin 146. sayfasında yazarı Mahdum Ahmed Daniş olan *Risale-yi Muhtasar Saltanat-ı Mangutiye* kitabının 20. sayfasından kaynak vererek Emir Haydar'ı şöyle anlatmıştır: Buhara'da güvenlik ve asayiş sağlandığı zaman Emir Haydar Buhara dergâhında Buhara büyükleri ve eşrafı onun yanına hizmet etmeye gelirlerdi. Böyle bir emirlik hiçbir zaman ve hiçbir tarihte kimse görmemiştir. Bu Emir'in ismi ve adaleti her tarafa yayılmıştır. Bu sebepten bütün İslam ülkelerinden insanlar Buhara'ya dini ve şeriat dersi almaya gelmişlerdir (CELALİ, 2006, s. 146). Muhammed Bilal Çelik doktora tezinin 121. sayfasında Emir Haydar'ın özelliği olarak onun zahiri ve batini ilimlerde ülkesindeki diğer insanlara göre yetkin bir kişilik olduğunu ifade eder. Daha on yaşındayken pek çok dersi başarıyla tamamlamış ve Buhara medreselerinde Hocalık yapmıştır (ÇELİK, 2009, s. 121).

Tarih-i Humulî'nin yazarı Humulî eserinde yukarıda ismi geçen Emirlerden bahsederek sadece bir ya iki yerde Emir Nasrullah'ın ismini verir. Ama detaylı olarak ondan bahsetmediğinden çalışmamızda Emir Nasrullah ve kardeşleri Emir Hüseyin ve Emir Ömer'den bahsetmeyerek çalışmamızın değerlendirmesine son vermek istiyoruz. Emir Haydar 1826 yılında ağır bir hastalık yüzünden vefat etmiştir. Emir Haydar'ın dergâhında çalışanlardan Mirza Şems Buharayî, Emir Haydar'ın vefatını şöyle kaleme almıştır: Emir Haydar'ın oğlu Emir Nasrullah babasının yemeğine zehir katıp onun ölümüne sebep olmuştur. Hâkim Koşbegi, Emir Nasrullah Karşı'dan Buhara'ya gelene kadar bu olayı saklamaya çalışmış; ama başarılı olamamıştır. Böylece büyük oğlu Emir Hüseyin Emirlik tahtına oturmuştur (BUHARAYİ, 2009, s. 30). Ama hâkimiyeti 2,5 aydan fazla sürmeden yerine Emir Ömer ki Emir Haydar'ın üçüncü oğluydu, Buhara tahtına sahip olmuştur. Emir Ömer'in Buhara tahtına sahip olmasını Mirza Şems Buharayî şöyle anlatır: Devletin uluları kendi aralarında ikiye bölündüler. Bir grup Emir Nasrullah'tan yana ve diğer grup ki büyükleri İsmetullah Bey, Tugay Bey ve

Abdurresul Punsed başı, emir Ömer'den yanaydılar. İki grup karşı karşıya gelip Emir Ömer'i tahta oturtular(BUHARAYİ, 2009, s. 30). Ama büyük kardeşi gibi çok devran süremeden dört ayın sonunda tahtan indirilip Herat şehrine sürgün edildi. Yerine Emir Nasrullah Han 1827 yılında Buhara Emirliği tahtına çıkıp 33 yıl emirlik yaptı (HATUNOĞLU, 2017, s. 523).

METİN ÇEVİRİSİ

Ön Söz (ديباجه)

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Allah büyüklüğü ile ben zayıfı bu Ayet-i Kerime'de söylediği kabilelerden biri olarak yaratmadı. Ayet-i Kerime(Bu bedeviler küfür ve nifakta çok katıdırlar, 9: 97). Bilim öğrenme aşkımı artırdı ve bu zayıf kulunu büyük bir topluluğun içine yerleştirdi. Ayet-i Kerime(Allah her şeyi işiten ve bilendir. Bu bedevilerden öyleleri de vardır ki, onlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, Allah'a yakın olmak ve Resulünün hayır duasını almak için de harcarlar, 9: 99). Yani insanlığını dev karakterine ve bildiğini cehalete döndüren insanlardan yaratmadı ve bilim adamlarından tıpkı bu ayetteki insanlar gibi yarattı. Ayet-i Kerime(Allah, içinizden gerçekten iman sahibi olanları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltecektir, 58: 11). Bu nimetlerin değerini bilmem lazımdır; onun için ayetlerini okuyorum. Bu Nazımdaki gibi

Şaşırdım ki diyorum

Mümkündür ki taranıyorum

Şöyle ki, ikinci halife dördüncü halifeye diyor ki: “Ya Ali! Ben imanın lezzetini ve İslam'ın nimetini senden daha iyi biliyorum.” Hazret-i Ali sordular ki “Nasıl?” Ömer Faruk cevap verdiler ki: “Ben inançsızlığın zehrini tattım; ama sen tatmadın. Onun için zehir tadan balın değerini bilir.” Hazret-i Ali dediler ki: “Doğrudur ya Ömer! Ben bu kadar nimetlerin farkındayım; ama Allah biliyor ve şöyle diyor. Ayet-i Kerime(Rabbinin nimetini açıkla, 93:11). Elhamdülillah benim ilmim azdır ama bu büyük nimet beni iğrençlikten haysiyete ulaştırdı.” Fatih Al-Bari Al-Buhari'nin kitabında okudum ki Hazreti Ebu Hanife Nahl süresinin 97. Ayetini şöyle tefsir etmişler: Herkes ki iyi işler yapsa o kişi erkeklerden veya hatunlardan olsa salih ve iyi işler yapsa Cenab-ı Allah onlara iyi ve temiz hayat nasip eder. Sonra şöyle demişler ki, iyi ve temiz hayat bu demek ki dünya ve ahirette Allah onur verir; elbette bu onur önce iman onayıyla ve iman ilim onayıyla kabul ediliyor. Yani dünya ve ahiretin tüm mutluluğunun temeli bilimdir. Yani bu girişin amacı Allah'ın sefil ve avare bir kulu olarak Ebu'l-Fuzuli Cuma kulu lakaplı Humulî ibn Sûfi Muhammed Tagaiu'l-Türkî el-Semerkandi el-Şodarî el Urgutî, Allah'ın bir günahkâr hizmetçisiyim. Ancak, bu fakir hizmetçinin için birçok ilahi nimetler var; ama bu nimetler mümkün olduğunca çoktur

ve ben bu nimetlerden mümkün olduğunca, bir depo buğdaydan bir avuç almış gibi yazmaya başladım.

Yazarın Şiiri

Eğer kendi sevdami yazacaksam yeter
Vatanımı evime zincire bağlasam yeter
Çok şey aklımda var ama söyleyemem
Buğdayı deposunda tane görmek yeter²

Yazdığım bu eserin bileşenleri bir giriş, bir makale ve son olarak bir sonuç ile sonlandırıldı.

---

² EserinS nüshasına beytin yeri değişmiş.

Giriş (مقدمه)

Benden önce bir güneş bu dünyada yayılmış ve ben o güneşin zerresinden olmuşum. Elbet o güneş dediğim şey benim babamdır. Babam bilim adamı değilmiş; ama hiçbir zaman namazını zaruret dışında kazaya bırakmamış, yalan söylememiş ve bir sade ve salih insanmış. Günlerden bir gün babam bana şöyle dedi: “Oğlum benim halim sen doğmadan önce çok farklıydı; yani günler boyunca sahra ve çöllere çıkıyordum, mezarları geziyordum. Bazen bazı insanları görürdüm ki gaipten gelip bana müjde verirlerdi. Ben bundan çok mutlu olurdu ve her zaman dışarıya çıkıyordum; ama bu görüşmeler annen sana hamile olduktan sonra tekrar olmadı. Bunun için çok üzülüyordum. Günlerden bir gün bir caminin hocasının yanına giderek ona olayları söyledim ve bana şöyle söyledi, senin evine mutlu bir çocuk geliyor. Hocayı duyduktan sonra rahatladım ve senin dünyaya gelmeni bekledim. 1776 yılının bir cuma günü kış mevsiminin sonlarında dünyaya geldin ve senin gelme mutluluğun herkese yayıldı.”

Beyit

Getiremedim hiç bir şey önce evime
Sen verdin bana her şey üstü üstüne

Bu mutluluğu herkese ve her yere ilan ettim ve çevredeki insanlar da şahit oldular ve bu insanlardan biri bana bir gün şöyle bir hikâye anlattı.

Hikâye

Geçen zamanlarda yaşlı ve iyi bir hatun yaşarmış. Fakirlere ekmek veriyor, çıplakları da giydirmiş. Onun dört kızı varmış, bu kızları çalışarak o insanlara yardım ediyormuş ve kimse de bilmiyormuş. Bu hikâyeyi anlattıktan sonra şöyle söyledi. Annen sana hamileyken, bir gece rüya görmüş ve o rüyayı anlatmaya şöyle başladı. Gökyüzünden bir büyük kâğıt sizin evinizin üstüne yürüdü ve herkes ona bakıyordu. O kâğıt birazdan senin babanın evine düştü ve her taraf parlak oldu. Ben uykudan uyandım, bu rüyayı söylemek için sabah erkenden babanın evine gittim; ama gördüm ki herkes orada ve biri benden müjde istedi. Ben burada ne olduğunu sordum. Dediler ki bebek gelmiş, onun müjdesin istiyorum. Aynı zamanda baban geldi, babana söyledim ki bu oğlanın geleceği

parlaktır ve onun bereketinden herkese fayda vardır. Allah onu herkese bağışlasın. Bu olay sene 1811 yılında Ura-Tepe şehrinin Meykede (138a) köyünde gerçekleşmiştir. Ondan sonra bir gece kendim bir rüya gördüm; bu rüyada cennetteymişim. Cennet de İslam âlimleri ve peygamber efendimizin dediği gibiymiş, akıllara sığmaz güzelliğe sahipmiş.

Beyit

Allah'ın tarif ettiği güzellikleri
Nakıs olan kuluna susmak düşer

O gece rüyamda melekler cennetleri birer birer gösterdiler. Gördüğüm kadar cennettekiler tamamen erkeklerdi. Her kes iyi elbiselerle süslenmişlerdi ve tamamen birbirlerine bakarak sırayla yataklarda oturuyorlardı. Öyle bir şekilde mekân ve süsleyenleri o tarihten 1837 yılına kadar görmemiştim. O günden bu güne dek 25 yıl geçti ve böyle bir rüyayı tekrar görmedim. Rüyamı hatırlamak istediğim zaman Vakıa Süresi'ni okuyorum ve bu Ayet-i Kerime'ye geldiğim zaman o gördüğüm rüyayı lezzetle hatırlıyorum. Ayet-i Kerime (Altın ve mücevherlerle süslü tahtlarda karşılıklı oturup yaslanmışlardı... 56: 15-16). Bunun için her zaman vakit bulduğumda bu ayeti tekrar tekrar okuyorum.

Beyit

Her ne kadar da o peri güzellerden konuşsam
Can girer canıma ne zaman onun yüzüne baksam
Dalga geçme kalbim istiyor ki omzuna baş koysam
Arzumdur ki her zaman onun saçlarına dokunsam

Özet olarak şudur ki, cennetteki insanlar içinde bir kadın görmedim, meğer o hikâyesi geçen kadından başka. Gördüm ki o kadın cenneti herkesin ortasında seyrediyordu; ama onunla konuşmadan uyandım, bin kez hasret çektim neden uyandığıma, o âlemden uzaklaştım ve bu fani dünyaya gözümü açtım.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti diye gözlerim kaldı hayrete
Onun gidişinden kalan her şey budur bana³
(Gördüğüm bahardan kaldı bir gül bana)

Bu rüyayı gördüğüm zaman O temiz kalpli yaşlı kadın hayattaydı; ancak bu eseri yazdığım dönemde belki merhume olmuştur.

Hikâye

Bunu duymak tüm Müslümanlara vaciptir. *Müşkatü'l-Envar* kitabını hocamın yanında okumuştum. Aynı zamanda *Buharî Şerif* kitabında da okudum. Hadis-i Şerif şöyle diyor: peygamber efendimiz şöyle buyurmuşlardır ki, iki gözü kör olsa da o kişi Cennete girer ve her kim ki hatunlarından ya da kızlarından ve ya akrabalarından mahrem olduğu üç kişinin karnını doyursa Allah'ın cennetine girer. Allah'ın resulünden sordular ki ya Resulullah! Eğer iki kız olsa da öyle mi? Evet diye buyurdular.

Nükte

O yaşlı kadının dört kızı vardı ve aynı halde fakirlere yemek verirdi. Bu sebeple Cennete girmiştir. Yukarıda bahsetmiştim ki Cennette tamamen erkekleri gördüm ve bu rüyada gördüğüm durumu hadisi şerif ile tabirledim ki hadis-i şerifte Resulullah şöyle demişler ki Cennette kadınlardan daha çok erkekleri gördüm. Sahabeler sordular ki ey Allah'ın resulü kadınların azlığının ve erkeklerin çokluğunun sebebi nedir? Şöyle dediler kadınlar her zaman erkeklerinin küçük hatta ile gördükleri zaman erkekler ne kadar iyilik yapmışlar olsalar da unutulur. Bu kadar bana veren Allah'ın nimetlerinden iki hikâye ile sonlandırıyorum. Öte yandan, haklı çıkmak için iki şahit yeterlidir. Allah benim hesabımı biliyor ve o bana yeter.

Şimdi ilahi nimetlerinden bahsettikten sonra Cenab-ı Hakkın yoktan var etme sıfatı ile var oldum. Var olduktan sonra kendi hakkımda bir gerçeği buldum. Ve bu gerçek için ilahi nimetlerine şükür etmem lazımdır. Ayet-i Kerime(öyle ise beni zikrediniz ki ben de sizi hatırlayayım, şükredin, nankörlük etmeyin!) (140b) Nimetleri hesap gününe

---

³ Eserin S ve D nüshalarına bu beyit yoktu.

kadar sayıyorum. Lanetli Şeytan'dan Allah'a sığınırım! İlk olarak bu suçlunun doğuşu ile bahsettiği nimetten bahsediyorum. Hz peygamberimizin buyurduğu gibi en iyi günlerden olan cuma gecesi idi. Bu sebepten dolayı ismimi Türk dilinde Cuma kulu koymuşlar. Bu ismimden umudum budur ki kıyametin kopacağı Cuma gününde Allah beni kullarından saysın.

Nazm

Ne Seyyidim ne Haşimî ne de Kureyşî

Yeter ki olsun benim adım onun hizmetçisi

Sahip olduğum bilinç ve hafıza ile o sırada gördüğüm bazı şeyleri şimdi otuz yaşımıdayım hatırlamıyorum. Beş yaşındayken insanların ergenlikten sonra alamadığını hissediyordum. Duyduğum bir kelimeyi neredeyse unutmuyordum, her nerede bilim ve bilim adamları varsa onun yanına gidiyordum. Benim için hiçbir şey âlimlerden daha yakın ve kıymetli değildi. Bilimin ne olduğunu ve bilgin adamın ne olduğunu bilmiyordum olsam da onları çok seviyordum. Ailem beni çok işlere teşvik ediyordu; ama ben hiç bir işi sevmiyordum; ama seviyesini kavramayamadığım bir aklım vardı. Bilim okumak ve sevmek için istekliydim. Bu istekliliğim onun içindir ki babamın altı oğlu vardı, onlardan üçü benden büyük ve eğitimliydi.

Çobanlık Hikâyem

Ailem çoban olmamı istiyordu. Dolayısıyla on üç yaşına kadar beni okula göndermediler. Allah'ın fazlından okumak için harika bir halim vardı. Hocalar öğrencilere kelimelerin hecesini çok zor öğretirken, ben Hocasız öğreniyordum. Biri beni denemek için bir sure okuyordu ve benden onu tekrarlamamı istiyordu (ben hemen tekrarlıyordum)⁴. Bilmiyor olmama rağmen herkesi şaşırtıyordum. Bu arada ben bilmiyordum ki (elif) ve (be) nedir; ama insanlar içinde meşhur olmuştum. İnsanlar bana hayretle bakıyorlardı. Her bir okula girdiğim zaman öğrencilere derslerini heceliyordum ve çoğunlukla Kuran-ı Kerim'in küçük surelerini hıfz etmiştim. Nihayetinde 1788 yılında okumak için bir karar aldım ve aileme yalvardım ki beni okula gönderin dedim. Ailemde izin verdiler; ama kendileri okula götürmediler.

---

⁴ Bu kelimeler S ve D nüshalarına mevcut değil.

Kendim evimizin yakınındaki okula gittim ve Hocalardan istedim ki bu okula kaydetsinler. Hocalar da ismimi okula kaydettiler ve ben derse başladım.

Beyit

Hatırımda olan gerçek teslimiyet aynasıdır
Ayaktan başıma kadar bilim levhasıdır

Neticede benim idrakim öyle bir şekildeydi ki her neye baksam onun ne olacağını anlıyordum ve bendeki bu idrak o kadar kuvvetliydi ki istediğim şeyleri elde etmem için yeterliydi.

Beyit

Ruhun zarafet resmi teslimiyet aynasıdır
Kalbim gerçek bilimi temsil edilmesidir
Göğsümdeki manalar yüzde burun gibidir
Felek dersi mi ya da takvim sayfasıydı

Her gün okula gittiğimde fırsat bekliyordum ki öğrencilerden biri Hoca izniyle dışarıya çıksın ve ben o çocuğun kitabını alıp sahibi geri dönene kadar okuyabileyim. Bir müddet böyle devam ederek sınıf arkadaşlarımdan çoğundan ileri oldum. Sahip olduğum hızlı hafızam nedeniyle Hocam benim başka bir yerde çalıştığımı düşünüyordu. Bunun için benim derslerime bakmıyordu, hâlbuki ben sadece Hocanın yanında derse girerdim ve sadece duyduğum şeyleri iyi okuyabilirdim; ama kitaba bakarak zorla okuyordum ama yazamıyordum. Günlerden bir gün Hocam sınav esnasında benden dersimi sorduğu zaman fark etti ki derslerimde bir yanlım var (143a)⁵. Yanlışı tekrar tekrar sordu. Ben okuyamadım. Hoca bana kızdı ve melek halinden dev haline çevrildi ve beni başka günahsız çocuklar gibi elindeki sopayla omuzuma çarptı. O günden bu güne kadar 50 yıl geçti ama hala o sopa acısını unutamadım. Yanlış söyledim, henüz o günün tatlısıyla yaşıyorum. Evet.

Mısra Hocanın gazabı babanın sevgisinden daha iyidir

---

⁵ Bu kelimeler eserin S nüshasına mevcut değil.

Allah Hocamı affetsin, o gün canımın acısından öyle bir bağırmışım ki evimizin okula yakın olmasından dolayı annem ve babam sesimi duymuşlar ve okula gelip Hocanın elinden beni kurtarmışlar.

Şiir

Diken eğer oğlun ayağına batsa
Açar yaralar babasının canına
İğne batsa eğer kızın ayağına
Sebep olur annesinin feryadına

Hocanın elinden kurtarıldıktan sonra Hocam babama dedi(143b) ki sizin oğlunuza derslerini söylediğim zaman benden de iyi okuyordu; ama bu gün derslerini sorduğumda yanlış okuyor. Oğlunuz benimle dalga geçiyor ve bu cim harfini bilmiyorum diyor ve her ne kadar sorsam da bilmiyorum diye cevap verir ve hatta esre ve üstünü birbirinden ayırt edemiyor. Annem ve babam beni iyi tanıdıklarından dolayı her şeyi Hocama anlattılar ve Hocaya dediler ki bundan sonra ona iyi ders vermeniz lazımdır. Hocam da o günden sonra bana derslerimi yeniden başlattı. Bir müddet kalem, kitap, evim ve mektep arasında hapis gibi yaşadım. (Ancak Allah'ım gözlerimi bilimle açtı)⁶ ve okuma ve yazmam günden güne iyi oldu. Türklerin adetlerine göre Ekim ayında okullar tatil olur ve ıssızlık mevsimidir. Benim yukarıda söylediğim gibi okuma ve yazmam iyi olmuştu. Tatil esnasında birkaç kitap okudum ve her kitabı okuyabilirdim ve okulda da Hocanın yokluğunda öğrencilerin sorumlusu bendim. Onun için bana Hocanın halifesi diyorlardı.

Yazarın Şiiri

Akşamüstü bilimin peşinde halifeydim
(Sabahları Hocalık yapmaya düşünüyordum)⁷
Erkek ile kadınlar arasında benim hikâyemdir
Şöyledir ki onların hakları için mahkûmum
Benim fikrim keskin orak gibi çalışıyordu
Gece ektiğim buğday hâsılını gündüz alırdım

⁶ Bu kelimeler nüshalarına S ve D neshine mevcut değil.

⁷ Bu beyit S ve D nüshalarına mevcut değil.

Kendimi akşam eğer aciz görürdüm hilal gibi
Sabahları Allah bereketinden erken uyanırdım

Her ne olsa da okula geç başladım, ama ailemin yardımıyla bir şeylere sahip oldum ve böylelikle on dört yaşımı bitirmiş oldum.

On Beşinci Yaşımın Olayları

On dört yaşındayken okuryazarlık mücadelesi sona ermiştir, beyazı siyahtan fark edebilirdim; ama içim rahat değildi. Her zaman içimde bir sızı vardı. Elbette biraz teselli olmuştu; ama hedefimin gerçekleşip gerçekleşmediği belli değildi ve bilmiyordum ki isteklerim nedir, yani araştırıyordum bulamıyordum(145a) ve yolun hangi tarafta olduğunu bilmiyordum ve hiçbir tarafa gidemiyordum. Kendi kendime merak ettim ki eğer bilim kelime bilmek olsaydı ben akranlarımdan çok biliyordum ve bilim eğer okuryazarlık olsaydı ben başkalarından iyi okur ve yazardım. Öyleyse neden her zaman bende bilimi arama huzursuzluğu vardı? Bu süre zarfında ne zaman kitap okusam o kitapta bir Arapça kelime gördüğüm zaman kendime söylüyordum ki keşke bunun ne anlama geldiğini bilseydim ve her zaman Kuran'a ve Hadise işim düştüğü zaman keşke bunların ne anlama geldiğini bilseydim diye hasret çekiyordum. Bunların hepsi onun yüzdendir ki benim etrafımdaki insanların bilimi sadece okuryazarlıktan ibaret idi; ondan fazlasını istemiyorlardı. Mesela biri okuma yazma bilseydi ona Hoca Efendi diye isim verirlerdi. Ayet-i Kerime(Onların erişebilecekleri bilginin seviyesi budur,53.30). Bu zamana kadar bu millet Allah'ın büyük nimeti, yani bilgidен nasipsiz kalmışlar, ama ben hiç bir zaman durmadım ve bilimin arkasından nerede biri benden az fazla bilgisi olsaydı onun yanına gidiyordum ve onunla çalışıyordum. Anne ve babam bana kızarak bu kadar yeter diyorlardı ama ben onların kalbini ele geçirdiğim zamana kadar rahat durmadım. İlla ki izin verdiler ve şimdi o yaptığım yaramazlıklar için pişmanım. Ayet-i Kerime(Rabbinin kesin emridir ki siz ancak ve ancak ona ibadet, anne babanıza da iyilik edin. Onlardan biri veyaher ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara sakın öf bile deme ve onları azarlama, 17: 24). Hasret çekiyorum ki onları terk ettim ve onları takdir etmedim. Şöyle bir atasözü vardır ki diyorlar, evlat görmeden anne ve baba değerini bilmiyorsun. Meğer Allah'ım onların ruhlarını şad eylesin.

Beyit

Ya Rab babama hadsiz zulüm çektirdim
Annem ne dedi ise bana reddettim
Yaptığım her haksızlıktan kendime
Yaptığım yanlıştan dönüp tövbe ettim

Yukarıda bahsettiğim yaramazlıklar şöyledir, onları tehdit ediyordum ki eğer siz beni medreseye göndermezseniz ben kötü işlere bulaşacağımı söyledim. Annem ve babam da korkularından dolayı beni medreseye gönderdiler; çünkü dersin aşkı ve okulun coşkusu gün geçtikçe içimde artıyordu, ondan sonra bir gün mutluluktan bu şiiri Türkçe dilinde söylemişim.

Yazarın Şiiri

Tanışman kıldı gönlümde havayı medrese
Oldu cismim vâkıfa has iştihayı medrese

Bu olayların gerçekleştiği 1791⁸ yılına kadar Şehrisibz vilayetinde yaşıyorduk. Eninde sonunda ilk önce annem razı oldu. Bir gece annem ve babamın konuştuklarını duydum ki annem babama diyor, eğer bu çocuğu medreseye göndermesek de bize yardımı dokunmayacak ve kendisine zarar verecek dedi. Babam anneme şöyle cevap verdi, çocuğu medreseye göndermek onun sorunlarını daha da kötüleştirir. Annem niçin diye sordu? Babam şöyle cevap verdi. O henüz on beş yaşını doldurmamış, medreseye gittiği yerde merhametli olmayan insanlar yaşıyorlar ve ona merhamet göstermezler. Annem dedi, herhalde bir iyi ve vicdanlı Hoca bulup onun yanına bırakırsın ve babam devam etti ki bu âlemde kötüler çoktur; hatta iyi ve melek gibi insanların altından dev sıfatlı insanlar çıkıyor; ama annem babam razı olana kadar hiç pes etmedi. Sonra sabaha kadar ağladılar ve aynı zamanda ben de mutluluktan sabaha kadar uyuyamadım.

Beyit

Geçirdiğim gece zordu hesaplaşma gününden de
Bazen gülerdim ateş içinde ağlardım su içinde

---

⁸ Eserin S nüshasına 1789 kayıt edilmişti.

Kıyamet gününde o gece zulmetini sorsalar
Takdir dışında acizim bulunmam cevap içinde⁹

Gece geçip gündüz oldu, tesadüfen o gün Pazar günüydü. O iki merhum bana her baktığında kendilerini mutlu gösteriyorlardı; ama aslında içten ağlıyordular. Babam sana iyi bir haberim var diye söyledi. Seni bugün okula götüreceğim dedi ve seni kaç yıllık arzuna kavuşturuyorum, hazır ol. Ayakta duruyordum, babam bir yay gibi bükülerek benim yüzümden öptü (148a). Ondan sonra hikâye şöyle devam etti ki(o saatte)¹⁰ milletin ve dost ve düşman arasında koşuşturmalar çıkmaya başladı ve diyorlardı ki bu çocuk kendisi molladır, niye bundan fazla bilgi istiyor. Ailem beni Halbay Eşikakası Keneges Medresesi'ne Mevlevi Vahit ve Allame Ferit talebesi Cenab-ı Hz Ahund Molla Ernazar Namanganî'ye teslim etti.

Mollanın Övgü İfadesi

Kökenleri Namangan vilayeti ve Fergana bölgesindedir. Dersini bitirdikten sonra Buhara'dan kendi şehrine dönmüş ve orada bir medrese kurmuş (148b) milletin çocuklarına ders vermiş. Namangan şehrindeki insanlar onun müritleriymiş ve şehrin devlet büyükleriyle iyi hayat geçirmiş, herkes onun seviyordu. Mekke ve Medine ziyaretine gitmek için her zaman istekliymiş, ama evlendikten sonra evlat ve ailesiyle meşgul olmuş. Bir müddet Mekke ve Medine şevkinden yaşlandığı zamana kadar uzaklaşmış. Sonunda Namangan valisi tarafından hacca gönderilmiş. Mekke'den döndükten sonra Mâverâünnehr'de Şehrisebz'in Kışköyünde yaşamış, bu şehirdeki tüm küçük ve büyük insanlar onu seviyormuş. Şehrin Hâkîmi ve büyükleri onun yolunu takip ediyorlardı ve kendilerini ona hizmetçi olarak bilirdi.

Nazm

Her kim ki ona hilal gibi sırtını eğilmiş
İki hafta dikkatini çeken bedri kâmil olmuş
Boyunun yüksek eksenini gezegeni yarattı
Çünkü düz yerine kaytan yapmıştı

⁹ Bu şiir eseri S ve D nüshalarına mevcut değil.

¹⁰ Eserin S ve D nüshalarına yer almamıştı.

Kime rehberlik yaptıysa doğru yolu bulmuş
Kişinin sol hesap defteri yok sayılmış¹¹

O zaman Keneges emirleri Şehrisebz vilayetinin hâkimiydiler ve kendilerini onun hizmetçisi biliyordular. Özellikle bu emirlerden Halbay isimli ve Eşikakabaşı (150a)olan emir bilim ve bilgiyi sever ve tecrübeliydi. Bu kişi Molla Ernazar Namanganî'ye çok saygısı vardı. Bundan dolayı o şehirde öğrenciler için bir medrese kurdu ve öğrencilere odalar yaptı; her odada iki öğrenci yaşardı ve o öğrencilerin elbiselerini de o temin ederdi. Neredeyse üç yıl boyunca İslam'ın kaynağı olarak bilinen Şehrisebz'de kaldım. Elbette aileme hizmet edemedim; ama bu Hocamın hizmetçisi olabildim ve Hocam babama şöyle dedi ki senin oğlun olsa da benim de oğlum diyerek beni teslim aldı.

Beyit

Allah'ın iyi kullarının elleri aslında onun elidir¹²
Her kim ki bu elleri tutarsa asla yere düşmez
Senden gelen nimetlere şükür ederim her zaman
Özellikle yaptığın iyilikleri bu fakir kulun unutmaz¹³
Dostların kabul etti ve sen büyüklendirdin ya Rab
Büyüklükten şükür etsem nimetlerin için yine de olmaz (151a)

(Ondan sonra hazır olan kişilerin duasıyla)¹⁴ bilim öğrencisi olarak derse başladım. Hocamın derslerini vakit kaybetmeden ezberlerdim; ama Hocam iyiliğinden derslerimi iki kez söylüyordu. Hoca benim bu kadar yetenekli olduğumu gördükçe bana daha çok yakın oldu ve bana kendi odasında, yani Hocalar odasında kalmama izin verdi ve bende ondan sonra daha iyi bir şekilde ders çalışacağımı Hocama söz verdim ve öyle de yaptım. Ondan sonra hatırlamıyorum ki Hocam bir dersi tekrar söylemiş olsun. Eskiden medresede Kuran-ı Kerim sürelerini nasıl ki hızlı bir şekilde ezberliyordum şimdi de derslerimi öyle ezberliyorum. Yine de memnun değildim; bundan fazla okumak istiyordum ve her zaman dilime bu Ayet-i Kerime'yi getirirdim (Daha var mı,50: 30).

¹¹ Eserin S nüshasına şiirlerin yeri ve T nüshasına mısraları yeri değişmiş.

¹² Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

¹³ Bu beyit eserin S ve D nüshalarına mevcut değil

¹⁴ Bu cümle eserin S nüshasına mevcut değil.

Büyük ve merhametli Hocam benim durumumu anlayıp dersime ders, (151b) sevgime sevgi kattı. Bir hafta geçmeden öğrenciler benim bu zekâma şaşırılmışlar, herkesin dilindeydim, büyük ve küçük herkes hayran olmuştu. Geceleri başımı Hocanın yatağına koyarak uyurdum; gündüzleri ise medresenin en iyi yerinde oturuyordum.

Yazarın Şiiri

Gece Hoca dibinde gündüz el üstüneydim
Yerden gökyüzüne kadar himmetimdir bir adım¹⁵

Topraklı ayakların altındaydım çünkü topraktandım
Gezegene hayrandım çünkü büyüklüktü fitratım

Çoğu zaman, bu merhamet meleği bana tavsiye ederdi ki ey oğlum devlerin kralı anlamına gelen bu insanın yüz ifadelerine karşı dikkatli ol. Çünkü zahitler şeytanların karakterine girmişler diyordu. Ben de medresede herhangi biri olduğuna ikna olmuştum, yani herkesi iyi biri biliyordum; ama öğrencilere katıldığımda anladım ki diğerleri inancımın karşısındaydılar ve buna hayrandım ki koyun derisinde bir kurt görüyordum. Görünüşlerinde hayâ izi ve yaptıkları işlerde erdem ve dindarlık yoktu. Şüphem olmadan söylüyorum ki eğer Molla hazretleri olmasaydı, eğer Allah'ın fazlı olmasaydı ben bir kuzu gibi o kurtların ellerindeydim ve eğer Hocamın merhameti olmasaydı bir yabani kuş gibi oradan kaçıyordum. Eğer Allah'ın bu nimeti, yani merhametli Hocam olmasaydı o kurduğum hayallere kıyamete kadar ulaşamazdım (152b). Cehalet ve bilgisizlikle yaşayıp yanıyordum. Şöyle ki dinsiz padişah kızının emri ile ölmüş Müslümanlar için pişman olmuş gibi her şeyin şerefinden mahrum kalırdım.

Hikâye

Tarihlerde yazılmış ki eskilerde bir büyük şehir varmış, bu şehirde yaşayan herkes dinsizmiş ve onların büyük bir padişahı varmış. Onun bir kızı varmış, çok güzel ve yetişmiş bir kızmış. Her taraftan şehzadeler ona talep olmaya gelirmiş ve her gün geçerken onun hüsn-i cemali âlemde meşhur olmuş ve her yerde onun güzelliğini konuşuyorlarmış. Kazara bir Müslüman şehzadesi ona talip olmuş, bu Müslüman

---

¹⁵ Eserin S nüshasına (Göktan yere kadar bir haldeyim) yazılmıştır.

şehzade çok yakışıklı ve yetenekliymiş, padişahın kızı Müslüman şehzadeyi gördüğü zaman ona âşık olmuş ve onun talebini kabul etmiş; ama şehzade ona söylemiş ki bir şartla seninle evleneceğim. Kız sormuş şartın nedir? Şehzade demiş ki benim şartım senin Müslümanlığı kabul etmendir, kız da bu şartı kabul etmiş (153a) ve bu haberi kızın hizmetçileri kızın babasına söylemişler. Dinsiz padişah bu haberi duyduktan sonra tapınağa gitmiş ve yüzünü putun ayaklarına sürmüş ve ondan dilemiş ki sen bana yardım et ve kızımı benim dinimden çıkarma demiş ve hatta putun ayakları altına bin Dinar dökmüş ve şöyle demiş ki bu Dinarlar senin ücretindir. Eğer bu işi yapmazsan yemin ederim ki Lat'ın başını Manat'a ve Manat'ın başını Lat'a vurarak kıracağım ve senin batıl olduğundan emin olacağım. Biri padişahın yanına girerek ona bu Ayet-i Kerimeyi okuyarak doğru yolu göstermek istemiş. Ayet-i Kerime(ve kesinlikle ilâhlarınızı terk etmeyin; Vedd'dan, Suva'dan Yeğes'ten Yeuk'tan ve Nesar'den de asla vazgeçmeyin dediler. Böylece birçok kimseyi saptırdılar,71: 23). Padişaha teselli verdi ve kendi kendine şöyle dedi ki bu güçlü kâfir güçsüz tanrısına küsmüş ve onun için çok düşünüyordu. Ama kendisi de bir bilim adamı ve tecrübeli biriydi. O kendi düşüncesiyle şöyle düşündü ki eğer Müslümanların kötü işlerini ve diğer düşkün hareketlerini kızına söylese ve gösterse o zaman belki kızının Müslüman olmasına engel olur ve kızını eski diniyle yaşamaya devam edebilir. Kazara o şehirde Müslümanlardan bir topluluk yaşıyordu ve onların bir Camileri vardı. O camide her gün müezzin beş vakit ezan okuyarak insanları camiye namaz kılmaları için davet ediyordu; ama bu müezzinin sesi çok kötüydü. Bu Ayet-i Kerime'de söylendiği gibi, Ayet-i Kerime(seslerin en çirkinini eşeklerin sesidir,31: 19). Bu yüzden o kâfir kızın etrafındaki adamlara emir verdi ki kızını o caminin yakınında bir yerde götürün ve o müezzinin sesini duysun, belki o zaman Müslüman olmaz. Adamlar kızını oraya götürdüler ve kızın bu kurnazlıktan haberi yoktu. O sırada ezan vakti gelmişti ve müezzin her günkü gibi seslendi ve kız bu sesi duyduğu zaman kızdı ve hatta baygınlık geçirdi ve saatlerce kendine gelemedi. Ayet-i Kerime(ve sura üflenince göklerde ve yerde kim varsa ölüp düşecektir,39: 67). Kapı ve duvarlar o ses hasarından zarar gördü. Ayet-i Kerime(Sura üfürdüğü gün, göklerde ve yerde bulunan herkese Allah'ın dilediği kimseler hariç, 27: 88). Onun sıfatı şu ayetteki gibidir, Ayet-i Kerime (onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğunu unutacak, 22: 2).Sesinden Ayet-i Kerime (ve her hamile kadın çocuğunu düşürecek, 22: 2).Kız kendine geldi. Sonra herkese sordu ki bu nasıl bir belanın sesiydi, az daha

canı çıkacaktı. Putun rahibi bu fırsatı bekliyordu ve bir anda kıza şöyle dedi ki bu müezzin her gün beş defa böyle seslenir ve Müslümanlar onun sesiyle toplanırlar ve namaz kırlar ki namaz da İslam dininin mühim bir rüknüdür. Her gün bu hareketi beş kez yapıyorlar dedi. Kız bu Brahman rahibin laflarını duyduktan sonra kendisine söyledi ki bu dinin mühim bir rüknü böyleyse ben bu dini kabul etmekten vazgeçeceğim. Kız rahibe emretti babama müjde ver ki ben dinimden çıkmıyorum (155a).Ayet-i Kerime(Şeytanlar sizinle mücadele etsinler diye dostlarının kalplerine şüpheler ve itirazlar ilga ederler, 6: 131). Rahip bu haberi padişaha yetiştirdi. Padişah mutluluktan çeşitli meclisler kurdu ve herkese altın ve gümüş verdi ve şöyle dedi: ben bu altınları ve gümüşleri kızımı kurtaran Tanrının yolunda verdim. Biraz altını o Rahibin evine de gönderdi ve ona şöyle dedi ki bundan sonra her kim ki İslam dinini seçmiş olsa sana göndereceğim ve sen ona bizim dinimizin dürüstlüğünü söyle ve onu Müslümanlıktan vazgeçir. Demek istediğim şudur ki insanların görünüşüne bakmayın, çünkü insanlar iyi ve kötü olabilir. Hatta iyilik iddia eden zahitler suçlu çıkabilirler.

Yazarın Şiiri

Ey kötü sesli Sufi nerede seslensen o dinlensen
Devlerin yaptığı gibi insanları dinden kaçırsan
Kaçırma bilgi bildiğinden kimsenin bu kötü sesle
İnsanların kulaklarına bin ayaklı gibi giriyorsun

Sonuç olarak (155b) korkusuz öğrenciydim ve onların kusurları yüzünden gizliydim. Din yolunda ama devler gibi insanların içinde bu yollardan geçtim. Tahminen altı ay ilk dersimden geçiyordu, batınımdan bir ses diyordu ki sen istediğin bilimi elde ettin ve iyilik imtiyazı kötülükten elime geldi ve bu gelişmem din adamlarının sürprizine değil, aynı zamanda adamlar da kıskançlıklarını gösterdiler. Bir müddetten sonra Hocam hac ziyareti yapmak istedi. Öğrencileri ve dostlarıyla vedalaştı. İyilerin toprakları ki karanlık topraklarını mistikler efsanesi olan ve berrak suyu paslanmış aynayı temizleyen Hindistan'dan geçerek hacca gitti ve beni terbiyesinden mahrum etti (156a)ve ben kalbimin yanan köşelerinde yanan gözler ile dolaşım.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti gözler görme hasretine kaldı

Bizlere bahardan gülün bir yaprağı kaldı

Şimdi Hocanın geri kalan konusunu açıklıyoruz. Hoca kendi zamanında büyük biriydi. Kısaca bir seferinde yedi güzel şehirden biri olan Kabil'e varmış. O zamanda rehberlik koltuğu (156b) Ebu'l Mefahir, Nuru'l-Meşayih, Şemsi Mâni, Feyz Han hazretleri idi.

Baş Kadı Hoca Hazretleri Ebu'l-Feyz Han'ın Yanına Gelmesi ve Ebu'l-Feyz Han'ın Hocanın Hacca Gitmesine Mani Olması

Hoca efendi hazretlerinin sonsuz iyiliğin cazibesi ve ebedi rehberlik yönü özelliklerdendi. Konuşması kimyasal olan evliyalar büyüklerinin üzerine vardı. Samimiyetle elini o adamın eline verdi, başını o kişinin ibadet yatağına koydu. Yaklaşık iki yıl ya da ziyade ahiretin yolunu Nakşibendiye tarikatıyla olması için orada kaldı. O kişinin bereketinden nasibini aldı, yoksulları eğitmek ve hacizlerin güçlendirmek üzere görevlendirildi. Ebu'l-Feyz Han hazretleri gaipten işaret ederek Hoca Efendi hazretlerini hacca gitmesine mani oldu. Mani olmasının sebebini şöyle anlattı, size layık belki vacip budur: kendi vatanın Fergana'ya gidip o insanlara ve öğrencilere bilginizi paylaşın ve onlara hizmet edin! Hizmetinizle haccın ödülünü bulabilirsiniz. Bunu başarmak için size arzular dileriz(157a). İslam'ın peygamberi Hazret-i Muhammed bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuştur (insanların hayırlısı, insanlara en faydalı olanıdır).Hoca Efendi hazretleri piri tarikat rehberliğiyle vatan sevgisinin eklenmesi ile Kabil'e gitmekten vazgeçti. Önce Şehrisebz'e sonra Semerkand şehrine geçerek Namangan'a ulaştı, bu arada benim babam o zamanda Semerkand'ın güneyinde dağ yamaçlarında yaşıyormuş. Hoca efendi hazretleri öğrencileri ve dostlarıyla orada yani Semerkand şehrine vardıkları zaman kazara benim babamla karşılaşmışlar. Babamın misafiri olmuşlar. Ailemin büyükleri ve küçükleri tamamen Hoca efendinin yanına gelerek Nakşibendiye tarikatını kabul etmişler. Hoca efendinin müridi olmuşlar (157b).Birkaç gün orada kalmışlar, tavsiye şartlarını yerine getirip tarikatın geleneklerini gösterdiklerinden sonra vedalaşmışlar. Sonra Hoca Efendi Buhara şehrinde geçerek İmam Buharî'nin türbesini ziyaret etmek istemişler. Ziyaretinin ardından Fergana'ya gelmişler. Ben Şehrisebz'de yaşarken Hocamı babamda kaldığını

duydum, onu görmek için babamın evine gittim ama onlar erkenden gitmişler, ama benim onlar oradan tekrar geçmelerine ümidim vardı. Bu nedenle babamın evinde kalarak onları bekledim.

Yazarın Şiiri

Akşam batıda karanlıktan görülme de güneş
Sabah vakit doğudan karanlık arkasından çıkar
Güneşi battığından çıktığına kadar ben oraya
Toprak başıma atıp güneş bekledim sabaha kadar

Kısa bir süre sonra Hoca Efendi Buhari'nin türbesini ziyaret ettikten sonra ahiret güneşi gibi batıdan doğuya yükseldi, doğa ölülerine sonsuz bir hayat verdi, milletin içine kıyametin ikinci üflenmesi gibi zahir oldu. Ayet-i Kerime(sonra sura bir defa daha üflenince, birden hepsi ayağa kalkıp baka kalacaklardır,39: 68). Görülmesi gerekli olan görülüyor; bende o güneşi yönlendirmenin ve benzersiz Semerkand saltanatında geldiğini gördükten sonra zerre gibi ayağını öpmeye müşerref oldum. (O kişinin merhametinden ve şefkatinden nasıplendim¹⁶). Göz yaşı gibi onun ayaklarının altına düştüm. Hoca efendi eski merhametiyle, yani şefkatiyle benim müritlerinden ve has nedimlerinden biri olmamı kabul etti. Bir kaç günden sonra vatanına dönmek niyetiyle Fergana seyahatini irade etti; ama ben ve birkaç öğrenci daha göz yaşlarımız ve yanan kalbimizle Semerkand şehrinde kaldık.

Bidil'in Şiiri

Dildar gitti gözler görme hasretine kaldı
Bizlere bahardan gülün bir yaprağı kaldı

(158b) Hoca Efendi sağ salim kendi vatanı Namangan'a varmış, eski dostlarıyla ve arkadaşlarıyla bir araya gelmişler. O şehrin ahalisi tüm ihlasları ve iradeleriyle hepsi o kişinin müridi veya öğrencileri idiler. 1798 yılına kadar Namangan şehrinde yaşamış ve orada vefat etmiş. Mezarı Namangan şehrinde bulunur.

---

¹⁶ Eserin S nüshasına mevcut değil.

Tarih

Vatandan geçen yolculuk velilik işaretiydi
Bu yola çıkan için hiçbir zaman taaccüp etme sen
Ne için kandı vatanında öldü hakka katıldı
O Allah'ın Veli'si bilgi o bilim adamıydı
Çünkü kimse bilmiyor kendi ölüm tarihini
Tesadüfler herkese var kimseye garip değildi

Yazarın Şiiri

Biz kendi ilimizden uzaktık çok zaman
Gezdik o aradık kendi vücudumuza vatan
Kim ki tutmuş bir müebbet yolunu dayıma
Faydalanmış o bazen zarar görmüş insan
Eskiden bu güne kadar ölüm sahibi olan
Cinsimizi çaldı o aldı nakit elimizden

Devam: (159a) Bende merhametli Hocamdan ayrıldıktan sonra ailemin izniyle ikinci Hocanunki çocukluğumda ilk Hocamdı, Şehrisebz'e onun yanına döndüm ve elini öptüm.

(Zamanın filozofu)¹⁷Eflatun devran, Sultanu'l Muhakkikin, Burhanu'l-Mudakkin, Muradu'l-Arifin, Şemsu'l-Yakin ve Nuru'l-Aymeh kadı hazretleri Muhammed Lütfullah Baba Hoca ile ünlü silsile nesebi babası tarafından Hazret-i Ali'ye yetişir. Ama bilim adamlarının ittifakıyla bu kişinin nesebini Hazret-i İmam Muhammed Hanife'ye kadar yetiştirmişler. Devamında o kişinin hakkında bilim ve bilgi adamları çok şeyler demişler ve yazmışlar. Ama biz kısaca iki harikuladesinden örnek olarak yazarız; diğerlerini Allah'a havale ederiz.

Birinci Harikulade: Sözü geçen Hocamın babası Muhammed Mümin Hoca'dan rivayettir (160a) ki onun yaşadığı zamanda Urgut şehrinin hâkîmi Allahyar Bek Mink'in oğlu Musa Bey imiş ve uzun zamandan beri bu vilayetin hâkimiyeti bu kişinin ailesi elindeymiş. Baki isimli bir kölesini bazı hataları nedeniyle hapse atıp onu dövürmüş.

---

¹⁷ Bu kelime eserin S nüshasına yoktu.

Sonra çaresiz kölenin ölüm emrini vermiş. Hâkimin bu emrini kölenin ailesi ve arkadaşları duyunca ezilenlerin sığındığı veliyullahın yanına gelmişler ve hepsi ağlayıp o kişi için şefaath dilemişler. O kişinin güzel huylu ahlakı da bunu icap ediyordu ki o ezilenlere rahim etsin. Onlar için hâkimin yanına giderek ondan o köle için şöyle konuşarak şefaath istedi. Ey emir! Elinin altındakilere rahim ve onların hatalarını af etmek iyi bir hâkimin özelliğini ve Allah'ın merhametinin altında olduğunu gösterir. Bu köleni, ki sizin hizmetçiniz olur, af edip, öldürülmesinden vazgeçin dedi.(160b) Allah'ın de sizin gibi kulundan isteği budur diyerek şu hadisi söylediler. Hadisi Şerif (bağışlayanlar bağışlanır). Allah sizin de hatalarınızı affetsin. Yukarıda belirtilen hâkimin akli ve gözleri gazap perdesiyle kaplıydı. O gazabıyla Allah'ın velisine şöyle dedi: Siz kim oluyorsunuz ki benden bu kölenin af edilmesini istiyorsunuz; herkes kendi işine baksa iyisi odur! Özellikle de fakirlerin bu gibi durumlara dâhil edilmesi haddine değildir. Aynı şekilde başka kötü şeyler de söyledi ki burada zikredilmesi icap etmiyor.

Yazarın Şiiri

Tavsiye eğer meleklerden olsa da
İhmal etmez cahil üzerinde çalışma
Tavsiye ataş yağı gibidir cahiller için
Hekimler da yazmışlar altın suyuyla
Çok kişiler zorlandılar ve dediler
Hiç tedbir olmadı kadar çizgisiyle

(161a) O büyük kişi dedi: ey emir! Eğer yüce Allah bu kölenin ölümünü isteyen olsa o iş olur; sizin ve benim gibi zayıf mahlûklar hiç bir şey yapamayız. Hatta sivrisineği bile öldüremeyiz; nerde ki bu Allah'ın kulunu öldürmek. Allah istemese bu kölenin bir tutam saçını kesemeyiz. Hâkim o kişinin söylediklerini duyduktan sonra şöyle dedi: Siz izleyin ki ben nasıl bu köleyi öldüreceğim. O yerde cemaatin çoğu o molla bu kölenin ölümüne sebep oldu diye birbirleriyle konuşuyorlardı. Yazık etti diye söylenmeye başladılar. Sonra hâkim eline bıçağı alıp tüm şiddetiyle kölenin çıplak göğsüne vurdu(161b). Eğer o şiddetle bıçağı taşa vursaydı taş kırılırdı ama köleye bir şey olmadı. O anda Allah'ın velisi kibleye bakarak Allah'tan yardım istiyordu ki aynı zamanda hâkimin bıçağından öyle bir ağır ses çıktı ki milletin kulaklarına ulaştı, çıkan sese

herkes şaşırarak birbirine baktılar. Hâkim korkuyla cemaate sordu: Ben köleye bıçakla vurduğum zaman o kişi neredeydi? Cemaat hâkime dediler: o kişi oturduğu yerden hareket etmedi ve hiç bir şey yapmadı. Hâkim cemaate şöyle dedi: Ben köleye bıçakla vurduğum zaman o kişi bir büyük taşı benim bıçağım ve kölenin arasında tuttu ve benim vurduğum bıçak köleye değil taşa çarptı. Millet hayretle birbirine bakarken gördükleri köle hala yerinde sağ ve salim oturuyor ve üzerinde hiçbir yara görülüyor. Ama hâkimin bıçağının sapı kırıldığı yerde duruyor. Hâkimin eli mosmor olmuş, sanki biri hâkimin eline o taşla vurmuş gibi görülüyordu. Bu kerameti gören adamların çoğu uyuştular ve bir kişi hemen Allah'ın o velisinin ayağına kapandı.(162a) Emir Musa o şehrin hâkimiydi. Elini o kişiye uzatarak tövbe kapılarını kendisine açtı. Hâkimden sonra oradaki tüm millet Allah'ın rahmetiyle o Hızır sıfatlı kişinin tarikatını kabullendiler ve şeytanın vesvesesinden kurtarıldılar. Çoğunlukla Ming kabilesi emirleri ve Urgut şehrinin Tacik büyükleri mübareğin ebedi nimetlerine kavuşarak o kişinin müritleri oldular. Bunlardan biri Ming Gazi Bek ve onun kardeşi Ming Bay Yasavul ve Mısır Ali Divan Begi idi. Hepsisi tövbeyi nasuh ederek velayetlerini onurlandırdılar. Bu keramet sebep oldu ki inkâr edenler inançsızlıktan imanı kabul etmek menziline yetiştiler.

Yazarın Şiiri

İsa nefesler dudak kelimesini bilirler
Doğanın ölüleri için dualar ederler (162b)

Allah'ın hizmetini yerine getirenler
Kölelik gömleğinde Allah işini yaparlar

Acımasızın bıçağı o düşüncesinden korkmuyor
Aslanlar nerede tilki hilesinden korkarlar¹⁸

Şifacılar insanı iyileştirmek için ustalar
Kalbi ağrır ama kalp derdini derman ederler

---

¹⁸ Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

Yaratıcı olmasa da yaratıcıya kuldurlar
Allah'ın kulu hacetlerini yerine getirirler

Dünya gürmüşler kırılan aşkların ilicidirler
İskender'in aynası gibi nakıştan paktırlar

Gerçi bugün dikenler altındır yerleri
Yarın makamları evliyaların üstüdürler

Karanlık topraktan feleklere çıkar yolları
Bakmakla toprağın kimya kılır onlar

Varlığın özü onların bakışı kabul etmektir
Olur, mu gözlerin köşesiyle bizlere bir baksalar

Çokluk olmasalar da ama birleşmiş aslanlardılar
Onlar insan olmasına rağmen asadan ejderha yaparlar¹⁹

İnsandılar ama âdemin sevgisi Allah'tandır
Musa olurlar ama asayla Allah işini yaparlar

Dünyayı geride bırakıp o nefesten geçtiler
Deniz balığı gibi hakikat denizine yüzerler

Peygamber takipçisi olarak Allah'a yetişirler
Peygamber takipçisiler ama enbiya senirdiler

Bir bakışta herhangi nedenle bir kalbe
Cilası olan ayna gibi dünya görüşü yaparlar

---

¹⁹ Eserin S nüshasına (bu yüzden makamları neyden hali yaparlar)

Ancak, onların seferi bu dünya ötesine ulaşır
Kul evinde hizmetçi ama Allah kuludurlar

Tartışmasız o nedensiz dost yolunda baş koyarlar²⁰
Çünkü düşmanları yersiz o boşuna bahane ederler

Gazaba gelen rüzgâr gibi gökyüzünü toprak ederler(163a)
Lütuf etseler su gibi kara topraktan gök yaratırlar

Humulî'in derdi o kişilere hizmet etmektir
Belki gizli hazinesinden yardımcı olurlar

İkinci Harikulade: Halifelere inanan bir grup din öğrencilerinden hilafetin yayılması için her biri ayrı İslami şehirleri ve ülkelere memur oldular. Rivayet etmişler ki Urgut'un güneyinde Şehrisebz'e ait olan bir dağın tepesinde bir ziyaretgâh vardı. Bu ziyaretgâhın aşağısında cemaatin geçme yolunda Hoca efendi seyahat eden insanlar için bir mescit yaptırmıştı. Oradan geçen Müslümanlar namazlarını kılıyorlardı. Mescit ahşap ve taştan yapılmıştı. Padişah ahşaptan düzenlenen mescidin parasını Allah'ın kulları ve âlimlerden zorla toplamıştı, ustalar cami duvarlarını bitirmişlerdi. Caminin üstüne ağacı koyma zamanı gelmişti. Ağacı koymak için onların gelenekleri şöyleydi ki Hoca efendiden dua ve izin almaları lazımdı. O gün caminin üst ağacını koymak istediler ama ağaçlar yarım metre (163b) duvarlardan kısalmış herkes utançla Hoca efendinin yanına gittiler. Ona caminin üst ağacının duvardan kısa olduğundan dolayı yerleştiremediklerini söylediler. Hoca efendi o kişilerle beraber camiye gittiler ve onlarla beraber ağaçların bir ucundan tutup bismillah diyerek ağaçları duvarın üstüne koydular. Allah'ın emriyle, ağaçlar duvarların her semtinden dışarıya çıkmış durumdaydı; millet bu kerameti gördükten sonra hepsi sesler çıkarıp Hoca efendinin yanına gidip tövbelerini yenilediler. Böylelikle Allah dostlarının kerameti ortaya çıkıp dünyaya yayılmıştır. O kişide bunlar gibi keramet çoktu; hepsini yazmak biraz zor; ama o kişi mutlak bir hayata ulaşan olsa, dava mükemmelleştirmek uğruna, bu iki keramet ona yeter. Bu iki keramet iki adil (164a) şahit yerinde bize yeter. Ben bu olayı

---

²⁰ Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

yazarken Molla Pir Muhammed atlı Urgut'un yaşı adamı ki yıllarca Hoca efendinin hizmetçiliğini yapmış ve duasını almış benim yanımdaydı. O kişi dedi ki:O ağacı ve o mevzuyu şu anda hatırlıyorum ve yerini biliyorum; eğer isteyen olsa şu an orayı göstere bilirim dedi. Gerçeği söylemiş, Allah merhametine kavuştursun. O Allah ki azimetiyle gözü kapatıp açınca Belkıs'ın tahtını üç aylık yoldan Süleyman'ın yanına getirdi, Hazret-iMeryem'in gözlerinin parlaklığı için kuru bir yerden su çeşmesini revan etti; eski ve meyve vermemiş bir hurma ağacından taze hurma yetiştirmiş. Kıyamete kadar dostlarının başarısı için kudretini düşmanlarına göstermek için bu kerametleri dostlarının elleriyle gösterir. Ayet-i Kerime(işte bu Allah'ın lütfudur; o dilediğine lütfeder. Allah büyük lütuf sahibidir,57: 21).

Allah'a şükürler olsun ki Allah'ın dostlarının kerametinin gerçekliği İslam bilim adamlarına açıldı ve bilgilendirmek de gerek değildi (164b) ama cahil ve dikkatsizleri cezalandırmak ve bildirmek için makul nedenler, açık ve net deliller için Allah'ın sözünden; Peygamberin hadislerinden bahsetmemiz lazımdır. Bunlar arasından iki eski hikâyeden ki Kuran'da Asif ibni Berhiya ve Meryem binti İmran'ın kerametleri zikredilmiş. (Fikir birliği adamları bir yerde toplanıp bu mevzu için tartışmalarından ve mutabakata vardıktan sonra şöyle demişler ki bu iki kişi enbiya değillerdi)²¹ çünkü Allah Hazret-i Âdem'den Hazret-i Muhammed'e kadar kadından Peygamber göndermemiş. Fethü'l-Bari'nin Sahih-i Buhari üzerinde çalışan adam işte Ümmet'in fikir birliği olmasını söylemiş ki, Musa'nın annesi ile ilgili Kuran'da geçen vahiy şöyle diyor, Ayet-i Kerime(Biz Musa'nın annesine onu emzirmesini bildirdik,28: 7). Bu Ayet-i Kerim eilham anlamındadır (165a). Bu kalıp ve usul Arap dilinin fesahat sözlerinde yaygındır ki bu vahiy, Bal arısı vahiy gibi gelmiş diye söylemişler. Ayet-i Kerime(ve bak rabbın bal arısına vahyetti,16: 68). Görünüşe göre, bazı bilginlerin peygamberin sözlerini, ki hanımlar için söylemişler, yararlı olduğunu söylüyorlar. İnsanların fikir birliğini gösterişçilik ve pıhtılaşma yapmışlar. Sadu'l-Millet ve Dinü'l-Taftazani'nin ebeveynlerinden bir araştırmacı olan allame Rabbani Nısfı fikirlerini açıklayıp erkek evliyaların kerameti tartışmasında Hazret-i Meryem hikâyesi ki keramet gerçeği için zikretmiş ve Mevlevi Feyzi'ye karşı kurgusal bir açıklamada bulunmuş. Bu hedefi konuya mümkün olduğunca yakın gördüm ve kadınların peygamber olamama eksikliği

---

²¹ Bu cümle eserin S nüshasına mevcut değil.

için bilginler meclisi kurmuşlar. Tarih kitapları *Tarih-i Taberi*, *Müntahap* ve *Ravzatu's-Safa* da kadın peygamberlerden bahsedilmemiş, Aynı şekilde hadislerde de bir şey gelmemiş. Büyük usta ve Hocalarımdan duymadım ve etmediler ama Celal Şeyh Molla'nın ifadesinin yanında bu meseleyi peygamberin dediklerinden bir şeyler anlayıp tartışmış (165b). Bu tanımı kapsamlı değilmiş. Eğer Peygamberin sözünde erkeklerden söyleniyorsa tamamdır. Ama Peygamber sözünde Allah'ın sözü insandır, erkek değil, Çünkü kadın ve erkekler Meryem ve diğerleri gibiydi, ya da tüm ünlü tanıtımlar yanlış anlama gelmiş veya kadınların peygamber olmasını Peygamber açıkça söylememiş. Bazı kitaplarda nakil etmişler ki Allah'ın hikmeti kadınların peygamber olmamasındadır; çünkü kadınlar erkeklerin arasında rahat gezemiyor. Delili budur ki erkeklerin içinde her tür insanlar var. Mesela çeteler, yolsuzluk yapanlar, eşkıyalar, bozuklar ve iffetsizler gibi örtülü cezbediciler için çok tehlikeliydi. Öte yandan, kadın toplumunun akıllarında ve dinlerinde eksikliği hakkında gizli bir kusur olduğu için Peygamber olmayı hak etmiyorlar; çünkü Peygamber akıl sahipleridirler. Bu yüzden ümmetin hukukçuları yargı ve şahitliklerde kadınları yasaklamışlar. Öyleyse cemaatin en yüksek otoritesi olan peygamberliktir, kadınlar sözü geçtiği eksiklikleri olmalarına rağmen bu görevleri nasıl üstlenecekler? Muhakkik Mevlana Fazıl hazretleri, Hocaların en yüce Şeyhi olmasa da az da değildi. Buna rağmen Hoca efendinin açık söylemem, ama Âlimlerin geleneğine göre açıktır. Bilim adamları muhtemelen hedefe erişmişlerdir. Buradaki kusurlardan, mevzulardan uzak ve temkinli olmak pek mümkün değildi. Bu suçlu kulun çok konuşması bunun içindir ki şu anda cemaat bir yol bulmak için iki veya üç felsefe tanıtımları için kendilerini büyük bilim adamı biliyorlar. Gördüm ki meclislerde ve toplantılarda isteksiz kararlarla kadınları peygamberliğinden söz ediyordular.

Hikâye

Meclis büyüklerinden olan çok değersiz ve cemaate sözü geçen birini ben kinaye ve şakayla Molla Rahmatullah Mugnist'ten bahsediyorum. Şimdi halkın arasında isyancı anlamına geliyor... Halk Mugyona Mugyan ve onun müritlerine Mugyani diyorlar. İkimizin arasında bir tartışma gerçekleşti. Bu tartışmada ben ona şöyle dedim ki neden bilginlerin fikir birliğine aykırı, kadınların din rehberi olmasını onaylıyorlar. Bu konuda daha önce anlatı olmasına rağmen(166b) bunun doğru olduğunu varsayarak söylememek lazımdır; ama Hocanın kelamını Şeyh'in kelamı yetkisinde olduğunu

söyledi. Ben dedim: Allah'ın kelamı için ne diyorsunuz? Ayet-i Kerime(Eğer onu melek yapsaydık yine insan suretinde gönderirdik. Bununla şimdi olduğu gibi onları yine şüpheye düşürürdük,6: 9). Allah başka bir yerde şöyle söylüyor. Ayet-i Kerime(Ey Nebi! Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerin hepsi de insandı, 12: 109).Dedi:Hoca Şeyh'in kelamı bunu reddediyor; Çünkü onun sözü Allah'ın sözünden sonraki tarihe göredir, ben dedim: Allah'ın kelamına edepsizlik yapmayın, dedi: Sen niye Hocanın kelamına edepsizlik yapıyorsun? Meclis çoğunlukla onun taraftarıydı; bende sessiz kaldım çarem yoktu.

Yazarın Şiiri

Hakkın saklandığı o yanlış yaygınlaştı yerde
Cevap veren kişinin sessizlikten başka bir şeyi yoktu
Halkın gözünde güçlü aslan olmana rağmen²²
Anka örümcek evine avcı değil avdır
Seni istemeyen yerde yaşlıların kalbi siyahtır
Temizle kalbini yakınlığı iyilik sonuncu değil
Sakalı çok görüşü iyi adamlardan dini isteme²³
İnsanlık sakal o bıyık görünüşüne değil

Şimdi nükteye gelelim, merhum Hocam bana karşı çok merhamet ettiler; okumam için çok zahmetler çektiler. Kaç yıl Hocamın yanındaydım; ilk başta o dersleri bana verirdi ki diğerlerinin son zamanlarda okuduğunu bilmeleri lazımdır (167a). Mesela kafiye, şiir alan ilmi ve ferayız bilimini, kafiye dersini yanında ayrıntılı olarak öğretiyordu. Bu konuda öyle bir yetenek sahibi oldum ki yeni başlayanları şaşırttım ve eskileri hayran bıraktım. O benim öğrenmem ve eğitimim için gece ve gündüz ilgileniyordu. O kadar dikkatlerini çekmişim ki benden söz almıştı ki her dersi verdiği zaman o dersi bilmeden önce ders almayacaktım. Bu gün aldığım dersi yarın başka birine ders verirdim. (Kafiye dersine ilkten başlayarak sonuna kadar tertibe öğrencilere ders verirdim)²⁴. Hocamdan aldığım dersi ne çok nede az öğrencilere söylüyordum. Üç veya dört yıl kadar okumaya ihtiyacım olan kitapları Hocamdan öğrendim. Bunların hepsi o din yolunun Hızır

²² Bu mısra eserin S nüshasına mevcut değil.

²³ Eserin S nüshasına (Sakalı çok görünüşler elinden kayıp olur din)

²⁴ Bu cümle eserin S nüshasına yoktu.

bereketindendi. Ne kadar o kişinin iyiliğinden teşekkür etsem yine de azdır, ama ben de hiç bir zaman onun söylediklerini yere koymadım ve onun evinin tüm işlerini yapıyordum. Hocam benden de her zaman razı olarak bu şiirde bana hitap ederek diline getiriyordu.

Beyit

Hizmet senin Kibriya şerefinde yetiştirecek

Bu sevgiden başka büyüklük var mı?

O kişinin yanında bir şeyler öğrenerek derslerimi bitirdim. Nasip olan az ilimden sonra Hocam elime bir kitap vererek şöyle dedi: Seni Semerkand'a göndereceğim ve bu mektubu benim gelinimin annesine ki hâkimlerin hâkimi Mir Abdulhay Hoca Şeyhülislam'ın üvey annesine ulaştır. Sonra cevabını bana geri getir! Kazara Buhara padişahı Emir Masum (168a) ünlü Şah Murad ve Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali arasında savaş tehlikesi nedeniyle yola çıkmak münasip değildi. Ama ben o mektubu alıp başka belli olmayan bir yoldan yola düştüm. Çok belalardan geçerek Hocamın verdiği mektubu Semerkand şehrine söylediği kadına verdim. Sonra sipariş verdiği şeyleri söyledim. Kitabın konusunu istişare etmiş; Hocam Saliha'ya Semerkand'dan Buhara'ya gelmek istiyorum siz ne diyorsunuz diye yazmış. (168b) İki üç gün sonra beni ruhsat edip şöyle dediler: bu şehre onların şu an gelmesi uygun değildir. Bir süre o şehirde kalmasını söyleyin dedi: Ben bir tedbir aldıktan sonra haber vereceğim. Aslında durum buydu ki Buhara hâkîmi Hocamı müderris olarak Tillakârî Yalangtuş Bey ve Bahmal Aftay Semerkandî medresesine Dehbid şehrine mensup etmişti. Sonra Hocama sayısız duygular, merhametler; atlar ve kıymetli elbiselerle Buhara'dan Semerkand'a göndermiş. Hocam o yerde onurlu ustalar ve benzersiz kişilerden oldu; padişahın fermanıyla Semerkand'a geldikten sonra büyük işler yapmış. Eğitimde ve derslerde nihayet iyi ve çok faydalı olmuş. Öğrencileri onu çok seviyorlarmış, bu yüzden öğrencileri o kişiye her zaman hizmet ediyormuş ve Eski Hocalarını unutmuşlar. Semerkand şehrinin büyük ve küçüğü, has ve âmi herkes o kişinin samimi ve sevgi muhlisleri olmuşlar. Meslektaşları ve büyüklerin arasında her zaman kıskançlık ve coşkunluk vardı, çünkü bu kıskançlık ve coşkunluk her insanın tabiiyetinde ve fıtratında vardır. Zamanın allamesi, bilim adamlarının efendisi büyük mahdum Mir Abdulhay

Hoca hâkimlerin büyüğü Semerkand şehrine Şeyhülislam Hocamın damadı olmasına rağmen o kişiyi kıskanıyordu. Onlar bu kıskançlık ve coşkunluk yüzünden birbirlerinden uzaklaştılar ve yabancılar gibi dalga geçiyorlardı. Hatta o kişinin Semerkand'da kalmasını istemediler(169a). Buhara hâkimine bu kişiyi bu şehirden gönderin diye şikâyet ettiler. Buhara hâkîmi de öyle biriydi ki şikâyeti aldığı zaman araştırma yapmadan ceza kesiyordu. Hocam bu hatayı fark ettikten sonra Semerkand'dan Şehrisebz'e hicret etti. O zaman Şehrisebz'in hâkîmi Niyaz Ali Divan Begi Keneges ki ilim sever bir adamdı. Şehrisebz hâkîmi bu büyük kişinin Allah dostlarından biri olduğunu düşünüyordu. O şehrin büyükleriyle o kişiyi iyilikle karşıladılar ve misafirperverliğin dakikasını kaçırmayan insanlar o kişiyi haftalarca misafir etiler.

Yazarın Şiiri

Bir durma yeri varsa orası Şehrisabz'in bahçeleridir
Tartışmayı bırak kitabın ne dediğini bir düşün
Ülkenin okuryazarlığından bu nokta akla gelir (169b)
Nehirlerin altındaki su gibi bahçelere hizmet vermektir

Ben de Hocanın derslerini ve öğretisini taklit ediyordum. Meclislerde onun makamının herkesten en üstün biliyordum, bu şehirde cemiyet arasında hiç bir heyecan ve korku yoktu. Bu nedenle yaklaşık beş veya altı yıl bu şehirde kaldık. Hocam tüm bu yaşadığı yılları sadece ders vermekle geçirdiler. Başka bir işe bulaşmadı, her zaman Buhara ve Semerkand şehrine dönmek arzusunu aklından geçirirdi. Çünkü Şehrisebz'de eskisi gibi insanlar kalmamıştı. İkiyüzlülük ve kanunsuzluk çoğalmıştı; bu nedenle sadece dersler yüksek dereceye değil, aynı zamanda düşkünlük derecesine de dayanan bilimdi. Herhalde ve durumda, güçlü olanlara itaat ediyorlardı. Geçmişin arzusu ve takdir edilmesi o şehirde benzersizdi. Çünkü cevaplarını o Tacü'l-Masturat'tan aldım ki o mektubu çok rencide halde yazıp tayin olunan zamana kadar Hocam hayatının saçma günlerini geçiriyordu (170a). Dönemin haklı ve dürüst kişisi olma telaşıyla 1800 yılında o ihanet eden kişi yani Şeyhülislam kanaat verdi. Sonra Hocamın bacanağı Hocamın Buhara'ya dönmesi için izin alıp, Buhara hâkimine mektup göndererek Hocanın Semerkand'a dönmesini istedi. Hocama geçmişteki gibi altından yapılan Aftay

Semer kand medreseseni yönetmesine meşgul oldu. Emir Masum Buhara padişahı yaşadığı sürece Hoca hazretleri bu iki görevi yönetiyordu. Öğrencileri ve orada yaşadığı insanların sorunlarını dinleyerek çözüyordu. O mükemmel bir yaşam ve nihayetinde dindar biri olarak hayatını geçirdi. Her şeyi mütevazılıkla karşılıyordu ve hiç kimsenin övgüsünü yapmıyordu. Her zaman millet için hâkîmin karşısında duruyordu, kimse onun yanında haksızlık kelimesini beyan etmeye hakkı yoktu. Her zaman ve herkes doğru sözü onun huzurunda kimseden korkmadan söylüyordu. O kişi şah veya geda olmasına rağmen, âlimlerle yapılan tartışma, beyanlar ve inançlar konusundaki tartışmalarda çoğunluk delillerle üstün geliyordu. Münkirlerin faili her ne kadar da güçlü olsa hâkîmin huzurunda hiç korkmadan söylüyordu (170b).

Hikâye

Semer kand'daki Şirdar Yalangtuş Bey Medresesi'ndeyken, Semer kand şehrinin Busak vilayetinin büyük kadısı Mir Abdulhay Hoca Şeyhülislam çok meşhur biriydi, çağın yöneticileri ve zamanının valilerinin hepsi ondan çekinirlerdi. Hatta ondan izinsiz bir yerde konuşamazlardı. Bir gün medreseye gelmişti; pek çok bilim adamı ve şehrin büyükleri bu mecliste hazır dılar, ben de meclisin bir köşesinde oturuyordum. Kadı ve hâkim yan yana oturup birbirinin kulaklarına yavaş yavaş konuşuyorlardı. Bu konuşmaları üzün surdu. Hocam dedi ki İslam mücahitleri demişler: Müslüman meclisinde iki kişinin konuşması yasaktır. Bu yaptığınız bidattir. Siz iki kişi biriniz İslam hâkîmi ve diğeriniz milletin kadısısınız! İslami bir mecliste Müslümanların Meclisi olduğunu inkâr etmek ve isyan uygun değildir. Hâkim bir şey demedi ama büyük kadı Şeyhülislam dedi: Bizim sözlerimizi dinlemek ve konuşmamızı açığa çıkarmak da iyi değildir. Hocam dedi: Suphanallah! İslam kadısının yasadışılık eylemini kendisi yapması gariptir, Euzu-billah. Öyleyse diğer Müslümanların taahhüt ettiklerini inkâr etmesinde de bir sakınca yoktur. Çünkü ulema mecliste bir şeyi yasakladığında bu büyük küçük herkes için geçerlidir. Bu bakımdan abartmadan İslam peygamberinden bir hadis söylediler: Hadis-i Sahihte bunu söylemişler, söz edilen yargı gününde (Âmanna ve Saddakna) Dinleyicilerin kulaklarını kaynayan kurşun ile dolduruyorlar. Daha sonra, hâkim ve kadı konuşmalarını terk edip, ikisi de edepten diz çöküp oturdular. Aferinler, böyle bir âlime ki büyükler meclisinde böyle hakkı bildiriyordu, Allah o kişiyi merhametinden eksik etmesin. Vaazlarında, Allah her zaman Muzaffer ve Mansur etsin.

Ayet-i Kerime (İşte onlar Allah'tan yanadırlar; iyi bilinmeli ki kurtuluşa erecek olanlar da Allah'tan yana olanlardır, 58: 22) (171b).

Yazarın Şiiri

Naibi Allah'tır halkın disiplininden
Herkes ki doğru şeyi yaptıysa eğer
Allah elinden alır yardım her zaman
Gün geçtikçe halk arasında yükselir

1800 yılında, adı geçen Emir-i Masum vefat etti ve onun vefatından sonra en büyük oğlu Emir Haydar halifelik tahtına oturdu. Bu din dostu padişahın saltanatlarının detaylarını Allah'ın izniyle ilerleyen bölümlerde anlatarak tartışırız. Emir Haydar, Hocamı Buhara'yı Şerif'e gelmesini istedi. Hocam da Emir'in bu isteğinden sonra Buhara Şehrine taşındı. Buhara'daki Tumenat kadılığında, şehirdeki okullara ve büyük medreselere görevlendirdi. Kaç yıl geçtikten sonra Hisar-ı Şadman hâkîmi Seyyid Atalık Yüz ki Emir Seyyid'in gelinin babası (dünürü), aba ve ecdadı Hocamın müritleriymiş. Kendisi de o kişinin öğrencilerinden biriydi. O kişiden rica ederek kendi şehrine götürmesini söyledi. Buhara Emiri'nden izin aldıktan sonra kendi şehri Hisar'a yargıç olarak tayin edildi (172a). Hocam Hisar şehrinde kaç yıl mutlulukla arkadaşlarıyla, Müslümanların kadılık işleriyle ve medreselerde öğrencilere dini dersler öğreterek geçirdi. İleri gelenler ile halkın dikkatini kendisine çekmişti. Eziyet kaynağı olan Cengiz'in sapkınlıkları ve bidatleri, yasaklanmış kanunlar, zulmeden kişiler, hepsi Özbek kabilelerinin yaşadığı topraklar içinde revaç bulmuştu, ama Hocam şeriat ve öğüt ışığında, hepsini iyileştirip onların yerine sünnet ve şeriat ağacını dikti. Bu ülkenin hâkimleri ve yöneticileri onun geleneğine inanıyorlardı. İki dünyanın kutsamaları, Hocam sayesinde o ülkenin insanlarını müreffeh hale getirdi. Sonunda kıymetli Hocam, 1823 yılı Muharrem ayının bir Salı günü Hisar şehrinin Dehnew köyünde vefat etti (172b). Ayet-i Kerime (gerçekten şerefli bir yerde ve sınırsız iktidar sahibi Hükümdar'ın huzurundadırlar, 55: 54).

Yazarın Şiiri

Bu toprak çiftliğine o kutsal ruhlu
Tohum atılan kafes tuzağına düşmüş

Ecel avcısı geldi o kafesi kırdı
Serbest bırakıldı o uçarak evine gitti

Bu dörtlük Hocamın ölüm yılı ve ayın kaydedilmesi için söylendi.

Yönlendirme adresi bulundu sonunda gitti dostun yanına
Çok mükemmeldi has o am bir görüşe giden yolcuydu
Çünkü mükemmelin başı seyahate gitti gözlerden oldu kayıp
Ölüm yılına eğer baksan Muharrem-el Haram ayıydı

Hocam (173a) öldüğünde arkasında beş oğul kalmıştı ki dünyanın beş duyusunun merkezi yerindeydiler (Katta Hoca ve Malla Hoca ki bu iki kişinin anneleri bizim dönemimizin emirlerinin hanedanlarındandırlar)²⁵. Katta Hoca iyi bir genç adamdı ki yüzü mücevher faziletleri ile süslenmiş ve manevi nitelikleri vardı. O zamanın padişahı tarafından fetva yazarı tayin edilmişti. Gençliğinin ortasında vefat etti. Malla Hoca genç adam yetenekli, titiz, bilgi adamı ve zamanın şeyhlerindendi. Kübrevi ve Işkıye tarikatlarına insanları davet ediyordu. Küçüklüğünden beri büyük duyguya sahipti. Zahidi keramet davasına âşıktı. Her zaman yumuşak kalpliğinden gözleri yaşla doluydu (173b). Diğer üç oğlu ki bunların annelerinin dedesi Mevlana Ebu'l Kahir Han Mevlevi Feyzû'l-Feyyaz Semerkandî'nin oğluydu. Bunların isimleri Şirin Hoca, Afak Hoca ve Kadı Hoca Medullah'tır. Şirin Hoca ki keramet sofralarının tuzu ve tatlısıydı. Genç yaşta bütün entelektüel ve iletişimsel bilimleri çalışmıştı. Çok sayıda şiir, ritim ve geometri kitabı okumuştur. O kadar güzel sesi vardı ki Kur'an-ı Kerim okurken dağ ve taşları yumuşatırdı. Allah bu din ışığını ve inanç meclis (174a) mumunu kıyametin kopmasına kadar korusun. Ayet-i Kerime (Allah sizin kendisinden korkmanızı ister ve kulları için iyilik diler, 3: 30). Şimdi Apak Hoca'dan söz ediyoruz. Genç, yetenekli, tartışmalı arkadaş sever (174b), rakibini duyan, arkadaşlarına zarar vermez ve düşmanlarıyla barışan bir adamdı. Onun varlığı inançsızlar için bir endişeydi. Çünkü

²⁵ Bu cümle eserin S ve D nüshalarına mevcut değildi.

güçlü bir yetenek ve anlayışa sahipti. Tatlı tartışmalar ve tuzlu konuşmaları özelliklerindendi. Toplam hikâyelerinden birini şöyle anlatırız.

Hikâye

Buhara şehrinden kendi memleketi Urgut kasabasına döndüğünde ailesi ve kardeşlerini ziyaretine gitti. O zaman bu suçlu hizmetkârları o şehrin kadısı tayin olmuşum ve mahdum Afak Hoca merhametinden beni görmeye geldi. Geldiği zaman ben öğrencilerime ders veriyordum; birden girer girmez iki kişiden beni sordu. O zamana kadar çok vakit geçmişti; bir birimizi görmemiştik. Ben gördüğüm zaman çok gençti, ama şimdi sakal ve bıyığı çok olduğu için önce tanıyamadım. Dersimi bitirdikten sonra yanına gidip eğilerek ona hoş geldin dedim. O da konuştuğu ilk kelimeyi şöyle başladı: Öfkeliydin, eğer öfken bitmiş ise bizim seninle iki tartışmamız var (175b). Birincisi: Ömer Kâtibi bu kavramı üç gereklilik türüyle paylaşıyor ve diyor ki evreni kurtarır , kendinden mevcut ve keyfi mevcut hepsi dışarıyadır. Bu konuyu öteye çıkarırken bir analogi düzenlemiş. Güya ikinci girişte analogi eksik ve yasaktır. Mevcut olasılıkların toplam bileşimi olduğu söylendiği yerden dışarıyadır. Çünkü bileşenlerin varlığı dışarıya bütün varoluşu gerektirir. Ben bunu diyorum ki öyle değil aksine bileşik bileşenlerin dışında bileşik varlık bütündür. Yasak belgesinde gerekli olduğunu söylüyorum ki bileşikte görünüm hariç, geçerli değildir. Ancak asıl mevcut bileşen maddesi dışarıda olsa da ama gerçek birleşimi dışarıda var olduğu nerden bellidir, yani onun delili eksikti. Bu tartışmaya katılmak istedim ama izin vermeden ikinci tartışmaya şöyle başladı: Ömer kâtibi Şemsiye risalesine kavramı gerçek ve evrensel bir bölüme ayırırken diyor ki, kavramın asıl amacı, öz kavramı engellenen kavramdır. Onun içinde yer almasına rağmen, ben diyorum ki bu tanım bir engel değildir. Kelimelerin ve parçacıkların girişine göre, yine de hiç kimse kelimeyi gerçek bir kısmi konuşmacıdan konuşmamış. Bana bakarak söyledi: bu iki tartışmanın cevabını sen söyle; ama sonunda ben o kişinin dua edenlerinden biriydim ve arz ederek o kişiye söyledim ki ben sizin bu sorularınıza cevap vermekten acizim ve bilmiyorum. Bileşikten bileşikte ne imtiyazı var ve kısmen çözücü nedir hangisi helal ve hangisi haramdır. Ayırt etmesi benim gücümde değildir. Bana söyledi: Bileşik şudur ki sen bana cahilim diyerek kendini kurtarmak istersen ve bağırarak dedi: sen niye kendini cahil diyorsun diyerek kızdı. Ben hiç bir şey söylenmeden kendimi o kişinin elinden kurtardım. Biraz sonra acıdan düşerek onunla

baştan selamlaştık ve bir bimizin halini sorduk. Allah bu kişiyi kendi yararına yaratmıştır ve mükemmelliğin esasına ve sonsuz kadar nuruna nur katsın.

Kadı Hocanın Beyanı²⁶

Genç uyum, orta ahval karakteri ve simgeleri orta olan bir adamdı. Tam kapasite ve genel kabul gören, bilimde bir mesleğe sahip olmak kullanımdan çıkmak üzere karmaşık bulmacaları çözmek için büyük çabalı ve iyi bir âlim olmak üzerindeydi. Onun aile bireyleri, büyük; küçük, erkekler; kadınları, zarif tahsil edilmiş ve manevi mücahitlerle donatılmıştırlar. Ayet-i Kerime (genişliği gökler ile yer kadar olan cennetine koşun İşte bu Allah'ın lütfudur, 57: 21). Muhammed Mümin Hoca'nın Hocamdan başka üç oğlu vardı; oğulları bunlardan ibarettir; Sufi Hoca, Kasım Hoca ve Muhammed Razik Hoca. Kasım Hoca ilk büyüme ve gelişme vadesinde ne harika bir hali vardı ama ne yazık ki sanatı ve bilimi ortaya çıkmadan öldü.

Mısra: Bu fani dünyadan taşınıp darı fenaya gitti (Allah rahmet etsin)²⁷.

İşan Sufi Hocanın Beyanı: İki yıl veya daha fazla hizmet eden Hocamdan küçüktür. Adı, mistik bir tasavvuf ve temiz kalpla tanınıyordu. Onun tüm vücudu coşkun bir ayna gibiydi. Dışı ve içi bilimlerin farkındaydı. Yoksulluk, fıkıh, alçakgönüllülük içinde yaşadı. O zamanda onun gibisi yoktu. İş Müslümanlara hizmet etmekte. İbadetinde riyası yoktu. Hayatını kıyafet, yemek, barınak ve statü olmadan geçiriyordu. Yıllarca Buhara'da dini bilimleri ve tasavvuf hâsıl etmek için yaşadı. Bir hafta içinde *Şerh-i Celali* isimli kitabı iyi bir şekilde yazıyordu ki bu kitabın değeri öğrenciler tarafından iki eşrefi (177b) tayin olunmuştu. Bu kişi yaşam masrafını kitabın satıldığı paradan çıkarırdı. Yaşadığı zaman içinde kitap yazmayı bırakmadı ve hiç bir zaman da kimsenin kapısına dayanmadı. Hiç kimseden yardım istemedi. Herkese yettiği zaman o kişiye dua ediyordu. Millet o kişiye ikinci Meşreb diye isim koymuştular. Her zaman hayal kırıklığı içindeydi. Riya ve ikiyüzlülükten korkuyordu. Namazda ilk sıradayken, yerini diğerlerine feda ederdi. Son sıralarda bütün duaları alçakgönüllülükle yerine getirirdi. Kim onu ulularsa o kişiye kızılıyordu. Kimseye bir şey sormadan cevap vermiyordu (178a). Soru sorulduktan sonra gerektiği gibi cevap verirdi. Ancak o zamanın padişahı

²⁶ Bu başlık eserin S nüshasına Cenabı hazreti İşan Muhammed kadı Hoca zikri şekilde yazılmıştır.

²⁷ Bu cümle eserin S nüshasına yoktu.

İşan Sufi Hoca'nın yanına gelmesini ve onun için dua etmesini isteyip İşan Sufi Hoca'nın halini görelim diyerek ferman verdi. Bununla birlikte padişah bir öğretmenlik uygulaması ve benzeri şeyler kurmak için yapılacak işlemleri bilgilendirdi. Ama o kişi padişahın yanında bulunmayı kabul etmedi. Padişah ki o kişinin samimiyetini ve mutluluğunu duymuştu ama o kişiyi yakından kendi gözleriyle görmek istedi. Sonunda Hocam Buhara padişahının yanına dua etmek için geldiği zaman padişah Hocama şöyle dedi: Ben o kişiyi görmek istedim, ama kabul etmedi. Muhammed Sufi Hoca'yı razı etmek size düştü diyerek Hocadan istedi ki bir kere olsa da o kişiyi görmem lazımdı: çünkü siz o kişinin Hocası ve hem kardeşiniz belki sizin lafınızı dinler ve sizin konuşmanız kabul eder. Eğer o kişiyi benim yanıma getirseniz size ve ona çok şeylerimi paylaşırım. Hoca kabul ettiler ve dediler ki inşallah o kişiyi sizin yanınıza getireceğime söz veriyorum (178a). Bu konuşmadan sonra Hocam Muhammed Sufi Hocanın evine gitti; tesadüfen ben de o zaman Buhara'da Gül Abat medresesindeydim ki Hocam bana söylediler: kalk! Sufi Hocanın yanına gidiyoruz²⁸. Ben de Hocamla beraber o kişiyi görmeye gittim. Sufi Hoca'nın mahallesine vardık; o mahalledeki mescidin etrafında ahşaptan yapılan odalar bulunuyordu. O kişi o hücrelerden birinde yaşıyordu. Kardeşinin geldiğini duyar duymaz koşarak caminin avlusuna gelip birbirleriyle kucaklaştılar. O gün bana da o kişiyi yakından görmek nasip oldu. Orada bulunan kişiler o şahsın halini ve görünüşünü gördüler. O kişi eski kıyafetler, yırtık ayakkabılar içinde olsa da, çok güzeldi ve aydınlıkla her tarafa nur saçıyordu. Oradaki herkesten çok güzel ve parlaktı. Mevlana Cami (179a) o kişinin özellikleri ile ilgili şöyle yazmıştır:

Cami'nin Şiiri

Sır olan herhangi bir nezaket görünmeyen perdenin arkasında
Tümü senin iyilik o güzel boyunda netleştirilmişler

O gece o kişinin hücrelerinde kaldık ve gördük ki o hücrede yıpranmış halı, yıpranmış hasırlar; kırık sürahi ve seramik kâse hariç başka bir şey yoktu. Ama misafirperverliğinin mükemmelliği hakkında hiç bir şey söyleyemem. Çünkü o kişinin öğrencileri sabaha kadar bize hizmet ettiler. Yemek yedikten ve içtikten sonra Hocam

---

²⁸ Eserin S nüshasına, kalk kardeşim Muhammed'in yanına gidiyoruz.

temel hedefe geçerek söze başladılar. Konuşma malzemesini hazırlayıp o kişiyle konuştular. Ulu'ul emir yani büyüklere itaat ve onlara boyun eğilmesine ilişkin ayetler ve hadisleri söyleyerek o kişiye şöyle dedi: ey kardeşim! Zamanın hâkîmi seninle görüşmek istiyor. Sen kendin bilirsin ki o kişi ne kadar bilginleri, Allah'ın dostlarını sever ve ne kadar dindardır. Sen bilirsin ki Hocalarımız ve takipçilerimiz onunla konuşmak arzusundadırlar. Onunla konuşmak için haftalarca bekliyorlar. Bu tür örnekler çok söylendi. Ama o kişi aslan gibi; inanç adamı ve güvenilir bir sanatçıydı; başını kaldırmadan (179b) sessiz oturuyordu. Sonunda Hocam dedi: niçin konuşmuyorsan! Bana cevap ver ki kabul ediyor musun ya da etmiyor musun? Alçakgönüllü bir şekilde şefkat ve sabırla aldıkları herhangi bir girişin tamamı doğru ve dürüst dedi, ama bana bu kadar merhametli davranmaya ne gerek var diye söz etti, ben çaresizi muaf etsinler. Hocamın gösterdiği çabalar ve denediği konuşmalar işe yaramadı. Mecburen kaba davrandılar. Bu davranış sonucu onun yumuşamasına sebep oldu. Hocama dedi: ey deli! San zannedersin ki akıllı çalışırsın, ben sana her şeyin hakikatin söylüyorum ve seni memnun edeceğim. Çıkarlarını ve kayıplarını ayırt et. Fark etmeyen çılgın deliden hangi bir iş alıyorsun diyerek şu şiiri okudu.

Beyit

Belâgatın iddiası ne olsa söylüyorum sana
Sen bilirsin sözümü danışmamı ya da can sıkını

Muhammed Sufi Hoca yerinden kalktı ve saygıyla dedi: hak dilinden beyan ettim (180a). Şimdi gerçek kelimeyi söylemeye geldim. Gerçek budur ki lütuf ettiniz bir süredir benim baskın şüphem aslında delilik ve akılsızlıktı ama bana garip geliyordu, ben de o yüzden sızlanıyordum, şimdi o şüphem ortadan kalktı. Kesinlikle bilim çılgınlığımdan geldi ki ben deliyim. Allah cezamı versin dedi: biraz Hocamın yakınına gelip hürmetle ellerini öptü. Hocama bakıp utançtan gülerek sessiz oldu. Meclis de bitti çünkü misafirperver olduğundan dolayı bazı şeyleri hazırlamak için dışarıya gitti. Hocam bana dedi: Bu şekilde bu adamın mollalık gururu izin vermiyor ki kendisinden fazla bilenlerin lafını duymuyor. Herkesi kendisi gibi bilir. Geldiği zaman sen mantık biliminden biraz zor sorular sor ki cevap veremesin o kadar soru sor ki aciz kalsın ve utanma haline gelsin o zaman belki kabul eder. Sonunda o kişi geri geldi. Ben de

Hocamın söylediği gibi o kişiden Mir Seyit Şerif Allamenin çelişkili tartışmalarından biliyordum ki bu tartışmaların cevabı yoktu. Ona sordum ve cevap istedim. Hocama saygı göstererek, tartışmaya böyle bir cevap verdi ki Hocamın şaşkınlığı ve öğrenciyi utandırması gibi oldu. Mevlevilik derecesi Mecliste bir büyük araştırmacı gibi oldu.

Muhammed Sufi Hoca eğitimini tamamladıktan sonra, babasının telaşı ve teşebbüsü ile Urgut şehrine geldi. Urgut'a geldikten sonra evlendi. Bu tarihten sonra ailesiyle beraber yaşadı. O çocuk sahibi oldu. Hayatının geri kalanını ibadet görevlerine adadı; sonunda alçakgönüllülük ve yıllarca o yerde mesken oldu. Öğrencilere ders vererek ve arayanların rehberliği ile yaşadı. İşleri Allah'a itaati ve sloganı Allah'ın yarattığına merhamet etmekte. İshan Muhammed Sufi Hoca 1824 yılında (181a) Urgut şehrinde kendi eceliyle vefat etti. Ravzatu'r-Rıdvan ve Hadike-yi Canan Kurbi Manan civarında toprağa verildi.

Ölüm tarihi bu şiirde şöyle yazılmıştır.

Humulî'nin Şiiri

O kişi ki amali zahitlerin sözünden sorumlu olsa
Feleklerin şams-ul duca etti ahlakı yükselerek öldü
Zahit'in hesabına bağlanma tarihi kapladı
Yüz kaygıyla dedi ne yazık ki Sufi Hoca öldü

Allah rahmetine kavuştursun, inananların ve taraftarlarının güçlü rehberi olmuştu. Eğer o kişinin evlatlarından konuşmak gerekirse, Sufi Hoca'nın ayrıca zaman âleminde beş oğlu ünlü ve aziz olarak hatıra kaldılar. Oğulları şu kişilerden ibarettir; İshak Hoca, İsmail Hoca, İbrahim Hoca, Nasır Hoca ve Mansur Hoca. İshak Hoca genç dindar ve saf mütevazı inançlı biriydi. Evet, böyle bir selefin böyle evlatları ve o ağacın bu tür meyveleri olması malumdur. Ağızdaki sloganı, ayak seslerindeki haysiyeti, eve dönüş yolculuğu, topluluktaki yalnızlığı, resmi erdemlerle süslenmiş, manevi niteliklere sahiptir. Kusursuz anlayış ve açık fikri vardı. Davranışlardan habersiz ve heyecanla ilgisi yoktu. Malsız ve sefaletle rağmen küçük erkek kardeşleri ve kız kardeşlerinin (181b) eğitimine kolay olmasına izin vermeden, onları rahim yoluyla tedavi etmeden ve rızkı veren mutlak Rezzak dışında kimseden beklentisi yoktur. Buna şüphesiz

inaniyordu ki Allah onun rızkını bir yerden yetiştiriyor. Bulduklarına şükür, bulamadığı şeylere ikna ediyordu. Kimseyle işi yoktu ve karıncaya zararı değmezdi. Bu mütevazıya o kişinin daha nazik dindar ve temiz karakterine göre iki gözümü yani kızımı memnuniyetle o kişinin nikâhına girdirdim. Onunla evlendirdim ama takdir-i ilahi sonucu ikisi de bu dünyadan taşınıp dar-ı fenaya gittiler. Kıyamete (182a) kadar rahatlıkla uyudular. Öyleyse onların mersiyesi için ben bir köşeye oturarak bu dörtlüğü düzene getirdim.

Dörtlük

Ömrün bahçesinde iki çiçek gibiydiler
Gördüğümde canımın derdini giderirdiler
Ne yazık ecelin rüzgârından yaprak gibi düştüler
Tek tek bu gülistandan peş peşe gittiler

Şimdi de eski müebbet ve mahremiyeti kalbimde kalmış. Aynı meclisin ışığı ve kısacası, yetenekli bir gençti. Allah'ım tarikat pirine yetiştirdi adapla konuştu, saygı duydu, bu fakir adamın haysiyetine hiçbir zaman eksik bırakmadı. Hatta ekliyordu. Yüce hak onun keremine ekleyin âmin. İsmail Hoca ve İbrahim Hoca her biri yetenekli gençlerdi ve sanata yetenekleri tamdı. Dini çalışmalarda gece gündüz mantıklı ve hareketli çalışıyorlardı. Kur'an-ı Kerim'in bütünü beyin hazinesinde ve kalbin tablosunda mahmuzlamışlardı.

Mısra: Hala işinin başlangıcıdır doğanın lütfu zarafetidir

Yaradan'ın kapısından, o kişinin mükemmel olmasını ve ilerlemesini dileriz (182b) âmin. Nasır ve Mansur Hoca bebeklik ve gençlik döneminde ölmüşüler, büyüme ve kurtuluşun etkileri ve kurtuluş belirtileri onlarda açıktı.

Beyit

Onların saf ailesi dinin lütfu ile abat olsun
Bu iyi şansın iyiliği kötü gözlerden uzak olsun²⁹

---

²⁹ Buraya Yazılan nakil kitabın (S)nüshasından alınmıştır.

(S 118) Muhammed Mansur Hoca'nın da beş oğlu vardı; onun oğulları Muhammed Baba Hoca, Muhammed Tahir Hoca, Muhammed Zahir Hoca, Muhammed Bakir Hoca ve Muhammed Mutahhar Hoca'dan ibarettir. Onun oğullarından Muhammed Baba Hoca bebeklik döneminde ölmüştü. Muhammed Tahir Hoca alçakgönüllü, inanç sahibi ve dindar bir gençti. Evet, böyle bir selefi ve o ağacın bu tür meyvelere ihtiyacı var resmi erdemlerle süslenmiş, iyi huylu ve iyi davranışlara manevi niteliklere sahiptir, halkın hizmetçisi ve Cenabı babasına saat ve dakika ayırmadan çok hizmet ediyordu. Cenabi babası hizmetten kaç yıl Semerkand ve Buhara'daki din bilginleri yanında öğrencilik yapmış. Resmi erdemlerle süslenmiş ve manevi niteliklerle donatılmış temiz ve düz bir zihinleri vardı. Muhammed Zahir (S 119) orta yaşlarında eğitim, disiplin ve bilgi için Semerkand'da din ve hikmet bilimlerini okuyordu. Neredeyse bu kişinin bilimi ataların bilimlerine yetişiyordu. Muhammed Bakır Hoca ve Muhammed Mutahhar Hoca bu iki kardeş dini eğitimleri tahsil etmek için şerhi Molla kitabını Semerkand'da Hazreti Ruh Abat medresesinde Şeyh Burhaneddin Kılıç'ın Kutup-ul Evtad ki kutsal 14. kutbun öğrencilerindendiler. Orada katlanan iki kardeş ders ve konuşma için her zaman yan yana yaşıyorlardı. Atalarının bilimine ulaşmak için biraz erkendi; inşallah ki ulaşıyorlar, âmin.

Nakil

Günlerden bir gün babam bana dedi: Ey Muhammed Mutahhar Hoca! Atalarımızdan bir kitap yadigâr kalmış, neredeyse sıkıştırılmış (S 120) ve yok olmak üzeredir. Eğer sen onun yeniden yazmazsan bu kitap yok olacak. Bu kitabı yeniden yaz ki atalarımızdan kalan yadigâr bu asil eser sonuna kadar kutsal şeklinde kalsın! Bu beceriksiz hizmetçi Ebu Muhammed Mutahhar Hoca bir kaç zaman sabırsızlık ve tembelliğimden kalemi elime almadım. Hiç kâğıda siyah etmedim. Ama günlerden bir gün rüyama büyük ve cesaretli sevgi aydınlık bir kişi girdi, bana şöyle dedi: Ey falanı ibni falanı neden babanı dinlemiyorsun ve onunla kaba davranıyorsun? Tekrar dedi: kalk! O kitabı yeni bir kitap yapmak için acele et, değilse çok acı çekeceksin. Sonra dedi: Seni rahatsız ediyorum. Bu rüyayı gördüğüm gece çarşamba gecesiydi. Sabah namazını bitirdikten sonra, yazmak için gerekli olan şeyleri aldım. 1901 yılı Muharrem ayının 15. günü öğle yemeğinden sonra Ebu Muhammed Mutahhar Hoca Urguti elinde bitmiş oldu âmin (s.121). Bu Nüşhayı şerifi yazmaya başladığım zaman babam 85 yaşındaydı. Büyük

kardeşim olan Ebu Muhammed Tahir Hoca ise 39 yaşındaydı. Aynışekilde üçüncü büyük kardeşim olan Ebu Muhammed Zahir Hoca 36 yaşındaydı ve ikinci büyük kardeşim Ebu Bakir Hoca da 28 yaşındaydı. Ben Ebu Muhammed Mutahhar Hoca 22 yaşındaydım. Yukarıda belirtilen aynı dört kardeşlerim ibni Veli fi halına ve kutbu fi zamanına Ebu Muhammed Mensur Hocanın oğullarıyız. Mensur Hoca da Cenabı kutbu- ul Ektab Ebu Muhammed Sufi Hocanın oğludur (s.122). Ebu Muhammed Sufida, Ebu Muhammed Mümin Hocanın oğludur yukarıda belirtildiği gibi. Aynı halde Ebu Mümin Hoca hazretleri de Cenabı 14. Kutbu yani Ebu Muhammed Türsün Hocanın oğludur. Allah onları her şeyden kurusun.

Beyit

Onların saf ailesi dinin lütfu konusunda uzmandırlar
Kötü gözlerden uzak olsun bu insanlar ve iyi şanslar

Şöyle ki bu sevilenlerin cömertlik ve merhametinden yukarıda ve yukarıdaki belirtilen birkaç pozisyonda yazılıp geçildi. Özellikle Allah Yar Bey'in oğlu Musa Bek zamanında kölenin cezalandırmamak için kerameti ortaya çıkmıştı. Bir diğeri ise Urgut'un güney tarafında Şehrisebz ve Urgut arasında kısa kesilen cami ağacı nedeniyle bütün köyün insanları ve mimarları utanmışlardı. O kişinin kerametleri orada ortaya çıkmıştı. Allah o kişiyi rahmet etsin. Diğeri olan Ebu Muhammed Mutahhar Hoca kısa bir açıklama yaptık ve bu hatırlatmayı, okuyucular ve dinleyicilerin gücüne gitmesin diye yazdık âmin (s.123). Ya Allah herkesin muradına yetiştir belki o muradına yetişen insanların arasında ban Mutahhar Hoca da olurum ve şöyle yukarıdaki kelimeleri kesip ve bu kelimeni başlıyorum.³⁰

(182b) Ama Muhammed Mümin Hoca Muhammed Razik Hocanın oğlu özgür ruhlu bir genç ve gösterişsizdi. Doğal tabiiyeti gerçekleri bilmek ve anlamak anlamına yararlıydı, yoksulluk sevgisi özündeydi, güzel yaşadı ve en ufak bir parça ile fazla uğraşmıyordu ve her şeyin azına kanaat ediyordu. Konuşmalarında çok nazikti, öğretmenlerin şiirlerini mevkii zamanında okurdu. Meyli tasavvuftaydı ve gerektiği kadar faydalandı. İyi bir hattat ve ressamdı. 1830 yılında kendi eceli ile vefat etti. O kişiden iki evlat kaldı ki biri Muhammed sadık Hoca ikincisi de Muhammed şakır hocaydı. Bu kişilerde ataları gibi

³⁰ Esrin S nüshasından alınmış metin bitmiş.

tarikat sevgisine saygı gösterilerdiler. İhsan ve erdemleri hakkında yazmak ve söylemek benim aklımın ötesindedir. Yine de bir şeyler yazıyorum. Ayet-i Kerime (iyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir, 55: 60). Bu ayete göre bir süreliğine saygısını kazanıyor ve benim onlar için yazmam yetenekli değildi.

Mısra: İnsanlar süsleyen hüsün, Allah veren hüsne beraber değil!

Bir hadis şerifte şöyle gelmiş ki Allah kıyamet gününde müminlerin birkaç grubuna öfkeyle davranır. O gruplardan biri onlara iyilik yapılmış ama yapılan iyiliklerin değerini bilmeden nankörlük yapmışlardır. Bu gruptaki insanlara karşı Allah bir Ayet-i Kerime'de şöyle buyurmuştur; Ayet-i kerime (Size selâm verildiğinde daha iyi sözle veya en azından aynıyle mukabele edin...4: 86) (183b). Büyük din bilginleri hayırseverlikten bahsetmeyle kutsamışlar. Terk etmesini nimetlere şükür etmemek diyerek ve inanamayarak kutsamışlar. Bu Kitaba belirtildiği gibi iyilik yapana iyilik yapın refahsız fakirleri sevmesi ve meclislerde görünmeyenler iyi insanların İyiliğini hatırlatmak, Aynı zamanda dinimize eğitim ve rehberliği bize emir edilmiştir. Yukarıdaki ayetin analizinden sonra demişler ki sana bir iyilik yapacak birini görsen sana vaciptir ki o kişiye Aynıyiliği yap ve hatta ondan fazlasını.³¹

---

³¹Eserin D nüshasının metni burada kitabı son al mülkü Vahap cümlesiyle bitiyor ve S nüshası de aynı şekilde bitmiş ama yeniden başka bir sayfaya bismillah rahmanı rahim le başlanır.

Sena Beyanı

Dünyanın sahibi olan kadire senalar olsun ki ehli Yafas'tan Özbek kabilesini, Özbek kabilesinden Mangıt dallını seçmiş ve aynı şekilde vahiy için peygamberi Sam neslinden Arapları, Araplar neslinden (Küreyiş kabilesini)³², Küreyiş kabilesinden Beni Haşim ailesini seçmiş. Ayet-i Kerime(işte bu Allah'ın lütfudur o dilediğine lütfeder Allah büyük lütuf sahibidir, 57: 21).

Şiir

Hedefimiz Kureyşî'tir sam Kuşağından
Özbek ortaya gelmiş Yafas arkasından

Beni Hâşim Kureyşî'n ışığı oldu
Özbek Mangıt'tan Kureyşî yerini aldı

Mangıt Türklerin başında Özbekler gelmiş
Türkler başında Mübarek tacı Mangıtlardı

Kureyşî'n delili Haşim'in dalından gelmiş
Özbek Mangıtlar adetlerde adet ekledi

Veselatu vasalamu ala min estafa
Vasalamu ala min etbe-ul Huda

Beyan: (184a) Mehdi Ümmet merhum Emir Masum kutsal tahta oturduğunu açıklayan olayları ve detaylarının ifadesini kısa bir şekilde yazıyorum. Sevgili halifeliğin sahibi çünkü bu nüshada mübarek ve kutsal padişahın birçok yerde bahsedilecek ve o kişinin hakkında yazmak bu eseri daha çok onurlandırır ve bir diğer taraftan benim niteliklerim o kişinin iyi bir karakteri ve kutsamasıyla saygılarıma eklenir inşallah. Yukarıda belirtilen sebepten dolayı, olumlu referans zamanın Said'i benim iyi niyetim için çok önemlidir. Emir mekânı cennetten olan bayanını yapmaya başlıyoruz. Bu arada hakkın memuru, halkın rehberi olan Emir Hüsrev merhum Masum Şah Murat ibni Emir Danyel

---

³² Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değil.

Atalık ibni Hekim Atalık ibni Muhammed Yar Atalık ibni Hudayar Atalık ibni Hudakul Bey ibni Çavuş Bay Mangıt'tır. Herkese açık ve nettir ki Allah'ın isteğiyle her yüzyıl ve bir zamanda, bir devlet sahibi göreve gelir. O kişinin bereketleriyle Allah'ın hizmetçileri rahatlık, huzur içinde yaşayıp ve insanlığın düşmanlarından kurtulurlar. O kişinin varlığı sünnetin canlanmasıyla bidatin ortadan kalkmasına neden olur (184b). Yazarlar araştırma kitaplarında bu anlamı onaylamışlar. Emir Şah Murad 1785³³ yılında tahta oturmuştur.

Çavuş Bay'ın hikâyesi ve Hazreti Hızır'ın ziyaret etmesi ve Hazreti Hızır'ın o kişi ve evlatları hakkında dua edip, inşallah evlatların padişaha olurlar demesi. (Zaman ve dünyadan güvenli, emniyetli bir grup hizmetçilerini seçtiklerinde Gereklik zaman içinde Hazreti Hızır Çavuş Bay'a dua etmesi, o dua bereketinden Mangıtların saltanata ulaşmak ve hükümeti yönetmeleri, dünya yöneticilerinin bir özetidir)³⁴. *Tuhfetü'l-Hani* kitabında ve aksi takdirde başka kitaplarda da ünlüdür; isteyenler bakabilirler. Ama ilk önce Mangıtlar hükümetinin temel çıkışı ve yükselişini özet şeklinde yazıyorum. Yukarıda sözü edilen adalet güneşi Emir Şah Murad'ın tahta oturduğu tarihi 1785 yılıdır. 1753'te Mâverâünnehr'de hüküm süren Cengizli Hanların devleti ortadan kaldırılmıştır. Cengiz Han soyundan gelenlerin yönettiği devletin ortadan kalkmasının sebebi görünüşe göre, Nadir Şah'ın İran, Turan'ın çoğunu ve Gilan, Mazanderan'dan Hindistan'a kadar yerleri ele geçirip tahta oturmasıydı. O toprağın hanlarının bazılarını cezalandırdı, bazılarını da ortadan kaldırdı. Her diyar ve ülkenin efendilerinin cemaatinden köle kefaletini alarak saltanat sistemini güçlendirdi. Buhara ve Mâverâünnehr şehirlerini fethettikten sonra Nadir Şah tüm o toprakları itaat altına aldı. Şehit Ebu'l-Feyz Han ki Cengiz Han'ın soyundan gelen Buhara Hanlığı'nın son hani olarak 12000 kişiyi Mâverâünnehr'deki Özbek kabilelerinden olanları Nadir Şah'a köle olarak teslim etti. Hekim Atalık Mangıt'a emretti ki büyük oğlu Muhammed Rahim'i Nadir Şah'a teslim ederek kendisi Ebu'l-Feyz Han'ın veziri olarak Buhara'daki saltanat işleriyle ve ülkenin düzeniyle meşgul olmasını istedi. Hekim Atalık Nadir Şah'ın fermanıyla büyük oğlu Muhammed Rahim'i teslim etti. Nadir Şah Muhammed Rahim'i 12000 kişiden oluşan Özbeklerin başı (185b) olarak tayin etti. Sonra onunla birlikte Özbeklerden birçok emir zadeyi İran'a götürdü. Onlardan biri Muhammed Emin Bek

³³ Eserin S nüshasında 1786 olarak yazılmıştır.

³⁴ Bu cümle S eserine mevcut değil.

Yüz Hisar-ı Şadman'dan ve başkaları da o cemaat içinde varlardı. İlk toplantısında Nadir Şah, Muhammed Rahim'in yetenekli biri olduğunu fark etti. Devlet işleri, ikbalin işaretlerini onun alınında gördü ve anladı. Sonra onu kendi oğlu gibi kabul etti. Nadir Şah Muhammed Rahim'in yetişme gününe her geçen gün ekliyordu ki milletin arasında ve meclislerde defalarca diyordu: Benim hükümetimin sona ermesinden sonra hükümet ve iktidar sahibi Muhammed Rahim Özbek ile Ahmet Han Afgan olacaklar. Hakikaten dediği gibi de oldu; onlardan biri Mâverâünnehr'e ve diğeri de Hindistan'a padişah oldular. Bu olaydan birkaç yıl sonra Semerkand'ın Miyankal şehrinde isyan yaşandı. Bu isyan İbadullah Bek'in itaat altından çıkıp yağma ve isyan etmesiydi. Bu nedenle Ebu'l-Feyz Han'a arz olarak Nadir Şah'a bir mektupla iletildi. Gönderdiği mektupta İbadullah Bey'den şikâyet ederek Nadir Şah'tan yardım istedi. Nadir Şah ise mektubu aldıktan sonra 12000 kişilik İranlı askerlerini cesur üç Emiriyle İbadullah Bey'i ortadan kaldırmak için Buhara'ya gönderdi. Onlara dedi: İbadullah'ı cezalandırdıktan sonra o ülkede yerleşip haydutları cezalandırarak zayıfları koruyun ve onlara bakın. Nadir Şah'ın emri üzerine, Emirlerin üçü Ceyhun'u geçerek Şah'ın emrini Buhara hanına ilettiler. Sonra İbadullah'ı cezalandırmak için harekete geçtiler. Korkusuz savaşı İbadullah onlara karşı gelemeydi. Vatanından ayrılmak zorunda kaldı; Taşkent ve Türkistan'a kaçtı. Ama o diyarda öldürüldü. Nadir Şah'ın emirleri Şah'ın emri gereğince birkaç yıl Mâverâünnehr'de kaldılar. Bir müddet sonra onlar bu diyarın fakirleri ve zayıflarına zulüm etmeye başladılar. Müslümanların oğul ve kızlarına el uzattılar. Namuslarına kötü gözle bakıp tecavüz ettiler. Ebu'l-Feyz Han da kendi rahatlığı ve zevkiyle meşguldü (186b). Kesinlikle vatanseverliğini kaybederek devlet işleri ve milletin pervasında değildi. Şii ordusu Sünnilerle husumetlerinden dolayı Sünnilere çok zulüm ve baskıya neden olmuşlardı. Bu kargaşada Mâverâünnehr bağ ve bahçelerinin çoğu harap olmuştu. Zayıfların sızlanması ve bağırması gökyüzünü titretmişti. Şah'ın habercileri kötü haberi İran şahına yetiştirdiler. Şah müzakere ve istişare etikten sonra Muhammed Rahim'i yanına çağırıp yüksek tavsiye ve samimi vaazlardan sonra emir vererek şöyle dedi: Buhara'ya gidip iyi bir şekilde Ebu'l-Feyz Han'ı tahttan indir. O kişiyi hacca gönder ve oğlu Übeydullah hanı ki henüz gelişme çağına ulaşmamış ve küçük olsa da han ilan edip millete haber vererek kendini onun veziri tayin et. Buhara şehrini yeniden inşa ve yenilemesini iletlettikten sonra Şii ordusunu benim dergâhıma geri gönder. Böylelikle Nadir Şah'ın emri ile belki Allah'ın

iradesi ile Muhammed Rahim Mâverâünnehr iktidarını ele geçirdi. Nadir Şah'a hizmet eden Özbekler toplumu Ceyhun'dan geçtiler ve bu esnada Nadir Şah'ın katli vakası meydana geldi.

Nadir Şah Döneminde Meydana Gelen Olayların Açıklaması, Çünkü Nadir Şah Dönemindeki Olaylar Mangıt Hanları Dönemindeki Olayların Başlangıcı Niteliğindedir. Bu Nedenle İlk Önce Nadir Şah Hikâyesini Ele Alıyoruz

Olayın gerçeği şöyledir ki, Nadir Şah İran, Turan ve Hindistan'ı fethinden sonra, dini çalışmaların doğru yapılmasını talep etti. Bu nedenle, Ehli Sünnet âlimlerini, ehli Şia âlimlerini, Mâverâünnehr, İran, Hindistan ve diğer yerlerin âlimleriyle birlikte Mavkan çölündeki Badgis³⁵ şehrinde bir toplantı teşkil etti. Bu toplantıda din alimlerine söyledi ki saf, sadık ve bozulmadan dini kitaplarda ve sayfalarda ne ise onu ortaya çıkarıp doğrudan yanlışları ayırıp hakikati insanlara söylemek istiyorum diyerek emir verdi. Bu cemaatin içinde Buhara alimlerinden Hadi Hoca (187b) allame-i zaman Mevlevi Mirza Ümit ve diğer alimler hazırıldılar. Tartışmalardan sonra fikir birliği ile şöyle dediler: Eğer ehli Şia, Şii Rafizi'yi terk edip Hazreti imam Cafer Sadık mezhebini takip ederlerse o zaman Şiilerin mezhebi beşinci mezhep olarak ehli Sünnet ve'l Cemaat'in dört mezhebinin yanında kabul edilebilir denildi. Böylece ehli Sünnet ve'l cemaat ve ehli Şia mezhebine mensuplar bir birlerine kâfir demesinler. Birbirlerini öldürmeyi ve yağmalamayı bıraksınlar diyerek ırkçılık ve taraf tutmayı da haram olarak kabul ettiler. Çünkü Şii mezhebi İmam Şafi ve İmam Maliki mezhebine yakındır. Kâbe'de Şeri olarak bu iki mezhepten birinin arkasında namaz kılabilirler. Kimse onları yasaklayamaz. Din alimlerinin hepsi fikir birliğini geniş anlamda bir sayfaya yazıp İslam'ın bütün büyük alimleri o sayfayı mühürlediler. Padişah da o cemaatteki insanlara inam vererek onlara ihsanlar da bulundu (188a). Onlara buyurdu ki Allah sizin bu iyiliklerinizi ve çabalarınızı iyi amellerinize katsın. Âmin! Özellikle, Sünni bilginlere büyük bir merhamet ve iyi duygular gösterdi. Sonra âlimlerin fikir birliği hakkında yazıp vicdanlı ve merhameti en yüksek, okuryazarı olan Rum (Osmanlı) Halifesinin dergâhına gönderdi. İran ve Turan arasında fikir birliği ile kabul ve talepte bulunduğunu söyledi. İslam Ümmeti'nin beyi, katil ve muharebeyi abartma ve bir birini kâfir etmesi

---

³⁵ Badgis: Günümüz Afganistan'ın 34 vilayetinden birisidir. Ülkenin kuzeybatısında Murgabve Harı nehirleri arasındaki bölgede yer alır. 1964 yılında Herat vilayetinden ayrılarak kurulmuştur.

çok büyük yanlışlıktır. Bu bağlamda, Sünnilerin ve Şiiilerin arasındaki paniğin temelleri ve terör temellerinin defedilmesini umuyoruz. İslam ümmeti nasıl İslam kültürüne inanmamakla birbirlerini lanetli olan kâfirlere satıyorlar. Bu nasıl bir acımasızlıktır? Bizim istediğimiz İslam halifesinden budur ki bu Ümmet-i İslâm'a merhamet gösterip bu İslam âlimlerinin fikir birliğini imzalasınlar (188b). Elçiler İstanbul'a gittiler ve İstanbul bilim insanlarına ve büyüklerine raporlarını verdikten sonra dediler: İran Şah'ının mektubuna halifenin cevabı nedir. O toprakların âlimleri bu kararı kabul etmediler. Nadir Şah'ın elçileri elleri boş geri döndüler. Nadir Şah'a dediler: Halife bizim fikir birliğimizi kabul etmedi. Nadir Şah onlara şöyle cevap verdi: Bu işi böyle kabul etmezlerse biz de Allah'ın yardımıyla onları mum gibi yumuşatırız inşallah, âmin.

Şiir

Eğer Allah verse bana refah o kudretini
Kostantiniye'de dikerim İslam bayrağını

Nadir Şah bu olaydan sonra İran, Turan ve diğer bölgelerden askerlerini Meşhed şehrinde toplayarak kendisi de onlarla birlikte Roma, yani Kostantiniye'yi fethetmek için hazırlandı. Ama bu esnada Şii büyükleri ve kızılbaş emirleri Nadir Şah'ın ehli Sünnet ve'l cemaate gösterdiği şefkatini gördükten sonra Nadir'in Şii mezhebini yok edeceğinden ve Sünni mezhebini resmi mezhep yapacağından şüphe ediyorlardı (189a). Bu arada iyi bir fırsat yakaladılar; çünkü Özbekler ve Afganların askerleri orduda değildi. Tüm otorite kızılbaşların elindeydi. Nadir Şah'ın yoldaşlarını onun gece yatağında öldürmesine zorladılar. Bu talihsiz insanlar büyük ırkçılıklarından dolayı bir gece Nadir Şah'a yatağında saldırıp onu öldürdüler. O gecenin sabahı Şah'ın ordusu birbirlerine düştü ve birbirlerini yağmaladılar. Sonra herkes kendi ülkesine döndü. Bu şekilde o büyük ve şanlı ordu yerle yeksan oldu. Evet, bu oyun da kaybedilen ilk oyun değildi. Aynı şekilde cama atılan ilk taş da değildi.

Nazm

Birini götürüp diğerini getirirler yerine
Hiç bir millet sahipsiz kalmıyor bu cihanda

Kitab-ı Nadiri' nin yazarı bu olayı şöyle yazmış (189b)

Beyit

Akşam yağma o haraç fikrindeydiler
Sabaha ne ten vardı ne taç koydular
Kazadan çarh-i feleğin bir dönüşünde
Ne Nadir o ne nadiri kaldı yeryüzünde

Tarihçilerin görüş birliği şudur ki Emir Timur Küregen zamanından 1739 yılına kadar ehli İslam ve küfürden böyle bir cihangir padişah tahta çıkmamıştı. Cengiz Han'ın siyaseti, Emir Timur'un cesareti ve Feridun'un yeteneklerine sahipti. Çok güzel bir sureti ve nihai bilgisi vardı. Böylelikle Nadir Şah'ın iktidarı sona ermiş oldu.

Mangıtların İlk Hâkimi Olan Muhammed Rahim'in Saltanatının Açıklaması

Şimdi kalemi Nadir Şah'ın hikâyesini yazmaktan alalım, Buhara ve Türkistan mülkünde tahta oturan Muhammed Rahim'in hikâyesini yazalım. Nadir Şah'ın ferman ve yardımıyla daha önce belirttiğimiz gibi Muhammed Rahim'i Özbek ordusuyla Mâverâünnehr'e göndermişti. Rahim, Mâverâünnehr'e gelmeden, Nadir Şah'ın katledildiğini duydu. Bu haberi duyduktan sonra ordusunun büyüklerine emretti. Şah'ın öldüğünden ben söylemediğim sürece kimse haberdar olmasın. Böylece Nadir Şah'ın katli olayını sakladılar. Korkudan hiç kimse Şah'ın ölümünü konuşmıyordu. Eğer konuşurlarsa dillerinin ve başlarının gitmesinden korkuyorlardı. Hatta tüccarlar bu haberi yaymasınlar diye yolları da kontrol altına almışlardı. Şöyle ki Allah Teâlâ devlet başlığını Cengiz Han'ın soyundan Mangıtların eline geçmesini istemiş. Bu tedbiri iyi bir şekilde kontrol etti. Muhammed Rahim ordusuyla Ceyhun Nehri'ni geçinceye kadar Şah'ın öldürüldüğü haberini kimse Buhara ve Mâverâünnehr'e ulaştıramadı. Rahim sonra elinde bulunan Şahın fermanını birkaç güvendiği insanların başkanlığı ile Buhara'ya gönderdi. Ebu'l-Feyz Han ve Şii leşkerinin komutanlarının her birine elindeki ferman gereğince Şah'ın emirlerinin yerine getirilmesini söyledi. Ferman her kimin eline geçse, vazifesini ve komutasını³⁶ gecikmeden teslim ediyorlardı. Eğer her hangi bir kişi Şah'ın fermanına itaat etmezse başını kaybederdi. Padişahın emrini Ebu'l-Feyz Han ve Şii leşkerinin komutanları gördükten sonra anında emirler o hanlığı terk ettiler (190a). Ebu'l-Feyz Han orayı terk ettikten sonra Mekke'ye ve Şii komutanlar ise

³⁶ Eserin S nüshasında bu kailimler mevcut değildir.

şahın dergâhına yola çıktılar. Ebu'l-Feyz Han Buhara şehrinden çıkar çıkmaz Muhammed Rahim ve Özbek ordusu şehre yaklaştılar. Bu gelişmeden sonra şahın suikast haberi ortaya çıktı. Şii ordusunun komutanları Ebu'l-Feyz Han'a mektup yazdılar ki han bizim ordumuza gelsin; beraber kılıç zoruyla Buhara tahtını geri alalım. Mektup Han'ın eline ulaştı ve Hanın yanındakiler onunla birlikte Şii ordusuna katılmak istediler. Ebu'l-Feyz Han'ın yanındakiler ona Buhara'daki isyancılar cemaatini öldürüp Buhara'yı geri alalım ve Sizi babanızın mirası olan tahtınıza çıkarıp namusumuzu muhaliflerin elinden kurtaralım dediler.

Nazm

Bir kese suyu başkasını eline kötü olarak düşünmek
İyidir ki bu yetmiş sekizinci yaşta onurla ölmek³⁷

Ebu'l-Feyz Han çok iyi bir şekilde Buhara'da 40 yıl hükümdarlık etti (191a). Hükümdarlık onun yüreğine düşmüştü. Bir kez daha hükümet yapmak için bir arzusu yoktu. Arkadaşlarına Şii bir hükümetin başı olmak istemiyorum dedi: çünkü kırk yıl padişahlık yaptım ve halkımın iyiliğini gördüm; şimdi bu Müslüman cemaatine el uzatarak onları Şii ordusunun eline düşüremem. Şimdi isteğim şudur ki ömrümün geri kalanını Allah yolunda harcamak ve Allah'tan gelen her şeye razıyım. Benim yanımda başkalarının tahtı altında ölmekten babalarımızın dini altında ölmek şereftir. Bu sözlerinden sonra Buhara şehrine döndü. Ama Buhara'ya geldiği zaman, Muhammed Rahim tüm şehri ele geçirmişti. Muhammed Rahim'e eşlik eden cemaat toplu bir şekilde Ebu'l-Feyz Han'a sadakatsizlik gösterdiler ve utanç içinde yaşamasını istediler.

Yazarın Şiiri (191b)

Ümit tohumunu ekmişti ümit eden herkese
Yüz dönerek yanında kalmamıştı hiç kimse
Tozuyla beslenmiş iyi insanlar o dostlar
Durmadılar hiç biri kötü günde yanında
Vasfını yazsam azdır o mahir Hocanın
İyilikleri iyi hatırıma gelir söylüyorum sizlere

---

³⁷ Eserin S nüshasında bu beyit mevcut değildir.

Mal o meta eğer olsa geri gelir yanında
Dünya kanunu diyorlar bu hürmetsizliklere

Ebu'l-Feyz Han şehre girdi. Sonra şehrin merkezi olan camiye ulaşana kadar eski cemaatten hiç kimse onun yanına gelmedi. Çaresizlikle murat atından indi, zorbalara ve nankörlerden umudunu keserek kalan ömrünü babamın yardımıyla Hazreti Emir Arap Medresesi'nde, medresenin yönetmek ve okuyuculukla hayata devam etmeye başladı. Biraz zaman geçtikten sonra o kişi yaşadığı hücrede, varlığında Şimir ve Yezid'in ruhunu taşıyan biri tarafından cehalet kılıcıyla şehit edildi. Allah Teâlâ rahmetine kavuştursun. Ama Ebu'l-Feyz Han çok iyi ve yumuşak kalpli biriydi. Savaştan uzak duran neşe ve neşeliyi seviyordu. Bu yüzden de saltanatında ve hâkimiyetinde zayıflık yer aldı. Bu zayıflıktan dolayı Özbek kabileleri düzensizlikler kurdular. Etnikçe biraz yakını çok olan serdarlık davası açtı. Eli uzanan kişi kanunsuzluk yaptı. Böylece Ebu'l-Feyz Han da kahrederek onların büyüklerini toplantıya davet edip onlardan çoğunu öldürdü. Bu işi kabilelerin ondan uzaklaşmasına ve onun hâkimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Bazen bir yerde toplanarak Buhara devletine saldırıp isyan ediyorlardı. Böylelikle tüm Mâverâünnehr'de zulüm ve kanunsuzluk arttı. Kabile serdarları savaşta onunla birlik olmadılar. Ebu'l-Feyz Han'ı Nadir Şah'a şikâyet ettiler. Daha önce belirttiğim gibi sonuç bu hanedanın saltanatı sona erdi. Mangıtlar hükümeti ortaya çıktı. Ayet-i Kerime (Yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona vâris yapar. Nihâî başarı Allah'tan korkarak çalışanlara aittir, 7: 128).

Mangıtlar Sülalesinin Saltanatı

Mangıtlar sülalesinden saltanat tahtına çıkan ilk kişi Muhammed Rahim Mangıt'tı. Ebu'l-Feyz Han'ın ölümüne kadar adet ve kanunlar gereği Cengiz Han hükümetinin ortaya çıkışından o zamana kadar Özbeklerin geleneklerine göre Cengiz Han soyundan gelenler dışında hiç kimse hanlık tahtına çıkamıyordu. Bu nedenle Ebu'l-Feyz Han'ın oğlu Ubeydullah Han ki henüz gelişme çağına ulaşmamış ve küçük olsa da han ilan edip millete haber vererek kendini onun veziri tayin etti. Muhammed Rahim Atalık ordu ve büyüklerin kalbini ele geçirip alimler, seyitler ve millet Rahim'den razı olup onu sevdiler. Çünkü saltanat adabını Nadir Şah'tan öğrenmişti ve mülke elverişli ve iyi kurallar getirdi. Ebu'l-Feyz Han'ın pervasızlığı nedeniyle bozulan askeri sistemi (193a)

yeniden iyi bir şekilde düzenledi. Sonra kızını Ubeydullah Han ile nikâhladı. Onun hanlık tahtına oturmasını sağladı ve kendisi vezir Atalık makamının sahibi olarak hutbeyi Ubeydullah Han'ın ismine okutarak parayı da Ubeydullah Han'ın ismine darp etti. Tüm Özbek kabileleri Muhammed Rahim'e itaat ettiler. Bir kişi hariç, biri Kurban Atalık Yüz'ün oğlu Muhammed Emin Bek Mink'ti, Buhara'dan itirazla çıkıp Hisar şehrine giderek isyana başladı. Bu olaydan bir müddet geçtikten sonra Ubeydullah Han Buhara kalesinin tepesinde çocuklarla oyun oynarken ayağı kalenin duvarından kayarak kale dibine düşüp öldü. Muhammed Rahim yas geleneğine göre davrandı ve sonra babalarının mezarının bulunduğu mezarlıkta onu toprağa verdi. Böylelikle Cengiz Han'ın soyundan gelen Buhara Hanlığının son hanı olarak hatıra kaldı. Çünkü Ebu'l-Feyz Han diğer oğullarını kendi eliyle öldürmüştü. Ubeydullah Han'dan başka oğlu kalmamıştı. Ama kızları ve kızlarından evlatları vardı ki onlar Zili ilahi, Saadeti İzam Ahrari, Cuybari ve Mahdum Azami'dan ibarettiler.

Yazarın Şiiri

Devrim çerh-i etrafında döndürüldüğünde
Cuci'nin hanedanı ve Cengiz'in evi oldu harap

Her nesebin ve her onurun kesintisi var
Her kalkan düşer o her kök olur harap

Bu iki özellik Mustafa'ya özgüdür
Onun handanı tükenmez bu herkese hitap

Adalet sever emir'l müminin onlardan biri
O dünyanın kutsamaları o bu dünyanın güneşi

Şüphesizimle diyorum ki Mustafa evlatlarındandı
Onuru onun nesebinden o ışığı da ondandı

Sonsuza kadar ismi olan hatamı nebiullah
Bu dua hatadan uzak olsun valamu bi sevap

Ubeydullah Han olayından sonra Muhammed Rahim bağımsızlıkla Buhara Hanlığı'nı sahiplendi. Dünya görüşü ve ülke severliğiyle insanların sorunlarını çözerek Buhara'nın siyasi, ekonomik ve milletin sorunlu işlerini çözdükten sonra diğer ülkelerin fethi ile meşgul oldu. Mâverâünnehr bölgesini tamamen ele geçirmek için kısa süre içinde Kalat ve Semerkand arasındaki tüm yerleri fethetti. Hâkim Nur Ata Tugay Murad Bey Burkut başlangıçta isyan etti. Ama savaş ve olaylardan sonra itaatkâr hale geldi. Diğer kişilerin arasında yüce komutanlardan biri tayin edildi. Hisar hâkîmi Muhammed Emin Bek Yüz (194a), Şehrisebz hâkîmi Subhan Kulu Bey Keneges, Hocend ve Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bey Yüz³⁸ ve Urgut hâkîmi Musa Bey Ming, Muhammed Rahim ile çatıştı. Ama tüm savaşları Muhammed Rahim kazandı. Muhammed Rahim bu savaşları kazandığı ordusuyla Şehrisebz üstüne yürüdü ve kılıç gücüyle Şehrisebz serdarlarının başlarını alarak o toprakları fethetti. Şehrisebz'i feth ettikten sonra ordusunu Ura-Tepe ve Hokand kalesine gönderdi. O bölgenin hâkimlerini güçsüz kıldıktan sonra kendisi büyük bir orduyla Hokand, Ura-Tepe ve Hisar'ı fethetmek için savaşa girdi. Bu savaşta Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bey Yüz, Hisar hâkîmi Muhammed Emin Bek Yüz'den ki onun akrabasıydı, yardım istedi. Muhammed Emin Bek Kasım ayında şiddetli ve çok soğuk olmasına rağmen 5000 asker kendi ordusundan seçip Ura-Tepe hâkîmi Fazıl Bek Yüz'ün yardımına koştu. Yüz ve Kırk cemaatinin hepsi (194b) bir olarak ırkçılık belini bağlanarak Ura-Tepe şehrine toplandılar. Kohistan ordusu Felger, Mesça ve pandan yürüyerek Fazıl Bey'in yardımına geldiler. Görenler şöyle diyorlar ki o vakıada yaklaşık 40.000 savaşçı toplandı. Karşı tarafta Muhammed Rahim, Hokand hâkîmi olan İrdana Han'a, ki dostu ve evlatlığını kabul eden kişiye habercilerini gönderdi. Haberciler bölgedeki olayları görüşmek için onunla bir araya gelmesini ve yardım istediğini söylediler. Hokand hâkîmi durmadan ve bahane etmeden Fergana ordusuyla Muhammed Rahim'in yardımına koştu. İki ordu bir araya geldikten sonra hâkimler savaş için birbiriyle istişarede bulundular. Sonra savaş alanına gittiler. Karşı tarafta Muhammed Emin Bek, Muhammed Rahim'le ve Fazıl Bek ise İrdana Han'la savaşa girdiler. O gün o dört grubun arasında şiddetli savaş oldu. Öyle bir savaşı ve kılıçların sesini o zamana kadar gökyüzündeki yıldızlar rüyalarında görmemiş ve duymamışlardı. Savaşçıların başları top gibi kanlar içinde oynuyordu. Cesur askerlerin kanı nehirlerin suyu gibi akıyordu. O gün sabahtan akşama kadar savaştilar. Ama hiçbiri kazanamadan

---

³⁸ Eserin S nüshasında bu cümle mevcut değildir.

gece istirahat etmek için geri döndüler. Buhara hâkîmi Hokand hâkiminin yanına büyüklerinden birkaç kişiyi gönderdi. Yarın için savaş alanına dönüp savaş alanı cellatların eli kapanana kadar yüzümüzü oklardan ve başımızı kılıçlardan çevirmeden savaşırız diye haber yolladı. Ama takdir öyle yazılmamış ve öyle olmadı.

Yazarın Şiiri

Ne bunun söylediği ne de onun dediği oldu

O gün orda her şey Allah'ın istediği oldu

O günün olayının detayı şöyledir ki Muhammed Emin Bek düşünceli bir adamdı. O gece artık rakiplerini indirmek için bir plan düşündü. Bir mektup yazıp Fergana hâkimine gönderdi. O mektuba şöyle yazmıştı ki biz ve sizler birbirimize komşu ve ondan ötesi akrabayız: bu sebepten müttefikiz ve birleşmeliyiz. Bu yabancı ordusu eski Buhara hanlarının hazineleri ile Buhara'dan gelmişler. Biz ittifakla onları yeneceğiz, dost olarak kuvvetli sağlam bir ordu kurarak düşman ordusuna saldırıp kıyamete kadar kuvvetli kalalım. Mektuba yemin ederek yazıp gönderdi. Sunulan başka bir mektubu Buhara padişahının ismiyle yazdı. Bu mektupta şöyle yazmıştı. Tüm Mâverâünnehr Özbeklerin doksan iki kabilesi size hizmet edeceğine söz vermişler. Biat etmişler ve itaatkâr hale gelmişler. Şimdi isyanımızdan tövbe ettik ve kendinize ve devletimizin hizmetkârları olarak milletimiz arasındayız. Talep ediyoruz ki yarın büyük alimler ve din imamlarını bize gönderip³⁹ önce bizlerden biat alarak sonra da köle hizmetkârlarınız olarak hepimiz sizin elinizin altında olmak istiyoruz. Bu mektup da aynı o mektup gibi yeminle yazılmıştı. Daha sonra Fergana (196a) hâkimine yazdığı mektubu Buhara padişahına götürmesi için mektubu güvenilir adamlarından Buhara ordusuna gönderdi. Buhara Han'ına yazdığı mektubu hizmetkârlarından birine teslim edip Fergana hükümdarına gönderdi. Böylece iki hâkimin arasında şüphe ve tereddüt uyandırdı. O günün yarını o iki hâkim kendi orduları ile birlikte kalarak savaş açmadılar. Muhammed Rahim Han Hokand hanına bir kişi göndererek ona şöyle haber verdi: Şimdi bizim savaşmamız sona erdi! Ordularımızla kendi şehirlerimize döneceğiz, eğer Allah isterse sonra ilkbaharda sizinle bir yerde düşmanlara saldırırız. (Kararname Hokand hâkiminin eline geçmesiyle Hokand hâkimi geri dönüş yaptı. Sonra Muhammed Rahim Han da

---

³⁹ Bu kailimler S nüshasında mevcut değildir.

Buhara'ya dündü.)⁴⁰ O gün iki leşkerin döneceği gün takdir-i ilahi çok sert yağmur yağmaya başlandı ve geceye kadar devam etti. Saatler geçtikçe yağmur taneleri Allah'ın izniyle birbirine karşı yağıyordu. O olaya göre Kuran-ı Kerim'den örnek (196b) Ayet-i Kerime (Ben mağlup oldum, şimdi sen onlardan intikam al dedi bunun üzerine biz de sağanak yağmurla gök kapılarını açtık ve yeri de yarararak çeşmeler haline getirdik. Bu iki su takdir edilmiş bir amaç için birleşti, 54: 11-12). O gün Hokand ordusu yolu keserek menzillerinin yoluna doğru gidiyordular ki gecenin karanlığından yollarını kaybettiler. Sabaha kadar her tarafı dolandılar. Ama sonra geri döndüler. İkinci gün yağmur biraz azaldı, Muhammed Emin Bek ve Fazıl Bey iki leşkerin hangisine saldırma konusunda istişare ettiler. Sonra dediler ki Buhara ordusu kar ve yağmura karşı tüm hazırlıkları vardır; onları indirmek zordur: hem onlar kaç yıldan sonra üstümüze geri gelirler. Bunun için bunların zararı azdır. Hokand ordusunun zararı her yıl bizlere dokunuyor: hem de bunlar yağmur ve kar nedeniyle zayıflanmışlar. Bunun için Hokand ordusunu indirmek daha kolaydır dediler. Sonra birleşmiş ordularıyla beraber Hokand ordusunun arkasından yola çıktılar. Hokand hanı neredeyse Hokand şehrine ulaşmıştı. Ama ordusu etrafa dağılmıştı (intizamsızdı) (197a). Yorgundular ve silahları yağmur altında ıslanmıştı. O halde bizimle savaşamazlar, biz onları rahat indiririz diyerek onların üzerine saldırdılar. Hokand ordusu o gün orada yabani otlar ve ejderha yemi olarak hepsi öldürüldüler.

Yazarın Şiiri

O saatlerde değirmen çarhı gibi
Onların başını ezdiler un gibi

Kaza rahim etmedi ki yaşlılara
Kadar açmadı gözünü gençlere

Satıyordu çerhi felek satıcısı
Yaşlı o gencin birdi emtia Fiyatı

---

⁴⁰ Eserin S nüshasında bu cümle yer almamıştır.

Çok altın boyunlar kesildi o zamanlar
Suyun içinde balık gibi sarsıyorlar

Başsız vücut o vücutsuz baş hareketsiz
Savaş alanında başlar top gibi halsiz

Yaşlı biri vardı hazır o yerde
O mahşer gibi hengâma içinde

O gün hikâyesini şöyle başlıyordu
Destanı değiştirmeden diyordu

Öyle bir dedi ki ateş çıktı kalplardan
Can o canlar yandı alevinden

Hey diyordu hikâye senin fikrin alırdı
İhmal perdesini kulaklardan kaldırdı

Hala bitmedi ve sunmadı yürek ateşi
Çok pişmeden senin işin hammiş

Ben orayı gördüm o sen duydun bir az
Duymak hiç bir zaman görmek gibi olmaz

Söyledim oldu dediğim biti eminim
İlahi yeter duymak ama görmeyim⁴¹

Görenler diyor ki o gün öldürülmeyen kimse kalmamıştı. Ölenlerden kalan sadece yaklaşık 2000 kişi esir edilerek Ura-Tepe'ye getirildiler. Muhammed Emin Bek'in göğsünde zerre kadar merhamet yoktu. Ura-Tepe'ye geldikten bir gün sonra ilan etti ki esirleri hazırlayıp getirin. Herkes savaş alanından aldığı esirini Muhammed Emin

---

⁴¹ Bu beyit eserin T nüshasının sayfa koşasında yazılmıştır.

Bek'in emriyle geniş bir alana toplayıp hazır ettiler. Sonra Emin Bek esirlerin tümünün başlarını vücutlarından ayırın emri duyuldu. Ama Fazıl Bey merhametli ve mürüvvetle davranan bir adamdı ki onların öldürmesini yasakladı. Ama hiçbir işe yaramadı. Bütün esirleri boyunlarına zincirler bağlayarak namaz safındaki duacılar gibi (197b) sıralayarak oturtup sıranın başından sonuna kadar başlarını kestiler. Kurbanlar ve kesen insanların bağırması gökyüzüne kadar çıkmıştı.

Yazarın Şiiri

Katilin ne yapıp yapmadığını bilmiyorum
Öldürüyordu o bağırarak hem da ağlıyordu

Katılın sarı yozuna maktulün kanını
Erimiş mercan o safran suyu karışmış gibi

Katil işini bitirdikten sonra vücuttan ayrılmış başları sayma emirini verdi. Askerler de itaat ederek hepsini saydılar ki kesilen baş 2000'e yakınmış. Başların sayısını öğrendikten sonra emretti: Hepsini toplayıp o şehrin ortasındaki ünlü yığına götürüp bir minare yapın dedi: elbette o minareyi önce taş ve çamurla bir yarım metre kadar getirdiler. Sonra minareyi tamam oluncaya kadar insanların başıyla bitirdiler. Bu minare çok zamanlara kadar o bölgede gözlere ibret olarak duruyordu. Muhammed Emin Bek kaç günden sonra oradan gururla Hisar-ı Şadman'a döndü; Yola çıktığında eski zamanlardaki hükümeti süren ve ona ait olan Fan Meliklerinin şehrine geldi. O şehrin büyüğü ki onun evlatlığı Melik Mızrap, yolculuk ediyordu. Ona çok iyi hizmetler etti (198a). Onunla beraber Tegap ve Kışnud kalesine vardı. Kışnud'da 12 akrabasıyla beraber Hoca Hüseyin Mırkanı kadı Filgar hâkiminin katilleri bahanesiyle ki 1243 Yılında Melik Mızrap tarafından öldürmüştü ama katli onların üstüne atarak hepsini öldürdü. Mezkur kadı'nın öldüğü tarihi şöyle nazma getirmiş.

Şiir

Kadının ölüm tarihini sordum Hişiket köyünden
Büyük erbab dedi bana kadı öldü o zaman

Hişiket Filgar şehrine bağlı bir köyün ismidir. Kişnud kalesinin meliklerini öldürdükten sonra Kişnud kalesini Allah Yar Bek Ming oğlu Musa Bey ki o zaman Muhammed Emin Bek'in askeriydi, verdi. Kurgan ve Fan'ı başka bir hizmetçisine verdi. Böylece kendine dedi: Hisar ve Ura-Tepe vücudu her şeye ve herkesin elinden temiz oldu! Ama böyle bir şey yok diyerek cevabını verdi ki hiç bilmedi.

Beyit

Hoca saray o kale göğsüne esir
Evi bozuldu hayran o tedbirsizdir

Muhammed Emin Bek kendi vatanı olan Hisar'a geldi ama adamların öldürmesi ve çok kan dökmesi ona iyi gelmedi. Her gün millet ondan nefretle uzaklaşarak Muhammed Rahim Han'ın kapısında yer alıyordular. Yüzlerce kişilik gruplara ayrılarak ondan ayrıldılar. İki üç yıl içinde (198b) ordusu zayıfladı ve çevresindeki kaleler onun elinden çıkıp Muhammed Rahim Han'ın topraklarına eklendi. Muhammed Emin Bek mülkiyet için düzenlediği yolsuzluk planları etkisiz kaldı. Tam tersi çalıştı. Evet! O kadar intikam peşindeydi ve böyle bir mükâfatla karşılandı.

Bidil'in Şiiri

Taş hem adalet olan yerde intikamı almadan kalmıyor
Heykel kıran Nemrut ateşini nasıp olmasını bekliyor

Muhammed Rahim Han da arka arkaya ordusunu göndererek yağma ve vahşet yapıyordu. Muhammed Emin Bek'in ordusu çok zayıfladı. Böylece savaşmadan mal ve mülkünü bırakıp kaçtı. Onun yanındaki ve yardımcıları Muhammed Rahim Han'ın yanına getirildiler. Soruşturmalarından sonra Hisar kalesi ile birlikte Kovadiyan ve Kunduz şehrine kadar feth olundu. Hatta Belh ve Belh'in çevresindeki bölgeler ile birlikte Kulab, Bedehşan, Hindukuş dağlarına kadar sahip olundu. Toplam bu yerlerde hutbe Muhammed Rahim Han'ın ismiyle okundu (199a). Aynı zamanda sikke der Muhammed Rahim Han'ın ismiyle darp edildi. Böylece sadece Fazıl Bey Yüz'ün hâkîmi olduğu şehir, yani Ura-Tepe'den başka, tüm Mâverâünnehr bölgesi fethedildi. O bölgede on yıl içinde Muhammed Rahim Han'ın adı çok meşhur oldu. Onu büyük Emir olarak tanıyorlardı. 10 yıl geçtikten sonra Semerkand şehrine vardı. Orada büyük bir

kutlama yapıp Semerkand halkını toplayarak dedi: Kök-Taş alanı Büyük sultanlar ve çok değerli hanlar için mühimdir. Bunun için bu gün buraya geldim! Bu kutsal yerdeyim diyerek daha sonra mücevherlerle süslenmiş tacı başına koydu ve hanlık tahtına oturarak kendine Han lakabını verdi. Tüm bilginlere, seyitlere ve büyüklere övgüde bulunarak hediyeler verdi. Bu cemaatten Fatih ve duasını alarak Şah askerlerine onur ve padiŐahalar için iftihar yapar diyerek M ver nnehr ahalisinin yüreklerini Şad etti. Sonra aŐaęı yukarı üç yıl han olarak yaşadı. Şiddetli bir padiŐahtı. Ama büyük bir aşkı vardı, yüksek bir onur ve asil bir insanlığa sahipti. Kahrı ve lütfu çoktu. Őairlerin Şiirlerini iyi bir Şekilde ve uygun zamanda okurdu. Boyu uzun, açık bir alnı ve orantılı uzuvlara sahipti. İddiasız yaşayan doksan dokuz  zbek kabilesinin mütevazı baŐkanıydı. Halk ondan memnun ve hizmetçisi olduklarından teşekkür ediyorlardı. Nereye merhameti ile baksa, orası eğer kara toprak olsa da gözlerin sürmesi olurdu. Harmanlara kahir ateşi ile baksa, o harmanlar güneş gibi yanardı. Cengiz Han'ın hayallerine ve Nadir Şah'ın geleneklerine eklendi. Saltanat adabını ve siyaseti elinde tutmasını iyi biliyordu. Saltanat adabını ve yönetimini Nadir Şah'tan öğrenmişti ve öyle yönetiyordu. Turan, Belh, Bedeşan, Hisar ve Hutlan Şehirlerini ele geçirmesinin ardından, idaresindeki tüm toprakları güvence altına almak için haber gönderip ordularıyla planlanan zaman içinde Buhara'da toplanmalarını istedi (200a). Ura-Tepe hâkimi Fazıl Bek Yüz'den kurtulmak için gönderdiği ordular hala dönmemiŐti. Padişah bu duruma çok canı sıkıldı. Başkalarının gittiği yerden ve yoldan dışarıya  ıktı. İki üç gün çok hasta oldu ve sonunda kendi eceli ile vefat etti. Anlatıyorlar ki o zamanlarda Kutbu'l Evliya ve Gavs l Esfiya Őeyh l Meşayih Mevlana Muhammed ki Molla ismiyle meşhurdu, Buhara'da bulunan mezarını tahrip edip bu konuda o bölgede dört katlı bir bahçe inşa etmek istemişti  nk  vaat edilen ecel zamanı gelmişti. Gözlerini gurur perdesi, kudret ve devlet tozu i  g r  aynasını karanlık kapatmıŐtı. Emir in yaptığı bu iş onun hastalığına sebep oldu ve bir müddet sonra bu hastalığından dolayı vefat etti (200b). Molla lakabıyla meşhur olan Mevlana Muhammed'in müritlerinden biri bir olayı Şöyle anlatıyor, o günler içinde bir aslan görmüş ki bahçeye girmiş ve bahçeyi bozmak istemiş. O zaman Molla Rahimullah hazır olmuş ve o müridine söylemiş ki bu edepsiz aslanı bu bahçeden çıkar diyerek onun eline bir ok vermiş ve o Sufiyani mürit aslanı o okla öldürmüŐ. Elbette o Sufi fikrinden çıkmadan o olayın ertesini gün Muhammed Rahim Han'ın olayı ile ve ölümüne sebep olan hastalığa müptela olmuş.

Mesnevi

Allah'ın adamının kalbine dert gelene kadar
Uluslardan hiçbiri Allah tarafından rezil edilemezler

Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra bilginler ve emirler toplanıp cenaze namazını kılıp şehrin dışarıdaki mezarlıkta toprağa verdiler. Böylelikle Muhammed Rahim Han'ın soyundan erkek evladı kalmadı. Emirlerin hepsi Danyal Bek Atalıkla beraber Muhammed Rahim Han'ın kızından olan torununu Narbuta Bey'in oğlu Fazıl Töre'yi tahta çıkardılar. Ama ülkeyi eskisi gibi onun büyük amcası Muhammed Danyal Atalık yönetiyordu (201a). Kadılığı Hoca Nizamettin Mırkanı Emir Divan Begi yerine getiriyordu. Çünkü Fazıl Töre küçüktü; onun için büyükler ve emirler onu hanlık tahtına layık görmediler. Birkaç gün sonra onu tahttan indirdiler ve tüm emirler ve bilginler fikir birliği ile onun yerine Muhammed Danyal Atalığı hükümetin ve devletin hükümdarı tayin ederek hanlık tahtına çıkardılar. Sonra ona bağlılıklarını ilan ettiler (s.162).

Yazarın Şiiri

Ebu'l-Feyz Han tahtından inmiştir
Rahim Han sahibi kuran o tahta çıkmıştır

Bu alanda şanslı siyah atını sürürdü
Hizmetine şahalar atsız koştururdu

Felek dayıma onun emri altındaydı
Çağın güç halısı onun yardımındaydı

Şahlardan kimse itaatsizlik yapsaydı
Yok, olurdu vücut o cisminden başı

Her bir köle ki ondan etseydi itaat
Şahların makamından üstündü makamı

Arzusu güldür ilkbahar döneminde
Gülden beklemesi rengi o kokusuymdu

Her tarafa ordu sürseydi bir zaman
Savaşlarda ileri koşan onun atıydı

Adaletle başarısı insaf kapısı açardı
Fitneler kapısına baksa kapanırdı

Tanımı gökler üstüne hutbeler içinde
İsminden yüreklere aşklar yaşanırdı

Öfkesinden gökler yeryüzüyle birdi
Lütfeden zemin yeri levha eflaktı

Mangıt yarışına her birinden üstündü
Tacı başındayken muratsız bulunmazdı

Devletle kudret Allah'ın lütfuydu ona
Başında şahların şahı altın tacıydı

Mangıt hanlarının esas kurucusuydu
Saltanat sahipleri hepsi çevresindeydi

Doğulmuş andan cihana ismidir rahim
Cihana milletin anası o babasıydı

Buhara o Semerkand o karşı o kış
Baş koydular kapısına herkesin yanındaydı

Hükmünde koşardılar soru sormadan
Cennetin nehirlerinden akan su gibiydi

Gülümseyen dudaklar onun lütfundan
Sofrası üstüne garibanlar her zamandı

Çıkardı himmetiyle düşmanlar Hisar'dan
Badahşan o Belh'i dümenlerin elinden

Dehi Nav o Talikan bir devlet bir millet
Millet şad olup eder padişaha hizmet

Cehennem korkusundan düzeltmiş her şeyi
Susuz dudaklar yersiz insanlar olmuş rahat

Bu bükülme o güzellik bu süsleme ile
Bazen bir parça o bir başarı getirirdi ele

Adli o adaleti milletini şad ederdi
Cihan onun adaletinden abadandı

Çevirdi şans o felek önden yüzünü
Ne mülkü vefat etti ne de ordusu

Hasretle gitti bu vefa sız dünyadan
Rahatla gitti herkesin yanından

Rahim Han'ın ruhu terk etti bu dünyanı
Sahiplendi artık başkası hanlık tahtını

Yazarız bundan sonra başka bir efsane
Danyal Atalık zamanı gelmişti bu yana

Muhammed Yar Bey Atalık'ın Oğlu Muhammed Danyal'ın Buhara Tahtına Geçmesinin Beyanı

Daha önce bahsi geçen Fazıl Töre tahttan indirildikten sonra soylular ve halk tüm insanlar içtenlik ve sadakatle Emir Danyal'a biat edip itaat ettiler. Tugay Murad Bey Burkut emirlerin güçlüsü ve büyüğü idi. Despotluk ve bağımsızlık konusunda çok ısrar ederdi; ama oğluyla birlikte öldürüldü. Bek Nazar Bey Keneges Buhara'dan birkaç emirle birlikte Şehrisabz'e gelmişti. O bölgeyi başkalarından alıp sonra isyan ve itaatsizliğini ilan etti. Bek Büte Bey herkesten önce Karşı şehrinde karışıklık çıkardı. Nur Ata Bay, Murat Bey (201b) Tugay Murad beyin kardeşleri; Semerkand, Miyankal, Hutay emirleri ve Urgut'ta Musa Mey Ming, her biri savaş başlatarak Mâverâünnehr'in Hisar bölgelerinde isyana kalkmışlardı. Fazıl Bey de Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr'i ele geçirmek için Semerkand şehrine ordusuyla saldırdı. Sultan Berat Bek, Rahim Han'ın kardeşi ki Semerkand'ın hâkimi Mangıt'ın başka emirleri ile birlikte şehrin içinde kapalı kaldılar ve sıkıştılar. Bir müddet mücadele ve savunmaya devam ettiler, Son zamanlarda Semerkand'da bulunan cemaatlerin itaatsizliği bu cemaatin bölünmesine neden olmuştur. Düşmanlar bu durumu kullanarak bir gece birkaç kişiyi Fazıl Bek'in emirlerinden şehir içerisinde yer alan kişiler Berat Sultan ve emirlerini esir aldıktan sonra Fazıl Bek tarafından onurlandırıldılar. Fazıl Bek o esirleri Muhammed Emin Bek'in intikamı için o genç emiri ve başka esirleri acımasız bir şekilde kılıcıyla hepsini öldürdü. Kadı Muhammed Şah Mırkanı ki Mangıt devletinin ateşli taraftarıydı ve hükümette de haysiyet ve gücü vardı, Berat Sultan ve Sadat Mahdum Azam'a akrabalık nedeniyle Fazıl Bek'in o kişilere merhamet göstermesini istedi (202a). Ama Fazıl Bek'in adamları herkesten önce Kadı Muhammed Şah Mırkanı'yı darağacına çıkarıp o kişiyi aşağılayarak kendilerini mutlu ederek yücelttiler. Onların bu haksız fiilleri için bu Ayet-i Kerime bir örnektir. Ayet-i Kerime (Şimdi geri dönerseniz yeryüzüne fesat yaymanız ve birbirinizi boğazlamanızdan başka sizden ne beklenir, 47: 22). Fazıl Bek'ten kalan hikâyeyi daha sonra ilerleyen kısımlarda yazacağım, inşallah-u Teâlâ.

Emir Danyal iktidara geldiğinde, kendini *velinimet* (unvan, lakap) olarak adlandırdı. Büyüklerine hürmet ederek *hanlık* ve *padişahlık* unvanını kabul etmedi. Ama milletine hizmet etmeyi kabul etti. Her şeyden önce Buhara şehrini düzene koydu, sonra elinin

altındaki başka yerlerin düzelmesiyle meşgul oldu. Öyle işler yaptı ki halkı kendinden razı etti. Anlaşmazlıkları, sorunları ve savaşı bitirmek için büyük bilginler, din adamları ve İslam kadılarıyla konuşarak (202b) çözüyordu. Onun cesareti ve zarafeti, iyiliği ve yeteneği her durumda emsalsizdi. Muhammed Danyal Bey Kermine valiliğini en büyük oğlu Emir Masum Şah Murad'a verdi ve o şehre gönderdi. Bu arada devrimci kabilelerin her biri kendini büyük bilerek millete zulüm ve haksızlık ediyorlardı. Miyankal, Karşı ve Lebab'da isyan çıkmıştı.

Kalika Hanedanı'ndan Olan Nur Bek Yüz Oğlu Sadik Bek, Sadik Bek Oğlu Fazıl Bek'in Devletinin Yükselişi ve Kermine Şehrinin Kuşatılmasından Yenilmesine Kadar Gerçekleşen Olayların Beyanı

Fazıl Bek Yüz daha önce yazdığımız gibi, büyük bir güce, şan ve şevkete sahip olmuştu. Hokand'dan Kermine'ye kader eline geçirmişti. Büyük bir ordu kurarak başkent Buhara'yı fethetmek için yağma ve düzensiz ordusunu Kermine şehrine göndererek o şehri kuşattı. Emir Masum genç olsa da savunma konusundaki tüm bilgileri bilerek onların karşısında şehri savundu ve sonuna kadar müdafayı bırakmadı. İskender'in barajı gibi o yecüc etkisi olan cemaati önledi ve kuşatmayı uzattı. Fazıl Bek tüm imkânları ile şehri ele geçirmek için uğraştı. Ama hiç bir şekilde zafer elde edemedi. Emir Danyal Buhara'nın uluları, bilim adamları ve emirleri ile birlikte istişare etti ve sonunda herkes bu istişareyi beğendiler. Bir orduyla Buhara'dan çıkıp savaş alanına düşmanın karşısına gittiler (203b). İstişareye göre, herkes var gücüyle savaşa katılacak ve görevini yerine getirecek, buna uymayanlara kılıç diliyle ve ok kalemiyle muamele edilecek. Düşmanlık defteri kapansın diyerek haberciler bölgedeki herkese haber versinler ki halkın hepsi bu emiri kabul etsinler. Kimse bu emire karşı değildi. Herkes bu zafer bayrağı altında toplansınlar diye emir veridi. Bu duyurudan sonra kısa sürede ordu ve asker birlikleri toplandılar. Muhasebeciler ve mühendisler toplananları sayamadılar. Emir Danyal büyüklerin izninden ve evliyalari ziyaretinden sonra Allah'a tevekkül ederek tüm hazırlıkla Buhara'dan Kermine şehrine yürüdü. Diğer taraftan Fazıl Bek büyük ordusuyla gururlanıp bu milletin iradesini bilmeden Kermine şehri fethetmek için habersiz yola düştü. Ama Buhara'nın zafer ordusunun nişanı yakınlaşmıştı, leşkerin ilerisi Katagan isimli köyden geçmişti. O bölgede mevcut olan bir tepenin üstüne çıktılar. Fazıl Bek'in habercileri uzaktan görülen o orduyu görmezden

gelip gruplara ayrılarak ileriye doğru süratle geliyorlardı. Diğer taraftan Buhara ordusu Kermine şehrine doğru yolları toz ve duman ederek geliyorlardı. Çünkü o gün gökyüzü ve yeryüzü rüzgâr, toz ve dumanla her yer kap karanlık olmuştu. Bu hali gören düşmanların arasında nizamsızlık ortaya çıktı. Bu sebepten ötürü toz ve duman korkusundan dolayı Fazıl Bek'in ordusu korku ve vahşet içinde her tarafa kaçtılar. Askerlerin çoğu yaya olarak savaş alanından kaçıyorlardı ki atlıları yayalara ve şah vezirine yetişemiyordu, herkes köleler gibi kaçış kalışa tercih etmişlerdi. O gün ar etmeden utanmazlığı kendilerine slogan olarak kabul etmiş (204b) olan ilk kişi Babayı Hutay ki Katta Kurgan hâkimi, o gün ordunun önündeydi. Fazıl Bek gördü ki her şey elinden çıkmış, çaresizlikten savaş alanına girmeden yanında kalan yarenleriyle o yayalar ve yarenleri arkasından kaçtılar. O mevsimde Kuhak nehrinin isyanı öyle bir haldeydi ki balıklar o isyan nedeniyle düzgün yüzemiyorlardı. Bu yüzden kaçan askerlerin çoğu nehre düşüp kayboldular. Sayılarını kimse bilmiyordu. O gün duyduğuma göre Fazıl Bek'in Türklerin Rakım kabilesinden olan yaklaşık 70 kişi yardımcısı vardı ki onlardan 30'u nehre düşüp ölmüşler. Bu konuyu şöyle anlatıyorlar: O gün Fazıl Bek'in ordusu Kermine şehri fethetmek iradesiyle o nehirden geçmek istediler ki çoğu nehre düşüp boğuldular. Bu olayın nedeni şöyleydi ki Filgar şehrinin dağlarından birinin bir parçası yerinden oynayarak nehre inmiş. (bu sebepten nehrin suyu çoğalarak üç gün yolları kapatmış.)⁴² Onlar da bu sebepten yollarını bulamadan suda boğulmuşlar (205a). Bu olay az rastlanmış olaylarından biriydi ki aslında görünmeyen bir imdat niteliğindedi, Mangıt devletinin nişanlarından ve Emir Masum'un olağanüstü hallerinden biridir. Onların bu bölünmesi Allah'ın bir nimetiydi ki Emir Masum'a kudret kapıları açılıp düşmana galip geldi. Eline düşen tüm esirleri ordusuna getirdi. Sonra esirlerin öldürmesi için kimseye izin vermedi. Kaçanların çoğu gömleksiz ve çıplaklardı. Bu nedenle emretti ki halka söyleyin, kimse çıplaklara bakmasın! Mücahitler meydanlarda bir savaşçı olmalarına rağmen, okları çekecek kadar cesurdular. Onların bakış açısından, çıplak vücudu görmemek İslam yasalarındandır. Bu nedenle galibiyeti teyit olmuş ve yardımcısı da Allah idi. Çünkü düşmanların yenilme haberi emir Danyal'a yetiştirildi. Emir haberi duyar duymaz secdeye kapanarak şükretti. Bu galibiyete şükür ederek dedi: Kimse bu esirlere dokunmasın.

---

⁴² Bu cümle eserin S nüshasında mevcut değildir.

Şiir

Baba böyle oğlu öyle olduğu zaman
Nesil fethedilmesin bu vefa sız cihan

Fazıl Bek'in (bütün mal ve mülkünün hepsi)⁴³ Emir Masum'un eline düştü. Bu vakıada Fazıl Bek'in yanında yer alan leşkerin bazıları yüz bin kişiden fazla, bazıları yüz binden az demişler. Emir Masum Dehbid'deki türbeye vardığında Fazıl Bek'in etrafında yüz kişiden fazla adam yoktu. Bu olaydan sonra Emir Danyal esirleri muhafızların eline teslim etti. Kaygıyı hafifletmek ve stresi azaltmak için Buhara'ya gönderdi. Diyorlar ki o olayda kimsenin öldürülmesine izin verilmemişti ve kimse kasten öldürülmemiş. Esirlerin halkın ortasına getirilip onlara gösterildikten sonra hepsine ihtiyaçlarını karşılayarak serbest bıraktılar. Görünmeyenlerden gelen bu nimetler nedeniyle, Buhara halkı orduya ve yoksullara hediyeler ve sadaka verdiler. Emir Danyal oğlunu yanına alarak yüzünden öpüp onu övdü. Sonra tüm Kermine halkı Emir Masum'u sevdiler ve teşekkürler ettiler. Bu büyük fethi Emir Masum'un başlangıç fetihlerinden biriydi.

Yazarın Dörtlüğü

Herkesin mutluluğunu sabah erkenden oynattılar
Kadar akşamın başına yeterince sonun yaptılar
Halil'in ikbal mumu yakıldı ama neticede
İbrahim'i attıkları kurulan tuzağın gördüler

Sonra Emir Danyal karargâhına döndü, saltanat işlerine çaba gösterdi ve çok sayıda savaflara çıkarak az zamanda kılıç gücü ile Nur kalesini Burkut, Miyankal, Hutay emirlerinin elinden aldı. Karşı şehri (206b) Büte Bey'in elindeydi; şehri alıp kılıç gücü ile onun işini bitirdi. Çok gayretlerden sonra o bölge temizlenip emirliğe ilhak edildi. Büte Bey'in kendi yakın adamları onu öldürüp şehri Emir Masum'un adamlarına teslim ettiler. Bütün bu savafların komutası Emir Masum'un elindeydi. Ama hepsini babasının adına yapıyordu. Hazar'ı Kam Saray'dan ve Lebab'ı da Türkmenlerin elinden aldı. Cihanı ele geçirme savaflarından birinde Emir Masum'un ordusu yenildi ve Emir Masum yakalanıp düşman eline esir düştü. Mir Saray Emir Masumun arkasında durarak

---

⁴³ Eserin S nüshasında mevcut değildir.

onu Büte Bey'e teslim etti. Bunların arasındaki akraba yakınlığı sebebiyle öldürülmedi. Elçiler bir araya gelerek bir çözüm buldular. Elbette bu çözüm Kurgan ve Karşı'yı Büte Bey'e vererek kurtulmaktı. Emir Masum Büte Bey'in zindanından azat oldu. Sonra Buhara'ya gitti. Buhara'ya girdiğinde babasını ziyaret ettikten sonra saygılarla zaman tamamlayıcısını eşliğine ve yüce lider, Kutb-ul Velayet Seyit Akbar Mevlana ve büyük Ahund Safer Hoca'nın yanına varıp o kişinin öğrencileri içinde yer aldı (207a). Bu özetin detaylarını ilerleyen kısımlarda ele alacağız. İfade edilen iddiaya göre, Emir Masum'un tövbesi gerçekmiş. Emir Danyal, Allah'ın yardımıyla Karşı, Nur ve Miyankal'ı fethinden sonra Fazıl Bek'in kaldırılmasına ve Semerkand'ın fethine dikkat etti ve büyük bir ordu toplayıp Semerkand şehrinin üstüne yürüdü. Ura-Tepe'den Fazıl Bey, Şehrisebz'den Bek Nazar Bey Urgut şehrinde Musa Bey ve Hisar'dan Katta Bey Yüz hepsi bir yere gelerek Semerkand şehrine toplanıp savaşmak için hazırlanmış halde olup Emir Danyal'ı bekliyorlardı. Karşı tarafta Emir Danyal Semerkand'ın güney tarafından Kızıl Kurgan'ı fethetti (207b). Savaş birkaç gün sürdü ama bu esnada Emir Masum'un hizmetindeki ordusu ve karşı ordusuyla ilk önce Şehrisabz'e gitti ve o vilayeti fethetti. Bu şehrin içinden geçerek büyük bir taviz verdi ve düşmanın kalbine korku saldı. Sonra sağlam bir şekilde babasının ordusuna katıldı. Emir Danyal'ın içine düşen korku ve muhalefetten kaynaklanan yanılısıma çözüldü ve ikna oldu. Baba ve oğul beraber ordusuyla Semerkand'ın güneyinden Semerkand'ın kuzeyine geçip düşmanların kalbine korku düşürüp kale içinde kuşattılar. Her tarafta büyük savaşlar çıktı ve her savaşta zafer Buhara emirinin ordusunda idi (208a). Yaklaşık elli gün boyunca Semerkand'ı kuşattılar ve zafer kazandılar. Sonra Buhara'ya döndüler. Yıldızlar gibi iyi bir düzenle toplanan muhaliflerin cemaati her tarafa dağıldılar. Her biri kendi eyaletlerine gittiler. Katta Bey Yüz ki Fazıl Bey'den önce Semerkand hâkimiydi, Hisar şehrine gidip o bölgeyi ele geçirip Fazıl Bey'e teslim edip Semerkand şehrine büyük oğlu Baba Bey'i hakîm atayarak kendisi Ura-Tepe şehrine gitti. Onların devlet gücü belirli bir seviyeye ulaşmıştı. Bu olaydan sonra gün geçerek zayıfladı ve bir taraftan Emir Masum'un arka arkaya saldırısı Semerkand halkını çok sıkıştırmıştı. Sonunda Baba Bey kendi isteği ile Emir Danyal'ın yanına gelip kendisini o kişinin hizmetçilerinden biri olduğunu söyledi. Emir Danyal ona merhamet gösterip hizmetine aldı. Fazıl Bek, Baba Bey'in aksine kendisini onlarla düşman ilan ederek o bölgeyi terk etti. Tüm Mâverâünnehr ve Şehrisebz Emir Danyal'ın eline ve emrine geçti. Sonra o

leşkerle Kiş şehrine yürüdü ve o şehri de fethetti. Fazıl Bek gördü ki hiç bir yer onun için güvenli değil ve bu yüzden Emir Danyal'a teslim oldu. Emir Danyal onu Şehrisebz hâkîmi tayin etti ve bundan sonra onunla birlikte Bek Nazar Bey Keneges hâkiminin üstüne yürüdüler. Bu savaşta Emir Danyal yaralandı ve bu sebepten dolayı savaş bitmeden geri döndüler. Fazıl Bek'in Şehrisebz hâkîmi kabul ederek Şehrisebz'e gönderdi. Fazıl Bek bundan sonra ölümüne kadar Buhara Emirine itaat etti ve dostane bir şekilde bu dünyadan ayrıldı (209a). Onun yerine büyük oğlu Hudayar Bek oturdu ve Emir Masum'un itaati altındaydı ama son zamanlarda itaatsizlik etti ve böylelikle beş gün yaşayarak bu dünyadan göçtü.

Kalika Bey Yüz Evlatlarının Açıklaması

Fazıl Bey, Muhammed Emin Bey'in ve bu cemaatin büyük dedesi Kalika Bey ki onlar asıl ve necip ailelerden idiler. Asaleten emirlik eskiden beri onların kanında vardı. Şöyle ki Şibanîler ve Astarhanlılar tarihinden yararlanarak asaleten büyük ve küçükleri; kadın ve erkeklerin simasında Hokand, Ura-Tepe ve Şadman imaretinde hükümet sürmüşler (209b). Onlardan bu bölgelerde hayırlı eserler ve camiler, mabetler ve medreseler yadigâr kalmış, bunlardan çoğu emir ve hakîm olmuştur. Sonunda Hudayar Bek onlardan biri olarak zamanında yaşamıştır. O halim, iyi huylu, asil⁴⁴, yakışıklı, cesur, güçlü, insan sever ve hoş bir adamdı. Tüm hükümdarlık zamanında Emir Masum'la bir kez Kurgan-Çilek şehri için zorlu bir savaş verdi. Ama hayatının sonuna kadar onunla bir daha savaşmadı. O savaşta da kimin kazandığı belli değildir. Barıştan sonra Kurgan-Çilek Emir Masum'a tabi oldu. Kurgan halkı ve hâkîmi Hoca Murat Dadhah Kıpçak ordusuyla Hudayar Bek'e verildi. Böylece birbirinden ayrıldılar ve ayrı emirlikler hükümet ederek kendi topraklarını yönettiler⁴⁵. Tarihte şöyle yazılmış ki bu cemaatin başından sonuna kadar üç yüz yıl içinde iyi ve becerikli hâkimleri arasında Fazıl Bek oğlu Hudayar Bey gibi adaletli kimse çıkmamış ve onun gibi hiç biri Hokand, Ura-Tepe ve Hisar'a hükmetmemişti. Emir Masum'un hâkimleri arasındaki en iyi hâkimlerden biriydi. (Uzun boylu, onurlu, cesur adamdı ve bilgin insanları seviyordu)⁴⁶. Kalika Bey cemaatinden bu kadar söz etmek yeterlidir. Çünkü bizim bahsimiz Mangıtların tarihidir. Emir Danyal devleti bölgeye hakîm oldu; iyi işler yaptıkran sonra tüm devlet ve

⁴⁴ Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değildir.

⁴⁵ Eserin S nüshasında bu kelimeler mevcut değildir.

⁴⁶ Bu cümle S nüshasında yoktur.

saltanatını oğlu Emir Masum'a bırakıp onun padişahlığı ve hükümetinden razıydı. Oğlu da hiç bir zaman babasının söyledikleri dışında bir şey yapmıyordu.

Yazarın Dörtlüğü

Baba rızası olmadan yapma bir iş

Allah rızası baba rızasındadır

Edepsizlikle bakma baba yüzüne

Çünkü Allah kahrı baba kahrınadır

Ömrünün bir kısmını savaşa, diğer kısmını yolsuzlukları cezalandırmak ve ülkeyi düzenlemek için harcamıştı. İran'da kimse onun korkusundan başkaldıramıyordu. Turan (210b) sopası korkusundan ayağını sokaktan dışarıya çıkaramıyordu. Fakirleri mutlu ederek eşkıyaları cezalandırırdı, bazen yılda iki üç kez Şehrisebz ve Urgut şehirlerine leşkeri ile yürüyordu. Bek Nazar Bey ve (Musa Bey)⁴⁷ Emir Masum'un saldırılarından kendilerini kurtarmak için Buhara büyüklerine başvurup onlardan şefaet ve aman istiyorlardı. Bayram Ali Kaçar Merv şehrinde ve Şah Cihan, Emir Masum'a karşı isyan çıkarıp bölgelerindeki Türkmen ve Şii'leri kılıç gücü ile zayıf düşürerek seslerini göklere çıkartmışlardı. Şii mezhebine batıl mezhep diyenleri cezalandırdılar ve pervasızlıkla İran ve Horasan'daki insanların Şii Rafizi mezhebine dönmelerini emrettiler. Hiç pervaları yoktu ve zulme devam ediyorlardı ki Cenabı Masum onlara elçi göndererek dedi ki: O bölgedeki Allah'ın kullarına şefkat ve fakirlere merhamet gösterin. Kendisi Bayram Ali Kaçar'ı ortadan kaldırmak için bu süre zarfında yirmi yedi yıl⁴⁸ (211a) daha babasının yerine milletin başında emirlik yaptı. Bu yıllar içinde zaman zaman da çok fetihleri başardı. Emir Masum'un babası olan Emir Danyal 1785 yılında kendi eceliyle Buhara sarayında canını Hakk'a teslim etti ve bu vefa sız dünyadan ebedi dünya evine taşındı. Yaklaşık yirmi yedi yıl hüküm sürdü ki cesur ve temkinli bir padişah idi. Halkın desteğini almış ve zehir bir aklı vardı. Allah'ı sevenleri, güçsüzleri ve fakirlere karşı çok yumuşaktı. Hiçbir işini İslam'ın kadıları ve bilgin adamları ile danışmadan gerçekleştirmiyordu. Ordusunu iyi bir şekilde düzen verip elbise ve yemeklerini düzgün bir şekilde ve zamanında yetiştirmek için çok çabalardı. Herkesin rızasını kazanmıştı. Âlimler ve şeyhlere inamlar ve değer verirdi. Şer'i işleri oğluyla danışmadan hiç bir işi

⁴⁷ Musa Bey ismi eserin S nüshasında kollarlanmamıştır.

⁴⁸ Eserin S neshine yirmi yıl yazılmıştır

hayata geçirmiyordu. Tüm esnaf (211b) severek onun emrindeydiler. Çok parlak düşünceliydi, yalan ve nifaktan hoşlanmıyordu, insanların ölümü hoşuna gitmiyordu. Dostlarını unutmuyordu, ifrat ve tefritten uzaktaydı.

Yazarın Mesnevisi

İstedığı her şey elindeydi
Danyal nebi falı gibi doğruydu

Lütfü Urmiya nebi gibiydi
Sözü Danyal o Urmiya gibiydi

Eğitim için okul yüzünü görmeyen
İlmi İdris peygamber ilmi ile müzeyyen

Onun her eseri ay ışığı gibi parlaktır
Neden olmasın ki o Allah'ın dostuydu

Yazarın Mesnevisi

Danyal olan emirin en sonun
Oldu geçmişi gibi onun sonun

Verdi canın o izzetli padişah
Mülkü oğluna o canı canana

Masum'a mülkünü bıraktı
Öldü ama iyiliği adına katı

Ancak, kabuk bu denize kırıldı
Ama dünyada cevher yerleşti

Nevşirvan tacı gibi cevherden
İyilik eseri fani dünyada kalan

O kabuk gözü yumdu bu dünyadan
Yerine oturdu kıymetli oğlu kazadan⁴⁹

Ay battı o çıktı güneş dünyada
Şah gitti o çıktı Cemşit tahtına

Allah'ın rahmeti o baba üstüne
Böyle bir oğlan bıraktı âlemde

Yukarıda dediğimiz gibi Emir Danyal 1785 yılında Kayumova t etti. Buhara büyükleri ve bilgin adamları onun cenazesini sırtlarında taşıyıp tekbir ve salavat söyleyerek Kutbu'l-Ebrar Gavsü'l-Ahbar Firdevs gibi Şah-ı Nakşibendi hankahında kendisi için yapılan medresenin içinde bulunan ziyaretgâhta o manevi ve kıymetli insanı toprağa verdiler.

Yazarın Mesnevisi

Danyal isimli padişah gitti millet içinden
Masum oğluna verdiler şevketle şan

Baba öyle ve oğul böyle olduğu zaman
İki dünyayı ele geçirdiler tüm o zaman

Yerleşti biri topraklar altında
Biri oldu padişah yeryüzünde

Öyleydi Allah'ın isteği bu kullarına
Nevbetle gelir Azrail insan canına

İki şah oturamaz bir ülke tahtına
Bal eğer çok olsa zarar olur cana

---

⁴⁹ Eserin S nüshasında (oturdu Yerine oğlu kazadan o zaman).

Taç-i tahtı veren Allah her zaman
Babadan fazla verir şevket ve şan

Öyle ki bu dünyadan geçti ve gitti
Oğluna inandı ve çok etti vasiyeti

Ey iki gözüm nuru o benim bostanım
Gül gibi yaşa insanlara benim canım

Allah'ı tanıyın o Allah'ın emrine ol
Bu dünya vefa sızdır gitme haline ol

Yaptığın işi bilerek yap zor olsa da
Allah'tan iste hacet o şah ol halka

Emirlik adaletle olsa beraber
Dünyada millete gelmez bir zarar

Padişah eğer zulüm etse millete
Şeytaniden fazla olmaz rahatta

Eğer zalim başına görürse yara
Anla ki yılanbaşı ezerler taşla

Ne güzel demiş Sadi bostanına
Her şeyi yazmış gülistanına

Allah'tan korkanı et millete lider
Abat eder o millete sahip çıkar

Her zaman dervişler gibi yalvar
Padişah işi dervişlere olur medar

Akılsız eğer olsa aslan ol uzak ondan
Karınca hizmetine ol Süleyman da olsan

Mümkün olduğu kadar leşkerini besle
Avlanma için av kartalın çok besleme

Zulüm etme el altındaki milletine
Bunun yüzünden dallanırlar ağacına

Atlar gibi koşar aziz ömrün sene
Zulüm ne gerek bu hızlı gidişine

At gezdiren bu can kıymetli gevherimiz
Canı verdi can verene bizim şahımız⁵⁰

Tembih: Görenler ve bilenler şahitlerdi ki Muhammed Rahim Han'ın hükûmetinin başlangıcından Emir Danyal'ın emirliğinin sonuna kadar (212b) ve Emir Masum'un hilafetinin ortalarına kadar tasavvuf hankahında çoğunlukla Nakşibendiye, Kadiriye, Kübreviye, Hüseyniye ve başka tarikatların âlimleri ve arifleri ortaya çıkmışlar. Bunlardan sadece Nakşibendiye tarikatına bağlı olanlar demişler ki Emir Masum'un özellikleri başkasından farklıymış. Bu özellikleri konuşanlar Nakşibendiye tarikatının evliyalarından Cenab-ı Kutbu'l-Aktap Musa Han Hoca Dehbidi ve halifelerinden Halife Hodayar, Halife Abdulkayyum Keşmiri, Halife Mahmut, Halife Sıddık, Halife Kuzu Türkistanî, Halife Muhammed Emin Bağmeydanî, Halife Rahmet, Hacı Hoca ve başkaları idiler (213a). Bunlardan her biri şeriatın güneşi ve tarikatın parlak ayı idiler. Allah hepsini rahmetine kavuştursun. Buhara'nın büyük halifelerinden Molla Niyaz Çakmaklı, Molla Nimetullah Âşık, İşan Sufi ve İşan Emir Çarbekri ve başkaları, onlardan Allah razı olsun, bunların hepsi Nakşibendiye ve Müceddidiye cemaatinden idiler ki bu kitapta zikredildiler. Başka şeyhlerden Kübreviye ve İşkîye tarikatları parlak ve düşünceli bu emir devrinde yaşarlardı ki bunları bu kitapta yazmam çok yer ve zaman alıyor. Bu yüzden ben sadece bu kadarını yeterli tutuyorum. Vallah-u A'lam.

---

⁵⁰Bu metin eserin S nüshasında 211b ve 212a sayfasının kenarlarında yazılmıştır.

Emirü'l-Müminin Gazi Şah Murad Masum'un Tahta Oturmasının Beyanı

Emir Masum 1785 yılının (213b) sonlarında cemaat ve millet ittifakıyla hilafet tahtına oturdu. Büyük ve küçük herkes ona biat ettiler ve onun itaatine baş koydular. Ne şanslı insanlarmışlar ki böyle bir emiri ve sahib-i zamanın sahibi olmuşlar. Ayet-i Kerime (insanların ıslahı ve hidayeti için meydana çıkarılmış en hayırlı ümmet şimdi sizsiniz, 3: 110).

Millete göre bir liderdi. Tarih yazarları kitaplarında, alimler ve büyükler, olaylarını, hizmetlerini ve geçmiş tüm özelliklerini yazmışlar. Okuduğun zaman fark ediyorsun ki dört halifeden sonra İslam padişahlarının en iyilerinden biri sayılır. İslam'ın ve sünnet-i Mustafa'nın yayılmasına çok çaba göstermiş; bilhassa Buhara şehrine, ki tüm şehirlerin onuruydu. Allah onu esirgesin.

Ondan sonra bu saadete sahip olan ilk kişi İsmail padişah Samanî'dir ki bu kişinin ululuğu herkese açıktı. Hilafeti Samanî sülalesinden ve adaletini babalarından almış. Sadece onun evlatlarından birkaç kişi itaatsizlik yapmış. Allah rahmetine kavuşursun. Samani padişahlığının sona ermesinden sonra böyle düzenli bir şekilde ve adalet konusunda da Emir Masum gibi bir halife Buhara tahtına oturmamıştı. Söylemesi biraz zordur ki başka iklime de Ömer ibni Abdul Aziz'den adil biri gelmemiştir. Mehdi, Harun ve Memun Abbasî ki iyilikleri kötülüklerinden daha yüksekti, adaletleri bir birinden ayrıdır (214b). Bunlardan sonra Emir Masum'dan başka bir kişi böyle bir özellikle gelmemiş. Timuriler padişahlığından, Avrangzib sülalesinin iyi bir taç sahibi ki İslam'ın yayılmasında ondan sonra çok çaba gösteren kişi Emir Masum'dan başkası değildi. Çok yazmam da biraz fazla olur, ama benim bu satırları yazmaktan hedefim budur ki bu yerde Emir Masum'un ahlakını, karakterini ve hükümdarlığını iki açıklama ile ifade etmeyi münasip gördüm. Birincisi onun kemali, mefahirleri ve tövbe etme sebepleri hakkında, ikincisi ise savaş ve fetihleri hakkında olacaktır.

Birinci Açıklama: Emir Masum'un Faziletleri, Övünülecek Yönleri ve Tövbe Etme Sebebi

Daha önce sözü geçtiği gibi, Emir Masum büyük bir ordu toplayıp babasına yardım etmek için Buhara'dan Karşı ve Hazar şehirlerini fethetmek ve isyancıları tedip için

harekete geçmişti. İlk önce Hazar şehirlerinde yaşayan Saray Kabilesi fesat ve isyan ortaya çıkardı; halkın mallarını ele geçirerek insanlar arasında nifak çıkarmışlardı. Bu sebepten dolayı onları tedip etmek için Hazar şehirlerini fethetmeye çıktılar. Ama hiçbir şey Emir Masum'un istediği gibi olmadı (215a). Çünkü Emir Masum'un leşkeri gruplara bölünüp herbiri ganimet ele geçirmek için birbirlerine düştüler ve halk bu hale baktığında onlardan nefret ettiler, onlardan uzaklaştılar. Söz konusu durum Emir Masum'un ordusunu zayıflattı. Düşman bu durumu kullanarak gece karanlığını fırsat bilerek saldırıp onları kuşattılar. Emir Masum bu hali görünce teslim olmaya mecbur kaldı ve baş eğdi ve takdirin esiri oldu.

Yazarın Şiiri

Çabalamak esersiz olsa eğer kadar elinden
Teslim olman gerek yoksa geçersin candan
Yakalanma korkusu yakalandırır insanı
Çok tereddüt etsen gelir başına kazadan

Emir Masum'u esir olanlar arasında bilmeden tutuyordular. Kazara düşman esirlerinden biri onu daha önce görmüş esirler arasında olduğunu iyi bir haber olarak Bek Büte Bey'e ilettiler. Büte Bey bu haberi duyunca esir olan cemaatin yanına gitti. Tüm esirler içinden Emir Masum ve esirlerden daha bir kaç kişiyi seçerek onları karargahına götürdü. Başka esirler ve bu durumu gören ve bilenler Emir Masum'un ayaklarına düşüp ve ellerinden öperek onun yanından ayrıлып Büte Bey'in yanına gidip ondan emirin serbest bırakılmasını rica ettiler. Büte Bey onların isteğine ret cevabı verdi. Bu ret cevabı üzerine hepsinin feryadı gökyüzüne ulaştı. Ama bir etkisi olmadı, çünkü ok yaydan çıkmış ve iş işten geçmişti.

Yazarın Şiiri

Denize düşürme elindeki maksat gevherin danası
Elden gidince balığın kıvrınması gibi yoktur faydası

Büte Bey zalim olmasına rağmen Emir Masum'a bir zarar vermedi. Onu kendi evine götürüp kendi bekçilerine teslim etti. Emir Masum'a zarar vermemesinin sebebi Büte Bey'in hükümete hâkim olabileceğini zannetmesiydi. Emir Masum'un düşmanları bu

haberi duyduktan sonra hepsi bu haberi kutladılar. Haberciler bu haberi Buhara'ya Emir Danyal'ın kulağına yetiştirdiler. Emir bu haberi duyduktan sonra oğlunun sağ kalması için fakirlere kurbanlar bağışladı ve sadakalar verdi. Aynı zamanda Büte Bey'in dergâhına elçiler (216b) göndererek onunla bir antlaşma yaptı. O antlaşmaya göre, Karşı şehrini oğlunun serbest bırakılması karşılığında ona vermeye hazır oldu. Büte Bey de bu antlaşmadan sonra Emir Masum'a Hazreti Yusuf saadetini ve Mısır azizinin izzetini vererek Buhara'ya babasının yanına gönderdi. Ayet-i Kerime (sonra onu az bir fiyata, birkaç dirheme sattılar; çünkü onun pek değerli olduğunu ummuyorlardı,12: 20).

Bu hikâye nadir hikâyelerden biri oldu ki Büte Bey isyancı biri olarak Karşı şehrinin kara topraklarına razı olup Emir Masum'u Buhara'ya gönderdi. Bütün Buhara ahalisi padişahattan dilencilere kadar mutlu oldular ve şükür secdesine kapandılar. Kurbanlar bağışladılar ve sadakalar verdiler, babası büyüklüğüyle onu koynuna alıp yüzünden öptü. Buhara topraklarını onun bastığı adımları için ona hediye etti. Bu hikâyeye basit bir örnek olarak şu şiiri söyleyebiliriz.

Şiir

Çekemeyenlere de ataş rüzgârı gelir
Toprak al başına giden su geri döner

Görenler ve bilenler haber vermişler ki Allah'ın her bir iyi kulu olan kişi önce hayatındaki zayıflık durumlarını insanlık ateş ocağına yandırıp kendi vücudunu parlatır. Sonra kendi itibarlı fiyatını ortaya çıkarır ve tüm halkın içinde iyi ve saygılı bir insan tanırırlar. Bu gelenek ve sünnet ilahi yaratılışın başından beri ta kıyamete kadar Allah'ın kulları içinde devam ediyor. Onlardan biraz ibret almak için beşerin babası olan Hazreti Adem öyküsünden beşerin en iyisi Hazreti Muhammed'in hikâyesine kadar bu girişi misal olarak size makbul geçmesi için yazıyorum.

Yazarın Şiiri

Güven bağından kimse koparamaz bir çiçeği
Eli dikene batıp zarar görmeden alamaz çiçeği
Sen eğer güvenmiyorsan bu öyküyü benden
Kardeşler zulmü öğrenmek için oku Yusuf süresi

Halil'in düştüğü ateşi Adam'ı ağladığı hikâyeyi
Yakup'un ayrılıp acı o feryat öyküsünü duy
Ebu Cehil eden zulmü o Ebu Lehebin cefasını
Kureyişin kılıç zulmünü o akrabalar hakaretini
Sedefin ejderha ağzına o yakutun taş bağrina
Yar yanına sarhoşken alma diken başından çiçeği
Güzel uykuyu uykusuzlardan sor güvenmezsen
Dayanıp bir tatman lazımdır haşhaşın tadını

Emir Masum sağ ve salim Buhara'ya geldi. Her şeyden önce tüm mürşitler içinde iyi ve mükemmel bir mürşit arandı. Sonunda dervişler cemaatine Allah'ın dostlarının tarikatına geçti. Bu firkanın büyükleriyle konuşup tartışmalar ederek aradı. şeyhlerden ve bu cemaatin iyilerinden sordu ki hangi bir tarikat Allah'ın dostlarına yakındı (218a). Sonunda buldu ki hakiki, mükemmel ve Sultanü'l-Meşayih Cenabı Mevlana Sufi Sefer-el-Harezmî ki Nakşibendiye halifelerinin sülalesinden ki o zamanda Buhara'da İslamın bayraktarı ve insanlara İslam dininin açıklamasına yardımcıydı. Emir Masum da bu kişinin yanına vararak kendisini bu kişinin eline teslim etti. Tövbe-yi nasuh edip tüm büyük ve küçük günahların af etmesini Allah'ın dergâhından istedi. Fakirlik elbisesini giydi, herkes ki o cemaatin hizmetçisi olsaydı o kişiye sonsuz hürmetle bakıyordu. Böyle Cenabı şeyhin dergâhına kabul olup şeyhin evlatlığına kabul oldu (218b). Evet, çabasız, araştırmadan sorunlar kilidi açılmıyor! Ayakta yürümeden böyle bir gevher ele gelmiyor. Ayet-i Kerime (işte bu Allah'ın lütfudur; o dilediğine lütfeder, 57: 21).

Yazarın şiiri

Herkes zorlanmış olmuşsa kadıma
İşin sonun bitecek tüm iyi o iyiliğine
Mustafa hakkın ihtiyarını aldığı zaman
Melekler o insanlar geldi hizmetine
Hakkın ele almazdan kimse bulamaz
Her ne kadar canı feda etse yoluna
Herkes ki onun ilmiyle kendine yol açmış
şüphe etmeden sahip olmuş feleklere

Onun dergâhına kabul olmayan kişiler

Düşmüş ayak yüzü gibi topraklar içine⁵¹

Allah'ın rahmetine kavuşturan Hocaların ve has bir şekilde Mevlana Sufi Sefer-el Harezmî insanlar arasında meşhur olup az bir zamanda bu kişinin tüm beş duyusunun hasletlerine sahip oldu (219a). İstedığı gibi dış ve içini Allah'ın sevgisiyle şenlendirdi, mükemmel bir insan ve yeryüzünün halifesi oldu. Öyle bir şekilde Allah'ın şeraitine kendisini bağlamıştır ki onun için bir şey demek ve yazmak insan gücünde değildi. Hiç bir insan onun gibi tasavvuf hankahında ilerlememişti. Onun yemekleri her zaman basit ve ekmeği de arpa ekmeğiydi. Suyu soğuktan ve her zaman ehli tasavvufun büyüklerinin abdest suyunu hazırlardı. Bazen bir deste odunu pazara getirip satıyordu. O parayla fakirlere yemek ve elbise alıp verirdi. Herkes o kişiyi bu durumda görünce o kişinin bu hali için ağlıyorlardı. O kişi yılı günlere bölmüştü ve günleri de farklı işler için ayırmıştı, geceleri yatsı namazından sonra yatıyordu ve sabah erkenden kalkıp dini eğitimlerle meşgul olurdu. Sonra Sufilerin hizmetine koşup ondan sonra onların aşçılığın yapıyordu. Böylece günün saatlerini bitirip akşam namazından sonra nafile namazı kılıp yatsı namazından sonra geçenin üçte birini müstehap ibadetlerini yerine getirdikten sonra yatıyordu ve biraz uyuduktan sonra tekrar kalkıp Teheccüd (220a) namazını yerine getirip sabah namazına kadar Allah'ın zikriyle meşgul olurdu. Sabah namazından sonra tekrar rutin işlerine bakardı. Böylelikle talebelik makamından Hocalık makamına yükseldi. Özellikle hadis, fıkıh ve tefsir ilminde o çağda yaşayan talebelerden ilerlemişti (220b). *Hidaye ve Pezduy* kitabını talebelere öğretiyordu. Hiç kimse onun dersine itiraz edemezdi. Hafızlık ve Kuran ilminde rakibi yoktu ve Kuran eğitimini din âlimlerinden bilhassa asrın kura imamı Mevlana Nazar Baki Hokandî ki Ahund Lebrudi lakabıyla meşhur olan kişinin yanında okumuştun. Şâtibî kıraat makamında iyi bir şekilde eğitim almıştı. Zahiren ve bâtinî şariat ilimlerine mükemmel bir şekilde kavuşmuştu. Baş Hocasının izniyle Allah'ın kullarına şeri ilimleri öğretmeye başlamıştı. Ama babasının önce ısrarı, sonra emriyle Adalet Sarayı'na geri döndü. Babası o kişiyi gördüğü zaman çok mutlu ve mesut oldu. Saraya döndüğü zaman babasından şariat hükmünü yere getirmek için ve buna karşı çıkanları cezalandırmak için aynı şekilde babasının bu hükümlere karşı çıkmamasının sözünü

---

⁵¹ S nüshasında beyitlerin kaç tanısının yerleri değişmiştir.

aldı. Bundan sonra Emir Masum tasavvuf ve sünneti ihya etmek için ve bidatin ortadan kaldırılması için tüm şehirlere, özellikle Buhara bölgesine din alimlerini ve ilmine güvendiği kişileri yerleştirdi. Yerleştirdikten sonra onlara emretti: Cami ve ibadet yerlerinde halkı toplayıp onlara deyin ki dinin farzlarını ve sünnetlerini bilmeyenler için din Hocalarını görevlendiriyorum. Hocalara maaş bağladı ve bu emre karşı gelenlerin yola getirilmelerini bildirdi (221a). İster zenginlerden, ister fakirlerden olsun herkes çocuklarını okula göndermeye mecbur kılındı. Bakımı yapılmayan ve harabeye dönmüş medreselerin tekrardan inşa ve yenilenmesini istedi (221b). Subhan Kulu Han zamanından kalan vakıf memurları yerine yeni ve güvenilir memurlar yerleştirilmesini ve her birinin masrafı için vakıf şartlarına göre maaş bağlanmasını emretti. Adamlarına dedi ki şehir ve köyleri iyi bir şekilde arayın, adaletli kadıları ve iyi bilimli insanları bulup benim yanıma getirin, onları vazifelere yerleştiririz ta ki herkes hakkı olan işi ele geçirip millete iyi bir şekilde hizmet gösterebilirler. Şeyhleri hankahlara yerleştirip halkın gözünü sünnetlerle açıp ve bidatten uzaklaşmasını, bilhassa Nakşibendiye tarikatı ki ehli sünnet ve'l-cemaate yakın bir tarikat bilerek bu yolun insanlar arasında yayılmasını istedi. Evet, Nakşibendiye tarikatı ile Hazreti Muhammed'in sahabelerinin hareketleri arasında hiç bir fark ve ayrılık yoktu. Şöyle ki her bir insafli kişi bunu iyi biliyor ve hiç şüphem olmadan diyorum ki bu bilgi insaflıların elindedir.

Yazarın Mesnevisi

Ahmet'in dinini kabul eden her an kes
Nakşibendi'ye tarikatından uzaklaşmaz

Kalem levha mahfuza kırılıp yazmış
Bu tarikatın sözü güzelliğini çizmiş

Zincirin helkeleri gibi devam dur bu silsile
Yüzlerce aslanlar bağlı her bir halkasına

Tüm şeriat çölünde yaşıyormuş o aslanlar
Baş koymuş bu tarikata çöllerde yaşayanlar

Allah'ın ibadet zincirinde bağlanan kişiler
Allah için her şeyi fethi etmişler o aslanlar

Tek Allah'ın dağından başka yoktu yerleri
Tilki sıfat insanlardan yoktu hiç korkuları

Çakkal sıfatlardan her zaman korkman lazımdır
Aslan olsan da bu kavmi köpeği olman lazımdır

Min ohubu o min teşebbüh hükmüyle
Birlikte ol ey insan Allah aslanlarıyla

Cehalette el o ayağı olmayan gibisin
İyilik denizlerinde rahat yüzersin

Eğer dervişlerden bir sonuç istersen (222b)
Kovsalar kapıdan girersin pencereden

Tuz madeninde göremezsin zerre toprağı
Onlarla bulursan kendine temiz tuz gibi parlağı

Ashabı Kaf sakat köpeği onlarla gitti
Bırakmadı yolu yaraları kendini dost etti

İki üç gün iyilerle yakın oldu beraber
Yar oldu iki âlemde yürekten sevdiler onlar

Elhemdulla ulaşmış herkes istediğine
İyi ki girmişim Nakşibendi tarikatına

Humulî şartsız olmuş Türkün kölesi
Lâik değil ona bu padişahlar kapısı

Kerimler lütfu sürfesinden herkese
Yetişir birazekmek kapılarını çalarsa

Bereketli olan ilkbaharın yağmur suları
Toplanıp sular beraber çiçek o dikenleri

Soğuk su derman olur sıcak susuzluklarda
Lezzeti çok olur karşı gelir sıcak zararlarında

Şöyle diyorum Hocalardan bir hikâyeyi
O vilayet sultanından bu haber rivayeti

Beha vadindir din o milletin imamı
Ondan bana yadigâr destanın tamamı

Bizim tüm yolarımız din sultanının yoludur
Dış ve içimiz o kişinin sözünden doludur

İnkâr etmek bu yolu bize zarardır
Bu yol şeriat kemalinden doludur

Bu yola çıkan derviş kabul olmuşsa eğer
Başka dönmez bu güzel yolundan değer

Herkes bilir ki geçer bu vefa sız ömür
Ne kadar iyi olsan da yaparsan gurur

Suç denzinde balık gibi düştüğünde (223a)
Çıkarırsın yürek feryadını karanlıkta

Onların lütfudur dertli değilsin her zaman
Zarar görmezsen Nakşibendi'ye tarikatından

Ayaktan kalan insanlara el uzatır onlar
Suçluların suçunu kendilerine görürler

Tövbe suyuyla abdest alıp yıkasalar hem
Dar altında gelirdi kimse etmezdi rahîm

Allah'ım bana iyi kullarının hürmetine
Eğer kötüyüm iyi yolu göster bana

Sonunda ki emrinle alsalar canımı
Nakşibendi'ye tarikatına bağla revanımı

Sünnetin ışığı o cemaatin yoluna girmemi
Nasip et bana Lütfi'nden suratı müstakimi

İmanla canımı alıp toprak altına beni
Aç yüzüme revze-i Rıdvan kapısını

Mezardan başkaldırdığım zaman bana
Yer ver bana Ahmet'in levhasının altına

Mahşer günü iyi insanların Lütfi'nde
Rezil etme hatun o erkeklerin içinde

Arz ediyorum alma benden safâ ışığını
Nasip et Muhammed Mustafa şafağını

Nakşibendi'ye büyüklerinin hürmetine
Nasip et şefaât onların kerem o Lütfü'ne

Ömrümü bunlarla geçirdim her zamanımı
Mahşer günü etme yerimi cahiller yanını

Tüm gelip geçen ashabın ruhlarına
Hepsi eğmiş başını bir şekilde sana

Hepsi bir yaratıcı yaratanın kuludur
Hepsi bir lütfu eden Mihriban zerresidir

Hepsi bir güneşin gölgesi altındadır
Korkudan her biri başkasının yanındadır

Bağışla ey Allah'ım feyzinden cümlesini
Sen istediğin şaraptan doldur camlarını

Ben onların lütfeden böyle sarhoşum
Yazar sensin kaleminle af et bu masum

Onların sevgi fincancıdan ver bana şerbet
Bu cemaatin şarabından ver bana vahdet

Dedim o yazdım bu cemaatin tüm hasletini
Biri okusun o duysun o söylesin sırlarını

En sonunda almaya gelseler banım canımı
Kapatsam gözümü desem şehadet kelimesini

Saadet sahibi Nakşibendiye tarikatını kabul edip bu şekilde Cehriye tarikatını ki Mustafa sünnetine yerleştirilen yenilikler ve bidatleri yasaklanırdı. Böylelikle Gazi Emir Masum'un zamanında Nakşibendiye tarikatı iyi bir şekilde insanlar arasında yer aldı. Başka tarikatlar gün geçtikçe zayıflamaya başladı. Önceden zikir sessizdi ama bu zamandan sonra zikir yüksek sesli yapılırdı. Bu zamanda cehriye tarikatının yaşayan büyük şeyhleri Hazreti Kutb-ul vakit İslâm şeyhi Mevlevi Hüdaydad Harezmi Mir Mahdum Sarpuli ve başkaları vardı. Bazıları köşeye çekilerek (224a) ve bazıları gurbet diyarlara sefer ettiler. Özetle diyorum ki Emir Masum milletin derdine deva ve ihtiyacına çare olarak kimsenin kimseye ihtiyaç duymasını sona erdirmiştir. Onun

bereketinden çok şeyhler irşat makamında yer aldılar. Allah'ın yarattıklarına doğru yolu göstermek için çok çaba gösteriyorlardı, Kötü nefisleri iyilikle temizlenilmeye el uzatmışlardı. Bu cemaatin tanıtma zamanı gelir, inşallah Allah'ın fazlıyla ve Sahih-i Buharî rivayetlerine istinaden her Müslüman için mükemmel bir belge ve her hâkim için adalet kitabıdır. Daha önceki alimlerin görünüm ve örnekleri ve Buhara fakihlerinin fetvasının özeti ve Semerkand âlimleri fetvasıyla müzeyyen, son derece kıymetliydi. Nadir ve mükemmel âlimlerin tüm mahrum memleketler yani Buhara'dan Hisar (224b) Şadman'a ve Belh'ten Semerkand ve Lebab'a kadar insanlar meclislere ve mahfillere çoğunlukla şeriat sorunlarını ve tarikat sıkıntılarını bu kitabın rivayetiyle çözüp itaat ediyordular.

Yazarın Şiiri

Şeriat geleceğinde sonsuz saygılıydı
Buhara harem türbesinin kapısıydı

Kara yüzlere safa ışığı gibiydi
Milletin görünümüne ışığını alsaydı

Semerkand'da yaşayan Semerkand'ılar
Zamanında cennetten gelen adam gibidirler

Hisar o Şadman Belh o Karşı şehirleri
İslam dünyasına bereketlidir mekânları

Rabitak o Sarhas, Mehne o Pencab'a kadar
Merv olmuştu hepsine Hoca Lebab'a kadar

Gençlerin yüzü ve yaşlıların güzelileri gibi
Baykuş okuyordu kuşlar arasında bülbül gibi

O kişinin adalet güneş ışığını parlaklığı
Parlatmıştı Kış o İstirüşen şehirlerini

Camiler yeryüzüne o kişinin bereketiyle
Düzelmiş hayat evi herkese mimarlarıyla

Hankahlara sefa hüsnü ruh bölgesinde
Sanki çalmışlar saraylar güzelliğini içlerinde

Allah'ın kulları içinde her zaman bahsi olmuş
Buhara şehri Kaşhar şehrin kiblesi olmuş

Onun adlından yayılmış adalet ışıkları
Tırnakla açıyorlardı kötü bağılıkları⁵²

Dervişler sultanının var olan lütfeden (225a)
Su içiyordular kurt o kuzu tek çeşmeden

Adaletinden zayıf kuş o serçeler
Rahatlıkla inanmışlar tüm kartalar

Medreseler olmuştu temiz kalp çocuklardan
Cennet gibi dolmuştu hür hasletle gözlerden

Cennette yaşarken gibi yoktu dünya üzüntüsü
Sıkıntılı insan sıkıntıları bitirip adam olmuştu

Olmuştu harem bağı gibi yeşil tüm cihan
Kanat kırılan kuşlar yaşardı rahat her zaman

Amu derya akışından Seyhun akışına kadar
Yeryüzü olmuştu yeşil o çiçeklerle muattar

---

⁵² Eserin S nüshasında (açıyorlardı kötü bağılıkları Tırnakla).

İyilikle bize gelmek için kanat açarlardı
Gökyüzü yağmuru zer gibi bu alama gelirdi

Sevgisi insan içinde yer alıp hayran olmuştu âlem
Allah hayrından versin ona vallahi alam

Yeri olsun daima huldu berin revzesi
Mağfiret etsin Allah o üstüne olsun gölgesi

Kısacası şöyledir ki Emir Masum tövbe yoluna çıkıp şeyhlerin yolculuğuyla beraber Allah'ın iyi kullarından biri olmuştu. Sonra günden güne Allah'ın kullarına hizmeti fazlasıyla ilerlemişti. Âlimler Allah'ın şükürlerini yere getirip şöyle demişler ki bu adamda tövbe işareti parlamış, kölelik kalbe sahip olmuş, bu sıfatlar onun sadık olduğunu gösterir. Böylelikle hayatını devam ediyordu ki babası tarafından Buhara Sarayı'nda çağrıldı. Bu istekten sonra Buhara şehrine varıp babasının tahtına sahip çıktı ve emirlik tahtına oturdu (225b).

İkinci Açıklama: Şah Murad'ın Savaşları, Fetihleri ve Diğer Faaliyetleri

Emir Danyal 1785 yılında bu vefasız dünyadan ebedi dünyaya sefer etti. Emir Masum Şah Murad babasının ölümünden sonra Buhara tahtına oturdu. Belirttiğimiz gibi tüm Cengiz Han yasasını ve bidatlerini ortadan kaldırdı. Diyorlar ki o zamanda bidatler nedeniyle haraç toplayanlar ve esnaflardan büyük Hocalara kadar büyük meblağlar uygun görülenler ve görevli insanlar tarafından vergi olarak padişahın hazinesine gönderilirdi. Bütün bu vergi şeklinde gelen miktar her gün yarım sır (3,5 kg) altın olurdu. Emir Masum onların hepsini fakirlere, dervişlere ve halka bağışlıyordu. Tüm bölgedeki seslenen görevlilere emretti ki haraç, aşar vergisi ve zekât toplayıcı kişilere desinler ki bundan sonra her şey şerait-i İslam ne derse öyle yapılmasını sağlasınlar! Fakirlerden ve gücü olmayanlardan hiç bir şey alınmasın (226a) diye buyurdu. Şeriat kanununu yerine getirdikten sonra ordusuna ve askeri sistemine iyi bir şekilde düzen verip elbise ve yemeklerini düzgün bir şekilde getirdi. Askerlerin maaşının toplanan zekât ve aşar vergisinden verilmesini emretti. Bundan sonra kardeşlerini ki toplam on iki kişi idiler, onlara babaları gibi davranıp her birini ayrı şehirlere emir olarak gönderdi.

Kardeşlerinin içinden Sultan Murad Bey'i, ki diğerlerinde büyüktü, Kermine vilayetine hâkim tayin etti. Tohtamış Bey'i Karşı vilayetine, Mahmut Bey ve Rüstem Bey'i Semerkand, Ömer Koşbegi'ni Merv'e hakim olarak gönderdi. Onlara uzun tavsiyeler ve vaazlar edip dedi: Hiç bir zaman Allah'ın dediklerinin dışında bir iş yapmayın diyerek her birine vazifeler verdi. Ebu'l-Gazi Han, ki Astarhanlılar hanlarından biri idi, Rahim Han'ın vakiasından sonra Emir Danyal'ın yarlığına (226b) mensup olmuştu ki o zamanlar Özbek kabileleri arasında şöyle bir kural vardı ki hanlık Cengiz Han soyundan gelenlere mahsustu. Kimse han olamıyordu meğer Cengiz han soyundan olursa. Emir Masum Şah Murad bu bağlılığı ortadan kaldırdı ve Ebu'l-Gazi Han'ı hanlık makamından azletti. Sonra saygıyla kendi doğduğu yere gönderdi ve dedi: Bundan sonra her şey şerait-i İslam kanunlarına göre olacak ve kimse bu konuda bir şey söyleyemez diyerek kendisi emirlik makamına yükseldi. Saltanat işlerini düzenledikten sonra ilk yaptığı iş leşkeriyle Merv ve Arm Tuman şehri arası, iki mezhebin, yani Ehl-i Sünnet ve Şiilerin sınırı kabul edilmişti. Sefevi devletinin kuruluşundan bu zamana kadar nerdeyse yaklaşık üç yüz elli yıl (227a) olmuştu; Ehl-i Sünnet elinden alıp Şiiler Ehl-i Sünnet'in tüm medreselerini, camilerini kapatarak hüküm sürüyordular. Emir Masum Şah Murad leşkeriyle o topraklara savaş açtı. Böylece birkaç kez o toprakları almak için çaba gösterdi. Sonunda Merv, Meşhed, Nişabur, Şirvan, Şemhi ve başka birkaç şehri ele geçirip o kavmin başını cihat kılıcı ile kesti. O zamanda Merv'in hâkimi, şeytanın halifesi ve Allah'ın gazabına kalmış Bayram Ali Han Kaçar'la, ki Ceyhun Nehri'nden Irak'a kadar onun elinin altındaydı, Emir Masum defalarca savaştı (227b). Onları kalelere sıkıştırdı ve sonunda o bölgedeki tüm kaleleri fethetti. Onların şan ve şevketli erkek ve kadınlarını köle ve cariye yaptı. Tüm mallarını ganimet aldı ki hatta o zaman kuraklık ve kıtlık yıllarıydı. Ama Emir Masumu'un elde ettiği bu zaferden dolayı her şey bollaşdı ve ucuzladı. Mâverâünnehr halkı, ki çok zor günler geçirip aç ve susuz ve belalar altında esir idiler, bu savaşı kazandıktan ve ganimetleri ellerine geçirdikten sonra o esaretten kurtuldular. Ayet-i Kerime (Bütün bunları karara bağlayacağı gün herkes kendini kurtarma derdine düşecektir, herkes yaptıklarının karşılığını tastamam bulacaktır. Hiç kimseye zerre kadar haksızlık edilmeyecektir, 16: 112).

Bu ayet Merv şehrinde yaşayan tüm millete göre bir ayetti ki tüm kuvvet ve kudretleriyle Mâverâünnehr leşkerine karşı gelemeyerek gündüzlerini gece kılmak çok

zordu, ta ki 1787 yılında Cenab-ı Şah Murad leşkerinin içinden en iyi ve genç askerlerini seçip Buhara'dan Merv tarafına yürüdü. Askerlerin çoğu iki atla hareket edip gizli yollardan, kimsenin haberi olmadan Ceyhun Nehri'nden geçip o bidatçiler ve zelil olanları yok edip o bölgeyi onlardan temizledi. Toprakları başlarına serdi ve pek çok ganimet ele geçirip merkezine geri dönmeye karar verdi. Merv hâkimi Bayram Ali ihtiyatla casuslarını İslam leşkerinin ardından gönderdi ki onları Buhara'ya kadar takip edip Şah Murad'ın Buhara'ya döndüğünden emin olmadan dönmeyin diyerek emretti. Casuslar emredildiği gibi İslam leşkerini Çarbekir'e kadar takip edip geri döndüler. İslam leşkeri Amu derya'dan geçip yurtlarına kavuştular. Aynı zamanda takip olunduklarını Şah Murad'a söylediler (228b). Şah Murad bu haberi duyar duymaz leşkerini toplayıp akşam Buhara'dan güneş gibi batıya doğru yürüdü. Sabah erkenden Karakul'u geçti ve aceleyle sel gibi akıp Çarcuy şehrinde beş bin genç askeriyle bir gece ve iki gün içinde kendilerini Merv topraklarında buldular. Oraya girdikten sonra pusu kurup leşkere saldırdı. Bu saldırının düşmanlar gaipten geldiğini düşündüler. (Bayram Ali)⁵³ casusları (229a) Şah Murad'ın Buhara'ya vardığı haberini vermişlerdi. Ama casuslar Merv'e döner dönmez Gazi Şah Murad Merv'e geldi. O gün Bayram Ali bir meclis topladı ve bu mecliste casusların getirdiği haberi kutluyordu. Şah Murad'ın leşkerinin davul sesi meclislerine kadar geldi. Şah Murad'ın Merv'e girdiği haberi meclistekilerin kulağına geldi. Şah Murad'ın leşkeri Merv'in çevresini sarmış ve böylece kâfirler devranı sona erdi. İslam devleti kudreti ele alıp İslam sancağını kurdular. Bayram Ali'nin tedbirsizliği devletini kaybetmesine sebep oldu. Bu iş Muhammed Emin'in sihirbazlıklarından biridir denildi, hâlbuki bu ihsan Şah Murad tarafından Şiilerin nasibi olmuştu. Böyle diyerek duyuruculara dedi: Kendi yanındaki askerlerden beş yüz asker seçip Şah Murad'ın karşısına çıktı. Bu Firavunun hali bu Ayet-i Kerime ile iyi bir şekilde anlatılmış. Ayet-i Kerime (Bunlar aslında bir avuç azınlıktır, ama bizi çok kızdırdılar ve biz her zaman uyanık bir topluluğuz, 26: 54, 55). Bu cemaat yolları yağmalayarak geri döndüler (229b). Savaş açıp çok İslam leşkerinin başlarını keserek şehit ediyordu ki o gün Şah Murad'ın kurduğu pusu yerinde yakalandılar. Şah Murad İslam mücahitleriyle dört kenardan Allah Ekber diyerek yağma fırkasına saldırdılar. Bayram Ali bu hali gördüğü zaman anladı ki bu bir pusu imiş ve İslam emirinin savaşını gördü ve hayran kaldı. Akli başından gitti. Anladı ve askerlerine

---

⁵³ Bayram Ali ismi eserin S nüshasında mevcut değildir.

dedi ki, her ne olursa olsun şimdi ölene kadar savaşın! Namusumuz için ölmemiz lazımdır. Evet, söyle ki o yerde kale ve duvar yoktu, böylece çaresizlikle dört yandan İslam gazilerinin oklarına kaldılar. Askerler kendilerini feda ederek Bayram Ali'nin söylediklerini kabul edip itikatsız ve boş yolda kendilerini şehit olmak ümidiyle feda ettiler.

Mesnevi

Esir olmasını anlayan tilkiler gibi
Saldırıyordu avcısına aslanlar gibi

Kartal pençesine düşen serçe gibi
Tırnaklarıyla vururdu kartal kanaatini

Feda ettiler öldürmek için kendilerini
Şehit olmak ümidine doktular kanlarını

Ciğersiz ecel kahramanlar işlerindedir
Sözlükten geçirip şarabı cam doldurdular

Herkes ki candan geçip savaşa girse
El salar o pençe atar oklara o kılıca

Böyle bir şekilde gaziler ve mücahitler sevap coşkusuyla (230b) öldürmek için telaş ediyorlardı. Bu şekilde iki taraftan çoğu şehit ve katledildiler. Savaş ok halinden kılıç ve bıçak savaşına döndü. Bayram Ali'nin leşkeri ki kendileri Bayram Ali'yi koruyarak onun tarafında savaştılar, İslam leşkeri birden onlara saldırdılar. Bu saldırı esnasında Bayram Ali leşkerinden çoğu öldürüldü. Bayram Ali birkaç yerinden yaralandı ve atından yere düştü. Bir köle gibi topraklar arasında kan içinde can çekişerek kıvranıyordu. Sonunda mücahitler elinden başı kesilerek öldü. Kalan leşker İslam gazileri ve mücahitlerine esir düştüler ve tüm ganimetlerle birlikte Emir Masum'un gözünden geçirildiler. İslâm ordusu Emir Masum'un emrinde zaferle Merv'in kalesine girdiler. Kuşatılan cemaati doğru yola ve barışa davet ettiler (231a). O cemaat bu daveti

kabul etmedi. Emir Masum da mecbur onları ve ganimetleri toplayıp Buhara'ya döndüler. Tüm bölge halkına dedi: Zafer davulunu çalsınlar! Tekbir getirerek her yeri seslerle doldurup deyin ki İslam leşkeri zafere sahip ve kâfir leşkeri yok oldu. Şairler, âlimler ve hikâyeciler bu vakıayı kitaplarına, fetihnamelere yazıp her tarafa gönderdiler. Mirza Münşi Sadık, ki o zaman fesahat alanında herkesten ilerideydi, bu vakıyla ilgili bir kaside yazdı ve takdir edildi. Burada o kasideden örnek olarak bir beyitle iktifa ettim. O vakıanın gerçekleştiği tarihi bildirmektedir.

Beyit

İslam'ın şah o gazasını keskin kılıç ucuna
Kölelerin başı kesildi o dar altına atıldı

Bilenlere kapalı değil ki yukarıdaki beyitte bu vakıanın tarihi gizlidir (231b) bu olay 1787 (h 1201) yılında gerçekleşmiştir.

Bayram Ali Kaçar Oğlu Muhammed Hüseyin'in Tahta Çıkış Olayları

Merv şehrinin ahlasi Bayram Ali vakıasından sonra Bayram Ali'nin oğlu Hacı Han lakaplı olan Muhammed Hüseyin'i Meşhed şehrinde Merv şehrine getirip kendilerine hâkim tayin ettiler. Hacı Han teklifsiz bir gençti, lükse düşkün ve maneviyattan uzaktı ama çeşitli faziletlere, türlü esnaflara sahipti. İyilikleri isteyen kötülüklerden uzak ve Şii mezheptendi. Ama ifrat ve tefritten hoşlanmıyordu ve mezhebî aşırılıklara itiraz ediyordu. Hükümet etmeye hazır değildi. Her zaman İmam Rıza'nın türbesinde itikâf ediyordu, birçok kez umre ve hacca gidip Hazreti Ali ziyaretine müşerref olmuştu (232a). Merv ehali onun yüzüne hükümet kapısını açmışlar, mal ve canlarını o mahdum zadeye teslim etmişlerdi. Hacı Han Merv şehrine geldikten sonra Şeyhülislam Mevlevi Abdulhay Hoca'nın Semerkand ve Firdevs meclisinde âlimlerle sohbet etmeye girdiği zaman görmüştüm ki bahis ve tartışma alanında çok zayıf biriydi. Her halde meclislerde herkes onun ne yapıp ettiğini biliyordu. Ama âlimler herkesten çok ona öncelik verdiler. Güzel yüzlü, uzun boylu ve kara saçlıydı; konuşmayı iyi bir şekilde yapıyordu (232b). İşaret olan âlimlerin Hocası Şeyhülislam o kişiye çok onur verirdi. Gelelim asıl mevzuya, şöyle ki Emir Masum Bayram Ali'nin olaylarından rahat oldu. Sonra ömrünün geri kalanını ayrı ayrı bir şekilde bölüp, bir yılını cihat ve savaşa

çıkıyordu. Aynı şekilde diğer bir yılı Mâverâünnehr civarındaki yolsuzlukları cezalandırmak için planlamıştı. Böylece bir yıl İran'a ordu gönderdi ve diğer bir yılı Şehrisebz ve Belh şehirlerine birkaç kez leşkeriyle yürüdü. Düşmanlarına kahir olarak onları mağlup etti. Böylece tüm bölgede adalet ve emniyet sağladı. Kötülük ve ayaklanma kapısını kapattı. Tüccarlar her ülkeden Mâverâünnehr, Buhara, Hutay ve Hutan'a gelirlerdi. Mesela batıdan Rum ve Yemen (233a) doğudan Çin ve Hindistan'dan iyi ve nefis kumaşlar geliyordu. Her şey ucuzdu; halk, yani fakirler zenginlerin rahatlıkla birbirinin yanında yaşardı. Kimse kimseye zulüm edemiyordu. Keneges şehrinin şerir ve ahlaksızları, Şehrisebz ve Belh'in zalimlerinin hepsi Emir Masum'un adaletine baş eğmişlerdi. Panter huylular kendilerini aciz bulmuşlardı, o kişinin lütfundan şarabın yerinde zehir ayaktaydı. Bu durumdan sonra Hisar-ı Şadman vilayetinin tümünü eline alıp kendi topraklarına kattı. O bölgenin hükümetini Muhammed Yar Bey Yüz oğlu Seyit Atalık Bey'e teslim edip kendisi Belh şehrini fethetmek için Belh üstüne yürüdü. O ülkeyi ele geçirdi. Tüm Belh şehrine hâkim oldu. Afgan hükümdarı Mansur'u, ki Kabil padişahı tarafından hâkim tayin edilmişti, mağlup etti. Onun acımasızlığı ve zalimliği yüzünden, ki zayıflara zulüm etmesi nedeniyle, kısas edip insanlara ibret olması için darağacına gönderdi.

Şiir

Gerçi bu dünya afetler mekânıdır
Bir yandan cezalandırma evidir

(233b) Emir Masum'un Akça şehrini fethetme olayı ile Emir Reşit Seyit'in zamanında Belh şehrini fethetme hikâyesini ilerleyen kısımlarda ele alırsak inşallah. Emir Masum'un hatırı Şiiler imareti (Merv şehrinden)⁵⁴ ve Şehrisebz'in hâkimi Bek Nazar elinden rahat olduktan sonra her yıl iki ya da üç defa o şehirlere Şiileri ve Kenegesleri tedip için harekete geçti. Her defasında zaferle Kiş memleketine kadar vararak o ülkenin hâkimi Bek Nazar Divan Beki Keneges oğlu (234a) Niyaz Ali Divan Bek'inin bahşişleriyle ve dalkavukluğuyla karşılanıp geri dönüyordu. Ama her defasında bir ya da iki küçük şehri fethedip kendi topraklarına katıyordu. İla ki tüm bölgeyi feth edene kadar, ama bu Merv ve İran'ı fethetmek işiyle meşgul oldu.

---

⁵⁴Merv şehrinin ismi eserin S nüshasında mevcut değildir

Bayram Ali Olayından Sonra Merv Ahalisinin Korkusunun Beyanı

Merv ahalisi Bayram Ali'nin oğlu Hacı Han'ı kendilerine hâkim seçtikten sonra isyanlarına devam ederek zor altında yaşamak durumunda kalmışlardı. Her ne kadar ki hâkim onlara nasihat ederek diyordu ki bizim iyi yaşamamız Buhara padişahlığı sayesinde. Ehl-i Sünnet mezhebini kabul etmemiz haktır. Şii mezhebi hak değildir. Ama Şii büyükleri ve Şii halkının kadın ve erkekleri bunu kabul etmeyip hâkimlerini Afgan padişahı Timur Şah'a dilekçelerle mesaj göndermeye mecbur ettiler. Kendi namuslarını Kabil padişahına teslim ettiler; ama faydası yoktu. Merv ahalisi Afgan padişahının kahrı ve zararından başka bir şey görmediler. Başka biri de yoktu ki onlara yardım edebilsin. Mecbur kaldılar ve kendilerini hâkimlerinin eline atarak dediler ki her şeyi sen bilirsin! Biz sana tabiyiz: Hacı Han da bu gelişmeden hoşlanıp güzel konuşan elçiler ve yumuşak konuşan sefirleri Buhara hilafet dergâhına gönderip arz etti. Zayıflar ve küçükler (235a) için şefkat etmek lazımdı, büyükleri zalim olsa da küçükleri günahsızdır. Eğer insanlar ceza hak etmiş olsalar da hayvanlarının merhametinize ihtiyaçları vardır. Halifenin merhameti ve şefkati Allah'ın kullarına şarttır. İsyancıları af etmek halifenin lütfudur.

Mısra: Kerimlere kerem etmek zor değildir

O ahalinin yalvarışları ve muhtaçlıkları haddinden aştı. Emir Masum (bunların isteklerini kabul edip)⁵⁵ dedi: Her bir şeyi Şerait-i Mustafa'ya göre yapın diyerek İslam alimleriyle meşverete girdi. Sonra dedi: Bundan sonra siz neyi uygun görürseniz öyle olsun! İslam alimleri ve Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat büyükleri emire şöyle cevap verdiler: Ehl-i Sünnet büyükleri İslam dinine göre tahkikat ve inceleme yaptıktan sonra çok delillerle Şii mezhebini tekfir ederek bu mezhebi mürtet mezhep ilan etmişler. Çünkü bunların babaları ve ecdatları Safevilerin (235a) saltanatı zamanında hak dinden çıkıp bu mezhebe dönmüşler. Kendilerine zulüm etmişler. Ayet-i Kerime (sonra onu az bir fiyata, birkaç dirheme sattılar, 12: 20). Sonra bu kabülle yaşamışlar. Buna göre bu grubun mezhebi o zaman itibarlıdır ki babalarının eski dinine dönseler. Gerçekten kalpleri ve dilleriyle Ehli Sünnet mezhebini Şii mezhebinden üstün bilseler. Yoksa onları kılıçlarla yola getirmek lazımdır. Bu dediklerimiz tüm Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin

---

⁵⁵ Bu kelimeler s nüshasına kullanmamıştır.

fakihlerinin yorumlarıdır. Emir Masum bu âlimlerden gelen fetvaları elçiler aracılığı ile Merv şehrine gönderdi. Elçilere dedi: Onlara deyin ki bunu kabul etmeyen herkesin, İslam gazileri kılıcıyla imansızların başı kesilir. Çünkü sizin mezhebınız Hadis-i Mustafa'dan uzaktır. Bakisi el-selam ala min etbeu'l-Huda (236a). Merv ahali bu gelen mektuptan haber olup anladılar ki Ehl-i Sünnete tabi olmazlarsa o zaman ehli Sünnetin elinden kurtulamazlar. Buna göre tüm küçük ve büyükler, hâkim, mahkûmlar; kadın ve erkekler hepsi ittifakla Şii mezhebinden nefret ederek uzaklaştılar. Ehl-i Sünnet mezhebinin hakikat olduğunu kabul ederek dediler ki bundan sonra tüm Merv halkı olarak Buhara hâkimine itaat ediyoruz diyerek Buhara'ya elçiler gönderdiler. Şah Murad'ın Merv'e gelmesini istediler. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra çok mutlu oldu ve sabah rüzgârı gibi Ceyhun Nehr'inden geçip karanlıkta kalan Merv topraklarını İslam ışığıyla aydınlattı. Merv ahali ve Hacı Han tüm büyüklerle Emir Masum'u karşıladılar. Tüm ahali küçük ve büyükler Ehl-i Sünnet elbiselerini seçip Şii elbiselerini kendilerinden uzaklaştırdılar (236b). Böylece Merv'in fethi ve Ehl-i Sünnet mezhebini seçmiş oldukları tüm çevrede yayıldı. Her yerde, yani yerden gökyüzüne kadar duyuruldu. Emir Masum Merv ahalesinin Merv şehrini terk edip Buhara'ya yerleşmelerini ferman verdi. Bunların içinden iki veya üç mahalle Sünni ve Hanefi mezhebine mensuptular ki bunlarla beraber çok az Şiiler de devletten burada kalmalarını talep ettiler. Onların büyüğü Lütf Ali Han ve kalmak isteyenler o yerde kaldılar. Ayet-i Kerime (onlar nice bağları, pınarları, ekinleri, o güzel kökleri ve eğlenip durdukları nimetleri geride bıraktılar, 44: 25, 26).

Diyorlar ki o zaman neredeyse yaklaşık 20.000 hane Merv şehrinden Buhara şehrinin çevresine ve Mâverâünnehr'e yerleşmişler. Emir Masum bu bölgenin ta Serahs şehrine kadar kardeşi Ömer Bey Koşbigi'ye (237a) teslim etti. Birçok güvenilen adamları Buhara'dan Merv şehrine taşıttı. Böylece İran ve Turan arasında tekrar irtibatlar kuruldu. Buhara Merv ve Merv Buhara ve İran Turan yâda Turan İran oldular.

Yazarın Nazmı

Sünnet mezhebi dünyada oldu aşikâra
Buhara Merv oldu o Merv da Buhara

Onun lütfu ile oldu şad o mutlu Şiiler
Teşyi o sünnet ahalisi oldu yârenler

Şiilere verdi mal o minval o ihtiram
Oldular al Ömer o Ali cümle tamam

Şahı Masum'un büyük ihsanıyla
Ali'den Ömer'e fark etmezdi bile

Ebubekir Osman o Haydar
Fatima'nın alisi aslanı beşer

Bir birine kaynadılar dört yâran
Dünyada sekiz Cennet oldu namayan

O zamanda eğer sen hayatı bulsan
Cennetlik olurdun hayatta ölmeden

İhlal kapısı bağlandı her yer o mekânda
Koyunla kurtlar yar oldular çobana

Kızıl baş oldu rahat Özbekler yağmasında
Av alanına ördekler kartallardan âmânda

Sefa içinde sefa beraber Aymak'la Tacik'i
Şöyle bir çini bardağa sütle kaymak gibi

Nasıl bir zaman o nasıl bir davrandı(237b)
Buhara'dan Ducan'a kadar amandı⁵⁶

---

⁵⁶ Eserin Nüshasında (Buhara'dan Ducan'a kadar cennet gibiydi).

Şimdi Sünni o Şii'den yoktu bir haber
İmanla yemin ederim herkeste beraber

Bizim Sünni olmamız atalarımızdan
Şiiler olmuştu fesada cahiller elinden

Sünni o Şii gurubu içinde her zaman
Din bereketinden takva olmuştu ayan

Sünnet ehli etti onlara yardımlar
Teşyi zalimler elinden azat oldular

Eğer Şimir ehli çalarsaydı ışığı
Ali evladından alırdılar ucunu

Mezarın ziyaretçileri kendilerine
Yüzleri su gibi içleri yanar ateşine

Her yerde gitselerdi boğulurdular
Kurulan ıslağı fark etmezdi kimseler

Sünnilere Behaviden verirdiler yemini
Şiilere verirdiler imamlar şekerini

Deyyuslar eğer millete verselerdi ziyan
Akrabalar gibi işlerinden ayrı mekân

Eğer Şii imamların ruhlarına etse yemin
Sünni de Behaviden ruhlarına eder yemin

Humulî bilerek bu sırları aşikâra etti
Hiç bir zaman bilmeden demez bir ayeti

Emir Masum Şii olayı ve Horasan memleketinin büyük bir kısmını fethinden sonra şehirlerin anası olan Belh ve Bedehşan şehrini fethetmek için (238a) tedbir aldı. Keneges cemaatinin isyanlarına son vermek için defalarca Belh'e ve o şehrin çevresine ordusunu gönderdi. Her yıl bir yâda iki kez Şehrisebz'in üstüne ordusunu gönderdi. Kış beldesinden Kitap beldesine kadar ele geçirmişti. Böylece Bek Nazar'ın itibar ve kudretini geri döndürmek için çabalıyordu. Şöyle baktığımızda belli olur ki o bölgelerin çoğu bu namdar padişahın tasarrufuna girmişti. Her defa savaştan ve mücadeleden döndüğünde ehli şeriat emrettiği gibi haraçla dolu dönerdi. Bir seferinde değişik bir hareket edip Ceyhun nehri'nden geçip Belh şehrine saldırarak ve yağma ederek o toprakları büyük bir orduyla kuşattı. Şehirde yaşayan insanların ah ve figanlarını gökyüzüne kadar çıkarttı. Şehre saldırıp Belh ve çevresindeki Meymene, Andhuy, Şibergan, Serpul ve Sançarak (238b) şehirlerini fethetti. Bu fethiler esnasında Belh şehrinde bulunan Hazreti Ali mezarını da ziyaret etti.

Yazarın Şiiri

Edepsizlikle alamazdı kimse onun adını diline
İli ki Cibril getiren Kevser suyunu alsa ağzına

Ben bilmiyorum ki onun zati melek mi ya beşer
İsmi rabbi celille ismiyle ayin diyebilirim bu kadar

Herkes itaat altına girdi ve haraç vermeye mecbur kaldılar ve o şehrin ahalisine Hazreti Ali hürmetine merhamet ederek onları kendisine tabi etti. Ama aslı şehrin nefsinin ele geçiremedi. Çünkü üç ya da dört bin Afgan, Kabil ve Hindistan padişahı Timur Şah tarafından Bek Serdar emrine Belh şehrinin Çihl Kore denilen bir küçük şehirde kalmıştı. Elbette onlar da çok zor bir şekilde canlarını kurtardılar. Timur Şah dergâhına elçiler gönderdiler. Şöyle dediler ki hiç bir yer kalmamış ki Emir Masum'un leşkeri ve atlarının ayağı altında ezilmemiş olsun. Eğer Hindistan padişahı hemen bu kölelerin ahına yetişmezse (239a) padişah bilir ki Emir Masum ele geçirdiği her yerin tüm insanlarını başka bir yere nakleder veya hepsini öldürür diyerek geçmişte Horasan, Meşhed, Nişabur ve İran'a ait olan başka şehirlerde gerçekleşen olayları söylediler. Böylece Belh ahalisi namuslarını Kabil padişahının eteğine attılar. Hindistan

padişahının Belh şehrine gelmesini istediler. Böylece bazı Özbek sultanları, mesela Hocend hâkimi Hudayar Bey Yüz, Kiş valisi Niyaz Ali Divan Beki ve Urgut emiri Yoldaş Pervaneci elçilerini Timur Şah'ın dergâhına gönderdiler. Mâverâünnehr'i ele geçirilmesini istediler. Timur Şah da bu haberleri duyduktan sonra Belh ve Mâverâünnehr'e gitmesi için tüm devlet adamlarını ve Afgan hanlarını dergâhına (239b) toplayıp onlarla bu mevzuyu görüştü. Onlara ne yapabileceklerini sordu.

Ahmet Şah Oğlu Timur Şah'ın Emirleri ve Vezirleriyle Meşvereti, Belh Şehrini Fethi ve Emir Masum'la Savaşmak Maksadıyla Hareket Etmesi

Timur Şah'ın mecliste hazır olan herkese demiş ki kim ki bu olayı durdurmak için bir sözü olsa bana desin. Bu olayı savaşmadan çözmemiz lazımdır. Padişahın yakınları edeple konuşmaya başlayıp demişler. Âlem padişahı bilirler ki Buhara şahı bizimle aynı din ve mezheptendir. Buna rağmen biz onun üzerine ordu göndersek bu iyi bir durum değil, fitneye sebep olur. Şah Murad'ın takvası, dini ve gayreti sizce malumdur. Eğer (Buhara üzerine sefer açmamızı öneren) bu mektuplar gerçek değilse seferimiz boşa çıkar ve akıbetimiz hoş olmaz (240a). Eğer bize sorarsan bu seferden vazgeçmemiz lazımdır. Ama Şah ne derse o olsun! Bu mecliste Şii emirleri de hazırды; bunlar geçmişteki olayları unutmamışlardı. Bunun için dediler ki bundan önce hem tüm İran milleti ve zulüm görenler namusunu sizin eteğinize atmıştılar. Belh ahalisi de bu gün size sığınmışlar. Bunları yarı yolda bırakmak sizin devletinizin azametinden değildir. Eğer şah himmet edip bu selin önünü almazsa ihtimal ki gelecekte düşman cesaret gösterip bir büyük orduyla sizin mülkünüz olan Kabil ve Hindistan'a kadar gelir dediler. Padişah tüm önerileri duyduktan sonra ikinci meşverete gerek yok (240b) diyerek mecliste hazır olan kişilerden ayrılıp ordu toplamak için elinin altındaki tüm bölgelere ferman gönderdi. Hindistan, Sistan, Gur, Gazne ve başka yerlerden az zamanda bir ordu topladı. O zamana kadar kimse böyle bir ordu ve debdebe görmemişti. Ona harcanan dirhem ve dinar harcını kimse duymamıştı.

Yazarın Şiiri

Öyle bir ordunun sayamazdı kimse
Parmaklar mühresi gibi sığmazdı ele

Ordunun toplamı insanların bahsiydi
Sayması akıl o hayâlardan dışarıydı⁵⁷

Ne denize ne de şehirde sığmaz bu ordu
Balık gibi tolgandırdılar yerde yoktu

Ne leşkerdi bu ki Hint zer o genci
Süsleyemezdi olan tüm bu insanları

Tüm muhit gökyüzünden yer altına kadar
Kapısı felekteki ay o sayısı olmaz yıldızlar

Muhasebeci aciz kalırdı sayma azabından
Asılar aciz kaldığı gibi kıyamette günahattan

Gökyüzü dolmuştu insanlar o atlar sesinden (241a)
Yeryüzü aciz olmuştu karıncalar gibi ordudan

Savaşa gelen fillerin ayakları altında yer şevketi
Beraber olmuştu yeryüzüne dağlar heybeti

Sırada oldu ordu Hindu o Siestandan
Zayıflara bela olmuştu birkaç zaman

Cihan o Hindistan bar o düşü olan sürmesi
Ne sürmeymiş ki her yeri doldurmuş Afgan sesi

Kısacası Kabil padişahı büyük bir debdebeyle Belh şehrine ordusunu gönderdi. Bir süre şehirlerin anası olan Belh şehrinde kaldılar. (Orada yaşayan tüm insanların hal ve ahvallerini sorduktan sonra)⁵⁸ Belh şehrinin çevresine ve Mâverâünnehr'e elçilerini gönderdi. Böylece düşmanla dostunu tanımış olduktan sonra savaşa çıkmak istedi.

⁵⁷ Eserin S nüshasında (yıldızlar gibi sayması methaldir)

⁵⁸ Bu cümle eserin S nüshasında mevcut değildir.

Özbek sultanları ki önceden şahın dergâhına dilekçeler göndermişlerdi, onları Mâverâünnehr seferinde yanında görmek istedi ki o zaman hepsi yanına gelmediler. Onların bu hareketi padişahın yüreğinde büyük bir dert olarak kaldı (241b). Padişah anladı ki yaptığı meşverette ona barışmak savaştan iyi diyen o adamların sözünü dinleseydi. Şimdi her şey yolundan çıkmıştı. Çünkü Belh şehrine geldiği haberleri Emir Masum'un kulağına kadar gitmişti. Emir Masum isyancıların korkusundan ordusunun bir kısmını Muhammed Emin'in emrine ve Kermine ordusunu Hoca Nakip'in emrine vererek Semerkand bölgesini korumak için vazifelendirdi. Kendisi düşman ordusunun çok olmasından hiç endişelenmeden uygun bir saat içinde Buhara ordusuyla Karşı şehri tarafına hareket edip Gülşen şehrinde çadırlarını kurdu. Timur Şah'ın karşısına çıkmak için ve onun seferini durdurmak için emirleri ve devlet adamlarıyla danıştı. Cemaatin bazı emirlerini isyancı Bek Nazar'ın ahalisini cezalandırmak için gönderdi. Kendisi kalan ordusuyla Belh tarafına yürüdü. Az zaman içinde Kalf yolunda yerleşti. Kalf yolunda birkaç gün (242a) kalıp Lebab, Çarcuy ve uzakta olan başka vilayetlerin ordusunun gelmesini bekledi. Tüm ordu bir yerde toplandı. Emir Masum'un kardeşi Sultan Murad Bey'i başka birkaç serdarıyla beraber seçip ferman verdi ki Ceyhun Nehri'nden geçerek Akça hâkimi olan Rahmet Bey'e biz gelene kadar düşmanla yüzleşsin diye söyleyin. Tüm milleti ve memleketinin büyük düşmanı olan Afgan ordusunun yağmasından koruyup milletine güven vermesini emretti. Rahmet Bek Buhara'dan gelen orduyla birlikte Sultan Murad Bey'i ve diğer serdarları karşılayıp onları yanına alarak tüm sorumluluğu Sultan Murad Bey'e teslim edip ona yardımcı oldu. Neyse ki karşı tarafta elçiler Kabil padişahına haber getirmelerine (242b) ve savaş açmasını meşveret vermelerine rağmen şah aldığı kararından geçmedi. O bölgenin fethedilmesini söyleyip ordusuna emretti. Değer tarafta Emir Masum'un ordusundan büyük bir kısmı ayrılıp Ceyhun Nehri'nden geçip Akça'daki ordusuna kavuştu. Timur Şah da tüm ordusuyla Belh şehrinde hareket edip kumlu sahralardan geçip Akça şehri ele geçirmek için yola düşmüştü. Tüm debdebeyle birkaç gün Akça şehri seyretti. Şehrin ortasında yer alan kalenin, ki içinde Buhara ordusu yer almıştı, karşısına geçti. O kaleyi ele geçirmek için kalenin duvarlarının altında Hindistan'dan gelen ordusuna bu kaleyi fethetmek sizin işiniz diye emretti. Bu ordunun zulmünden zayıfların sesi gökyüzüne kadar gitti. Bu hali gören Buhara ordusundan bir cemaat cesur askerler sultanın yanına giderek dua aldılar. Azlıklarına rağmen Hindistan ordusunun

karşısına çıktılar. Böylece savaş başladı. Öyle bir savaş oldu ki kavga sesi mahşer günü kavgası gibiydi. Afgan ordusu kendilerinin çoğunluklarına inanarak düzensiz bir şekilde savaşıyorlardı. Böyle bir savaşın sonucu şu Ayet-i Kerime'nin dediği gibidir. Ayet-i Kerime (Bir gün Allah'a kavuşacaklarına inananlar ise küçük ordular Allah'ın izniyle büyük orduları yenmiştir Allah sabredenlerle beraber dediler, 2: 249). Böylece Buhara ordusu Hindistan ordusuna galip geldiler. Onlardan çoğunu öldürüp esir ettiler ve çok miktarda develer, silahlar ve ganimetler aldılar. Kabil padişahı bu hali gördüğü zaman çok kahrederek ordusuna emretti: Bütün orada bulunan topları yok edin! Düşman eline düşmesine izin vermeyin diyerek bir mesafe geri çekildiler. Sultan Murad Bey bu zaferden eline gelen esirler, ganimetler ve kutlu haberi Emir Masum'a gönderdi. Oraya gelmesini istedi. Emir Masum bu hali gördüğünde Akça ordusuna neşe davulunu (243b) çalın diye emretti. Kabil padişahı ordusunun başarısızlığını ve yenilmesini kabul ederek barış yolunu tercih etti. Elçilerini Emir Masum'un yanına gönderdi. Şöyle dedi: Bizim bu yurda gelme sebebimiz Belh şehrini ziyaret etmektir, savaşmak değildir. Şimdi bizimle barış yapıp iki ordunun kendi yörelerine geri dönmesi lazımdır. (Her iki taraf birbirine elçiler gönderdiler)⁵⁹. Emir Masum çok ince yürekli bir insan olduğu için gelen elçilere Hindistan padişahı bir büyük padişaktır. Bir ömür kâfirlerle gaza yapmış, onun için bu gelişi bize misafir hükmüne gelir. Bize de misafirimize hürmet etmek düşer dedi. Cemaat içinden Buhara kadısı Ebu'l-Fer Hoca (244a) ile âlimlerden Muhammed Rahim Han'ın torunu Kiçkine Bek Mirza'nın ve diğerlerini seçip Kabil padişahına gönderdi. Afgan şahı da büyüklerinden ve âlimlerinden bir heyeti Emir Masum'un elçilerini karşılamak için onların yoluna gönderdi. Böylece birkaç gün kutlama yapıldı. Sonunda barış ve ittihat mektubu iki padişahın sonuna kadar savaşmaması için imzalandı. İki tarafın elçileri ve büyükleri kabul edip birbirlerine hediyeler takdim ettiler. Hindistan şahı hediyelerin içinde mücevherlerle süslenmiş bir büyük fili Emir Masum'a gönderdi (244b). Birkaç gün sonra biri Kabil'e ve diğeri Buhara'ya döndüler. Ehli Şia, ki bunların arasında nifak açmıştı, anladılar ki teslim olmadan başka bir yolları yoktu. Ama yine de böylece zarar görerek yaşamaya devam ettiler. İki padişahın iyi niyeti yüzünden insanlar Hindistan bölgesinden Türkistan bölgesine kadar emniyet içinde rahatlıkla yaşadılar. Allah onlara hayırlı cezalar versin âmin.

---

⁵⁹ Bu kelimeler s nüshasında mevcut değildir.

Yazarın Şiiri

O iki ÷lke padişahı bereketi elinde
Ay ışığı gibi ışık yayıldı tüm cihanda

Türkün şahı o Hint sultanın elinde
Sebze o gül güç aldı tüm bostanlarda

Adalet o sefa içinde yaşamak hali
İlkbaharın gece o gündüzü misali

Çiçekler kokusu mis gibi her yerde
Adalet işi yer almış âlemler yanında

Türk o Hindu bir yere geldikleri zaman
Bu hali gördüğüne hayran kalmış cihan

Oldu Akça Hindulara güzel vatan
Güzel yüzler güzel olur kara halden

Türk o Hindu olduğu zaman bir yerde
Kara o ak beraber olur tüm cihanda

Bu vakıa olayları için Horasan şairleri (245a) gazapla Kabil padişahının isyanı için şiiirler söylemişler ki onlardan biri ise Abdulkerim Mervî'dir ki bir şiiirinde şöyle demiş.

Şiiir

Ey Timur şah senin yerin Hint ÷lkesidir
Yaşaman için sana güzel Kabil havasıdır

Türkün sultanı o Buhara emirin elinden
Horasan milleti sana geldi geçerek canından

Bir fil verip kaçma yolunu bulduğuna
Lanet olsun sana verip aldığın o güne

Bu şiirin tümünü yazmam edepten dışarıydı. O iki padişahın barışı halklarının bundan fazla ezilmemeleri için onların sadakatinden kaynaklıydı. Sağlanmış olan o barışın adalet eserleri bu güne değin, yani 1839 yılına kadar sabit ve yerindedir. Umuyorum ki bu iki büyük Hüsrev'in emri üzerinden olan bu doğru eylemleri karşısında Allah onları iyi kulları arasında kabul etsin! Kusursuz ve şüphesiz doğru düzgün haberi yazdığım için Allah beni de iyi kullarından saysın! Selam ve salat ashabının tümünün üzerine.

İki padişah arasında şöyle bir karar verildi ki Belh'in batı tarafındaki Akça (245b) ve tüm ilçeler Şah Murad Masum'a ait ve Belh şehrinin merkezi ise Kabil padişahı olan Timur Şah'a verildi. Başka vilayetler mesela Meymene, Şibergan, Serpul, Sançarak ve Andhuy Özbek hâkimi elinde kaldı. Bölgenin kalan hâkimleri her iki padişaha hediyeler göndererek kendilerini onların hizmetkârı ilan ettiler. Böylece Emir Nasrullah zamanına kadar onların gazabından kurtuldular. Rahmet Bey'in olayı ise iki padişah barışından sonra birkaç yıl Akça ilçesi ve birkaç köy onun sorumluluğuna verilmişti. Rahmet Bey bir kötü ve zalim adamdı. Emir Masum ona şefkat ve merhamet etmesine rağmen o zulmüne devam ediyordu.

Yazarın şiiri

Kabalar kabalaşır yumuşadığın zamanda
Kılıcın keskinliği düşer savaş meydanında

Yağmur eğer gelse meydan olur Ceyhun
Nerde yumuşamış görmüşsün taş sırtın

Har şeyin ham sertliği hiç bir zaman
Yumuşatamaz cennetin suyu ey oğlan (246a)

Şekerle tözün bir birine katsan beraber
Tadıp bir gör onun lezzetini ey bi haber

Zalimlere nasihat etmek gelmez senin işine
Yağ ataşa döner harareti çok olduğu zamanda

Şöyle ki o bölgedeki zulümlerin ahı Emir Masum'un kulağına erişti. Çünkü fakirler ve zayıflar kaç kez o zalimden aman istediler ama onların sesini duymazdan gelmişti. Bunun için tüm ahali Emir Masum'dan onu azletmesini istediler. Sonra emire dediler: Eğer o zalimi azletmezseniz kıyamette tüm bu milletin eli bu din-dost padişahın yakasında (246b) olacaktır. Çünkü padişahın ihmali o zalimin kudretini yükseltir. Ama padişah bunun cezasını kıyamette görecek. Böylece gelen tüm âlimlerin kefaleti Emir Masum'u ikna etti. Emir Masum Rahmet Bey'in tüm akrabaları ve yakınlarıyla beraber Akça şehriden Buhara'ya gelmesini istedi. Onun yerine padişah Hoca Haydari'yi o bölgeye hâkim tayin etti (247a). Haydar Hoca'ya o milletin derdine deva olmasını söyledi: Haydar Bey de bu fermanı duyar duymaz Emir Masum'un emrini yerine getirmek için Akça şehrine gidip o milletin derdine deva oldu. O bölgenin hâkimliğine 1839⁶⁰ yılına kadar devam etti (247b). Şimdi o kişinin büyük oğlunun evlatlarından biri Hoca Nakip ki Belh ve Akça hükümetinin hâkimidir, Emirü'l-Müminin Nasrullah Bahadır (248a) tarafından tayin olmuştu. Ama Rahmet Bek tüm ailesiyle beraber Emir Masum'un emriyle Buhara'ya yerleşip ondan sonra sekiz yıl bu yerde yaşadılar. Sonra Emir Haydar zamanında Buhara'dan kaçıp Belh'e yerleşti. Çünkü o zamana kadar Belh şehri fethedilmemişti. Onun için Belh'in hâkimine sığındı ve sonunda bir müddet orada yaşayarak kendi sonucunu bilerek o bölgede kendisini hâkim ilan edip Akça şehrine girdi. Ama bir iş yapamadı ve Akça hâkimi tarafından öldürüldü.

Yazarın Şiiri

Gitti rahmet gurur toprağından
Eline bir şey yoktu kabalığından (248b)
Gerçi ömrü millet lanetiyle geçti
Her ne olsa da rahmet ismiyle gitti

Bu hikâyeyle Rahmet Bey'in destanı sona erdi. Ama Emir Masum onun azlinden sonra önce yaşadığı gibi kendisini Allah'a ibadetle meşgul olarak, milletin ve garibanların

---

⁶⁰ Eserin S nüshasında 1827 yılı kullanmıştır.

başını okşayıp, zalimlere karşı Allah'ın emrinde, halkının hizmetinde olarak hayatına devam etti.

Hudayar Bek Yüz'ün Ölümü ve Kardeşi Baba Divan Begi'nin Hükümeti ve Emir Masum'un Ordusuyla Birlikte Doğuya Doğru Hareketi ve Diğer Olaylar

1799⁶¹ yılında Ura-Tepe ve Hocend hâkimi Fazıl Bek Yüz'ün oğlu Hudayar Bek kendi celiyle öldü. O öldükten sonra onun memleketinin Yüz ve Kırk kabilesi ile tüm halkı birleşerek onun küçük kardeşi Baba Divan Begi'yi, ki Cizak denilen ilçenin hâkimiydi, Ura-Tepe'ye getirip kardeşinin yerine hükümdar tayin ettiler. Hudayar Bey'in oğlu Bek Murad Bey'i Hocend şehrine ve Hudayar Bey'in kız kardeşinin oğlu Mahmut Hoca Ahrari'yi Zamin şehrine hâkim tayin ettiler (249a). O bölgede olan tüm kaleleri ayrı emirlere ve serdarlara teslim ettiler. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra tüm ordusuyla o bölgeyi ele geçirmek için harekete geçip önce Cizak ilçesini Baba Bey'in tayin ettiği adamın elinden kılıç gücüyle aldı. Sonra tüm bidatleri ki Cengiz Han zamanından bu tarafa kadar revaçtı, ortadan kaldırıp yerine şeriat ve sünneti, İslam'ın adalet ve kanununu hâkim etti. Cizak ilçesini Müslüman olan hâkim ve kadınlara teslim etti. Çünkü o zamana kadar Cizak halkı cehenneme yakındılar. Böylece Cizak ilçesi meselesini hallettikten sonra 1799 yılında Buhara'ya geri döndü. Bir yıl rahatlıkla ve sıkıntı olmadan yaşadı. Sonra ilkbaharın (249b) sonlarında ordu toplayıp Hudayar Bey'in evlatlarını kendisine itaat etmesi ve Ura-Tepe, Hocend şehirlerini fethetmek için harekete geçti. Önce Zamin kalesini Mahmut Han Ahrari'nin elinden alıp sonra Ura-Tepe'de Kalika Bey'in evlatlarını kuşattı. O vilayetin hâkimi Emir Masum'un leşkeriyle savaştı. Kendileri şehir merkezine kaçıp şehir etrafındaki tüm ilçeleri Emir Masum'a teslim ettiler. Emir Masum şehir merkezine dokunmadan Hocend şehri tarafına hareket edip yola devam ederek Nav, Kuş Tigrman, Havas ve diğerlerini fethedip bu şehirlere kendi emirlerini hakim tayin etti (250a). Sonra ordusuyla Hocend şehrine yürüdü. Hocend şehri Emir Masum'un ordusu tarafından kuşatıldı. (O şehrin hâkimi Hudayar Bey'in oğlu Bek Murad Bey anladı ki bu ordunun elinden kurtulmak mümkün değildi.)⁶² Çaresizlik içinde barış yolunu tercih etti. Âlimler ve büyükleri şefaati için Emir Masum'un yanına gönderdi. O Emir Masum'un şefkatli olduğunu ve

⁶¹ Eserin S nüshasında 1800 yılı kayıt edilmiştir.

⁶² Bu cümle S nüshasında mevcut değildir.

onu af edeceğini biliyordu. Öyle da oldu, Emir Masum onun hatalarını affetti. Emir Masum onları affettikten sonra Hocend hâkimliği yarlık makamını ona vererek (250b) kendi ordusuyla Ura-Tepe şehir merkezini ele geçirmek için geri döndü. Hocend kuşatması sırasında Baba Divan Begi kabalık gösterip edepsizlikle ordusunu Havas tarafına göndererek o bölgenin ahaliyle beraber iş yaparak Emir Masum'u üzdü. Emir de ordusuyla o bölgenin üstüne gitti ve o bölgede yaşayan tüm insanlara merhamet etmeden büyük ve küçük; mal ve minval, tüm dağ ve sahrada yaşayanları Aksu bölgesinden Ura-Tepe tarafına kadar yağmaladı. Hatta gariban insanlar ki Emir Masum'dan yardım istediler, ama o merhamet etmeden onlara nameyle şöyle cevap gönderdi. Eğer size bir şey olmamasını isteyorsanız o bölgeyi terk edip Buhara ordusunun ayakaltında kalmayın diyerek hüküm sadır etti. Halk bu haberi duyar duymaz bölgeyi terk ettiler. Kimse o bölgede kalmadı. O vakıda hava sıcaklığından ve yol uzaklığından insanlar zorlandılar. Şu Ayet-i Kerime'de iyi bir şekilde anlatıldığı gibi. Ayet-i Kerime (o gün kişi kardeşinden, anne ve babasından, hanımından ve evlatlarından kaçacak. Kimsenin kimseyle ilgilenmeye vakti olmayacak, 80: 34, 35). O gün bu ayetteki gibi olay gözlerle görüldü. Pek çok insan, çocuk, kadınlar yola çıktıktan sonra havanın sıcaklığından dolayı helak oldular. Bazılarının kaçmak için biraz güçleri ve atları vardı. Mağaralar ve dağ köşelerine yerleştiler. Bazıları da Semerkand ve Buhara'ya (251b) yerleşip merhametli padişahın lütfundan memnun oldular. Yol boyunca tüm ilçelere ilan edilmişti: Kimse yoldan geçenlere dokunmayacak ve onlara hıyanet etmeyecek, eğer kimse bu ilandan dışarı bir iş yapsa eli kesilir ve gözü çıkarılır. Yam ve Zamin fakirleri önce hareket etmediler ama ilanı duyduktan sonra onlar da harekete geçip vatanlarını terk ettiler. Bu vakıda yaklaşık üç ya dört bin evli insan ve savaştan kaçanlarla beraber Semerkand şehrine geldiler. Semerkand şehri Receb Han'ın zamanından bu tarihe kadar Kazaklar fitnesinden ve kuraklık sebebinden ve tüm zorluklar elinden o bölge uzun süre harap ve mahvolmuştu. Sadece biraz yer kalmıştı (252a). İnsanlar çok zorla yaşadılar; ama Emir Masum devleti eline aldıktan sonra o yerde yeniden mekânlar yaptırdı. Hatta şehrin üçte birinden azı tamir edilip binalar kurulmuştu. Emir Masum'un fermanı şöyle ilan edildi. Doğu şehirlerinden gelenlerin tümü yeni yapılan o yerlerde yerleşsinler! Savaş bitikten sonra muafiyetle saltanat dergahına döndükten sonra tüm âlimler ve büyüklerle beraber eski şehir ki Emir Timur tarafından yapılan bu şehrin olduğu mekânlardan sadece kalenin duvarlarından başka bir

eser kalmamıştı. Ama Emir Masum bu şehrin yeniden yapılması için o şehre caddeler, sokaklar, pazarlar ve camiler yapılmasını emretti. Doğudan gelen herkesin o mekânlarda yerleşmelerini söyledi: Camilere imam ve müezzinler atadı. Onlara vazife verdi ki tüm bu yerde yaşayan insanlara yardım edilmesini emretti. Daha önce Dehbid konusuna göz atmıştık ki farklı zamanlarda farklı (252b) yerlerden oraya yerleşen insanlar yaşardı. Oradaki tüm insanlar Semerkand şehrine taşınmak zorundadırlar diyerek emretmişti. Elbette Kutb-ı Mükerrerem, Mevlana Hoca ki Mahdum Azam diye meşhur olan kişinin ailesi o yerde kalabilirler demişti. Semerkand şehrinin güneyinde yer alan eski şehrin yeni çarşıdan Paykabak kapısına kadar o gelen göçmenlere ait olmasını emretti. Bu güne kadar (yani 1839 yılına kadar) bu şehirde yaşıyorlar (253a).

Mısra: Sonsuza⁶³ kadar kalsınlar bu silsile

Böylece mahalleler, caddeler ve sokaklar çoğaltıldı. Emir Masum'un zamanında sadece bu yerde yirmi dört mescit ve cami, yirmi dört mahallede yapılıp imamlar ve halka teslim edilmişti. Fakirlere ev ve imaretler hediye verildi. Onların tüm haraç ve vergiden muaf olmalarını emretmişti. O şehirde üç kapıyı üç mevzu için kurmuşlardı. Birinin ismi Firuze kapısı ki Kalenderhane kapısı olarak meşhurdu, diğer birinin ismi Hazretişah kapısı ve biri Paykabak kapısı ki yeniden Suzangiran kapısı olarak meşhur olmuştu. Şehrin merkezinde de Çarsu bina olmuştu. Çok iyi bir şekilde üç ayrı cinsten ve beş duygu ile altı taraflı, yedi iklim rengine ve sekiz sevgi cennetin (253b) ve iyi kumaşlarla tezyin edilmişti. Bu şehrin çoğu yapıldı. Sonra da mühendisler ve elemanların o yerin kalanını tekmil etmeleri için tayin edip kendisi şehir merkezine dönüp kaç gün Semerkand sarayındaki mescitte âlimlerle görüştü.

Yazarın Şiiri

Bazen dünyayı eline almaya başarırdı

Bazen basan ordu arkasında hazırdı

İki alam onun hayrından sahip olmuştu

Semerkand şehrini Firdevs gibi yapmıştı

---

⁶³ Burada yazılan bu yıl eserin S nüshasında yazılmamıştır.

Maksut pazarına bulurdu maksudunu
Çarsu'da Allah'ın rızası nasip olmuştu

Gözün olmasa bak benim güzümle yârim
İki dünya nimetlerini bu pazara canım

Kalpler temiz o gözler toktu bu pazara
Satıcı alıcıların elinden kalmazdı rahatta

Ders vardı medrese âlimlerin arasında
Hiç bir ders yoktu ki Allah rızası olmasa

Mescitte o pazarda insan makamı birdi
Allah'ın nimetleri için alıcıları razıydı

Görünüşü halka ve batınında hak lütfu
İki dünyada almıştı hareketten ileri bu

Olsun hoş onun ruhu Firdevs cinnet içine
Makamı Allah'ın rızasıyla gelmişti elinde

Emir Masum'un mükemmelliğinin detayları (254a) kapalı kalmayacak ama hepsini burada yazmamın imkânı yoktu. Emir Masum'un hayatındaki geçen her şeyi yazmak için başka bir kitap yazmak gerekiyor. Maalesef bu kitapta yerleştirmek imkânı yoktu, burada o kişinin iki hasletini, ki gözlerimle görmüştüm, özetle yazıp onun yaptığı şeyler için iki şahit gibi ispat etmiş olurum.

İlk hasletinin nakli: Bu kitabın yazarı olan ben Fusulü'l-Mukasir-el Fuzulü'l Mulakab bil Humulî o zamanlarda Tilla Kari Yalangtuş Medresesi'nde dini bilimler için öğrenci olarak derslerime devam ediyordum. Bir sabah erken sabah namazını kılmak için mescide gidiyordum. İsmi geçen medresenin batısına gelmiştim, dışarıdan gelen beş altı kişiyi gördüm ki medreseye girdiler. Onların önünden Emir Masum Gazi gidiyordu. Orada durdum, ama Emir Masum o cemaatle sabah namazına başladı (254b). Ben de

vakti ganimet bilerek onlarla beraber sünneti kıldım. Sonra Emir Masum Gazi'nin imametiyle namaz kıldık. Namaz bittikten sonra Çarsu tarafına mimarlık planlarını görmek için hareket etti. Ben de gölge gibi arkalarından yola devam ettim. Çarsu iş yerine vardık. Orada Emir Masum ayaküstünde durarak işaret ediyordu. Kapısını bu yerden koyabilirsiniz diye yorumluyordu. Bu esnada yeni yerleşmiş olan garibanlardan iki bilim adamı onun yanına geldiler. Onların birinin ismi Mevlevi Hüday Nazar ve diğeri de Ahund Damulla Kurban Havasi Hoca Padişahın önünde durdular. Selam vermeden sinirle Emir Masum'a dediler: Ey mazlumları azarlayan Allah'tan korkmaz zalim! Bizim günahımız neydi ki bizleri kendi vatanımızdan buraya getirip kalan evlatlarımızı ve tüm mal ve mülkümüzü zalim ordunun (255a) eline teslim ettin. Evlatlarımız ve hanımlarımızın çoğu o ordunun atlarının ayakları altında kalıp helak oldular. Biz de çok zorluklarla bu şehre geldik. Niçin buraya göç ettirildik? Kıyamette bizim elimiz senin yakandadır! Ey zalim, sen niçin kendini yalandan başkalarına Sufi ve muttaki olarak tanıtırsın. Biçare halk da zannediyorlar ki sen bir Sufi ve Allah'tan korkan bir insansın diyerek böyle edepsiz laflardan çok söylediler. Emir Masum hiç birine cevap vermeden işine devam ediyordu. Ama o adamlar tekrar tekrar o kelimeleri söylüyorlardı. Yine de cevap vermeden işlerine devam etti: Sonunda sesler çok çıkınca Emir Masum hiçbirine cevap vermeden atların bağlandığı üç tak tarafına hareket edip revan oldu. O iki molla ahlaksızlıkla (255b) arkasından yüksek sesle bağırdı. Ama kimse onlara bir şey demeden bakıyorlardı. Çünkü Emir Masum böyle emir vermişti. Böylece mimarlık işini görmek için gelmişti ki bunların yüzünden işini yarım bırakarak uzaklaştı. Ey aziz bu olaya eğer insafla baksan ve düşünsen Emir Masum'un ne kadar sabırlı ve metanetli olduğunu görürsün. Hâlbuki tüm o yerdeki insanlar Emir Masum'un bir işaretine bakıyorlardı. O kişi ne kendisi bir şey dedi, ne de başkalarına izin verdi. (256a) O kişinin iyi hasletlerinden biri budur, Allah rahmetine kavuştursun.

İkinci hasletinin nakli: Günlerden bir gün merhametli Hocam Lütfullah Hoca Urgutî bana dediler ki sen bugün beni aziz dostumun yanına gidip hizmet etmekle vazifelisin. Ben de o gün Baki Han'ın mescidine vardım ki kazara o gün Emir Masum o mescitte öğlen namazını kılıyordu. Halk ve din âlimleri toplanmış namaz kılıyorlardı. Farz namazının vakti geldi, Emir Masum imam olarak öğlen namazını bitirdi. Namaz bittikten sonra “Şerh-i Taaruf” kitabını alıp birkaç satırını okumuştı ki bir mevzuya geldi. O mevzuda bir arif demişti ki ben dost görmek isterim ne cennet, eğer ki behişt

vaat etseler yine de onu görmezsem cenneti istemiyorum. Cümle bu yere geldiği zaman Emir Masum din âlimlerine hitap ederek dedi: Bugün o dediklerini hatırlıyorum. Demişti ki Behişt (256b) Allah'ın rızasıyla insanlara nasip olur. Nasıl olur, biri dese ki ben Allah'ın rızasını istemiyorum. Dışarıdan baktığında İslam şeriatı buna tahammül edemez. Peki, şeyhin bu dediği ne anlama geliyor? Bu hitabı o kişi tekrar tekrar dedi: Orada oturan tüm bilim adamlarından hiçbiri ona cevap veremedi. Herkes susuyordu. Kabul etmekten başka bir yol göremediler. Ama bu cahil, Hocanın ayakkabılarını elime alıp en alt sırada duruyordum. Bu konuşmayı duyuyordum, cevaplar benim aklıma yanlış geliyordu. Ama padişahın huzurunda ve büyük bilim adamlarının olduğu yerde konuşmam münasip değildi. Ama bu konu çok tekrar olduğu için ben tecrübesizlik ve edepsizlikle dedim ki: İslam âlimleri ve kabilelerin büyükleri Müslümanları üç kısma ayırmışlar! Birinci tip Ehlullah; ikinci tip ise ehli ahiret ve sonuncusu ise ehli dünyadırlar. Eğer Ehlullah'tan bir kişi dese ki ben Behişt istemiyorum ve Allah'ın istediği bana yeter dese şöyle ki bu konuda hadisler gelmiş ve Hazreti Mevlevi Abdurrahman Cami de "Nefehatü'l Uns" kitabında bazı şeyler demiş. Aynı şekilde Allah Ayet-i Kerime'de şöyle diyor. Ayet-i Kerime (257a) (çünkü içinizden bazıları dünyayı istiyordu, bazıları da ahireti... Bu sebeple Allah sizi kâfirlere karşı denemek için yenilgiye uğrattı, 3: 152). Senin için önce Allah diyor ki, Ayet-i Kerime (Allah nerede aranıyor). Yani Mevlevi Muayyid bu sözü ki Allah'ı arayan ve ahireti araayan farklı mı yani bu büyük arif Ehlullallah'tır. Buna göre bu mevzu ki Allah'ın rızasını bulan Allah'ın cennetini istemiyor ama ondan dışarıya değildi, belki bu arif her zaman Allah'ın tüm rızasını istemiş. Bu mevzu da onun ispatıdır. Ben biraz kabalıkla dedim ama rahatlıkla bana sordu ki Mevlevi'nin bu sözü hangi kitapta? Dedim ki "Nefehatu'l Uns". Dedi: bu kitap sende var mı? Dedim: Evet. Orada oturanların yanında bana bakarak dedi: Bu konuyu iyi bir şekilde anlamak sana vaciptir! Elbette iyi duyup ve harekete geçsen iyi olur medreseye vardığında o kitabı suyla yıkaman lazımdır! O kitaba bakman senin iyiliğine değildir. Şimdi bu gibi kitapları okumanın sana faydası yoktur. O cemaatin anlaması senin gücünün dışında dedi ve bu kitapları okumanın sana zararı (257b) vardır ve böyle büyüklerin yanına gitmen iyi değildir, bana böyle nasihat ederek hazır olan tüm bilim adamlarına dedi ki yetenekli bir çocukmuş, ne yazık ki iyi bir şekilde ona anlatılmamış. Eğer benim dediklerimi denerse feraseti elden vermeden iyi bir şekilde başka lazım olan kitapları okumadan bu kitapları açmasa iyi olur ve şimdi

bu kitapları terk etmesi lazımdır. Böylece sohbetler bitti, ben medreseye geri döndüm ve Cenabı Hocam bana dedi ki bu ne cesaret ki sen edepsizlikle o mecliste konuştun. Ben de af diledim. Ama dediler ki orada oturan kişiler emirin cevabını biliyorlardı, ama o kişiye hürmet ederek sustular. Ben yine de sordum ki Hocam bu kitabı yıkamam lazımdır demeleri ne demektir? Dediler: O kitabı (258a) bana ver! Ben de verdim. O kitabın yerine bana bir fikhî kitap vererek dediler: Emir Masum'un dediği su ilim suyudur. Başka bir şey değildir. O zaman anladım ki Emir Masum bana merhamet nasihati etmiş. Böyle bir adam ki öğrencilerin ne okuyup ne okumamasını iyi bir şekilde biliyor ve Allah'ın kullarına bu kadar merhameti olduğundan o kişiye itaat etmek Allah'ın emrini yerine getirmektir. Allah o kişiye ve tüm Müslümanlara iyi cezalarından nasip etsin.

Şimdi olayın aslına gelelim: Çünkü yolculuk uzun sürdü, bilgin mimarlar ve bina elamanları bitmeyen imaretlerden, Çarsudan ve mescitlerden Semerkand büyükleriyle birlikte Emir Masum'a hediyeler vererek ondan ayrıldılar. Emir yardımcılıyla hilafet başkenti Buhara tarafına hareket etti. Buhara'ya yetişmeden Buhara halkı o kişinin ayakaltı topraklarını gözlerine sürmek için onu bekliyorlardı. O zaman Masum devletin etmenlerinin en güçlü haline gelmişti, Cizak'tan Serahs'a Belh'ten Hisar-ı Şadman'a kadar; Seyhun'dan Ceyhun'a (258b) kadar Emir Masum'un adına sikke basılıp ve hutbe okunuyordu. Mâverâünnehr ve Horasan'da İslam hükmü cariydi. Camilerin ezan sesleri, kıraatların hoş sesleri Revzatu'r-Rıdvana kadar gidiyordu. Âlimler rahatlıkla ilmîni yükseltiyorlar; parklar çiçeklerle dolmuştu. Koyunla kurtlar bir yerde; güçlüler zayıflara yardımcı olarak, pazarlarda her şey ucuz hale gelmişti. Bilim adamları öğretmek için bilmeyenler bilmek için çabalıyorlardı. (Bu gülistanda eğer bir çiçek açılrsa dikenini yar eline batmıyordu, eğer batsaydı yar elinden kan çıkmazdı)⁶⁴ akıllar kemale yetişmişti ve cahiller azalmıştı.

Yazarın Şiiri

Rahat o rence bu cihana her zaman savaş içindedir
İçki tatlı peşinden acısı o tiryak zehri arkasındadır

---

⁶⁴ Bu cümleden eserin S ve T nüshalarında bahis edilmemiştir.

Emir Masum'un vefatı (1215/1800)

Emir Masum Gazi Semerkand'dan (259b) Buhara şehrine evlatlarını ve akrabalarını ziyarete geldi. Birkaç gün gelen misafirlere ve diğer dost ve akrabalarına oruç, namaz ve emri bil maruf ve nehyi anıl münkiri yerine getirmek için pek çok nasihatler etti. Sabah ve akşam Kutbu'l-inam ve gavsu'l-azam, tarikatın büyüğü Hazreti Miyan Fazıl Ahmed Müceddedî ile konuşup onlarla gün geçirip yenilenmiş bir tövbe etti. Hocası da davranışlarının yeniden canlanması için ona nasihatler edip dua etti. Birkaç zamandan sonra o taç sahibi hastalandı, gündün güne zayıflıyordu. Gittikçe hastalığı ilerledi; bilahare ayakta durmakta bile zorlandı. Namazını zorla ve hatta son günlerde işaretle kıldı. Bu haldeyken yanındaki insanlara iyi davranıyordu. Tüm Buhara halkı, özellikle meclis üyeleri onunla gün geçiriyorlardı ve ona teselli vermeye çalıştılar. Hazreti mürşit (260a) zamanının çoğunu hükümdarın yanında geçirdi. Ona teselli vererek dünyanın vefasız olmasını ve ahiretin gerçek olduğunu söyledi. Emir Masum sonunda anladı ki bu dünyadan gitme zamanı gelmişti. Bu sebepten dolayı tüm ailesini yanına çağırıp onlara nasihat etmeye başladı. Oradaki herkese kulluk, dindarlık ve günahın önlenmesi konusunda ısrarcı olarak dedi ki: Her şey için sabırlı olmanız gerekiyor! Böylece oradaki herkesle vedalaştı. Canını hakka teslim etti. Diyorlar ki o kişinin hasta olduğu gündün ölümüne kadar yanına Mevlevi Hadi Hoca'nın oğlu Hazreti Şeyhülislam Atallah Hoca (260b) Emir Masum'un yanında durarak tüm hareketlerini gözlemlemiştir. O kişi diyor ki Emir canını verirken ağzından çıkan son şey şu Ayeti kerimeydi (biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2: 156). Sonra Şeyhülislam onun evinden çıktılar. Arkasından ailesi içeriye girdiler. Onların yas sesi ve dünyanın zikir sesi göklere kadar gitti. Bu haber sıradan tüm insanlara duyuruldu. Tüm insanlar yaşlı ve genç, erkek; kadın, fakir; zengin ve duyan herkes vaveyla diyerek ağlıyorlardı. Felakete başlarına taş ve toprak sıçrattılar. Sarayın etrafında yetimler sabahtan akşama kadar onun ölüm gününde mum yakıp ağlıyorlardı. Gözlerinden yaş ve başlarına topraklar atıyorlardı. Âlimler o zaman padişahının kefenini giydirdiler. Mollalar cenaze namazını kılmak için bekliyorlardı. Evlatları baba tabutunu götürdüler. Kazara o gün Cuma günüydü. Millet sabahtan Cuma ve cenaze namazını beklemek için toplanmışlardı. O güne kadar Buhara'da kimse o kadar insanın böyle toplandığını görmemişti. Diğer taraftan isyancıların korkusundan o merhumun oğlu cenaze namazının başlamasını ilan etti. Namaz bittikten sonra o iki dünya kıymetlisini toprağa

verdiler. Kutbu'l-aktab Fazıl Ahmed Müceddedî ile beraber onun ölüm tarihini sırlar dilinde şu ayeti kerimeyle beyan ettiler. Ayet-i Kerime (Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirecektir, 25: 70). O evliyalar bu ilhamla ve temiz kalple bu ayeti beyan etiler ve iyi haber buydu ki erhamu'r-Rahimin diyerek o derviş sultanı Allah'ın huzuruna kabul olduğunu âlimlere bildirdiler. O zamanın şairleri bu padişahın olaylarını mersiyeler ve tarihlere yazmışlardır. Onlardan biri olarak ben de bu kitabı yazdım. Buraya o kişinin ölüm tarihini iki şekilde yazdım ki birincisi bilmece şeklindedir.

Kıta

Mülk o mani Emiri, Masum, din pena biriydi
Güneş gibi vücudu o bulut arkasında saklandı
Herkesten sordum onun ölüm tarihini
Âlem be kef diyerek başına vurdu elini

Bu bilmece kapalı kalmasın ki âlem demek aslında bir sayı idi ki kef harfiyle bir yerde o kişinin ölüm tarihini beyan ediyor, bu bir doğru kelime meselesi değil ama prensipler meselesidir ki şiir ve mersiye Hocaları bunun için tartışmışlar ve demişler. İyidir ama doğru değildir. İkinci yazdığım şekli şöyledir.

Tarih

İslam dinin ışığı gazi masumdu
Takva yolunda güneş zirvesiydi
Bu dünyada Allah'ın rahmetiydi
Toprakta yaşayanların rüzgârıydı
İsmi temizdi isyancılar elinden
Menzili gökte ama ismi yerdeydi
Masum oldu iki âlemde sahip
İyi isminin sebebi takvasıydı
Yazmış kalem adından her zaman
Anka kanatına zalimler cezasıydı
Yıkılmış kılıcı tüm kötülük yasası
Cengiz yasası o tuğuma ehli dağıldı

Adil o takva yayıldı tüm bu dünyada
Cihan yüzü iyilik lütfeden süslendi (262b)
Beşer yeryüzünde eder iyi dualar
Sena eden melekler cümlesi gökтейdi
Kurtuldu iki dünya kaygısından
Canına o kalbine Allah'ın sevdasıydı
Bu dünyayı fethi etmeden gitti
Dünya zulüm o isyanından kaçtı
Güçlü kanatla uçtu o terk etti herkesi
Uçtu topraktan hedefi büyük Allah idi
Güçlü mihrle düzelti bu vatanını o
Her şeyin yapma amacı Allah cezasıydı
Yeryüzü insanlara oldu matem sera
Gökler o günden meleklerle bayramdı
Servi ağacı gibi boyu oldu yay gibi
Yüzü Gülistana açılan çiçek gibiydi
Ruhun kuşu uçtuğu zaman o tarihi
Zindan kafasından çıkıp azatlığı
Yasından gökyüzü oldu su rengine
Melek o adam o tarihe ey vahalar dedi
Humulî dua ederek döker gözyaşı
Yoktu başka derdi o bir şikâyeti
Allah'im sen şah masumun lütfundan
Bahşişle bu dilenciye o bu çaresizi

Emir Masum'un ölümüne kadar bazı olayların beyanı bu yerde yazıldı, şimdi tahta çıkışını, mürüvvetini (263a) ve namuslu olduğunu yazacağım eğer Allah yardım ve hidayet ederse.

Yazarın Mesnevisi

İyi isimli Danyal şahtan sonra
Sahip oldu Masumu kılıçlı cama

Anasından doğduğunda Masumu
Babası gördü padişahlık yüzünü

O yüzden seçtiler Murad ismini
Göremediler nesillerin devamını

Masum dik iyi hasletle bir evladı
Bu ulusa hiç bir anadan gelmedi

Özbek kabilesinden tüm zamana
Kimse görmedi o duymadı cihana

Allah istedi o yaratı halklar için
Rahat o iyi yaşam isteyenler için

Yaratılan adil padişahın ismi Masum
Kayıp oldu zalim o azat oldu mazlum

Adaleti tüm cihana yayıldı o zaman
Unutuldu herkesten adaletli Anuşirvan

O olduğu yerde herkes unuttu Hatemi
Etrafında yoktu kimse olmasa mekânı

Yeni gelinler gibi olmuştu cihan
İyiliklerin konusu olurdu her zaman

Sünnetin geri yaratması bu dünyada
Meryem'in verdiği can gibi İsa'ya

Saldığı kılıcıları bazen kâfirlere
Bazen da zalimler o müfsitlere

Onlardan aldığı her şeyle beraber tacı (263b)
Garibanlarla bölüştü ama onlara aracı

Her yerde koyduğu zaman ayağını
Sanki ışığı alırdı yerle gökyüzünü

Şeriat hurmasını yaydı cihan bağında
Dikti yüzlerce ağaç iyiliklerin yanında

Güllerin kokusunu alma arzusu varlar
İlkbahar bülbül gibi hoş olan insanlar

Gönderdi gençleri bilim için her yere
Buhara mülkünden şehri Rum o İran'a,

Deniz gibi kalbiyle verirdi hediyeler
Nasipsiz kalmazdı tüm şah o gedalar

Sahilde baktığında sesiz olurdu sahil
Balıklarla yunuslar bu sessizliğe şamil

Düşmanlar başı mum gibi eridi
Çünkü mazlumların yar o yaveriydi

Süleyman sıfat idi yürüdüğü yolunda
Dişemen karınca gibi ayakaltında

Anlamazlar bunu şanssız zalimler
Aslanlar toprağa o tahta karıncalar

Süleyman padişahı tüm bu dünyada
Canavara kahir o reham etmiş karıncaya

Süleyman'dan sonra adaletli olan şah
Tüm şahlardan üstündü Masum şah

Ne canavar görmüş azar der barında
Ne karınca görmüş azar onun devranda

Cihana ilkbahardı o yaşadığı zaman
Şeraitin parlamış zamanıydı o zaman

Yetimler anasını kimliğini anlamazdır
Kurt erkeği gibi üvey anne bölünmezdir (264a)

Onun kerametinden oldular rahat içine
Şeytan sıfatlar girmişler melek kılığına

Sonunda o bu gururlu toprağından
Gitmek zamanı vedalaştı herkesten

Yerden göklere sefere çıktığı zaman
Bıraktı temiz vatan o iyi bir mekân

Masum gittiği zaman bu dünyadan
Sayıtı oturdu onun yerine sefadan

Güneş kalktı o ay oturdu yerine
Padişahsız kalmadı kimse cihanda

Eğer gül düşerse ağaç dalından
Yerine meyvesini alır bahçıvan

Ne üzüntüsü var yatakta olan lambanı
Mumdur meclis o partinin olan tabanı

Ölmüş babanın mumu yanar her zaman
Yakar baba mumunu iyi oğul her zaman

Toprağın altında gittiğinde bir baba
Oğlu çıkarmaz mı onun ismini acaba

Kalanlar şeref katıyor gidenler için
Anlayan bilir sedef onurudur cevherin

Güneş kayıp olduğunda akşam zamanı
Gökte ay olur sahip alır güneş mekânı⁶⁵

Şöyle ki bu vefasız olan eski cihan bağında
Bazen mumlar o bazen ışık yanmak zorunda

Mustafa gittiği zaman dünyadan
Oturdu yerine Ebubekir sıradan

Ebubekir öldüğünde bitti onun devri
Oldu hâkim dünyada Adaleti Ömer'i (264b)

Ömer'i Faruk gittiği zaman dünyadan
Oturdu hilafet tahtına Osman sıradan

Taşındı bu dünyadan Osman Affan
Cennet kapıları açıldı ol zaman

---

⁶⁵ Bu şiir S nüshasında yer almamıştır.

Ali için etmişti vasiyet o güneşiz veli
Emanet etti tüm din işini açık ve gizli

Mürteza'dan sonra Hasana kaldı iş
Vefasız dünya alış veriş meydanaymiş

Ne güzel demiş namı Firdevs'i
Allah işidir ne lazımdır sürmesi

Birini götürüp getir değerini yerine
Sahipsiz kalmaz baksan dünya işine

Kapattılar kapılar heder oğlu yüzüne
Peygamber evladını bağladılar saçına

Masumun devri geldiği zamanda
Yayıldı onun ismi tüm cihanda

Miras yoluyla oturdu tahta o şanslı
Başkenti buhara koydu başına tacı

Fitne kapısı bağlandı dünya yüzüne
İyi niyetle oturdu bu cihan tahtına

Sikke darp etmiş emir kendi adına
Gümüş o altından güneş ay yüzüne

Emir masumun emrinde baş koydular
Fitne kapısı bağlayıp din kapısı açtılar

O asıl hanedanın iyi isimli namından
Ne güller açılmaz şeriat bahçesinden

Gittiler bu dünyadan iyi isimle ikisi
Mahmut'la başlanıp iyilikle bitmesi (265a)

Ne masum kaldı o ne heder yerine
Kalmaz bu dünya Allah'tan gayrına

Şimdi zikir oluyor masumla sayıttan
Kulaklar duymuş dil konuşmuş zaten

Cihan yeni başlanmış bu alışverişten
Geçmişten var bu vefasız dünya haktan

Cihan bahçesinde şad olsun ruhları
Sona kadar olsun abat kalan eserleri

Kalem alır diline yazar destanini
Haber olarak şah haydar makamını

Emir Said Haydar'ın Tahta Çıkması ve Onun Zamanında Gerçekleşen Olaylar

Başarılı bir padişahdı. Allah'ın isteğiyle sağlam ve muzafferdi, iyi bir ahlakı vardı. Çok güzel ve öyle bir boyu vardı ki ağaçlar ondan utanıyordu. Yüzü vardı ay gibi, saçı vardı simsiyah, susulanmış güzel kokusuyla vücudu mükemmeldi.

Emir Masum'un ruhu vücudundan (265b) çıktığı zaman bu haber oğlu Emir Said'in, ki o zaman Karşı şehrinin hâkimiyeti ona aitti, kulağına vardı. Emir Said bu haberi duyduktan sonra korku, ah ve ağlamaklı Allah'a tevekkül ederek tek başına Buhara'ya gitmek için harekete geçti. Onun hizmetçileri haberdar olunca koşarak hareket ettiler ki telaşla hızla giderek sonunda Buhara'ya girer girmez üç ya da dört kişi ona yetişebildiler. Onun Buhara'ya gelişine ben şahidim ki Buhara'ya geldikten sonra babasının taç ve tahtına sahip oldu. Bu olayın içinde bir hadise ortaya çıkmıştı. O hadise de Ömer Koşbegi'nin olayıydı. Merhum Emir üvey kardeşi Koşbegini bir süre önce Merv bölgesine hâkim tayin edip Merv'den Serahs'a kadar kendi imaretinin içinde

yerleştirmişti. O birkaç yıl o bölgede hüküm sürmüştü. Sonunda şeytan ve cin kılıklı insanlar tarafından boyun eğme halinden çıkıp merhum emirin karşısında isyan etmişti (266a). Kanunsuzluk ederek istiklal davasında bulunup muhalefet edip öteki dünyasını bu vefasız dünyada satmıştı. Çok kötülükler yapmıştı. Sonunda kendi kötülüklerinde boğulup o bölgenin ahalisi onun karşısında durup onu yakalayarak Emir Masum'un yanına getirmişlerdi. Emir Masum da onun yerine başka hâkim tayin edip onu affetmişti. Ama Cuma gecesi Emir vefat ettikten sonra bu haber onun kulağına vardığında camide yeni, sabah namazının sünnet bölümünü bitirmişti ki farz namazını beklemeden az olan yarenleriyle harekete geçip Bala-yı Hisar'ı (266b) ele geçirmek için kale kapısına kadar geldi. Ama şansını yoktu, çünkü kaledeki tüm insanlar kale kapılarını onun yüzüne kapatıp kale üstünden o zalimleri taşıyarak geri çevirdiler. Birkaç saat derendi ama faydası yoktu. Başarı elde edemeden çaresizlikle ümidini kaybederek geri döndü. Sonra Miyankal'a, yani Şehrisebz tarafına gitti. Bu hadiseye büyük kadı Mevlevi Mirza Fazıl, ki çoğu zaman Emir Masum'un zamanında Buhara kadılığı bu kişiye aitti, şehrin ahalisini kendi yanında toplayıp nerede bir isyan çıksa o tarafa koşarak isyan edenleri tedip etti. O gün şehrin tüm fakirlerine Ömer Koşbegi'nin evlerini talan etmeleri için emretti. Bir müddet içinde yetimler, fakirler ve başkaları da İslam kadısının emriyle o cemaatin hiçbir şeyini bırakmadılar. Rüzgâr sayfasından sildiler. Bu olay tüm isyancılara ibret oldu ve bundan sonra kimsenin isyan etmeye cesareti kalmadı. Sonunda ismi geçen kadı onuruyla Emir Said'i babasının tahtına münasip görerek Buhara tahtını ona teslim etti (267a).

Şimdi gerçek söze geçmemiz lazımdır. Emir Said mesut saatte babasından miras kalan tahta oturdu. Has ve halk tüm tebaa ona itaatkâr oldular. El ve dilleri onun için dua ve senaya açılarak tüm musibetlerden kurtulup emin oldular. Sadakatle diyorum ki bu teklif onun sıfatına, şerefine ve ahlakına uygundu. Cesareti, iffeti ve bilgisi vasattı. Siyasetine milletine merhametli ve ülkelere açılışı ve fethi rakipsizdi. Adalet konusunda adaletini babası emir cennet-mekândan miras almıştı. Hangi işe el atsa o işi kusursuz yapardı. Tahta yeni çıktığında isyancılar biraz cüret (267b) edip isyan ettiler. Ama hiçbiri çaresizlikle amaçlarına ulaşamadılar. Bazıları mecbur olarak Emir Said'in köleliğini kabul ettiler. Bazıları yolundan dönmedi ve sonunda başları darağacının altına gitti. Bu emirin dönemi çok şan ve şevketle geçti. Geniş bir bölgeye sahip oldu. Büyük bölgelerden, sırasıyla Ura-Tepe'yi Baba Divanbegi Yüz, ki Hudayar Bey Yüz'ün

kardeşi idi, büyük bir orduyla Cizak ilçesinin hâkimi Muhammed Yusuf Hoca Seyyid Atayî'nin üstüne yürüyerek o ilçeyi kuşattı. Muhammed Emin Hoca Emir Said'in kız kardeşinin oğlu, ki Muhammed Yusuf Hoca'nın da oğluydu, bu kişi Kette Kurgan hâkimi Kermene'den Semerkand'a (268a) olan tüm ordunun fermanında olarak Buhara padişahının desteği altındaydı. Cizak'ın kuşatılmasını duydu ve durmadan elinin altındaki iki ya da üç bin kişilik orduyla Cizak tarafına hareket etti. Ama Ura-Tepe ordusu Cizak'ın kuşatmasıyla meşguldü ki Hoca Nakip'in ordusu Uti köyünden geçip Cizak'ın bahçesine yerleşmişlerdi. Bundan kimsenin haberi yoktu. İki ordu bir araya geldiğinde aralarında bir savaş çıktı. Baba Divanbegi'nin ordusu bu savaşı kaybetti. Tüm mallarını bırakarak savaş yerinden Zamin şehrine kadar kaçtılar. Sonunda yaklaşık bin adamı esir düştü. Hoca Nakip Kurgan ve Cizak şehrine girerek babasıyla bir yerde oldu. Birbirlerini karşıladılar, zafer şükrü ederek tüm alınan esirler ve ganimetlerle kendi yerlerine geri döndüler. Esirlerin tamamını Emir Said'in dergâhına gönderdiler (268b). Esirlerin tamamı Buhara'ya geldikten sonra Buhara padişahı hepsine gömlek ve yemek vererek azat etti. Azat edilen kişiler ona dua ederek salimen kendi şehirlerine döndüler. Bu olay o padişahın imaretinin şan ve şevketini gösterir. Ama Hoca Nakip'in gönderdiği adamlar bu durumu görüp üzülen Hoca Nakip'in yanına dönüp tüm o durumu anlattılar. Bu sebeple Hoca Nakip kendisine haksızlık edildiğini düşündü. Emir Said'in iki kardeşi olan Mir Hüseyin Semerkand hâkimi ve değeri Mir Din Nasır Merv valisi ki babalarının zamanında bu vilayetlere memur edilmişlerdi (269a). Emir Masum öldükten sonra da her biri Emir Said'in tarafından kendi yerlerinde vali olarak devam ediyorlardı. Hoca Nakip onlara Emir Said'in kötülüğünden bahsederek onları kendine yar etti. Emir Said'i indirmek istiyordu ama onun bu çabaları bir yere varmadı. Hoca Nakip anladı ki bundan sonra Emir Said'in yanında yeri yok. Bu sebepten tek başına Emir Said'e isyan etti. Ama bir şey elde edemedi. Emir Said'in gönlünden düştü. Hoca Nakip bunun anlamamıştı ki sonsuz mutluluk aşınmaz, bu olaydan sonra Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali Divan Bek Keneges'e mektuplar ve elçiler göndererek onunla anlaşma yaptı. Ömer Koşbegi'yi, ki Buhara'dan kaçıp o bölgeye gitmişti, bulup Abdullah Mirza kardeşinin yanına Kette Kurgan'a göndermesini istedi. Şehrisebz hâkimi, ki bunu her zaman istemişti. Böyle bir fitneyi biliyordu. Bu günü kendine ganimet (269b) bilerek durmadan Ömer Koşbegi'yi bulup onun askerlerinden beş yüz genci seçip Abdullah Mirza'nın yanına Hoca Nakip'e yardım etmeleri için gönderdi.

Nakip de bu ilgiyi Perşembe vilayetini Koşbegi'ye vererek karşıladı. Kendisi Abdullah Mirza ile Kette Kurgan'da durdular. birkaç kişi adamlarından seçip Semerkand'a Mir Hüseyin'in yanına gönderdiler. Biz bu riski sizin için alıyoruz diye söylediler. Mir Hüseyin gençti ve siyaseten çok anlamıyordu. Bu yüzden Hocanın dediklerine ve oyununa gelip kardeşine karşı isyan etti. Böylece hata yaparak kazara Emirzade Mir Hüseyin ve Hoca Nakip Emir Said'in eline esir düştüler. (Mir Hüseyin ki dayısıyla bir olup)⁶⁶ Semerkand ve Miyankal şehirlerinde kendi ismine hutbe okutmak istemişti. Tüm Semerkand halkı bu haberi duyar duymaz Mir Hüseyin'in bu isteğine karşı gelerek Muhammed Mir Hüseyin'in dayısı Muhammed Yahya'yı, ki tüm hâkimiyet onun yetkisindeydi, yakalayıp hapse attılar. Mir Hüseyin'i esir edip Buhara'ya Emir Said'in dergâhına gönderdiler. Tüm olayları padişaha anlattılar. Çünkü Hoca Nakip Semerkand'dan bir şey elde edemeyerek döndü (270a) ve başka bir yol bulmak için kendi imaretini çadırlar altında kurarak Kette Kurgan ve Perşembe şehirlerinde hakimiyet kurarak Şhrisebz'in hâkimine olayları anlattı. Ondan yardım istedi. Hoca Nakip'in iltimasıyla Keş ve Sebz şehirlerinin hâkimleri ordusuyla Semerkand tarafına harekete geçip Karatepeyi tasarruf ettiler. Kendi adamlarından birini hâkim tayin ederek kendileri Semerkand şehri tarafında yaşayan garibanları yağmaladılar. Böylece uyumuş olan fitneleri geri ayağa kaldırdılar. Hıtay ve Kıpçak isyancıları korkmadan isyana kalktılar. Böyle korku ve vahşet tüm memlekete yayıldı. Her yerde ateş, cinayet işleyen adamlar çok oldu. Mazlumların sesi göklere kadar yükseldi. Bu olayların haberi Emir Said'in kulağına yetiştirildi. Emir Said şu ana kadar kendi düzenini düzeltmemişti (270b) ki mecbur bu isyancıların yerine oturtmak için harekete geçti. Buhara ordusuyla Semerkand tarafına yürüdü. İlk önce Perşembe'yi fethetmek için savaşa girdi. Çünkü bu yerde Ömer Koşbegi ve kardeşi Fazıl Bey ve birkaç kişi daha Keneges şehrinin hâkimleri ile birlikte şan ve şevketle yaşıyorlardı. Bunun için ilk önce bu kaleyi kuşatarak üç dört gün içinde kaleyi kılıç gücüyle fethetti. Kazara bu savaşta Ömer Koşbegi ve kardeşi Fazıl Bey ve Keneges serdarları öldüler. O isyancı cemaatinden herkes esir olmadan öldürüldüler. Fakirler, has ve halk tüm millet padişahın yanına gelip dil ve ellerini duaya açarak Emir Said'den teşekkür ederek ondan razı olmalarını beyan ettiler (271a). Çünkü Perşembe'nin tüm halkı fakirler, zenginler, çocuklar ve büyükler hepsi padişaha destek vererek Perşembe kalesinin duvarının bir köşesinden

---

⁶⁶ Bu cümle S nüshasında mevcut değildir.

delik açarak bazı emirlerin Kurgan kalesine yerleşmelerine yardımcı oldular. Böylece kale fethedildi. Bu olaydan sonra padişah o halkı Buhara Hanlığı'nın dostu kabul edip onlara bundan sonra kimse dokunmasın diyerek ferman vererek dedi: Bunlardan Buhara Hanlığı iktidarda oldukça vergi alınmayacak! O tarihten bugüne kadar kırk bir yıl geçti, ama o kavim için verilen hüküm yerinde durur. Kimse o hükmü değiştirmede. Perşembe şehrinin fethi ve muhalefet edenlerin öldürülmesinin haberleri o gecenin yarısında Nakip Hoca'ya ulaştırıldı. O da aceleyle mekânını terk edip Abdullah Mirza'nın yanına gidip onunla beraber ehli ve iyaliyle kale kapısını açarak Şehrisebz tarafına kaçtılar. Böylece imaret ve hâkimliği kalbinden çıkarıp birkaç yıl o şehirde yaşadı. Sonunda Emir Said'in dergâhına gidip kendisini ona hizmetkâr olarak teslim etti. Evet!

Beyit

Padişah emirliğinin tacı o nizami

Yoldan gelen her başa yer olmuştu (271b)

Haberciler haberi o zamanın padişahının kulağına yetiştirdiler. Görenlerin teyidiyle tüm davulculara zafer davulunu çalmak için emredildi. Fetihnameler her tarafa gönderildi. Kermine'den Semerkand'a kadar bir saldırı ile fethedildi. O padişahın gücü tüm yüreklerde yer aldı. Muhalefet eden insanlar kendileriyle düşünüyorlardı. Ne yapmaları lazımdır. Birkaç gün içinde Kette Kurgan ve Perşembe şehirleri tarafındaki köylerin de fethedildiğini duydıklarından sonra tüm el altındaki ordularıyla Semerkand şehrine ve etrafına dağıldılar. Normal yaşamaya devam ettiler. Tüm bu olaylardan sonra o bölge iyi bir şekilde ve Çin'in (272a) güzel şehirleri gibi bir bölge oldu. Bir başka ferman da sadır etti ki her ne kadar çabuk olsa Muhammed Baki Han'ın evinin içindeki yeşil taşı, ki orada saklanıyordu, temizlensin dedi: Memur olan kişiler az bir zaman içinde temizlik işini bitirip eski düzen haline getirdiler. Tayin olan adamlar olay suretini ve ilgili haberleri padişaha verdiler. Bu yeşil taş, ki Emir Timur Keregen tahtı olan sabit olmuştu ve o taşın ismi Köktaş'tı o zamana kadar gerçekleşen olaylar içinde kimse o taşa bakmamıştı. Onun için o taş ki nice padişahların kendi tarafında gören ama Subhan Kuli Han'ın zamanından Emir Said'in zamanına kadar kimse ona itibar vermemişti. Bu yüzden o taş topraklar içinde gömülmüştü ki bir kısmı belli olurdu. Emir Said'in emri ile o taş toprak altından çıkarıldı. Yeniden o taşa farklı süslemeler ve zarif halılar

düzenlendi. O taşı taht olarak dekore edip düzenledikten sonra Emir Said o tahta çıkararak altın tacı başına koyup güneş gibi dünyaya yayıldı. Köktaş tahtına çıkıp tüm bölgede has ve halka kendisini halife ilan etti (272b). O zamanda yaşayanlar o taş hakkında şöyle demişlerdir.

Yazarın Şiiri

Ateşin öfkesi var rüzgâra deyin ki bunun şöyle
Toprak alsın başına giden su geri gelir yoluna

O gün öyle bir gündü ki tüm güzellikler güzelliğini kaybetmişti. Tüm millet, has ve avam, eller dua, diller şarkılarla doluydu. Sesleri feleklere çıkmıştı. Mevlevi Abdulcebbar Hirevi (*Şahruh Sultan Olayları Tarihi*) kitabında yazmıştı ki bu taş mekânı cennet olan Sahipkıran Emir Timur Küregen'in emri ile Moğolistan bölgesinden alıp getirilmişti. Bu taş iki parça imiş ki kazara bu taşın getirilmesi Emir Timur'un ölüm olayı için durdurulmuş (273a). Ama Emir Timur dünyadan gittikten sonra o taş emirin torunu emirzade Sultanoğlu Bek Küregen zamanında Moğolistan'dan Semerkand şehrine, ki takriben altmış menzil yoldu, getirilmişti. O taşın bir parçası getirilirken yolda zayi olmuş. Ama biri sağlam getirilmiş. O taşın sağlam kalan parçası, ki çok zamandan bu yana unutulup toprak altında kalmıştı, Emir Said'in emri ile düzelmesi ona büyük bir onurdu. O taşı yakından görmek bana da nasip oldu. Sonuç olarak diyorum ki bu ismi geçen taşı getirme tarihinden Subhan Kuli Han'ın zamanına kadar hanların, şahların ve emirlerin şan ve şevketi anlamına gelirmiş. Bu tarihten sonraki padişahlar değişim, kıtlık ve Kazak hâkimiyeti olayları ile Semerkand şehri harap olduktan sonra yıllarca o bölgede kimsenin bakmaması nedeniyle o taş eski şan ve şevketinden mahrum kalmıştı. Ama Muhammed Rahim Han zamanına kadar unutilan o taşı Muhammed Rahim Han ilk defa Semerkand şehrini fethettiğinde o taşa hürmet ederek ve o taşa dayanarak (273b) büyüklerin ittifakıyla beraber kendisini han ilan etti. O taşı eski hürmetine getirdi. Ama sonra ikinci kez taş unutuldu ve harabe haline gelmişti ki Emir Masum'un zamanına kadar kimse o taştan bahsetmedi. Ama Emir Masum tahta çıktıktan sonra 1795 yılında o taşın yanına giderek kendisini ikinci kez emir ilan etmişti. Muhammed Şerif Aganki bir mısradaki nazm olarak o taştan söz etmişti. O mısra için Emir Masum tarafından ona merhamet gösterilmişti.

Mısra: Padişahın tahta çıkışını Köktaş gibi izzetlendirir

Tahta oturduktan birkaç gün sonra Emire haber verdiler ki taht ve taç işleri ile meşgul olduğumuz zamanda Keneges dağlardan geçerek Karatepe kalesini almış. Aynı zamanda başka cemaatler bu durumdan istifade ederek Kurgan şehrinde isyan edip zayıflara ve acizlere her tür zulmü reva etmişler (274a). İsyancılar bu işlerinden memnun olarak isyanlarına devam ediyorlar ki Emir bu haberi duyduktan sonra birkaç emir seçerek çabuk o yere gidip o isyancıları yerine oturtun diye ferman verdi. Emirnin emriyle komutanlar orduları ile Semerkand şehrinde Karatepe şehri tarafına gittiler. Varır varmaz Karatepe kalesini kuşattılar. Bu kuşatma iki gün sürdü ama sonra fethedildi. Sonra Emir tarafından hüküm verildi ki bundan sonra kim zafer leşkerine itaat etmezse cezası ağır olacak ve kimseye merhamet göstermeyeceğiz. Zaferden dönen ordu yaya ve süvari Emirnin yanına vardılar. Bu vakıada talebeler ve Hocalar (274b) cematından Şeyhulislam Mir Ebulhay Hoca ve âlimler Hocası Mevlana Lütfullah Hoca Urgutî ve diğerleri bu zafer ordusunun yanına vardılar. Bu vakıanın destanını bizzat Humulî Yalangtuş medresesinde okuyorken ve bu grupla beraber yaşarken kendi gözleriyle görmüş ve şöyle yazmıştır. Öğlen yemeği vaktiydi ki Kurgan'ın kuzeyindeki Karatepe kalesi tarafına Emirnin ordusu, yaya ve süvari, harekete geçip emirnin hükmünü yerine getirdiler. Birkaç serdar emirle beraber hareket ettiler ki o yecüc kavminin önünde dağ gibi durarak o kaleyi kuşattılar. Topçular toplarının sesini çıkarıp ve top sesi ile beraber ordudaki tüm askerler Allah Ekber diyerek seslerini göklere kadar çıkardılar. Akşam namazına kadar iki taraftan oklar birbirlerine atıldı. Sonunda emirnin serdarları kale etrafına yerleşerek kale içindeki casuslardan haber alarak kaleye girmek için kanal kazmaya mecbur kaldılar. Kale duvarlarının altından kanal kazmak için birkaç kişiyi görevlendirip kendileri kalenin duvarlarının yakınına vardılar (275a). Kaleye yaklaşan ordu savaşmaya başladı. Kanal kazma görevlileri de bu durumu kullanarak kale duvarının altından kanal kazmaya başladılar. Ama biraz zordu çünkü kale taşlı bir dağın üstünde yapılmıştı. Bu sebepten emir gece karanlığını kullanarak saldırmaya devam edilsin diye ferman verdi. O gece sabaha kadar savaştilar ama ilerleyemediler. Emir sabah erkenden hiç kimse geri dönmeden kalenin fethedilmesine kadar durmalarını emretti. Eğer kim geri dönerse ve emirnin fermanından çıksa başı kesilir! (275b). Ayet-i Kerime (ve Onun emrine göre hareket ederler, 16: 50).

Emirin leşkeri bu fermanı duyduktan sonra nasıl ki pazara indirim geldiği zaman insanlar indirim yapılan eşyalara koşup ucuz eşya almak için çabalarlar ve seçtikleri eşyaları alırlar. Emirın askerleri de aynı o insanlar gibi kale tarafına her taraftan koştular. Önden okçular, arkadan kılıçlılar ve karşı taraftan Keneges ordusu korkudan kendilerini savunup ve geri tutmak için emirin leşkerini üstüne taş ve okları yukardan dolu gibi atıyorlardı. Bu hali gören herkes o kalenin fethedilebileceğini zannetmiyordu ama bir küçük hareketle o kale fethedildi.

Mısra: Evet ittifakla cihanı ele getirmek kolaydı

Kale içindeki insanlardan biri eksikti ki o da savaş başlamadan kendisini kale üstünden aşağıya atıp halife tarafından af edilmişti. Diğerlerinin tamamı sayılıp kanuni icraatlar ile öldürüldü.

Mısra: Ateş eğer düşerse Neyzara ne ıslak kalır ne da kuru

Bu vakıda az bir hizmet edenlere fazlasıyla merhamet gösterildi. Çok hizmet edenlerin ise eteği altınla doldurulmuştu. İsyan edenlerden kalanlar toprağa düşmüştiler. Aynı şekilde mazluma zulmedenler de ezildiler. O yerde olan Allah'ın kulları padişahın lütfundun iyilik isteyenler şad, kötülük edenler kahr altında kaldılar. Kurgan'ın fethinin ve düşmanların öldürülmesinin haberi Şehrisebz'e ulaştı. O yerin hâkimlerinin kalplerine korku düştü. Hayretle parmaklarını pişmanlık dişleriyle ısırıyorlardı. Diyorlar ki Niyaz Ali Divanbegi (276b) ki o şehrin bağımsız hâkimiydi korkudan bilinçsiz hale gelmişti. Oturduğu yerden kalkamıyordu. Sabah ve akşam kametini doğrulayıp milletin yanına gitmiş ve bakmış ki kimse onun dediklerine bakmadan gidiyorlar. Bunun sebebi ise Emirın mazlumlara rahmet, zalimlere vahşet yaratmasıydı. Bu yüzden emirin leşkeri bir tarafa hareket etse biraz direndikten sonra o yer fethediliyordu. Emir Karatepe kalesinin fethedilmesinden sonra o şehrin harap olan yerlerinin tamir edilmesi için emredip Karatepe'ye yeniden bir hâkim tayin etti. Kendisi önce Semerkand'a sonra Buhara'ya gitti. Milletini yükseltmek ve ordusunu tanzim etmekle meşgul oldu.

Şiir

Düşmanları yendi büyük azmi ile
Dostlarının arkasından koştu sıra ile

Zevk verirdi ona düşmanları yenmesi
Emirlik tahtına sahip devam etti sülalesi

Kare olan adalet tahtına sahipti
Herkes için geçerliydi adaleti

O gün gerçekleşen (277a) olayın beyanını bu beyaz ve dalgalı saç üzgün yüzlü Humulî gördüklerine şahit olarak şöyle yazar ve anlatıyor.

Karatepe'nin fethedildiği gün ben de Hocamın yanındayken o olayı seyrediyordum. Tüm oradaki leşker Kurgan kalesi tarafına koşarak kalenin duvarları ve kapılarına dayandılar. Merdivenler duvarlara dayandı. O zaman kendi gözlerimle gördüm ki bir güçlü ve uzun boylu adam, kılıç elinde, at üstüne binip kahırla kalenin doğu tarafına koşarak kalenin kapısında duran adamın başına kılıcıyla vurdu. Adamın başı teninden ayrılıp yere düştü. O kişi yerinde durmadan kale içerisine doğru hareket etti (277b). Emir'in leşkeri bu hali gördüklerinde tüm leşker harekete geçtiler ve kalenin fethi gerçekleşti. Ama ben hala ki korkudan konuşamıyordum ama leşkerin içinde o adamı arıyordum. Herkese sordum ama cevap alamadım. Böylece tüm esirler ve ganimetleri padişahın üzerine geçirdiler. Herkes padişahın önünde hazır oldular. Ama yine de o adamı leşkerin içinde göremedim. Koşarak Hocamın yanına gidip o adamı tanımak ve bilmek için sordum ama o yerde olanlar bana emrederek dediler: Bu işlere karışmana gerek yok! Hocamın bu sözünden sonra ben süstüm. Bu susmam yaklaşık on yıl sürdü ve hatta o olayın adamını unuttum ve unutmam da benim için iyimmiş. Ama on yıl sonra o olay geri fikrime geldi. Yine de şaşırdım ama tekrar unuttum. Bugün ki o olaydan kırk yıl (278a) geçmiş hala o at ve o kılıç gözümün önündedir. Ama bu gün anladım ki o adam gaitpen gelip emir'in leşkerine yardımcı olmuş.

Yazarın Şiiri

Cihan sırların tutmasını bilsen sırdaş olursan
Her perdenin ardına yüzlerce suret pinhandır
İbret sürfesine yemek istersen çeşitlisini bulursun
Ama herkes ki bereket isterse tadını çeken o dur
Şehir çoktur sultanda hesapsızdır dünyada
Olur, ama hiçbiri sandığın Buhara gibi olmazdır
Bereket içinde bulursan isteyecek şeyini burada
İnce cama baksan bilirsin ki granit taşındandır
Cihanı fethi etme işi İskender’de diyorlar
Baksan görürsen Hızır gibi bölünen İlyas’tır
Bahçıvan usta olsa ne kadar işine çalışmakla
Çabasından ekşi meyveleri pişmiş haline alır
Türk çoktur ama binlerin içinden biri
Humulî gibi sır taşımaları dünyada çok azdır

O olaydan hatırladığım şeyler bunlardan ibarettir, Vallahi ki o gördüğüm görünmez yüzü Emir Said’in devletini kurtaran adam Allah’ın yakın dostlarından (278b). Emir Said’in iktidarına sebep olup geri kayboldu. O olay için şöyle diyorum ki ruhları gözlerden kayıptı ama münasip bir halde kendilerini gösterip geri kayıp olurlar. Bir yerde bir aciz olsa o yerde anlam çoktu. Şöyle ki mecnun olan kişiler ve küçük çocuklarda bu özellikler var. Onlar kayıp olan kişileri görebilirler. Aynı halde çok dedikleri doğru olur. Bunun için diyorum ki evliyalar da bu özelliklere sahipti. Ama bu özelliğini bilmek için dünyanın tüm sırlarını bulmaları lazımdır.

Şimdi tekrar asıl mevzuya dönüp yazmam lazımdır ki Emir Said’in cesareti ve uyanıklığı tahta oturduğu zamanda herkese belli olmuştu. Tüm o yerdeki cemaat ona baş eğip kölelik ipini boyunlarına astılar. Ura-Tepe (279a) ve Hocend hâkimleri efendileriyle beraber Emir Said’in elini öpmeye gelip kendilerini onun hizmetçisi ilan

ettiler. Böylece ölünceye kadar hürmet içinde yaşadılar. Bu olayın devamını inşallah yeri geldiği zaman tekrar yazarım.⁶⁷

Hisar Hükümdarının İtaat Etmesi

Hisar-ı Şadman'ın hâkimi Buhara dergâhına gelip tüm evlatları, kavim büyükleri ile beraber Emir Said huzurunda itaatlerini ilan ettiler. Eski gelinin babasının hürmetiyle şimdi hizmetkârı olarak Atalık işi imtiyazını eline aldı. Emir Said'in tahta çıkışından bir kaç zaman geçti. Bu olaydan sonra tüm elinin altındaki bölgede elçilerini gönderdi ki onlardan biri de Şehrisebz'in (279b) hâkimi Niyaz Ali Divan Begi idi.

Emir Said'in Şehrisebz Hâkimi Niyaz Ali Divan Begi'ne Mektup Göndermesi⁶⁸

Cennetmekân Emir Masum zamanında Şehrisebz'in hâkimi isyan ederek Duabe kalesini Emir Masum'un atadığı hâkimin elinden alıp kendisi yeni bir hâkim tayin etmişti. Emir Said bilgili elçiler, kavrayışı yüksek adamlar ve iyi kalpli insanlardan aracılığı ile bir mektubu, ki hem müjde, hem de tehdit olarak, şöyle yazıp gönderdi. Geçmişinizden ibret alın yoksa başınıza geleceklerden korkun. O mektup şöyle yazılmıştı.

Şiir

Allah hamdı o Peygamber salavatından sonra
Sahabeler o ehli beyte salamlardan sonra

O Allah'ın kuluna olsun Allah'ın selamları
Olsun onun o ailesi işi Allah'ın dedikleri

Duy ey eski hurma ağacı gül zar içinde
Gül gördüğünde bil ki diken var altında

Duaba kalmış bana yadigâr babamdan
Eğer anlarsan Duaba kalesini terk edersen

---

⁶⁷ Bu paragraf S nüshasında mevcut değildir.

⁶⁸ Bu başlık eserin S nüshasında kullanmamıştır.

Çünkü var gazapların türlü türlü bize
Bu iki yoldan birini seçip ne istersen iste

Biri acı ağrılar diğeri ise güzel yaşamak
Biri mezar o biri hürmetli hayat demek

Eğer lezzetli hayat suyu istersen bizden
Bilgin olsun ki devam eder senin sülalen

Şehrisebz olur ilkbahar gibi çiçek zar
Lale gülleri açılır her tarafta istersen bu karar

Eğer acı ağrılar o hayatın acısı istersen
Emin ol bu devlet o şevkete kalmazsan,

Devlet o milletin üstüne yürüyor leşker
Kalmaz kurudan o ıslaktan bir şeyler

Tüm şehirlerini o şöhretini ederim harap
Tarihini silerim yerden ret etsen cevap

Olur, şehrin o şöhretin topraklara yeksan
Tarihin silinir ger ret cevabı versen yerden

Parlayan ayın dağlardan iner kara toprağa
Topraklara katacağım eğer gelsem oraya

Sel yürüyüşü koymaz nişanını hiçbir yerde
Sen de gidersin bu dünyadan o dünyaya

Kâğıt kanatın bağla uç melekler gibi
İla ki kanat o canını kurtar adam gibi

Allah'ın ismi ile ederim hatim-i kelam
Selam aleyküm, aleyküm selam⁶⁹

1840 yılında irşatpenah, velayet intibah, seyyadat dibace, kutbu'l-zaman İshan Şakir Hoca her beytin metnini, ki her birinin değeri mücevher ederdi, (280b) nat-i nebi babında madeni tabiattan ihraç edip bu Humulî'ye gönderdi. Her bir beytin değerini on iki Dinar tayin ederek nat-i nebiyi yazdırmış oldu. Dört halife lakapları için beş beyit daha Nazm olarak yazıldı. O azizin teberrükü dört beyti budur.

Beyitler

Dergâh hakka koyup aziz baş
Haktan istedin bu kavım ev baş
Evvelde kılıp âdemden izhar
Mahbup lığını kıldı hak faş
Herkim ki seni visalini ister
Derdi alam bela karındaş
Esra gecesi cemiyi ervah
Cebrail-i emin seninle yoldaş

Humulî'nin Nazm ettiği beyitler bunlardır

Ol künge dışın şehit oldu
Daman-ı Uhud nu tutu kan yaş
Eda sitemiyle kırıldı sakıtın
Küffar leyin ki attılar taş
Bu cehil leyin diyen kim erdi
Düşman sana kavım ile karındaş
Geçmez idi gam edip ümmetim dip
Bu gazvendin aya resul-i hak aş
Rıdvan atom makam-i Mahmut (281a)
Hak verdi cefalarına padaş
Dergâh adıma yar buldun

---

⁶⁹ S nüshasının metni burada tamamlandı. Yazarın dediğine göre kitabın yazılışı 06.08.1901 yılında Urgut şehrinin Sufi yan köyünde Muhammed Mutahar ibni Mansur Hocanın elinden sona ermiştir.

Cebrail emin yolunda faraş
İsa gibi kök nur oldun
Devrinde melek sefi oldu haffaş
Çün sedre neverd olup berrağın
Ruh- ul emin etti saz hoş baş
O dem ki makamın oldu zuhraf
Süs oldu bırak kaldı yoldaş
Hak özü özüne kıldı vasıl
Gel gör ki ne yerge etti padaş
Rıdvan-i hudadan özüne mevcut
Gözünle görmedi bu haşhaş

Dört halifenin özellikleri

Ebubekir Ömer iki refikin
Ol biri vezir o biri yoldaş
Osman Ali iki nedimin
Ol biri emin o biri sırdaş
Ten olsa onların hak payı
Can olsa onlar fedası ey kaş
Can verse gerek bu yola şakır
Ettiler ayağını tutanı baş
Ta kaf penasına vardı ashap
Peyrev-i bu Humulî itga oh şaş
Ümmete Hasan ile Hüseyin'i
Ol biri göz o birisi kaş

Arıza

Hocam budur kulunun arzı
Ger olsa Cenabınıza marazı

On ikide oldu emir sadır (281b)
Ol cümle ni halk etti kadir

Lakabı çar yar-i azam
Beş beyti diğer olundu munzam

On yediye etti beyit naçar
Buna da bir özge menfaat var

Resmi ki keramet oldu bana
Gerekli yine de beş tenge

Dua

Budur isteğim ki heyi afak
Tutsun seni cümle nakıs din tak

İrşadın ile tarikat abat
Lütfun ile keminele şad

Dünya var olunca şadman ol
Mensuba zamandan aman ol

Muhtacım o hacetim revan kıl
Yani benim hakkıma dua kıl

Bitiş: 1839

Bu Risalenin Evrakları Evliyaların Hikâyeleri ve Seçilen Özel İnsanların Dediklerine Göre Düzenlenmesi

Bu risale bileşenleri büyük evliyaların isimleri alanında yayınlandı. Bu kitabın kenarları ve alt üstüne bakarsanız bilginlerin unvanlarına göre düzenlenip yazılmış. Şöyle ki bu kitabın unvanı Allah'ın övgüsü ve Peygamber Efendimizin salavatı ile şeref ve incelikle yazılmış. Bunun tamamlanması ile aynı zamanda ulema ve evliyalardan da bahsedilecektir. Allah ömrümüze bereketler versin.

Yazarın Şiiri (282a)

Bu kitap övgü ve sena unvanıyla başladı
Tamamı da ulema o evliyalar destaniyle tükendi
Kabuk tanesi inciler içinde bölünmesi gibi
Gerçi inci ucuzdur ama bunların çöktü fiyatı

Arzuların en azıdır ki Emir Masum'un olaylarına son verme onurunun haberleri açmak için bir nimetti. Emir Said'in ve dergâhında yaşayan özel insanların ayrıntılarından bahsetmek saadet başlangıcı olsun. Daha büyük merhamet ve nimetlerle tamamlansın. Bu kitabın başlangıcı ve sonu Allah'ın rahmetiyle bağlı olup başlangıç ve sona ermesi onun affı içinde şamil olsun ki onun zikri için bir zaman sermayesi olsun.

Büyük Şeyhlerin Zikri: Bu eser Büyük Şeyhlerin ve bilim büyüklerinin kelimalarına yer vermiştir. Büyük âlimlerin kitaplarına bu haber dâhildir (ila ende zikru'l-sulha tenezzülü'l-rahme). Ancak bu risale bu cemaatin haberlerini açıklamıştır (Cundullah fil arz ve hizbullah fi sema). Onların durumlarını gösteren bu şerefin imkânı yok ve ret olabilir. Ama gerçeğe göre söyledikleri: Yazılan haberlerden memnunlar. Her şeyi fark etmeyen kişi zikir ile her şeyi terk etmez. Merhum Emir Masum'un çağdaşı (282b) olan ışığı tüm dünyalarda güneş gibi aydınlatılan bazı yöneticiler vardı ki yanılmazlardı. Her biri hadi ve mehdi-yi zamandırılar. Emir Masum'un zamanında bazıları ilklerde bazıları ortada ve bazıları da sonunda milleti karanlıktan ve ihmalden kurtarmak rehberliğini etmişler. Doğru yolları göstermişler. Kısa değil belki tekel haline yazmışım güneşten zerre ve denizden damla yeterlidir. Çünkü bunların çoğu vefat etmiş ve bazıları bu

yerden gitmiş ve az bir cemaati Dehbid şehrinde yaşıyorlar. Önce onların suretleri ve özelliklerinden başlıyorum.

Şerefü'l-mekân bi'l-mekin hadisinin işaretine göre Dehbid şeyhleri ve ahalisi bu onurla yaşıyorlardı.

Başlangıç Mesnevisi

Bereket istersen eğer kalkıp Dehbid'e gel
Adam gibi Firdevs berin istersen buraya gel

Dehbidî'ye baktığında görürsen höldü berini
Sanki göklerden gelip parlatmış yeryüzünü

Evlat uç baba yedi o dördtür annesi
Yetimlere devrandı Dehbidî'ye olması

Kevser gibi akarsuyu her bir sokak içinde
İyilerin ruhu revandı o aziz toprak içinde

Şahabına baksan görürsen sel sebil pınarı
Hasret içinde kalmıştır Fırat o Nil'in nehri

Türlü dağlar kayıp olmuş balık gibi suyun içinde
Allah diyen Allah gören Allah bulurdu bu yerde (283a)

Abdest aldığında temizlerdi suyu senin ruhun
Temiz şarap verirdi sabahlar ger isterse onurun

Tasavvuf evine baksan görürsün sefa yüzler
Vefasız dünyadan geçip edersen ahirete sefer

Biri Allah zikriyle meşguldür heyecan içinde
Tüm kapanmış kapılar açıldı Sufi ler zikrinde

Yeterince yüksek adı boyu yukarı her zaman
Ayağına baş koymuştu tüm padişahlar o zaman

Birisi var ki memur olmuştu göklerden
Tavafına gelirler Zavar o Gerd o Benyan'den

Koltuğu gösterir tahtın kiralını
Her tarafa yaymış kandil keyvani

Vasfında cennet tahtı gelmiş dile
Açıklıkla o konuşmayı söyleyin yerine

Boşuna vurma bağlı kapının arkasından
Önce lazımdı halkasına o içine bakman

Ne halka var ibret gözlerle baksan
Orada gözün kara o beyazını görürsün

Halk içinde aydınlan zamir yaşların
İlim avcısı olan adamları o insanların

Herkes boğulmuş tanık deniz dalgasına
Yüzücü yüzmüş vücudunun takva ırmağına

Şahbaz gibi göz yummuş o dünyadan getirmiş
Yüreğine pinhan her türlü ilimler öğrenmiş

Himmetle ger baksalar her tarafa
Kara toprağı değiştirirler zer altına

Geç o yerden bak hankahlar yoluna
Görürsün açıkça cennetleri tüm önüne

Ne cennet ki baksan içine tüm Allah'ın dostları
Gökler görmek arzusundadır tutya toprakları

Birine baksan gökler manzarası yanında
Ondan gelmiş biri ismi mezar yeryüzüne

Mezarı ki göklerin tahtı olmuş o zaman
Melekler o insanlar sıra içinde revan

Biri mezar ne mezarı Firdevs-i paktı
Tavafına gökler yürür ama toprakta

Kokusu mis gibi toprak onlara ait olan mezar
Cihan bulanmış kokuya nedenidir rüzgâr

Baksan eğer evliyalar mezarlığına
Mezarlar düzelmiş mermer taşına

Firdevs gibidir o melekler mekânı
Tahtın ışığıyla görürsen Allah arşını

Mezarlığın üstüne yazısı olan levhası
Kutsanmış Cebrail-i emin kanatı gibi

Bir yana mumlar o bir yana güneş ışığı
Mezarına baktığında görülür Tur dağı

Deme bana bu destanlar hepsi boşuna
Musa yatmış rahatlıkla bu Tur dağına

Yeryüzünde iki Musa etmiş rehberlik
Biri Şam'da o biri Musa'yı Dehbidilik

Bundan küvet buldu Ahmet dini
O biri Kıpti'lerin boynunu indirdi

O biri ışığıyla parlatmış Tur dağı
Bu biri parlatmış Dehbid şehrini

Misafir olurlar kapısına türlü bilginler
Çıplak kafa insanlar dağılık saçlılar

Kapısına onurla işaret edip bakarlar
Bakıp geçmeyen bakışından kavımlar

Bu revzeye kim ki yapmış olsa bekçilik
Yüzüne açılmış kapılar o olmuş cennetlik

Kapısının gedası iki cihan sahibidir (284a)
Karınca olsa da cihan Süleyman'ıdır

İyi eğer baksan mezarın duvarlarına
Dünya güzelliğini görürsen makamına

Sonunda sultan olursan onun kapısından
Canan dağına varırsan onun yolunda olsan

Allah'ı istersen büyük mahdumdan iste
İyilik ışığını bu dünya güneşinden iste

Evlat o torunlarının büyüklüğüne baksan eğer
Rehberlikleri babaların rehberliğinin aynısıdır

O kutbu dinin torunları o yakınları
Bir devredir yer devresi gibi yolları

Sonsuza kadar devam etsin rehberlik ışığı
Işıklarından parlasın yalan dünya karanlığı

Hepsi ehli peygamber hanedanından
Ali evlatlarıdır o ışıklarıdır Fatima'dan

Humulî gel bunların ziyaretini kabul et
Mübarektir ehli resul sanası makbul et

Veda et bugün Dehbid o ehli Dehbid'den
Çöllerden geçerek gel söyle Semerkand'dan

Firdevs'e git o caddelere gez o et devam
Ki bu revze onun revizesidir darı selam

Öyle bir şekilde düzelmiş çevresine güller
Her tarafa çiçekler açmış türlü ağaçlar

Doğru yoldur o yerde yaşayıp arayanlara
Olur, başları Huldu Naim cennetin altına

Yolu doğru olur gerçi kaza kalemine yazılmış
Evet, böyledir herkes ki Allah yoluna çıkmış

Herkes ki bu caddeye dikkatle yürürse eğer
Gökler ayağının altına düz olur o da gezer

Ahret gününde rahat eğer olsa kimse
Bil ki dünyada yapmış iyilikleri olsa

Görünüü eğer deliler gibi olsa da
İlme yetişmiş o gerçi uzak olsa da

Koltuğunda taş o lafları dudaklar arasında
Kendisine çekmiş herkes yaşarlar devrinde

Yanlış dedim, Kevser nehrinden gelen bir nehirdi
Susuz insanlar dudaklarına o kuru zemine denizdi

Gidiyor her tarafa hayat suyu gibi akar
Can alır ondan tüm hayvanlar o bitkiler

Bu su Kevser suyu gibi güçlü olmasıdır
Semerkand şehrini Firdevs gibi yapmasıdır

Semerkand'la ol ki ihtiram etsinler sana
Adam ol ki yer al Allah'ın Firdevs cennetine

Zaman geçmesi ile yeryüzüne hürmet bul
İyi isimli padişah Hazreti Süleyman gibi ol

Ehli Ahmet'in çiçeği emir Said'in baharı
Emir Haydar çiçekliğinden bir tane dalı

Güneşten güçlüdür onun parlamış ışığı
Cihan rahat etmiş adalet gölgesi altına

İyi yürekler onun güzel yüreğinden almış bilgiler
Onun ışığından kazanmışlar Allah rızası tüm kullar

Ya Allah sen o Allah kullarının hakkında
İki cihan bahçesini doldur bereketinle

İnsanlar o melekler mekânıdır bu yer
Semerkand toprağı o Buhara gökleridir

Adaletinden Buhara olmuş harem sera
Vücudundan olmuş Semerkand bağ-i ara

Tek Buhara o Semerkand şehirlerini
Belki tüm el altındaki başka şehirleri

Güneş gibi parlatmış her tarafını
Kazanmış tüm milletin kalplerini

Devam etsin böyle kıyam-i kıyamete kadar
Bu padişahın hükmü sürsün sona kadar

Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî Hoca'nın Özelliklerinin Beyanı

İrşat dairesinin merkezi, din âlimlerinin toplanma mekânı; halkın evi, öğrencilerin öğrenme sebebi, Ehli Resul neslinden ve Hazreti Ali zürriyetinden olması, Hazreti Muhammed'in sülalesi, evliyaların sonu, âlimlerin ilki ve vücudu, kerametın ışığı zuhur etti (285b). Seyyid Musa Han Dehbidî Allah'ın kulu ve Allah ona ihsan etmiş. Kıyamete kadar öyle kalacak kişi kutbu âlemin evladı bu gavsulekrem Mevlana Kasañ Dehbidî ki Mahdum Azam diye meşhurdu. Allah'ın iradesi ile Hindistan ülkesine yerleşip o ülkede yaşayanlara dini bilgilerde yardım ederdi. Çoğu zamanını Sarf ve Nahiv, mantık, kelam, hadis, fıkıh, tefsir; aklî ve naklî ilimler öğrenmek için büyük Hocalarla vakit geçirmişti. O yerin büyükleri ve küçükleri ile muhabbet ederek yaşamıştı. Orada yaşayan insanlar tüm meclislerde ona ihtiram ederek kendilerini Hazreti kutbu'l-aktab ve şeyhü'l-meşayih, gavsu'l-zahit Şeyh Miyan (286a) Muhammed Abid ellerine teslim ederek az bir zaman içinde o kişinin iyi bir öğrenciliğine kabul olmuştu. Sonra o büyük Hocasının yanından ayrılarak birkaç zaman o topraklarda insanlara doğru yolu göstermek için vaktini geçirmiştir. Sonra o pir-i mülk nezir irşat halkullah yanından izin alarak biraz zaman içinde meşhur olmuştu. Bunun meşhurluğu ve iyi bir rehber olduğu (286b) tüm Arap ve Acem âlimlerinin kulaklarına ulaşmıştı.

Has ve avamın içinde yer alıp herkes onunla birlikte olmayı kendine büyük bir onur biliyordu. Halk daima onun hizmetinde gün geçirdiler. Günlerden bir gün dersini bitirip yatsı namazını kıldıktan sonra hayal dünyasına, büyük babası kutbu'l-âlem Hazreti Mahdum Azam'ı rüyalarında gördüler. O kişi bu oğluna demiş: Ey oğlum! Dehbid'in kanalları çamurla dolmuş ve kimse de o kanalları temizlemiyor. Bu kanalları temizle ve o yerde yaşayan tüm insanların çiftliklerine su ver. O yeri yemyeşil hale getir diyerek ona işaret vermiş. Onun gördüğü bu rüya Dehbid'e gidip o yerde yaşayan insanları doğru yola hidayet etmesini ve öğrendiği bilgilerinin o yerde yaşadığı insanlara öğretmesi gerekliliğinin işaretiymiş. Bu müjdeli haber onun bu yerden çıkıp Mâverâünnehr bölgesine gitmesini istemiş. Çünkü Allah'ın iradesi böyleymiş ki dudakları korumuş. Mâverâünnehr ve Türkistan'ın (287a) bilgin suyu ile sulanması lazımmış. Allah iradesi ile bu kavmin kuru kanallarını bilgi suyu ile dolmasını istemiş. Böylece bu kişinin yüreğine büyük bir hareket yerleşmiş. Bu hareket sebebiyle Hindistan'da öğrendiği bilgilerini Türkistan ehline öğretme zamanı gelmiş diyerek sefer etmeye hazırlanmış. Bu vaktadan sonra onun kafasına sefer tutkusu yerleşmiş. Atalarının mezarını ziyaret edip Hocalarından izin alarak şeyhler ve büyüklerle vedalaşarak kendi öğrencileri ve yanındaki akrabaları ile beraber Hindistan'ı terk edip Semerkand ve Dehbid şehrine gelmiş. Bu Firdevs gibi şehrin evliyalı, âlimleri ve büyükleri ziyaret edip sonra büyük babalarının mezarlarına giderek tüm o yerdeki ölümlere İsa nefesi ve Musa yed-i beyza (287b) gibi dualar etmiş. Sonra şeyhlerden ibaret olan bir cemaatle ki İslam dininin bir bölümü olarak gerçek din yolunu kaybetmişti ve karanlık içinde yaşamaya başlamışlardı. Bu esas zaman içinde Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî onları bu karanlıktan çıkarmak için onlarla mücadeleye girdi. Onlardan batıl yolundan dönmelerini isteyip hak yolunu seçmelerini istedi. Sonunda hak ile batılı bu Ayet-i Kerime ile açıkladı. Ayet-i Kerime (ve ilan et hak geldi batıl yok oldu. Batıl zaten yok olmaya mahkûmdur, 17: 81). Bu açıklamadan sonra doğru yolu kaybeden ne kadar insan varsa hepsi el ele vererek muhalefet etmeden Kutbu'l-aktab hazretlerinin şerefine müşerref oldular. Muhammed Rahim Han döneminin sonlarından ve Emir Masum döneminin başlangıcına kadar irşad-ı din bu adamın rehberliğindeydi (288a). Hidayet ışığını parlatmıştı ki mahsussan Dehbid onun elinin altında Gülzar-ı ümit ve bostan-ı harem olmuştu. Hindistan köylerinden Türkistan köylerine kadar bu kişinin dediklerini yerine getirip onun hizmetinde ve onunla birlikte

doğru yola çıktılar. Onun zamanında Dehbid’de toplanan öğrenciler öyle bir noktaya geldiler ki sayıları binleri aştı. Çok kalabalık hale gelmişlerdi. Az teveccüh ve onların zekâsı ile doğru yolu kazanmışlardı. Nakşibendi tarikatı sessizlikten çıktı. Yükseliş dönemini kazandı. Tarikat Andiras şehrinden Mâverâünnehr şehirlerine kadar iyi bir halde güçlenmişti. Orada yaşayan ve görüşleri bir olan Dehbid hankahında yaşayan tüm insanlar elbette fazlasıyla bu kişinin sohbetlerinden faydalandılar. Çünkü bizzat şeyhin teveccühü onlardaydı (288b). Ayrıca oradaki tüm insanlar bunu anlamıştılar, kim ki evliyalara kerametine inanır bu kabul edilebilir. Bir sözdür ki manası herkese malumdur. Tuhaf da değildir. O kişinin müritlerinin çoğu keşif eden ve iyi bilgili evliyalardan oluşurdu (289a). Dehbid şehrine kimse o kişiden izinsiz hatta bir ağız ekmek ve onun işareti olmadan bir gömlek satın almıyorlardı. Takva, şeriat ve tarikat yolundan bir dakika bile kendilerini uzak tutmuyorlardı. Silsileyi Tarikat-ı Nakşibendiye (289b) talimatlarını ve kurallarını İmam Rabbani ki ikinci bin yılın Müceddidi’nden alıyorlardı. Buna göre böyle biri Mâverâünnehr bölgesinin öncesine ve sonrasına gelmemiş diyebiliriz. Hâlbuki bu kişinin müritlerini Allah’tan başka bir kişi de bilmiyordu. Onun öğrencilerinden bazıları irşat derecesine, bazıları kutup ve bazıları gavs derecesine yol bulmuşlardı. Sayıları yüzden fazla olduğu söylenir. Onlardan her biri ayrı İslam şehirlerine memur olup bu kişinin yanından izin alarak oralara irşada gitmişti. Her biri ehli âlemin kalp aynaları olarak insanlara hak yolunu göstermek için vakitlerini geçirmişler. Bunlardan bazılarının ismi bu kitapta yazılıp sizlere iyi bir şekilde anlatılır (290a). Kapalı kalmaması için onları Allah insanlara yol göstermeleri için seçmiş ve onlara ilklerin ve sonların, evliyaların ve âlimlerin kerametine sahip etmişti. Bilimli tüm meclislerde kimse onların önüne delil getiremezdi. Herkes bunlara teslim olmuştu. Aynı zamanda bunların hepsi Kutbu’l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî’nin itaatkârı ve hizmetkârları idiler. Bu kişi tasavvufun açıklaması için araştırmış ve araştırmalardan sonra birkaç risale yazmış. Bundan başka hakikate yakın olan kimse böyle bir şey yazmamıştı. Onun yazdığı risalelerinden biri *Zubdetu’l-Hakayik* risalesidir (290a). Elbette başka risaleleri de var ama bu risalenin ismini buraya yazmam yeterlidir. Bu adamın maneviyatı ve bilim sahipliğini hâkimler, bilginler, büyükler ve küçükler biliyorlardı. Herkes onun itaat ve emrine hazırды. Tüm âlimler ve emirler onun kapısında hizmetçi olmakla övünüyorlardı. Yürüyemeyenler kereminden ayağa kalkar, hastalar ise ondan şifa bulurlardı. Sofrası her zaman Halil gibi halka açıktı. Herkes pervane gibi

onun çevresinde dolaşırdı. Aynı halde eğer tüm kerametlerini yazmak istersem ayrı bir kitap olur. Bu sebepten tüm kerametleri içinden bir tanesini misal olarak buraya yazıyorum. Bu yerde diğer şeyhlerden bahsetmek lazımdır. Onlardan biri Molla Nevruz Baki'dir ki o yaşlı bir adamdı. Ömrünün çoğunu Dehbid hankahlarında geçirmişti. Büyük camilerde müezzinlik yapıp iyi ve yüksek sesi ile insanları camilere ve hankahlara çağırırdı. Günlerden bir gün Sufiler kerametini bana şöyle anlattı. Bir gece Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî'yi gördüm ki gözleri seher yıldızı gibi olduğu halde oturuyordu. Ben sabah namazı için hankahda olan havuzun yanına gidip abdest almak istiyordum ki o yerde Kutbu'l-aktab hazretlerinin sohbetine katılanlardan birini gördüm ki havuzun yanında duruyordu. O adam bana dedi: Ey filan bu gün öğlen namazına kadar bu havuzun suyuyla abdest alma dediler. Aynı şekilde diğerlerine de söyle ki kullanmasınlar. O suyu kullananlara karşı gel diyerek kendisi o yerden gitti (291b). Ben de o gün öğlen namazına kadar oraya gelen herkesin havuz suyundan abdest almasına mani oldum. Çünkü kesinlikle biliyordum bu dedikleri Hazreti Kutbu'l-aktab'ın dedikleridir. Öğlen namazının farz vakti gelmişti. Farz namazını bitirip zikir devresi ve duadan sonra herkes o kişi ile camiden dışarıya çıkıp havuzun yanına vardılar. O yerde biraz durdular ve sonra Hazreti Musa gibi elindeki sopayla işaret etti. O yerdeki tüm hazır insanlar havuzun suyunu boşaltılar. Havuz boşalır boşalmaz gördüler ki bir köpeğin cesedi havuzun ortasında duruyor. Bu hali görür görmez o yerdeki bütün insanlar o kişinin kerametini görerek sesleri göklere (297a) kadar gitti. Herkes o kişinin ayağına yapışarak kendilerini onun hizmetçisi olarak kabullendiler. Sonra havuzun içindeki her şeyi boşalttılar. Havuz kuruyana kadar birkaç gün öyle bıraktılar. Ondan sonra pınar suyuyla geri doldurdular. Çok fazla incelemeden sonra malum oldu ki Kutbu'l-aktab hazretlerinin bu işten amacı helal ve haramı anlayıp anlamadığımızı göstermesiymiş. Bu ilimleri ile müritlerini haramdan uzaklaştırdı. Hakikat budur ki Allah dostuna esrar ilmini vermişti (292b). Herkes ki o kişinin işlerine şüphe etseydi Allah'ın kahr ve gazabına müptela olurdu. Şüphe edenlere bile ibret olmuştu. Sonra her zaman o kişinin itaatine ve Allah'ın dediklerine baş koyup teslim oldular. Hakikat kelamı herkese belli oldu ki Allah şöyle demiş. Ayet-i Kerime (hâlbuki hile hilekârların başına geçer şimdi onlar Allah'ın önceki kavimlere yaptığı gibi kendilerine de yapmasını mı bekliyorlar, 35: 43).

Nazm

Eğer Allah isterse yırtar herkesin perdesi
Evliyalara verilen hakaret olur bahanesi

Aslanlar o Allah'ın seçtiği insanlarla uğraşma
Meleklerle o evliyalara kötülükle uzlaşma

Kutbu'l-aktab Hazreti Seyyid Musa Han Dehbidî'nin kerametlerinden kısa bir şekilde bu kadar yazdım. Büyüklerin dediklerine göre diyorlar ki denizden damla yeter, eğer birinin zekâsı yeterli olsa bu kadarı yeter. Yani harmandan numune bir tanesi yeterlidir. Kapalı kalmasın ki Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî şeyhü'l-meşayih Miyan Muhammed Abid'in müridiydi. Aynı halde şeyhü'l-meşayih de Hazreti Şeyh Abdulahad seccade-nişin Hazreti Miyan Muhammed Said Emin'in kardeşi veli kayyum (293a) Miyan Muhammed Masum'un Mahbup Samadanî müceddid-i elf-i sani İmam Rabbani Miyan Şeyh Ahmad Hindi Guceratî'nin oğlunun müridiydi. Hazreti İştân Kutbu'l-aktab müritleri iki tarikata bölüp onlara ayrı ayrı eğitim verirdi. Böylece herkesin zekâvetine göre davranıyordu. Çünkü bir hastanın ne zaman hastalıktan kurtulabileceğini biliyordu. Onun kurtulması için o hastayı uygun bir halde tedavi edip gerekli ilaçları vererek o hastalıktan kurtarırdı. Bu kişi de insanların yeterli kafasına göre iki tarikata bölüp eğitimine katlanırdı. O kişinin evlatları içinde kıyamete kadar böyle bir eğitim devam edecektir.

Beyit

Açık o devam etsin her zaman bu dergâh
Kelime tayibe hakkı için yani la ilaha illallah

Zaman geçerek bu kişinin ömrü de tükenmişti. Allah'ın yazdığı takdir ile günlerden bir gün 1781 yılında vefat etti. Dehbid şehrinde toprağa verildi. Babalarına kavuşmuş ve onun mezarı bu topraklara onur verip kıyamete kadar Allah'ın rahmetinde kalmıştır. Ayet-i Kerime (gerçekten şerefli bir yerde ve sınırsız iktidar sahibi hükümdarın huzurundadırlar, 54: 55). O kişinin mezarı müritleri için bir büyük makam işaretidir. Sizde ziyaret edin ve kutsayın, o kişinin tarihi visalini bu hakir Ebul Fuzuli el-mulakkab

be Telhisu'1 Humulî ki o kişinin ölümünden bu güne kadar yaklaşık elli sekiz yıl olmuştu bir parça şiir ile onun ölüm tarihini anlatıyor.

Şiir

Revan oldu gerçek bu dünya vadisinden
İnsanlar için rehber o dağlar gibi güçlüydü
Çiçek gibi her şah o geda başına taçtı dayıma
Hasret bu zamaneye herkesin başından kaldırdı
Oldu pinhan cümle milletin göz ışığı o zaman
Her olayın çözerken gözler önünden bir ana gitti
Onun varlığı herkesin canına rahat bir öyküydü
Ona gelen ecel tüm düzenleri fırtına gibi daldı
Ölümün lezzetli şarabını içti meyhaneci elinden
Mateme kalıp cümle insan zehir şarabına bulandı
Saadet koşu oturdu yüksek ağacın bir dalında
İnsanların rahat yaşamı çok kötü bir hala yenildi
Güneş ışığı gibi çıktı topraktan arş kürsüsünde
Cümle evlerden sesler gökyüzünü kadar çıktı
Gerçi nihan oldu bir temiz kalp iyiler içinden
Onun gidişi başakların dönüşü Allah namazı oldu
Ey Humulî! Halifeler o şahin hizmetkârıdır
Altın dilencisi isen toprak olman lazımdı
Gerçi Darı o Pahlavı nazmına beraber değildi
Yeter bu bir gazal Türk oğlundan herkese nişandı

Mersiye Gazali

Süleyman tahtı ki rehberlik tahtıydı nerededir
Yerden göklere kadar rüzgâr gibi revan hükmüydü
Yeşildi onun elinin bulutundan Dehbid çiftlikleri
Bu gülşen ağaçları rüzgâr esmesinden can alırdı
Toplama yeri ipe bağlanmış çadırdan ibaret
Konuşma hankahsı yapılmış orta sütunlu mekândı

Özel mülkiyetlerin ele almak cazibesi ondaydı
Tespîh taneleri gibi herkes onun yanındaydı
El altından alırdı evliyalar hizmetçilik dersini
Kapısında olan köleler cümle milletin sahibiydi
O zamanın Hoca Ehrari o bu zaman melik dinarı
Her halde de olsalardı bunu hizmetkârlarıydı
Yüzü güller yaprak gibi gözleri sulanma nedeniydi
Kameti nehir kenarında çıkmış ağaçlar gibiydi (294b)
Hak bilme nedeni aynı-ul yakın gözleriydi
Yüreklerde yer alması mükemmel bir haldeydi
Nefesinden gelen dua kalplara hayat verirdi
Çünkü Mesih gibi doğuşundan böyleydi
Tur dağının üstüne olsun her zaman onun ışığı
Musa ruhu gibi hayatta olan Hızır onun ustasıydı
Kazdı elleri ile Humulî yükseklik methiye dağı
Açıklıkla teslim olma nedeni Ferhat baltasıydı

Hazreti Musa Han ve Nakşibendiye Tarikatı Halifelerinin Beyanı

Kapalı kalmasın ki Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî'nin halifeleri irşat yolunda herkesten ileri ve üstündüler. Sayıları da çoktu ki onların irşat ışığı âlemi parlatmıştı. Hidayetleri cihanı gülzar etmişti. Her biri kendi zamanının birincisi ve kendi vekillerinin aslanıydı. Onların meşhur olanları yüzden fazlaydı. Hindistan, Türkistan ve başka bölgelerde müritleri ve öğrencileri vardı. Hepsi Nakşibendiye tarikatının talimatlarını alıp bu tarikatın irşat ve eğitimi ile meşguldüler. Bu toplamdan misal olarak birkaç tane büyüklerinden tanımamız için buraya yazıp anlatırım (295a). Bunların marifetleri Mâverâünnehr bölgesinde göklere kadar gitmişti. Vallahu alem.

Birinci Halifenin Zikri

Zubde-i Ebrar büyük ve küçüğün kabulü olan kutb-ı zaman Halife Hudayar ki tarikat yolunda mükemmeldi. Kapalı kapıları anlayan bir kişiydi. Tüm halifeler onun büyüklüğünü anlamışlardı. İşlerinin hayranı olmuşlardı. O kişinin kerametinden ve işlerinden çok söz ediyorlar ki kerametlerine göre Hazreti Kutbu'l-aktab Seyyid Musa

Han Hoca Dehbidî'den sonra ikinci kişi sayılır. Birkaç zamandan sonra Hocası Hazreti Kutbu'l-aktab Musa Han'ın yanında terbiye aldıktan sonra Hocasının izni ile Dehbid hankahında kendisi müritlere eğitim vermek için meşgul olmuştu. Başka halifeler onunla bir yerde oturmayı kendilerine iftihar addediyorlardı. Ama çok devam etmeden bu yılda ...⁷⁰ vefat etti. O kişinin en büyük kerameti hak için her halde olsa da müritlerine nasihatler ediyordu. Bu özelliği sebep olmuştu. Herkes büyük ve küçük zalim ve mazlum onun kapısına baş koymuşlardı. Büyükler şöyle diyorlar ki Emir Masum'un Allah'ın bu velisi ile araları biraz bozukmuş. Bu yüzden bu halife birkaç zaman bazı zalim hâkimlerle iş birliği yapmış. O hâkimler Şehrisebz hâkimi Bek Nazar Bey, Ura-Tepe hâkimi Hudayar Bey, Fergana hâkimi Irdana Han ve diğerlerinden ibarettir. Bu hâkimler o kişiyi kendilerine ganimet bilerek o kişiye hürmet ederek tüm fetih olaylarını o kişinin gözünün önünden geçirirdiler. Her zaman onun hizmetine hazır dılar. Ayet-i Kerime (iyiliğin karşılığı iyilikten başka ne olabilir, 55: 60). Halife de onları kendisine yakın tutmak için onlara iyi davranıyordu. Hâlbuki halife herkesle öyleydi. Ama onlara iyi davranma sebebi de milletin refahı içindi ve zaman da öyle gerektirirdi. Kimseye kapalı değildi; hikmet ve keramet budur ki Allah insanlara peygamberlerini insanlardan ve meleklerle meleklerden seçmiş. Bunu herkes iyi biliyor. Ayet-i Kerime (biz her peygamberi onlara apaçık anlatabilmesi için kendi kavminin diliyle gönderdik, 14: 4). Ayet-i Kerime (ona yumuşak söz söyleyin, 20: 44).

Hikâye

Molla Bay Nazar ki zengin, bilgin bir adam ve benim kayınpederimin babası ve aynı halde bir sadık insandı. O bir gün bana şöyle dedi: Günlerden bir gün Emir Masum Dehbid hankahına geldi. O zaman ben de o yerde iyi insanların hizmetindeydim. O gün Emir Masum hankaha girdi ve caminin bir köşesinde namaz kıldı. Aynı zamanda halife de o yerdedi. Emir namazını bitirdikten sonra birbirlerine selam verdiler. Orada bulunan başka büyüklerle beraber o camide mezarı olan evliyalar hakkında dualar ettiler. Sonra Emir halifeye bakarak dedi: Bozguncular ve müfsitler hakkında dua ediyorsunuz, hâlbuki bizim yanımızdasınız ama bize dua etmiyorsunuz. Halife dedi: Ya Emir! Biz her gün sizin için dua ederiz: Emir dedi: Yalan iyi bir şey değil, özellikle sizler gibi salih insanlar için! Emir şöyle devam etti, bir insanın her gün bir başkası için

---

⁷⁰ Bu boşluk vefat tarihi için bırakılmıştır.

bir kez dua etmesi makbul değildir. Halife emirin bu sözüne karşı dedi: Biz her gün beş kez belki fazla dua ederiz diye bu duaya işaret etti (Allahumma agfirli lil mümin vel müminat) ila sonuna kadar okudu. Sonra dedi: Biz emirin bu dua içindekilerinden biri olduğunu biliyoruz. Emir Masum bunu duyduktan sonra sesini çıkarmadan tevazu (297a) ederek bir birbirlerinden ayrıldılar. Bu konuşmadan sonra kayınpederim ki bu hikâyenin şahidiydi. Dedi: Halife Hudayar'dan gerekli dersleri aldığımdan birkaç zaman sonra Şeyhülislam büyük Mevlevi Ataullah Hoca ki Buhara'nın büyük Hocalarından biriydi Halife Sıddık'ın zamanında Dehbid şehrine gelmişti. O günlerden bir gün hankaha gelip Halife Hudayar'ın halini sordu. O yerde hazır olan kişiler o aziz insan Kayumova t etti diyerek cevap verdiler. Hazreti Hocam dedi: Allah hayrını versin! Kendini emin ve bizleri mutmain etmiş. Çok iyi olmuş o çok güçlü bir adamdı. Bir zamanlar bana bir yumruk atmıştı ki bu güne kadar ağrısını hissediyorum. Bu dediklerinden sonra dedi: O kişi zaferin tezahürü ve bir iyi yardımcıydı. Onun sözleri âlemi titretiyordu. Bir kez Emir Masum isyancıları bastırmak için ordusuyla Keş vilayeti üstüne yürüyüp o şehri kuşatmıştı Buhara leşkeri muhalifler leşkerinden kuvvetli ve çoktu. O esnada merhum halife o şehrin kalesinde Şehrisebz hâkimi Bek Nazar Bey Keneges'in misafiriydi. Emir Masum bu haberi duyduktan sonra Sufilerden biri, ki ticaret için gelmişti, bulup o kişiden halifeye haber gönderdi. O haberde şöyle demişti. Halifenin bu esas zamanda müfsitlerin şehrine gelmesi ne lazımdı, hatta yasaktır! Zira müfsitlerle beraber olanlar da müfsitlerden biridir. Bu hikâyeyi söyleyen kişi izafe ederek dedi: O haberi getiren Sufinin sözü bittikten sonra halife kahredip yüksek sesle şöyle çağırdı: Ey Bek Nazar! Bin atına! Hâkim de bu sözü duyduktan sonra orada hazır leşkeriyle acele ederek atlara bindiler ve savaş meydanına gidip savaşa başladılar. Aynı zamanda ben babamla emirin leşkeri içinde hazırız. Yakından savaşa bakıyordum. Şöyle hissedildi ki büyük bir leşker bizim leşkerimiz tarafına geliyor ve az kalmıştı ki bizim çadırlarımız ataşle yeksan olacaktı. Bu olaydan korktum ve başımı kaldırarak baktım ki bizim leşkerimiz perişan hale gelmiş ve savaş meydanından kaçıyorlar. Hatta korkudan atlarına çıplak binmişler. Bizim çadırlarımız içindeki tüm malzemeleri ile yerinde kaldı hatta örtümüzü başımıza ve giyimlerimizi üstümüze almaya bile fırsatımız kalmadı. Üst başımız açık her tarafa kaçıyoruz. O alanda her şeyi bırakıp sadece canımızı kurtardık. Büyük bir kaybımız oldu. Olayın sonuna kadar zafer onlarlaydı, biz çaresizlikle barışa baş koyup o beladan kurtulduk.

Tüm bu olay merhum halifenin varlığı yüzündendi. Bizim leşkerimize o zaman kimse bunu bilmiyordu ki bu olayların tümünün arkasında halifenin rızası vardı.

Yazarın Şiiri

Evet, küvetli bir adam küvetli birini bilir ki nedir

Dağ kazıcının el küvetini balta bilir ki nedir

Keyifli bir yüreğin keyfini temiz bir yürek bilir

Periler nazını karşılarındaki ayına bilir ki nedir

Bu hikâyeden sonra Şeyhülislam o merhum hakkında dua ve salavatlar okuyup o yerdeki tüm insanlar için Allah dergâhında istiğfarlar diledi. Meclisi böyle sona erdirdi rahimallah-u rahmete vasiha.

İkinci Halifenin Zikri

Zihinsel ve fiziksel olarak mükemmel, araştırma konusunda deniz gibi sonsuz gavsulazam Hazreti Halife Sıddık Musa Han Dehbidî'nin öğrencilerinden biriydi. Gençliğinin başlarından yaşlı hale geldiği zamana kadar o kişinin yar ve dostuydu. Hindistan ülkesinden Türkistan'a kadar o kişi ile beraber ve gölgesi gibi o kişinin yanından ayrılmadı. Onunla birlikte Mâverâünnehr bölgesine kadar gelmişti. O bir halife için ne gerektiğini o kişinin elinin altında eğitim alarak istediği makama gelmişti. Sonra irşat yoluna çıkmak için Musa Han Dehbidî'nin izniyle insanlara yardımcı ve yol gösterici olmuştu. Onun yaşadığı zaman içinde yaşayan tüm halifelerden onunla eşit olan yokmuş. İzin verilen rehberliğe rağmen Hocasının yaşadığı zamana kadar irşat işine başlamadı. Ama sonra başka halifeler ve büyüklerin ittifakıyla irşat makamına geçip Dehbid hankahına sahip çıktı. Musevi tarikatını ihya etti. Bu tarikatı insanlar arasında yaydı. İnsanlar Mâverâünnehr'e Fergana, Kaşgar ve Deşt-i Kıpçak şehirlerinden gruplar halinde o kişinin dergâhına geliyorlardı. Herkes kendi niyetine göre o kişiden ilham alıyordu. Onun yanına gelip ve yerleşen âlimlerin sayısı o kadar çökmüştü ki saymakla bitmez. Onun hankahıda gelenler arasında mesela Şeyhülislam Azam, âlimlerin Hocası Mevlevi Ataullah Hoca Buharî, Mevlevi Muhakkik Şeyhülislam Fergana (300a), İşan Zakir Hoca Marginani, Şeyhülislam Müdekkik Mahdumkul Mevlevi Mir Abdulhay Hoca Semerkandî ve diğerlerinden ibarettir. Bu

âlimlerden her biri İslam dini ve şerait-i İslam'ın ışığı ve tarikatın gökyüzüydüler. Her gün zikir halkasını bitirdikten sonra *Beyzavi Tefsiri*, *Muşkat-i Şerif* ve başka kitapların derslerini öğrencilere ve tüm o yerdeki Sufilere öğretiyordu. O kişinin konuşma tarzı çok iyi ve tesirliydi, o kişiye bakınca yüzlerine kerametın gösterisi görülüyordu (300b). Salavatları bitirdikten sonra Kuran-ı Kerim hafızlarını Kuran-ı Kerim tilavet etmeye davet ediyordu. Meclislerde daima din adamları ile sohbet diyordu. Bir gün büyüklerden biri o kişiye söyledi: Bizim şeyhlerimiz arasında ders tartışması ve kitap okuması yoktu ama siz bunu yeniden ihya ettiniz ve bizim tarikatımız yenilenmiş bir hale geldi. Halife Sıddık o adama karşı şöyle söze başladı: Bu tarikat için sırrımız çoktu ama geçmişte göstermemiz için zamanı değildi. Şimdi bu sırları konuşma zamanı gelmişti. Halife sözüne bir hikâyeyle şöyle devam etti: Hindistan bölgesinde mükemmel bir aziz kişi vardı ki Allah o kişiye öyle bir kuvvet vermişti ki her kim ki o kişiden bir şey isteseydi o kişi de Allah dergâhından isteyip o kişinin muradına yetiştiriyordu. O kişi ile peygamberimiz arasında bir bağlılık vardı (301a). Günlerden bir gün o kişiden rica ederek şefaath ve beni öğrencilerinden biri kabul etmelerini istedim. O kişi benim dediklerimi kabul etti. Birkaç gün sonra peygamberimiz rüyama girdi. Bana senin öğrenci kabul etmemi istedi dedi (301b). Gördüğü rüyada peygamberimiz ona benim bilgisiz olduğumu ve eğer bilgim olsaydı mükemmel ve salih bir insan olacağımı söylemiş. Bu dediklerinden sonra Allah'a secde ederek yüzümü topraklara sürdüm. Gerçekten de öyleydi. Çünkü ben din bilgilerini çok az bilirdim ama o günden sonra her zaman âlimlerin ve şeyhlerin yanından yürüyerek onların dediklerini duyup dediklerini iyi bir şekilde öğreniyordum. Bu hali gören tek ben değilim, belki şeyhlerin çoğu böyle bir yoldan geçmişlerdir (302a). Nakşibendiye tarikatının âlimlerinin ve müritlerinin çoğu Hazreti Mahdum-ı Azam'ın eli altında öğrencilik yapmışlar. Eğer Sufiler kitabını okursanız o kitaba Hazreti Mahdum-ı Azam'ın ne olup olmadığını bilirsiniz. Ümidim budur ki bu kitabı okuyan insanlar bana azarlama diliyle konuşmazlar. Çünkü bu cevap o kişinin yardımcısı olan benim kayın pederimden sadır olmuştu. Bu adam mükemmel olmak için her zaman o kişinin yanındaymış. Mükemmel biri olmuştu. Vallahi alem. Keramet ve alışkanlık o keramet sahibinde çok görülmüş. Elbette keramet göstermek veli olmak değildi. Onun için (302b) az yazıp az konuşmamız icap eder, çünkü vakit azdır.

Hikâye

O zamanlar ki ben medrese tatil olduğu için Semerkand şehrine “Haşiye Kutbiye” kitabını Hocamın yanında okuyordum yaşım yirmiye varmıştı. Hocam benden derslerimi bitirir bitirmez tarikat adamlarının yanına gidip derslerimin geri kalanını onlardan öğrenmemi istedi. Hocamın bu isteği üzerine Semerkand şehrinin terk edip Dehbid şehrine ait olan köylerden birine ve sonunda Dehbid evliyelerinin yanına yerleştim. Oraya gittiğimde ilk kez karşılaştığım insan çok iyi bir insandı (303a). O halifenin mahsus adamlarından biriydi. İsmi Kelan Hoca Badahşî’ydi. O kişi benimle konuştuktan sonra bana sen bekle ben geliyorum dedi: ben de o gelene kadar bir saat bekledim. O geldikten sonra beni kendisi ile beraber camiye götürdü. Camiye götürdükten sonra benim elimi o Allah dostu olan halifeye teslim etti. Ben şevkle o kişinin ayaklarına kapandım. Halife de beni öğrencisi olarak kabul etti. Sonra beni karşısına alarak Nakşibendiye tarikatını tarif etti. Ben de bu tarikatı can ve dilim ile kabul ettim. Bundan sonra beni Kelan Hocaya teslim ettiler. Üç gün o kişinin evinde kaldım. Ama sabah ve akşam o kişiyle beraber halifenin meclisine girerdim. Dördüncü gün gezmek için dışarıya çıktım ve bir tepenin üstüne çıkıp etrafa bakıyordum ki kazara daha önce gördüğüm bir imamı o şehirde gördüm. O çok iyi bir insandı. O kişi beni görür görmez tanıdı, hal ve hatırımı sordu, sonra elimden tuttu ve kendi odasına götürdü. O gece o kişinin odasında kaldım. Tesadüfen “Haşiye-yi Kutbiye” kitabı yanımdaydı. O kitabı çıkarıp okumak istiyordum ki o kişi kitabı gördü. Kitabı elimden alıp açtı. O imam kitabın başında yazılan başlangıcı *vallazım* diye okudu ki batıl olmuş bir kelimeydi. Yüksek sesle milletin arasında dedi: Gerçekten vel elzem şariat-i İslamiye yasak ve batıl olmuş diye kitabı kapattı. O kişinin bu dediği zoruma gitti. Çünkü o kişinin şu ana kadar bilimi iyi bir şekilde değildi. Çok bir şey bilmiyordu. Hala hayvan sıfatından geçmemiş ve insan cevherini tatmamıştı (304b). Şimdi anlıyorum ki o medreseye gitmem iyi değilmiş. O dedikleri gittikçe sinirlerimi bozuyor. O gece nasıl sabahladığımı bilmiyorum. Sabah erkenden yerimden kalkarak dağınık halimle cami dervişlerinin arasında namazımı kıldım. Namazdan sonra halifenin yanına gittim. Halife beni bu halde görünce ve her şeyden haberdar olduktan sonra bana dedi: Ey dostum! Senin bu tartışmalar için daha vaktin var ve sen bir müddet daha öğrenmeye devam etmen lazımdır. Halife bana bilimimi arttırdıktan sonra onların bu seçtiği yola adım atıp atmamamı söyledi (305a). Bu yola bilimin olmadan adım atmak Sufiler işi değil belki

şeytan işidir. Ben de dua ederim ki Allah senin beynini açsın. Halife o gün o yerdeki cümle dervişlerle el açıp benim için dualar ettiler. O yerdeki tüm cemaat âmin dedi. Ben o günkü duanın şerefi yüzünden bu dünya şerefine sahibim. Allah onların duasıyla benim sonumu da iyi bir şekilde sonlandırsın.

Mısra: Kerimlerle iş birliği yapmak zor değil

Allah o kişilerin yerini Cennette tayin etsin bu ayetteki gibi, Ayet-i Kerime (dinleyin, iman edip takvaya eren Allah dostları için ne de hüznü vardır,10: 62). Bu müjde ile ki peygamberimiz hürmetine beni ve bana benzeyen herkesi şefaata etsin.

Mesnevi

Duydum ki ümit gününe korkanlara
Bağışlanmış kötülerini iyilerin işleriyle

Ya rabim tüm dervişlerin yakını sen ol
İki âlemde iyilerin yar o yardımı sen ol

Göklerin rehberidirler onlar her zaman
Ceza gününde rehber ol eğer olsa rızan
Kendilerinden geçtiler daim sen için onlar
Gözlerini açtığından kapattıklarına kadar

O insanları kulların kulluğuna kabul edip
Yakını ol onlara ey rabim çık onlara sahip

Onlar seçilmiş olan insanlardı bu dünyada
Çoktular herkesten her zaman eğer az olsalar da

Gittiler ardı ardından cennetine cümlesi
Bu yüzden ki onlardı adamın mirasçısı

Sonunda o camiü'l-kemal ikinci halife Hazreti Halife Sıddık 1795 yılında vefat etti.

Vefat Tarihi

Geçmişlerin imamı halifeyi Sıddık
Hak yoluna olmuştu hakla refik
Bu gurbet sarayından gitti daima
Allah'ın peygamberine oldu şefik
Ruhu gitti revzeyi rıdvana kadar
Ölüm tarihi bin iki yüzü on Aralık (306a)

Üçüncü Halifenin Zikri

Şeriat ve tarikatın sahibi, Hazreti Halife Muhammed Emin üçüncü halife ki peygamberimizin dört velayet halifesi gibi de bunlar Hazreti Seyyid Musa Han Hoca Dehbidî Allah-ı telanın kemal halifesiydiler. Hazreti Halife Sıddık'ın ölümünden sonra Hazreti Halife Muhammed Emin üçüncü halife tayin oldu (306b). Kalan ashablar ilkten sona kadar toplam o kişiye mürittiler. O kişinin dedikleri ile Allah'ın halkını davet ediyorlardı. Aslında Halife Muhammed Emin Semerkand şehrinin Maturid köyündendi. Bilimsizdi ama tüm ilimleri göğsüne kaydedip tüm insanların yüreğinde yer almıştı. Ayet-i Kerime (onları ancak o bilir, karada ve denizlerde ne varsa hepsini o bilir. Onun haberi olmadan hiçbir yaparak düşmez, yerin karanlıklarında bir tek tane yoktur ki o ondan habersiz olsun. Yaş ve kuru her şey apaçık kitapta yazılıdır, 6: 59). Ondan ileri geçen tüm halifeler bunun kadar insanlar arasında kabul olmamıştı. Kaç yıl Dehbid hankahında insanların hizmetindeydi (307a). O zamanın sultanı milletin padişahı Emir Said, Halife Muhammed Emin'in tarikatını kabul edip birkaç zamandan sonra Emir halifeyi Dehbid şehrinde Semerkand şehrine getirmişti. O günden sonra Semerkand şehri tüm büyüklerin yeri oldu. O kişi öğrencilerini tarikatı anlatmaları için tüm milletin arasında yerleştirmişti (307b). Tarikata öyle bir nizam vermişti ki geçmişte öyle bir şan ve şevkete gelmemişti. İnsanlar o kişinin etrafına o kadar toplanmışlardı ki hatta Hazreti Musa Han Hoca Dehbidî zamanında bu kadar toplanmamıştı. Evet, padişahların kabul veya ret etmiş kişilerin insanlar arasında tesiri çoktu.

Şiir

Beğendikleri sanatı satın almış
Şans rüzgârı onun yüzüne yağmış
Kabul etmek için cümle yürekler
Sabah sabah şans o ikbal ona gelmiş (308a)
Gecenin ışığı aydır başka şey değil
Onun kadarını değiştiren şah imiş
Kimya eğer altından bakır yaparsa
Şah isterse topraktan altın yaparmış
Şah kudreti Allah kudretinin göstergesidir
Şah ger emir etse geda şah olacaktı
Kimyager sultandan gayrısı değil
Bu işi çözmek herkesin işi değilmiş
Şahin has olması Allah'ın istediğidir
Çünkü yeryüzüne Allah gölgesiymiş
O duymuş ki Ahmet-i Mürsel
O Allah o Teâlâ habibiymiş
Demiş bir gün ona Allah o Teâlâ
Adaletin dengesini kur demiş
Başakların altmış yıl ibadetinden
Şahin bir saati ibadetin yücesiymiş
Şahlara yeter bu kadar kudret
Allah gölgesi her zaman şah imiş
Bulutlar gölgesi o güneşin ışığı
İskender o Cemşit'e taç vermiş
Güneşin gölgesiyle sarmış her yeri
Gökyüzünü yeryüzüne hâkim etmiş
Kuluna vermiş saltanat makamını
Gedaları padişahlar yerine olmuş
Bu bilmece belli değildi kimindir
Bu şarabın tadı kimin bardağınaymış
Dünya padişahı tacın sahibi olmak

Melik emir Nasrullah varisiymiş
Felek devresi olduğundan bu yana
Yeryüzünde rahatlık daima olmuş (308b)
Onun ziynet parçası göklere kadardı
Atının nalı yeryüzünün tümünü basmış
Vaazı minberin yüzüne vermiş safa
Sikkесinin fiyatı günden güne artmış

O kişinin büyüklüğü tüm küçükler ve büyüklerin arasında padişahтан sonra ikinci mertebededeydi. Eğer üçüncü halifenin kerametlerini yazmak istesem o kadar çok ki daha bir kitap olur. Bu yerde o kişinin kerametlerinden sadece bir tanesini yazarak zulmet ve karanlık içinden çıkıp sonunda tüm kötülüklerden kurtulmak isterim. Vallahi alem.

Hikâye

Ben o kişinin sohbetlerinden faydalanmak için çok zamanlar o kişinin yanında olurdum. O kişi de beni çok seviyordu. Günlerden bir gün şehrin büyüklerinden birine misafir olmuştu, ben de o kişinin lütfundan o misafirhaneye gitmiştim. O yerde bana bakarak dedi: Sen şiirlerin anlamını çok iyi bilirsin, onun için Mevlevi'nin bu Mesnevisini nasıl değerlendirirsin?

Mesnevi

Herkes şüphe ile oldu bana yar o dostlar
Gururumdan tüm sırlarımı görmek isterler

Ben de bilmezden gelerek ihtiramla dedim: Siz iyi bilirsiniz! Geri dedi: Bu Mesnevinin anlamını senden duymak isterim. Ben de mecbur olarak anlamını kendime göre cevapladım (309b). Benim cevabıma karşı dedi: Bu mesnevinin anlamı budur ve bu kadarı yeter, ben o günden sonra birçok zamanımı o kişi ile geçirdim.

Halife Canı Kulu Kıpçak'ın Hikâyesi

Halife Canı Kulu iyi isimli ve itibarlı bir adamdı. 1837 yılında Urgut kasabasına gelmişti. Ben çoğu zaman o kişinin sohbetlerinden faydalanmak için onun derslerine

katılıyordum. O büyük başı ile bana hitap ederek diyordu: (310a) Ey filan! Senin yüzündeki nur benim kalbimin ışığını parlattı. Bu mesnevinin anlamını bilmek herkesin elinden gelmiyor. O sendeki bu zekâya buradaki kimsede görmüyor. Geldiğim ilk günden son güne kadar beni o kadar övdü ki o zamana kadar kimse beni bu kadar övmemişti. Yazık ki ben o övgüyü hak etmiyordum. Burada övgüyü hak eden Molla Cuma Kuli değildi. Ama o övgü benim o kişiye daha bağlanmama ve onun yarenlerinden biri olmama sebep oldu. Bu hikâyenin gerçeğini Halife Dana Kulu Hacı Kıpçak, ki iyi ve takvalı bir insandı, 1819 yılında Penckent şehrinin olayına, ki Muhammed İşan (310b) Hoca'nın ziyaretine gitmişim o bulunduğum yerde tesadüfen olmuştu. Sonra birkaç gün o kişinin yanında kaldıktan sonra duasını alarak o halifenin yanından ayrıldım. O olaydan bu güne kadar yaklaşık (311a) 20 yıl geçti, ama o kişinin beni övmesini şimdi idrak ediyorum ki o halife niçin beni o kadar övmüş.

Yazarın Şiiri

Ruhu-l Kuddus geri eğer o berraktı nasip etse daha bir
Eğer yapsa bu işi şöyle ki ölülere İsa nefesi gibidir
Az olsa da bu gün o halife adaletindendi bu hürmet
Ölü bir yüreği can vermek o kişinin beraatındandır
Normal bir insanım Hızır'ımdır o kişi bu yolda
Olmayan bir şeyden yarattı bu mutluluklar bana çoktur
Çıkmamış olan çiçeğimi toprak altından çıkardı
Uzaktan bakarken beni yetiştirmiş bir insandır (311b)
Geçmişimi anlarken gelişimi gösteren halife
Bu günkü halimi o geleceğimi gösteren ayinedir

Şimdi o kişinin bazı özellikleri ve kerametlerini zikrederim. Halife Abdülmümin Kıpçak, Halife Canı Kulu'nun zamanında yaşayan ve o kişi ile çoğu zamanını geçiren bir insandı. O kişi şöyle rivayet ediyor: 1805 yılında ben de orada onun hizmetindeydim. Halife Canı Kulu günlerden bir gün o kişi ile beraber Mevlana Yakup Çarhı'nın mezarına gitmiştik. Birkaç gün o yerde kalıp itikâfla oturmuştuk ki o kişinin bereketinden birçok şeyhler (312a) o yere geldiler. Çoğu Nakşibendiye tarikatının hocalarındandılar. O gün büyük halifeyi seçmek için şeyhler ve tarikatçıların birçoğu o

mekânda toplanmışlardı. O zaman halife seçme yasası şöyleydi: Tüm ehl-i şeriat, tarikat ve şeyhler bir yere toplanıp oy vererek birini seçerlerdi. Sonra iki örtü mevcuttu ki onlardan her birinin farklı anlamı vardı. Herkes ki büyük halife olarak seçilseydi Halife seçildikten sonra örtüler sırayla o kişinin başına koyulurdu.

Mısra: Bu hale yetişen devletti, kim ki sahip olsaydı

O iki örtünün birincisi kimin başında olursa o kişi tüm halkın arasında bir büyük hürmet sahibi olarak tanınırdı. Büyük veya küçük olduğuna bakmadan herkes o kişiye hürmet ederdi (312b). İkinci örtünün anlamı ise örtü kimin başında olursa O kişi tüm halifelerden üstündü. Tüm halifeler, şeyhler, ehl-i şeriat ve Sufiler o kişiye hürmet içinde bulunurlardı. Bu örtüye sahip olan kişi büyüklerin büyüğü demektir. Ama o kişi diyordu ki ben herkesin küçüğüyüm. Sizin beni seçmeniz benim sizden büyük olduğum anlamına gelmez! İla maşallah.

Şiir

Bu örtü ki serdar o şahin nişandır
Her kelin başına olsa o kel şahıdır

Diğer bir olayın zikri: Halife Canı Kulu Kıpçak'ın yaşadığı zamana eğer baksak belli olur ki o zamanın şahı da bu kişinin müritlerinden biriymiş. İsmi geçen iki halife rivayet etmişler ki Hazreti Halife, Hisar-ı Şadman büyüklerinin ziyaretine gittiği yılda bazı kişiler bu kişinin karşısında durmuştu. Biliyoruz ki bu isyan etmeler her zaman büyüklerin karşısında ortaya çıkmış. Hatta evliyalar ve peygamberlerimiz karşısına da çıkmışlar. Ayet-i Kerime (sonunda onları o kavmi yerle bir ettik, 25: 36). Bu Ayet-i Kerime'de cahiller ve kötülerin yerle bir olması söylenmiş. Ayet-i Kerime (ey nebi böylece biz her nebi için suçlulardan bir düşman meydana getirdik sana yol gösterici ve yardımcı olarak rabbin yeter, 25: 31). Bu ünlü olmayan insanların bazıları Hudam Mahdum Fazıl Ahmet denilen kişiye mensuptular. Halifeye karşı çıkmalarının haberi o zamanın padişahı olan Emir Said'in kulağına gitti. Padişah dedi: O kişi her zaman böyle adamlarla anlaşır. Aslında onların Hisar-ı Şadman'a sefer etmelerinin hedefi büyükleri ziyaret etmek değildi. Belki münafık ve ikiyüzlü insanları yola getirmeleri idi (313b). Padişah ki halifeye çok hürmetle bakıyordu bundan dolayı o kavmin büyükleri ve söz

sahiplerine herkes ki halifeye karşı çıkarsa karşında beni bulur diye söyledi. Bunu söyledikten sonra halifeyi Hisar-ı Şadman, Semerkand ve Dehbid şehirlerine gelmesi münasip değildir diye haber gönderdi. Halife padişahın bu haberine cevap olarak bu bölgelere biz kendimizden gelmedik, belki o bölgedekilerin isteğiyle burada bulunuruz. Allah'tan gelen her şeye razıyız ve o ne isterse o olur. Sizden de bunu isterim ki bu işin peşini bırakın. Bu işi biz çözelim ve bizi de Allah'ın ellerine bırakın diye haber gönderdi.

Beyit

Biz işimizi Allah'a bırakmışız daima

Onun dergâhındandır ümitlerimiz

Çünkü İşan Pir Hisar vilayetinden hareket edip Karşı (314a) ve Hazar yolundan geçip Semerkand ve Buhara'ya girip sonra kendi vatani olan Dehbid'e yerleşti. Padişaha gönderdiği haberin cevabı halifeye geri yetiştirildi. O kişinin müritleri o kişiye her türlü imalarla laf attılar, ama halife tebessümle onlara cevap verdi. Şöyle ki padişahın dedikleri o kişinin meclisinde çok konuşuldu ve müritlerin hepsi kahrolup o kişiye demedikleri kalmadı. Günlerden bir gün sabah namazından sonra yüksek sesle halife dedi ki ey Muhammed Âlim git ve Ura-Tepe şehrini ele geçir. Olayın gerçeği şöyle idi ki o zamanlarda Buhara padişahı ile Fergana hâkimi Âlim Han arasında muhalefet vardı. Eski kitaplara göre Ura-Tepe'yi ki *Usturuşen* diyorlardı, Buhara padişahı Er Nazar Bey Arlat'a vermişti. Birçok insanı Aptal, Şucahan Hitay, Kıpçak ve bazı Özbek, Tacik ve Aymakları Mâverâünnehr ve Miyan Kal şehirlerinden toplayıp Ura-Tepe'ye taşıdırıp yerleştirmişti. Sonra o yerleri Fergana hâkimine verip iki bin kişiden oluşan bir orduyu da onun elinin altına vermişti. Bu olaydan sonra Emir Said ordusu ile o yerleri terk edip Buhara'ya dönmüştü. Sonra rahatlıkla Buhara tahtına oturup normal hayatını geçirerek devlet işleriyle meşgul olmuştu. Âlim Han ki bir kez daha isyan ederek Andican, Margilan, Hokand, Türkistan ve Taşkent şehirlerinden leşkerini toplayıp Ura-Tepe şehrine saldırdı. Ama başaramamıştı (315a). Bu zaman içinde halife Ura-Tepe'ye gelip ve ona Ura-Tepe'yi ele geçirme emrini verdiği zaman kazara Buhara padişahı leşkerinin çoğunu Ura-Tepe şehrinden çekip Urgenc şehrini ele geçirmek için göndermişti. Bu olaydan Âlim Han'ın haberi vardı. Bu yüzden leşkeri ile Ura-Tepe

şehrini ele geçirdi. Sonra Âlim Han sağdan ve soldan emirleri ile beraber kale tarafına harekete geçip şehre yaklaştılar. Sonra kimsenin haberi olmadan gece karanlığını kullanarak birden Ura-Tepe kalesinin etrafına yerleştiler. Kale içinde bulunan cemaat de o gece sabaha kadar savaş için hazırlanıyorlardı (315b). Bu savaş hazırlıklarından biri 10 bin kişiden oluşan bir orduydü. Beklenen savaş sabah erkenden başladı. Kale dışından Âlim Han ordusu ve kale içerisinden de Er Nazar Bey, Bek Murat Parvanaçı Mangıt ve Kabil İnak Şakir pişe ve diğer emirler ile beraber kalenin erbapları ve halkı kaleyi savunmaya devam ettiler. Ama Âlim Han birkaç bin askerle kale üstüne yürüdü. Her ne kadar ki (316a) kale içinden dolu ve yağmur gibi kurşun düşmanların üstüne atılıyor olsa da düşman geri dönmeden ilerliyorlardı. Sonunda Âlim Han 20 bin askerle kaleye saldırdı. Böylelikle Kurgan etrafı Âlim Han'ın eline geçti. Bu olaydan sonra şehir içinde olan tüm halk savaşı Âlim Han'ın ordusunun kazanacağını anlatıyorlardı. Çünkü kazanma rüzgârı onlarla beraber hareket ediyordu (316b). O zamandan sonra onların telaşlanmalarının faydası yoktu. Karşı taraftan Fergana ordusu kale tarafına sel gibi geldiler. Güneşin doğuşundan batışına kadar katliam ve yağmadan el çekmediler (317a). Ama bu olaya şahit olan büyükler, âlimler ve bazı emirler Fergana leşkerinin büyüklerinin yanına gidip onlardan şefaati ve halkı af etmelerini istediler. O kişilerin şefaati ve konuşmaları ile Âlim Han kahr ve gazabını yendi. Duyuruculara halkın mallarını yağma etmeye kimsenin hakkı yok diye duyurmaya ferman verdi. Böylece tüm Müslümanlar zalimlerin belasından kurtuldular. Evet, bu berekete sebep olan halifeydi.

Mesnevi

Allah isteği o has kişiler isteği olmasa bütün (317b)

Dünya mülkü senin olmasına rağmen karadur yüzün

Dediğimiz gibi Ura-Tepe ahalisi Fergana büyüklerinin şefaati ile zulüm altından kurtuldu. Fergana hâkimi sonra tüm esirleri gözden geçirdi. Esirler arasında Buhara büyüklerinden Ernazar Bey, Bek Murat Parvanaçı, Kabil Bey hizmetçileri ve tüm mallarını teslim aldı. Ayrıca esirlerin içinde birkaç kişi ki önceden Âlim Han'dan ayrılıp Buhara ordusuna katılmıştı, onları da gördü. Onlar Nur Bahadır Garca ve diğerlerinden ibarettir. O zamanın siyasetine göre onlarla birlikte Kadı Baki Havâsî, Mir Muhammed

Havâsî ve Mahrem Cure, ki Emir Said'in yarenlerindendi, burunlarına ip bağlayarak Buhara'ya gönderdi. Orada kalan esirlerin, ki kadın; erkek, büyük ve küçüklerden ibaretti, sayısı on binden fazlaydı. Bunlar Mâverâünnehr'in (318a) en iyi ve güçlü adamlarıydı. Her kabilenin iyilerinden seçilip bu savaşa girmişlerdi. Savaşın büyüklüğüne bakıldığında Âlim Han ordusundan kimsenin burnu bile kanamamıştı. Hâlbuki bu savaşta birden bin ila iki bin silahtan ateş çıkıyordu. Bu duruma rağmen kimse helak olmadı. Evet, her zamanki şans ve Allah bir kavimden yüzünü çevirse o kavim böyle bir duruma düşmeyi hak ediyor. Ne kadar güçlü ve varlıklı olsalar da kimsenin yardımını onlara fayda etmez.

Yazarın Şiiri

Devlet birinden çevirse ger yüzünü
Kesmez hiç bir kılıç ırmağın suyunu

Neft yatağına ateş düşmesine rağmen (318b)
Buz içine düşmüş ateş gibi söner hemen

Parça taşla kırılırsan cam gibi ger olmasa malın
Kayıp olur manalın İskender gibi geçer zamanın

Hokand şehrinin hâkimi böyle bir fethi aklından bile geçirmezdi. Biraz düşünce ile bunu fark etti ki eski Yüz kabilesinin hâkimlerinin başkentini yerle yeksan edip yerine yeni imaretler kurmalarını emretti. Bu emiri yerine getirerek Tilmig tepesinin üstünde yeni binalar imar ettiler. Bu kalenin duvarları orada bulunan derya boyunca tasarlanmıştı. İmar edilen kale Til Hurus denilen diğer bir kalenin karşısında yapılmıştı. Yıkılan eski kalelerin topraklarını orada kalmasın diye halkı kullanarak taşıttırmıştı. Kalenin imar işi bittikten sonra hâkimin meclis yeri haline geldi (319a). Yapılan kalenin içine iyi bir şekilde düzen verdiler. Onun hâkimiyetini o yerde yaşayan emirlerden birine teslim etti. Böylelikle ordu toplumunu millet toplumundan ayırmış oldular. Kendileri kendi şehirleri ve tahtlarına geri döndüler.

Ura-Tepe Şehrinin Fethi ve Emirlerinin Yakalanma Haberinin Emir Said'in Kulağına Gitmesi ve Onun Bu Habere Karşı Ordusuyla Birlikte İntikam Almak İçin Harekete Geçmesi

Ura-Tepe ve emirlerinin esir olma haberi Buhara padişahının kulağına yetiştii. Bu haberden sonra Buhara ahalisi ve şah perişan oldu. Padişaha Harezmi savaşına gönderdiği askerleri, ki o savaşta büyük bir zafer kazanmıştı, geri çağırıp emirlerini topladı (319b). Ordu Urgenc şehrinin üstünden yürüyerek Ceyhun nehrinden geçerek Çarcuy yolundan hareket edip halifenin yanına gelip (320a) padişahın yanında bulunan askerlerle bir araya gelerek Mâverâünnehr, Lebab, Belh, Hisar ve başka diyarlara isyancıları tedip için harekete geçtiler. Bu şehirleri sakinleştirdikten sonra Ura-Tepe şehrini fethetmek ve Müslümanları zalimlerin elinden kurtarmak için revan oldular. Az vakit içinde Ura-Tepe'yi fethedip (320b) insanları Hokanlı olan düşman elinden kurtardılar. Kurtulan insanların mutluluktan attıkları çığlıkları gökyüzüne ulaşmıştı. Ellerini hayır duası için Allah dergâhına açtılar. Buhara padişahı bu hareketi ile tüm insanları şad edip ümitlendirdi ve böylelikle Tilmig kalesini kuşatmaya doğru yürüdü. Savaşı kazanan Buhara ordusunun tümü savaş davulunu çaldılar. Davulların sesleri feleklere çıktı (321a). Şehrin kuşatılmasının ardından kale duvarlarının yakınına varıp kale duvarlarını yıkıp kale içine girmek istiyorlardı. Ama karşı taraftan Hokand hâkimleri karşılık vererek onların kale duvarlarını yıkmasına izin vermediler. Duvarların da yüksek olması nedeniyle kaleye geçemediler. Ama Buhara askerleri telaşlanmalarından geçmeyerek kalenin duvarlarının altından tünel kazarak kale içine geçtiler. Karşı tarafın hâkimleri bu hareketten haberdar olmadan hala duvarlar üstünden aşağıya bakıp durdular. Buhara askerleri bu durumu fırsat bilerek onların haberi olmadan içeride yerleştiler (321b). Kaleye yerleşen ordu üç gün içeride savaştı, sonunda çok insan kaybı yaşandı. Buhara padişahı kalanlara merhamet ederek onları affedip Ura-Tepe'nin tümü ele geçildikten sonra Buhara'ya geri döndü.

Şimdi padişahın bazı özelliklerini buraya yazmam lazımdır. Elbette yukarıda yazılan olayın asıl hedefi üçüncü halifenin kerametini anlatmak içindi. Şimdi Emir Said'in bu halifeye nasıl mürit olduğunu beyan ediyoruz. Bu yola ve bu sefere çıkmanın nedeni isyancılar isyanlarına devam etmek istiyorlardı ki padişah onları yerine oturtmak için safere çıkmıştı (322a). Bu isyanlardan dolayı padişahın sınırları bozulmuştu. O

isyancıları tedip ettikten sonra evliyaları ziyaret etmek için o yılın yaz mevsiminde Semerkand ve Miyankal'a gelmek için Zarafşan nehrinin kuzeyinden geçip Duşanbe Kurganı'na yerleşti. Aynı zamanda halifenin muhlisleri pir Sufi Niyaz Bey Uyşun ve Eflatun Çağatay Begi İranî, ki ikisi de büyük halifeyi seçmek için o yere gelmişlerdi, tekrar haberleri halifeye yetiştiriyorlardı. Padişah sizin işleriniz için çok kahretti. Bu kahrı yaş ve kuruyu birlikte yakar dediler. Bu haberi duymuş olan muhlislerin hepsinin yüreğine korku girdi. Halifeye dediler ki şimdi ne yapacağız? Halife hiç merak etmeden muhlislerine dedi: Allah'ın iradesi olmadan kimse hiç bir şey yapamaz! (322b) Bizim yoldaşlarımız hiç bir zaman merak etmemeleri gerekiyor. Çünkü Emir Said Dehbid'de olan tüm insanlara merhamet etmiş. Halife yanındaki tüm cemaatle birlikte padişahın yanına giderek padişahın iyiliği ve adaleti için dua ettiler. Birlikte öğlen namazını Dehbid hankahında eda ettiler. Namazdan sonra halifenin desturu ile büyük bir halka kurarak zikir ile bitirdiler. Sonra padişah halifeye ve orada bulunan tüm şeyhlere üç gün bu hankahda kalmamız ve bu üç gün içinde sizin talebelerinizin bize hizmet etmeleri lazımdır dedi: Bu işten padişahın hedefi onların merakta kalmasıydı. Aynı şekilde ilave ederek bu üç gün içinde olan tüm işlerin başına Kadı Hoca İshak oğlu İşan Hoca, ki Mahdum (323a) Miyan Fazl Ahmet Mücededi'nin yarenlerinden biriydi, geçmesini rica etti. Halife günün sonunda akşam namazını kıldıktan sonra padişahın izin alarak kendi yatağına gidip uyudu. Ama o gece sert bir hastalığa yakalandı ve sabah erken vefat etti. O gün öğlen namazı ile birlikte cenaze namazı İşan Hoca imamlığıyla eda edildi. Gerçekleşen bu ölüm olayını millet başka bir türlü yorum vererek değerlendirdiler. Yani böyle ki halife padişaha hürmetsizlik ettiğinden bahsediyorlardı. Bu haber halkın içine sızdığı zaman tüm halkın içine bir korku girdi ve kendi kendilerine titriyorlardı.

Beyit

Büyük olmadan büyüklerin yerine oturmak yasaktır
Büyük olmak için tüm büyüklük yasası anlamak gerekir

Rivayettir ki İşan Hoca minbere (323b) oturmuştu ki ikindi namazı vaktinde yerinden kalkıp halka dediler. Zannediyorum ki büyük halifelik vazifesini benim boynuma koydular. Halife Canı Kulu diyor ki o zaman ben halifenin yanında hizmet ediyordum. Tüm halifeler o yerde hazırıldılar. Halife Abdurrahim Hacı, ki Halife Dana Kulu olarak

meşhurdu, halifenin vefat ettiği gecenin ertesi bir köşede bana şöyle dedi. İkinci namazını kıldıktan sonra Hazreti İşan Hoca bana dediler: Gaipten bir ok geldi ve büyüklük işlerine başlamadan küçüklüğümü bana isabet etti. Ama bana geçmişteki küçüklük bu günkü büyüklükten iyidir. Emir Said de aynı rivayet gibi o günü İşan Hocanın zikrinin devamına bir olayla karşılaşmış ki gaipten öyle bir ateş gelmişti ki hiç bir yer boş kalmıyor. Emir halkı o ateşten kurtarmak için gelmişti. Ateşi daha da yükseltmek için değil. Emir o ateşin yerini büyük bir rahmete değiştirdi (324a). O kişi zikir esnasında rüya dünyasına getirmiş. Rüyada bir balık gibi titreyerek bu hadiseyi görmüş. Hadise söylemiş ki Emir birden bire bir bahçe ki fazlasıyla yeşil haldeydi ve sular nehirlere revan ve ağaçların gölgesinin altına aydın biri Hazreti Âdem gibi o bahçe içinde oturmuştu. Padişah o bahçedeki adamın yanına gidip o kişiden yardım istemiş, o aydın âdem ellerini padişah tarafına uzatarak teselli vermiş. Sonra şöyle demiş ki korkma bana bak! Sonra demiş: Sen karşıdaki ağaca bak. Ağaca baktığında ağacın dallarından birinde bir güçlü kartal oturmuştu ve o ağacın altında o kartalın yavrusu ki yumurtasından yeni çıkmış halde dururdu. O aydın âdem demiş: Kartal ve kartalın yavrusunun bir birine ne bağlantısı var (324b). Kartal umudunu kaybetmeden o yavrusuna bakıyor. Buna inanıyor ki yavrusunu Allah koruyor, akıllı bir kişi hiç bir zaman güvenini kaybetmeyecek. Eğer güvenini kaybetse akıbeti ne olur? Bu konuşmanın içindeydi ki uykudan kalkıyor, birazdan tüm o mekândaki cemaate diyor ki padişahın karşısında isyan etmek için Allah kahrı size nazil olur. Bu olaydan ve itikâf bittikten sonra Emir Said o Kutbu'l-aktabın yanına gidip fetihlerin nezrini halifenin hizmetçilerine teslim etti. Kendisi tövbe edip halifenin hizmetçilerinden biri oldu (325a). O günden sonra Emir Said halifeye çok hürmetle bakıyordu. Sonra bir birinden razı olarak ayrıldılar. Ayet-i Kerime (ben de size verdiğim sözü yerine getireyim, 2: 40). Emir Said tüm evliyaları ziyaret ettikten sonra (325b) Hazreti Bahattin Nakşibendi'nin mezarını ziyaret edip sonra Kutbu'l-aktabın yanına geri döndü (326a). Daha önce dediğimiz gibi padişah tüm iradesi ile o kişinin müritliğini kabul edip iki dünyada Sedat sahibi oldu (326b). Sonra Hazreti Miyan Fazl Ahmet Mahdum'a, ki halife Kutbu'l-aktab'in mürit ve iyi öğrencilerinden biriydi, hizmet edip o kişi de bazı sıkıntılar yüzünden Buhara'dan kendi vatanı olan Peşaver şehrine gidip ömrünün geri kalanını o topraklarda geçirdi. Ama bu kişinin evlatları Buhara, Fergana ve başka şehirlere ve hatta Hindistan ülkesine Nakşibendiye tarikatını yaymak için meşgul olmuşlar.

Mısra: Dünya sonuna kadar böyle devam etsinler

Başka biri, ki o kişinin yakınlarından sayılır, şöyle rivayet ediyor ki o zamanlar Fazl Ahmet Hoca'nın hizmetindeymiş. Peşaver tarafına safer etmeden önce bir mecliste şöyle diyor ki Mirza Abdulkadir Bidil Fazl Ahmet halifenin hizmetçilerinden biriymiş. O kişi Mirza'ya Buhara'dan çıkıp ve başka yerlere sefer etmesine emrediyor. Çünkü senin şairliğinin değerini kimse bilmiyor diye söylüyor (327a). Hikâyenin gerçeği budur ki halife meclislerde Bidil'in şiir okumasına izin vermiyormuş. Halka diyormuş ki Bidil iyi insan değildir. Bu hikâyeyi rivayet eden kişi diyor ki o günlerde böyle olaya şahit olmuştum ki Mirza Bidil Fazl Ahmet halifenin hizmetçilerinden biriydi ve Halife Fazl Ahmet Bidil'e dedi: Sen bu vilayetten çık ve başka bir yere git. Vallahu âlem.

Beyit

Mesleğin gücünü meslektaşı bilir ki nedir

Dağ kazıcının el ağırlığını balta bilir ki nedir

Padişah iradesinden sonra o kişi ömrünün geri kalan bir kısmını Buhara'da ve bir kısmını Semerkand şehrinde geçirip Allah'ın kullarına hizmet etmiş. 1825 yılında günlerden bir gün sabah erkenden Şah Ahsı mezarına gidip ondan sonra o yerdeki tüm evliyaların makamından ayrıldı. Musa Hoca Yaragcı ki Şeyh Hüdaydad'ın oğluydu, Ona bütün cehriye tarikatının işlerine izin verdiler (327b). Bu günden sonra cehriye tarikatının tüm işlerini sen yap dedi: Aynı yılda Buhara'nın Cuma camisinde Halife Fazl Ahmet ile Halife Niyaz Kulu Türkmen, ki Nakşibendiye tarikatının büyüklerindendi, Cehriye tarikatına karşılık verdiler ve bir görüşme düzenledi. Düzenlediği bu görüşmede Halife Fazl Ahmet o kişinin kafasından geçen tüm sorulara açıklık getirdi. O kişi de bu açıklamalardan sonra hayatının sonuna kadar Halife Fazl Ahmet'e hürmet etmiş. Düzenlediği görüşme esnasında Halife Fazl Ahmet Hoca, Niyaz Kulu hakkında insanlara ondan söz ederek onun yıllarca cehriye tarikatına hürmetle hizmet etmiş. Ama tarikatın aslından habersizmiş diyerek Bahar-i Füyuz sayfasının doğruluğuna göre cehriye tarikatı doğru ama biraz acizdir. Hazreti imam Sadık haberine göre cehriye tarikatı has ve avama iyi bir şekilde bildirip açıklama yapmış ve Bidil bu açıklamayı bir rubai ile anlatmış.

Müstezat Rubaisi

Gerçekler talibi isen eğer şikâyet etme bulunmayanlar sonunda bulunur
Kin eğer siyah olsa da iyilik yapmayla beyazlaşır zor olsa da olur (328a)

Ger yara olsa ayağın iyilik yolunda dönme gittiğin yolda yol bulunur
Sonunda yumurtadan çıkan kuş yavrusu tüy o kanat çıkarır Anka olur

Halifenin tesirinden Niyaz Kulu'nun sorunlarından hiç bir şey gizli kalmadı. Çünkü halifenin gözünden gayıplar ve sayısız sayımlar kaçmazdı.

İşan Hoca'nın vefatının Beyanı

İşan Hoca Allah'ın takdiri ile 1814 yılı Ramazan ayının 27. gününün gecesi Semerkand şehrinde vefat etmiş. O kişinin cenazesi Dehbid'e götürülmüş. Sonra oradaki hankahda Hazreti Mahdum mezarının yanında bir köşede defnedilmiş. O kişinin vefat tarihini yazar Nazm olarak şöyle yazmış.

Yazarın Nazmı

Doğru yolun göstericisi Muhammed-i emin
Kervanın rehberi o cennetin serdarı
Bu dünyanın var oluş sebebi o dur
Ekti iyilik tohumunu aldı ele zaferi
Kırk yıla yakın durdu bu hankahda
Halkı camiye çağırıp verirdi haberi
Sonunda gitti o hekim bu dünyadan
Vefasız darından böyle geçmiş eseri
Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi
Elini yüzünü yükleyip terk etti bu darı
Eğer vefat tarihi söylesem şöyledir ki
Rahmet suyuyla temizledi karanlıkları (328b)
Edeple indirdi başını Allah'ın dediğine
Kadir gecesi cuma günü kapattı defteri

Halifenin öğrencilerinin her biri bu dünyada yıldızlar gibi karanlıkları nurları ile parlatırlar. Eğer sayısını desem sayısı fazladır ve sayması imkânsızdır. Ama birkaç tanesinin isimlerini yazmam icap eder. Halifenin öğrencilerinin birinci cemaati, Şeyhulislam Fergana Hizmet Muhammed Zakir Hoca Dehbidî, Ay Hoca Dehbidî, Şah Esemedin Namanganî, Halife Dana Kulu Kıpçak, Halife Abdurrahman Badahşî, Halife Camı Kulu Kıpçak, Halife Abdülmümin Kıpçak, Halife Zerger Ata Hoca Hisarî, Musa Hoca Yaragcı'dan ibaretiler. Adı geçen kişiler her biri cehriye tarikatına dâhildiler. İnsanları doğru yola getirmek için çaba göstermişler. Allah hepsini merhametinden uzaklaştırmasın (329a). Halifenin öğrencilerinden oluşan ikinci cemaat, Halife Sıddık oğlu Halife Abdurrahman Mahdum, Halife Balta Bay Kıpçak, Halife Camı Han Kıpçak, Halife Muhammed Şerif, İşan Muhammed Zakir Hoca, İşan Malla Hoca, Halife Hacı Han, İşan Mâni'dir. Devamı Mahdum Keşmirî Niyaz Hoca, Molla Abdurrahman Kunduzî, İşan Hoca Sefid Dereği, Muhammed Tahir Hoca, Abdulkerim Hoca, Buran Hoca, Abdurresul Hoca Dehbidî, Abdulvahap Hoca, Abdulhalik Hoca Halife Şerif Belhi, Halife Niyaz Belhi, Halife Bay Muhammed Ziyaeddin. Halife Molla Muhammed Yusuf, Damulla Gulam, Halife Molla İbrahim Marginani, Halife Oluğ, Halife Abdulhay Hoca, Halife Musa Hoca, Abdurrahim Hoca, Halife Mirza Baba Bek, Halife Sefer Baysuni, Halife Şah Rüstem Hoca, Halife Abdulvahap Mahdum, Halife Abdurrahim Belhi, Halife Aziz Hoca, Halife İş Muhammed Metan, Halife Muhammed Şerif Karî, Molla Kurban Bay Dehbidî, Damulla Zaman Birdi, Molla Sadık Namanganî, Abdulkerim Hoca (329b) Ternevi, Halife Nur Muhammed, Halife İvaz Marginani, min tezkireti Abu Tahir Hoca Semerkandî'den ibaretiler. Adı geçen kişiler her biri kendi zamanının mahfil ve meclislerinin ışığıydılar. Onların her birini anlatmaya kalksam kitaplar yazmak lazım ve yaşım yetmez bu yüzden bu kadarına iktifa ettim.

Yazarın Rubaisi

Ey rabbim bu mağfur gurubun ruhuna
Gözlerimizi nurlandır toprakların onuruna
Her ne kadar ki yakın değiliz onlara
Bizleri etme uzak yer ver onların yanına

Tek Beyit

Onun olduğu kervanda bilerek korkarım

Onun için gaipten gelen feryat sesimi duyurum

Dördüncü Halifenin Zikri

Keramet sahibi ve fani-yi mutlak dördüncü halife Şeyh Mevlana Abdulkayyum Keşmirî, Musa Han Hoca'nın dördüncü halifesiydi (330a). Kapalı kalmasın ki ona dördüncü halife demenin sebebi İslam'ın dördüncü halifesinin soyundanmış. Bu kişi Musa Han Hoca'nın eski halifelerden biriydi. Kuzeyden güneye, doğudan batıya, Haremeyn'den Çin'e, Hindistan'dan Mâverâünnehr ve Deşt-i Kıpçak'a kadar insanlara doğru yol göstermek için çok emekler vermiş (330b). Başlangıçta evliyalardan birinin yanında öğrencilik yapmış. Sonra Hazreti Musa Han'ın yanına gelmiş ve bu kişinin eli altında zamanın tüm bilimlerin tahsil etmiş. Hazreti Musa Han'a Hindistan'dan, Mâverâünnehr ve Türkistan seferlerinde hizmet etmiş. O kişi ile beraber Semerkand ve Buhara'ya gelmiş (331a). Bir müddet sonra eğitimini bitirip hac seferine çıkıp Irak yolundan geçerek umre ve haccını yerine getirdikten sonra peygamberimizin mezarını ziyaret etmiş. Orada bir müddet kalmış ve bir iffetli hanımla evlenmiş. Sonra yaklaşık yedi yıl o mekânda yaşayıp birkaç tane evlat sahibi olmuş. Sonra Hindistan'dan şeyhü'l-şüyuh Kutbu'l-aktab evladı Habibürrahman, Saîd-i devran Hazreti Mirza-yı Can Canan'dan haber geldikten sonra Hindistan'a dönmüş (332a). Bir müddet o kişinin yanında eğitim aldıktan sonra o kişinin emri ile Hindistan'ı terk edip Çin, Hoten, Kaşgar ve Yarkent bölgelerine sefer etmiş. Pek çok insanı İslam dinine davet edip Müslüman etmiş. İnsanlara doğru yolu göstermek için çok çaba göstermiş. Bazen Kaşgar ve bazen de Aksu'da ikamet etmiş. 1795 yılında birinci mürşit Musa Han'ın yanına Dehbid, Semerkand ve Buhara Şehirlerine gelmiş. Şeyhleri ziyaret etikten sonra bir müddet Buhara şehrinde Hoca Hasan Han Bulgarî ilçesinde kalıyordu. Sonunda Lebrud ilçesinde halife Muhammed Salih Bazaz evinde ikamet etmiş. 1797 yılında halifelik meclisine yerleşti. Ben o zaman o kişiye yaklaşık bir yıl o yerde hizmet ettim. Onun yanında eğitimimi bitirdikten sonra murahhas oldum ve o günün Kutbul zamanının buyruğu ile millete hizmet etmeye meşgul oldum (333a). Eğer o halifenin tüm olaylarını yazmak istersem daha bir kitap ortaya gelir. Vallahu âlem.

1798 yılında yeniden o kişinin gönlüne Haremeyn ziyaretinin sevdası düştü ve peygamberimizi ziyaret için sefere çıktı. Buhara'dan Kaşgar'a ve oradan Fergana'ya gitti. O zaman bu kişinin bir bin eşrefi peygamberimizin ravzasına harcamak için ve dört yüz eşrefi İslam'ın dört halifesinin mezarında harcamak için yanında vardı. O kişi bu paralarla Buhara'dan kuzu derisi satın alıp ağlayarak ve göğsüne basarak dostlarından ayrılıp Semerkand şehri tarafına revan oldu (333b).

Beyit

Sevdiğimiz gitti o hasretine olduk müptela
Kaldı bir yaprak o büyük bahardan bizlere

Bu kişinin gidişi ve dostlarından ayrılmasından yazdığımızın hedefi o kişi bir müddet Aksu şehrine ikamet etmişti. Gidiş hedefi de buydu ki geri dönmeyerek hayatını geri kalanını Hindistan'da geçirmek istiyordu. Hindistan'a gitmeden önce hac ibadetini yerine getirip sonra Hindistan'a gidecekti. Ama vücudunun zayıflık nedeni ile ki yaklaşık yüz yaşına girmişti ve bu sebepten sert bir hastalığa yakalandı. Hasta olduğu haberini oğluna gönderdi. Onun her ne kadar erken gelmesi iyi olur çünkü bu zayıf dünyadan gitme zamanı gelmişti. Oğlu bu haberi duyar duymaz yola çıkıp babasının yanına geldi (334a). Bir kaç müddet babasını ölümden önce Aksu şehrine kaldılar. Sonunda kaç gün sonra o kişi vefat etti. Ayet-i Kerime (biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2.156). O kişi 1801 yılında ölmeye önce oğluna nasihat etti: Oğlum bu emanetleri zamanında götür ve harcaması için elinden gelenini yap! Oğlu da kişiyi defin ettiklerinden sonra ettiği nasihati yerine getirmek için yola çıktı (334b). Ayeti kerime(sen kendi güzel akıbetinden memnun ve rabbın katında sevilmişsen, 89: 28I). Ayet-i Kerime(katil benim(iyi) kullarıma ve cennetime gir, 89: 29 -30I).

O kişinin ölümünden sonra tüm talebeleri (335a) Kaşgar, Yarkent, Çin, Hutun, Aksu ve başka bölgelerden o kişinin mekânına gelip oğlunu Kutbu'l-aktab'ın yerine oturtular. Onun talebeleri oğlunu yerine oturtuktan sonra kendileri ona biat ettiler. Oğlu da bir müddet sonra 1809 yılında vefat etti. Babasının mezarını yanına defin edildi. Bu kişilerin talebeleri ve müritleri saymaktan çok fazıladır. Onlardan dört halifesi Buhara'da yaşıyordu. Birincisi Garip halife Hüseyin Kulabı ki tüm bilimlere az çok yetenekli bir kişi sayılırdı. Nakşibendi tarikatının Mücededi, Kadriye, Çiştîye ve

Kübreviye dallarını iyi bir şekilde eğitimini almıştı. Veli Kayyum'un hizmetçiliğini yapmış ve Kayyum de bu kişiye çok hürmet göstermiş. Tüm büyükler o kişiye hürmet ediyordu. Ben bazen o kişinin yanına gidip talebeliğini yapıyordum. O kişi herkese çok saygı gösterirdi (336a). Ben o kişinin yanındayken bir gün bana dediler: Bundan sonra resmi bilimlerin peşini bırakıp dini bilimler peşinden gitmemi istedi. Ben de onun isteğini kabul ettim. Sonra ne resmi bilim eğitimi aldım ve ne de kimseye öğrettim çünkü o zamanın insanları dini bilimlere ihtiyacı vardı. Bu yolda her bir sıkıntım olsaydı o kişinin yanına giderek ve o kişiden sorarak hal ediyordum. O kişi her zaman pişmanlık getirecek şeyleri yapmamı söylüyordu. Aynıhalde diyordu: Allah'ın kullarını (336b) suçlu hitap etme! Sonu çok zararına biter.

Hikâye

Bir gece Tehccüd namazını kılarken hafife oturduğunda bana cenneti kitaplarda anlatıldığı gibi gösterdi. Bir nur yüzlü iyi insan bana yolu göstererek tüm cenneti bire bir ismini alarak bana anlatıyordu. Bizim medresemiz gibi kat kata ayrılarak düzenlenmişti. O kişi beni her katı ayrı ayrı gezdirdi. Ben de baktım ki o şerif makam o kadar büyüktü ki göz göremezdi. Oranın o büyüklüğüne rağmen gümüş ve altınla süslenmiş durumdaydı. O kişiden buranın neresi olduğunu sordum. Buranın cennet olduğunu söyledi. Ben ona burada benim mekânım nerededir diye sordum. O bana dedi: Gelecekte sana ait olacak yer ileridedir diyerek beni çok güzel bir mekâna götürdü ki mekânların içinde nur gibi parlıyordu. O kişi bana dedi: Bu mekân senindir gir içine bak dedi: Kendisi dışarıda dördü. İçeriye girdiğim zaman gördüm ki mekânın içi o kadar güzeldi ki bu dünyada hiç bir zaman böyle bir mekân görmemiştim. Sütunları gümüş ve altından yapılmıştı. (337a).Mekânın köşesinde bir nur gibi hatun hiç yabancı görmemiş gibi oturmuştu. Beni görür görmez o yerden kayıp oldu. O mekân o kadar güzeldi ki bakarken hayran kalmıştım. Ama o kişi birden yanıma gelip çık dedi: Ben ona karşı çıkmıyorum dedim. Bana zamanı şimdi değildir eğer Allah isterse yakında geleceksin dedi. Ben ona dedim ey aziz! Cennette hür ve köle var demişlerdi. Neden göremiyorum? Dedi: hür Kuran okuyanların ecridir sen Kuran bilmiyorsun ve ne zaman ki Kuran'ı tecvit ve kurallarına uygun olarak öğrendiğinde hürlere sahip olacaksın. Aslında (337b) o zamana kadar Kuran'dan bir kaç süre haricinde başka şey bilmiyordum, sonra o kişiye dedim ben cennetten şöyle elim boş mu gideceğim? Dedi:

Eğer gücün varsa her şeyi götürebilirsin ben de oradaki iki tana lambayı elime alarak sıkı tutum ve yerimden kalktım. Ama rüya gördüğümü fark ettim. Elime baktım ki ellerim boştu ve delireceğime az kalmıştı. Sabah erkenden büyük mürşit ve zamanın halifesini yanına gittim ve rüyamda gördüklerimi anlatım (338a). O kişi dedi: Böyle rüyaları bazen insanlar görebilirler. Sen de bunu bil ki bu rüyayı gerçek payı vardır dedi. Ben de ona dedim ki ben bundan sonra sizin yanınızda bir müddet Kuran-ı Kerim eğitimini almak isterim. Benim bu sözüme cevap vererek dedi: çok iyi! Ama sen büyük halifeye eğitimi devam etmemeyi söz vermiştin. Benim için bu durum çok zordu çünkü o halifenin izini olmadan bu teklifini kabul edemem. Ama sen yarın yine de bir kere gel belki izin alırım dedi. Ben hürmetle o kişinin yanından ayrıldım. Ertesi gün ümitle onun yanına gittim. O kişi beni iyi haberle karşıladı sana eğitim iznini aldım! Şimdi istediğin zaman gelip derse başlayabilirsin. Ben de eğilerek yeri öptüm ve namaz sürelerini o kişinin yanına okudum ve böylelikle bana izin verdiler (338b).

O kişinin sonun şöyledir ki Hazreti Kayyum hac ibadeti için Buhara'dan gitti. Daha önce sözü geçtiği gibi Halife am ve hasın taklit mercii haline gelmişti. Zamanın padişahı lakabı Emir Said olan gazı Emir Haydar halifenin vefatından sonra bu kişinin mezarını iyi bir şekilde yaptırmıştı. Son olarak o kişinin vefatından önce hacı Abdul Aziz'in inşa ettiği Dar-i Şifa medresesinde müderrisliğe başlamıştı. Halife (339a) bir müddet o medresede zamanın bilimlerini ve aynı zamanda tıbbi bilimlere de meşguldü o herkese faydası dokunan ve yolunu kayıp edenlere yol gösterici bir insandı.

Halifenin vefat olayını Mirza Sadık Münşi Candarı şöyle nakil ediyor, günlerden bir gün halifenin hizmetçilerinden biri Emir Said'in yanına geldikten sonra halifenin ölümünü bildirip ve halifenin yattığı odadan Allah o Allah sesleri geldiğini söyledi. Bu durma siz ne diyorsunuz dedi emir bu haberi duyduktan sonra bu haberi bilmek için güvendiği bir kişiyi görevlendirdi. Görevlendirilen kişi geri gelip emire dedi: Ey emirim bu kişi doğru diyor. Emir Said yürüyerek revan oldu ben de yanındayım ve medreseye yetiştiğimizde ben ve değer bir kişi ile birlikte halifenin cesedi olan odaya girdik. Hepimiz duyduk ki o kişinin yattığı yerden Allah o Allah sesi gelirdi. O yerdeki tüm insanlar ağlıyordu (339b) Emir Said halifenin ölümü gerçekleşti diyerek bu ayeti kerimeyi dile getirdi. Ayet-i Kerime(biz Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz, 2.156I). Tekfen işleri bitikten sonra meyyiti cenaze yerine kaldırdık. Emir Said'in

imamlığıyla gerçekleşen cenaze namazında Buhara şehrinde daha önce benzeri görülmemiş bir kalabalıkla gerçekleşti. Bu rivayetin tüm nakli Mirza Sadık tarafındandı. Burada o aziz halifenin defin işlerinden söz etmeden geçtim çünkü bu kitaba sığmazdı. Allah razı olsun kıyamete kadar, âmin.

Halife Kayyum Zaman'ın ikinci halifesi molla Muhammed Salih Bazaz Buharı bir müddet o kişinin yanında müderrisliğe meşguldü (340a) o kişinin üçüncü halifesi zamanın mürşidi Nasrullah Hoca Buharı ki insanlara yardım etmeden duramazdı. O kişinin dördüncü halifesi de bir Hoca idi ki ismi benim hatıramdan silinmiştir. Allah cümlesini kendi merhametinden uzaklaştırmasın.

Mektup

Rahim ve rahman olan Allah'ın adıyla, selam aleyküm ve rahmatullah bereketten: Sonra Cenabı duacı olan bu fakirinden İşan Kadı şöyle ki insanlar Kuran ve tespih ve namazlarını ve tüm şeyleri ki emri bil maruf ve nehiy münkirin dediğini yerine getirip zikirlerine meşguldüler (340b). Ama Nakşibendi'ye ve Mücadeleye tarikatında olan kişiler bu yerde çöktü ve her biri kendi pirleri ile zikretmeye meşguldüler. Bunun için başka tarikatların büyükleri diyorlar ki başkalar kendi tarikatlarına meşguldüler: Biz de öyle isteriz (341a). Çünkü insanlık duygularının beşi âlemden ve beşi halktandır halifelik dairesinde küçükler büyük mekânlara yerleşen zaman altı duyusundan habersiz kendisini büyüklerden iyi bilerek bazı şeylere yasalar kurarlar eğer bu durum böyle devam etse iyi akıbeti yoktur (341b) sizden rica ederiz ki bize dualar edin. Selamdan sonra şöyle rica ederiz ki uzak olanları unutmadan cümle insanlar için dua edin (342a). Sizin biliminiz ve merhametiniz bizlere bellidir eğer bir yolu olsa bu mekâna bir kez gelmeniz lazımdır. Eğer gelecekseniz buradaki tarikatçı kardeşlerden birini göndeririz belki siz buraya gelip on veya on beş gün bizlerle sohbet içinde kalırsınız kaplı kalmasın ki sizin gönderdiğiniz iki teneke pekmez ve yedi buçuk kilo helva ve on iki tana keklik olan hediyeleriniz bize ulaştı. Allah sizi her iki dünyada da ödüllendirsin.

Mevlana Derviş Muhammed'in Mektubu

Selamdan sonra Kadı Hocamıza bellidir ki her yerde bu fakire biat eden insanlar her zaman elleri duadaydı. Molla Muhammed Margiyani'yi size gönderdik eğer bir

araştırma isterseniz o kişi her şeyi size anlatabilir (342b). Her halde Allah hidayet etsin. Ayet-i Kerime(ve her ne halde olursanız Allah'ı hatırlayın, 4:103). Ayet-i Kerime(dosdoğru yolda sebat gösterin, 11.112). Âmin

Hamt ve senadan sonra bu Derviş Muhammed size diyor ki Kadı Hocanın dediklerini kulağımla dinledim. Kadı Hoca şöyle dedi ki peygamberimiz zamanında olan kara yüzlü bir kâfir kendisini sahabe olarak ashap aralarında yerleştirmişti ve Nesir hindinin oğlu Abu Rıza Ziyân bir hindi olduğu halde bir sahabeydi mi yoksa değil miydi? O kişi bana dedi: benim dediğim bu değildi! O kara yüzlü kâfirin hikâyesini size anlatsam ama misal olarak anlatım. Bu hikâyeyi hilekâr insanlar cehaletten diyorlar ki onlar yirmi yıl önce ölmüş ve insanların arasında ilan etmiştiler. Ama yüz yıldan sonra araştırmacı bilim adamları bunu anladılar ki hepsi bir yalanmış. Bunu fark etmişler ki (343a) peygamber zamanında abu Rıza Ziyân Rum'dan, Bilal Habeşî'den ve Selman Fars'tandı. Aynıhalde Hindistan'dan hiç bir sahabe olmadığını da anlamışlar. Celaleddin Siyuti ki muhaddislerden bir risale ile bu durumu anlatmış şehirlerin vasıf ederek Buhara, Harazam, Oş, Herat ve Gazvin veya hadisi rivayet eden hadis-i Gazviniye yazarı ibni Macah Gazvini kendi mesnedine yazmış. Tüm muhaddisler bu olay için bir şeyler yazmış. Onlardan mesela Şeyh Reziaddin Ali Lalayı Gaznavi bu mevzu için hakikatleri yazmış. Ama hepsinden ayrı Mehdi diyen kişinin haberi sahi hadis kitaplarında mevcuttur. Herkesin kabulü olan bir haberdir. Ama Hazreti Mehdi ne zaman gelir veyagelmesi için karşı karşıya gelmişler. Hem de Mehdi'nin Hazreti Hasan ve Hazreti Hüseyin evladı olup olmasına da karşılıkları var. Belli değil ki nerede doğar. Ehli Sünnet âlimleri Mehdi Hazreti Hasan evlatlarından ve Mekke'ye dünyaya gelir diyorlar. Ama şuana kadar gelmemiş ve diyorlar ki Nasranîlerin Mekke ve Medine'den başka tüm dünyaya hükümet etikten sonra ortaya çıkacakmış (343b). Şeyhin hilafına olanlar diyorlar ki Hazreti Hüseyin evladı imam Hasan Asker'inin evlatlarından ama dünyada mevcutmuş. Seremen şehri Babil bölgesine Bağdat'a ait olan o yerdedir. Aynı zamanda diyorlar ki Abbasiler zamanında kendisini o yerde saklamış. Böyle fikirler revafizlerin dediğine göredir. Şöyle ki Abdurrahman Camı Nefehat-ul Ons kitabında Abu Rıza Ziyân Nesir hindi hakkında bazı şeyler demiş. Şeyh Reziaddin Ali Lalayı Gazveni Şeyh Alavuddavla Sımnani'dan rivayet etmiş ama hüküm etmemiş. Bu rivayete bazı Sufi ler araştırmadan kabul etmişler. Ama Hazreti Mücededi bu rivayetlere inanmazlar ama eğer bu haberin ki abu Rıza Ziyân'ın gerçek sahabe olduğu Hazreti Mücededi'nin

mektuplarında yazılmış olan olsa onun bize deyinler ki kimin ismine imiş ve bizi gönderin. Abu Rıza Ziyânî sahabe olduğu yazan her kim ki olsa o bunu rüyasında görmüş. Böyle yazmış (344a) ve böylece şeyh Gaznevi'ye yetiştirmiş. Ama bu bir yanlış haberdi. Hindistanlı âlimler diyorlar ki hiç bir zaman böyle bir adam Hindistan'dan çıkmamış ama Hoca Musa Dehbidî Hindistan'a gideceği zaman Hisar şehrinde...⁷¹

Allah Teâlâ Adıyla 1844 yılında bu zayıf molla Cuma Kuli Humulî 73 yaşına girmişti. Allah'ın merhametiyle İstiska hastalığına yakalanıp ve ağır bir şekilde hastalık yatağına yatı. Bu hastalıktan kurtulamadan Allah'ın fazlı ile (344b) oğlumun vefat neticesinde evlat acısını çektim. Yine de Allah'a şükürler ederim ki bana bundan başka çok kız veya erkek evlatlar nasıp etmişti. Onlardan bazılarını büyük veya küçük oldukları halde kayıp etmişim. Oğullarımdan dördü ki isimleri molla Muhammed Kasım, molla Mutihullah ve üçüncü oğlum molla İmam Kuli ki yirmi üç yaşına girmişti ve iyi bir şekilde eğitim almıştı. Mahsusen kaligrafi ve hat sanatında çok yetenekli hem de çok akıllı ve edepli idi. Ne yazık ki bir ağır hastalığa duçar oldu ve on on beş gün içinde (345a) bu dünyadan geçip gerçek dünyaya gitti. O gözümün nuru musibetinden bir şeyler yazmak için elim varmıyor. Bu acıya dayanmaya mahkûmum. Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım Allah'a aitiz ve sonunda ona döneceğiz. Oğlum bana Allah'tan bir nimetti ama o kendi verdiği emaneti geri aldı. Onun verdiği emaneti benim demek bir akılsızlıktır. Tövbe ediyorum eğer bir hatta ve dayanıksızlık yaptıysam, vallahi alam bisevab. Gözümün nuru olan oğlumun ölüm tarihini bir parça Nazm ile şöyle yazdım.

Tarih

Gitti benim gözümün nuru imam kul
Bu vefasız dünyadan gidip yerleşti Cennette
Allah'ın lütfu ile bitir bu hikâyeye dinleyin
Allah'ın rahmeti ile ölüm yılını yazdım tarihte

---

⁷¹ Bu mektup sona ermeden mektubun sonunda kaç satır boş yer bırakılmış.

SONUÇ

Tarih-i Humulî'nin yazarı olan Ebu'l-Fuzuli Humulî itibar kazanması ve niteliklerinin artmasının Emir Şah Murad döneminde oluşan refahın sonucunda ortaya çıktığını söylüyor. Bu nedenle Mangıt Emirliği hakkında eserini yazmayı planlamıştır. Böylece kitabın tarihsel kısmı başlar. Humulî, Mangıtlar Emirliği'nin iktidarının İran merkezli devlet kuran Nadir Şah'ın ölümüyle başladığı gerçeğini göz önüne alıp bu eserini yazmıştır. Humulî eserine 1747 yılı sonlarından başlayıp ardından Mangıtların saltanat dönemini anlatarak devam etmiştir. Kendisini önce atalık (1747-1756) sonra han (1756-1759) ilan eden Muhammed Rahim Han, Muhammed Danyal Bey Atalık (1759-1785), Emir Şah Murad (1785-1800) ve Emir Haydar (1800-1826) dönemi çalışmaya dâhil edilmiştir.

Humulî Mangıt hükümdarlarının saltanat dönemini anlatmaya başlamadan önce Mangıt yönetimi döneminde Nakşibendiye, Kadiriye, Kübreviye, Hüseyniye ve diğer birkaç büyük tarikat temsilcisinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Kitabında, Emir Şah Murad'ın işlerine destek veren Nakşibendiye Müceddidiye önderlerinden Musa Han Hoca Dehbidî, Hudayar, Halife Sıddık, Abdulkayyum Keşmirî, Mahmut Halife ve Muhammed Emin de dâhil olmak üzere çeşitli ehl-i tariki ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ayrıca Buhara'daki İşan İmla, Niyaz Bey Çakmaklı, Nimetullah Âşık, İşan Sufi ve Emir Çarbekrî gibi büyüklerin yaptığı işleri ortaya koymuştur. Bu nedenle bazı bilgilerin varsayımlarının aksine Musa Han Dehbidî ve halifelerini ayrı bir şekilde Mangıtlar hakkındaki kısmı bitirdikten sonra bu eserin son sayfalarına koymuştur. Mangıt Emirlerini, özellikle Emir Masum ve Emir Haydar'ın çağdaşları olan halifeleri ve bilginleri sıklıkla zikretmiştir.

Humulî, Mangıtlar döneminin en önemli siyasi olaylarından birisi olan Emir Masum'un tahta oturması ve onun devriyle ilgilenir. Türkistan coğrafyasında siyasi, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde Buhara Hanlığı'nın en önemli aktörlerinden olan Mangıtlar Hanedanı'nı ele alıp yazmıştır. Şibanîler ve Astarhanlılardan sonra Türkistan'da meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Mangıtlar Hanedanı'nın idaresini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Mangıtlar Hanedanı'nı iktidara taşıyan Muhammed Rahim, Astarhanlıların son hükümdarı Ebu'l-

Feyz Han'ın ölümünden sonra onun oğulları Abdülmümin ile Ubeydullah hanları sözde (kukla) hükümdar olarak 9 yıl tahtta tuttuğunu, fakat gerçek kudretin Muhammed Rahim'in elinde olduğunu, Muhammed Rahim'in 1756'da kendisini han ilan ettiğini ve sonunda da 1759 yılında vefat ettiğini belirtir. Rahim Han'ın vefatından sonra amcası Danyal Bey Atalık'ın yeni yönetici olduğunu, Danyal Bey Atalık'ın hâkimiyeti zamanında sıkıntı, bölünme ve yolsuzluklardan dolayı, özellikle yaşlılık zamanında devlet işlerine akrabalarını tayin etmesi nedeniyle her tarafta isyanlar ortaya çıktığını söyleyerek eserine devam etmiştir. Danyal Bey Atalık'ın oğlu ve Buhara Emirliği'nin altın döneminin hükümdarı Emir Masum lakaplı Emir Şah Murad'ın babasından sonra tahta geçtiğini ve saltanat tahtına çıktığında tüm muhaliflerini ortadan kaldırarak huzuru sağladığını, devlet yönetiminde ıslahat yaptığını ve ticareti geliştirmek için çabaladığını anlatmıştır.

Emir Masum'un tüm Mâverâünnehr bölgesinde emniyeti sağlamak için İran ve Merv'e sefer düzenlemesi ve sonunda Merv şehrini ele geçirip şehirde yaşayan tüm Şii mezhebindeki halkı Merv'den Buhara'ya göç ettirdiğini ve onların yerine Buhara'dan kendisine yakın olan ahaliyi buraya yerleştirmesinden de bahsetmiştir. Resmen 1785 yılında Buhara tahtına çıkan Şah Murad dönemi ile ilgili olarak, ayrıca, Humulî, onun şeriat hükümleri uygulayarak bidatları ve Cengiz Han yasasını ortadan kaldırdığına da temas etmiştir. Emir Masum'un 15 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 1800 yılında vefat ettiğini ve onun vefatından sonra oğlu Emir Haydar'ın babasının yerine Buhara Emirliği hükümdarı tayin edilmesini ve onun döneminde bazı kabilelerin isyan hareketi başlatmasını, başta Ura-Tepe şehri olmak üzere Hokand Hanlığı ile yaşanan sorunlara açıklık getirmiştir. Emir Haydar bütün bu sorunları bertaraf ettiği gibi hanlıkta otoritesini kurmayı başarmıştır. Müellifin yaşadığı zaman diliminde, onun Buhara hükümdarları içinde kendi adına para bastıran son hükümdar olduğunu ifade etmiştir.

Bu eser sayesinde Buhara tarihini ayrıntılı bir şekilde anlamaktayız. Siyasi tarih dışında *Tarih-i Humulî* bizim için bölgedeki yer isimleri, halkın sosyal yaşamı, ekonomik durumları, ticaret, kanun, halkın ahlak anlayışı gibi birçok alanda bilgi kaynağı olmaktadır. Örneğin Buhara Emirliği'nin devlet teşkilatı, Doğu Türkistan ve diğer bölgelerdeki mezhepleri ve tarikat tarihlerinin anlaşılması açısından önemli bilgiler arz

etmektedir. Kısacası *Tarih-i Humulî* diğer çağdaş metinlerin değinmediği bazı bilgileri aktararak dikkatimizi çekmektedir.

KAYNAKÇA

- (2020, 05 08). database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com: <https://database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com/2015/03/sadriddin-ayni.html> adresinden alınmıştır
- (2020, 06 10). www.hisartmuseum.com: <http://www.hisartmuseum.com/tr/Page.asp?ID=140> adresinden alınmıştır
- (2020, 05 18). <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler>:
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbekler> adresinden alınmıştır
- (2020, 05 15). https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukharai:
https://tr.qwe.wiki/wiki/Emirate_of_Bukhara adresinden alınmıştır
- (2020, 05 06). rch.ac.ir:
<https://rch.ac.ir/article/Details/8787?%D8%AE%D9%85%D9%88%D9%84%DB%8C-%D8%B3%D9%85%D8%B1%D9%82%D9%86%D8%AF%DB%8C> adresinden alınmıştır
- ABDU'L HAMID, Muhammed Receb. (2010). Hisar Şadman der Tarih-i Emiran Mangıt'ya Buhara'yı üstat Sadri al-Din Aini. *Fesl name rayzanı Cümhürî İslami İnan der Tacikistan*, 45-52.
- AINİDİNG, Nuerdun. (2015). *Anonim Tarih-i Kaşgar (Çeviri ve Değerlendirme)*. İstanbul: Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ASTARABADİ, Mahdı Han. (1147). *Cihan Gişayi nadiri*. Meşhed: Meşhed.
- BARZGAR, Karim Nacafi. (2013). Berresi Roykerd revabit Harici Emir Şah Murad, Sultani Mangıt ba İnan ber esas mitun tarh-i Maürünnehi(rMaveraünnehir Metinlerine göre Emir Şah Murad Mangıt ve İnan İlişkileri). *İnan Yerel Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41-49.
- BUHARAYİ, Mierza Abdul azim Bustani. (2009). *Tufeyi Şah'i*. Tehran: Encumen Asar ve Mefahir Frhengi.
- BUHARAYİ, Mirza Abdulazim Bostani. (2008). *Tuhfe-i Şahi Kitabının Tashisi*. Tahran: Kültürel Eserler Yayını.
- CELALİ, Nadire. (2006). Emir Haydar Mangıt Dar Mütü-i Tarihi-i Maveraünnehir, Maveraünnehir'in tarihi metinlerinde Emir Haiydar Mangıt. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Enstitüsü, Dünya Sosyal Bilimler Portal Dergisi*, 136-147.
- ÇELİK , , Muhammed Bilal. (2012). Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer*, 781-800.
- ÇELİK, Mohammed Bilal. (2009, Şubat). *1800 - 1865 Yılları arasında Buhara Emirliği*. Adapazarı: Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇELİK, Muhammad, Bilal;. (2017). Hokand Hanlığı. H. Alan, ve İ. Kemaloğlu içinde, *Avruasya'nın Sekiz Asrı Çengiz Oğulları* (s. 527-571). İstanbul: Ötüken Yayınları.

- GOBAR, Mir Golam Muhammed. (1889). *Afganistan der mesir tarih (tarih surecinde Afganistan)*. tahrân: inkilap yayin evi ve cümhürî yayını.
- HAMADANİ, Azita. (2009). Maveraünnehir Az Aqaz Ta Emroz, Başlangıçtan günümüze Kadar Maveraünnehir. *İran ve Avrasya Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6-7.
- HATUNOĞLU, Nurettin. (2011). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*. İstanbul: Ötken.
- HATUNOĞLU, Nurettin. (2015). Buhara - Afganistan - Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu. *Bilig Dergisi, Güz 2015 / Sayı 75*, 127-156.
- HATUNOĞLU, Nurettin. (2017). Buhara Hanlığı. H. Alan, ve İ. Kemaloğlu içinde, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (s. 482-526). İstanbul: Ötügen Yayınevi.
- KABULİ, Muhammad Akbar Aşık;. (1930). *Tarih-i Huznu'l Milel Buhara, Emir Said Alim Han Hatireleri*. Peshawar: WUFA Yayınevi.
- KERİMİ, Gulam; KAYUMOVA, İrade. (2013). *Tarih-i Humuli Kitabının Tashisi*. Samarkant. Taşkant: Mega Yayın.
- KÜGELGEN, Anke Von. (2002). *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangitedynastie in den Werken Histrik (18-19. Jahrhundert)*. Orint- institut; Würzburg: Ergon in Kommission, istanbul.: (Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih İstorikov, XVIII-XIX.vv., Almatı,2004).
- KÜTÜK, Ajmet. (2019). *Buhara*. İstanbul: Hazırlık-ilk yayıncılık.
- ÜKTEN, Selim Serkan. (2018). *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı(1500-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER

تاریخ آسیای مرکزی در نسخ خطی

شورای تحریری بین المللی:
بهرام عبد الحلیموف
بختیار باباجانوف
دیوین دیویس
هیساو کامتسو
شاهین مصطفیوف
یورگین پاول

Eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

ملا جمعه قلی خمولی، تاریخ خمولی. تصحیح غلام کریمی و اراده قیوموفا. زیر نظر حیدرخان یولداشخواجه. سمرقند - تاشکند: انستیتوی بین المللی تحقیقات آسیای مرکزی، ۲۰۱۳. متن: ۲۴۳ صحیفه. مقدمه (به زبانهای ازبکی و انگلیسی): ۴۲ صحیفه.

انستیتوی بین المللی تحقیقات آسیای مرکزی
انستیتوی شرقشناسی بنام ابو ریحان بیرونی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان

مرکزی آسیا تڊقیقاتلاری خلقارا انستیتوتی

ایچکی طرح: عزیز یولداشوف
مقوا طرحی: نجف مرادعلیوف

مرکزی آسیا تڊقیقاتلاری خلقارا انستیتوتی
اونیورسیتیت خیابانی ۱۹، سمرقند، ۱۴۰۱۲۴، ازبکستان
licasunesco@gmail.com
www.unesco-licas.org

باسیئگه بیریلدی: ۲۲. ۱۱. ۲۰۱۳
عددی: ۵۰۰
میگا باسیم باسمه خانه سیدا باسیلدی
بها ایس مرکزی، حریمی دره، استانبول، ترکیه
www.mega.com.tr

ملا جمعه قلى خمولى بن صوفى محمد السمرقندى الشودارى الاورگوتى

Eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

تارىخ خمولى (متن علمى انتقادى)

تصحیح غلام كرىمى و اراده قیوموفا
زیر نظر حیدرخان یولداشخواجه

سمرقند - تاشکند
۲۰۱۳

مندرجه

۶	دیباچه
۸	مقدمه
۳۱	ملاقات استاد قاضی در طریق حج بحضرت فیضیخان و ممانعت ایشان - تمتہ وقایع نادرہ شاہ، چون حادثہ نادری بمنزلہ مقدمہ است مر دولت خواقین منغیہ راہ بتقریب اولاً باید کہ قصہ نادر شاہ را بیان نمایم
۶۷	بیان سلطنت محمد رحیم خان کہ اول سلاطین منغیہ است
۷۰	سلسلہ سلاطین منغیہ
۷۳	ذکر جلوس مخندہ دانیال ولد محمد یار بی اتالیق بر تخت بخارا و ماوراء النہر
۸۴	واقعة ارتقای دولت و ارتفاع رأیت اقبال فاضل بی ولد صادق بی ولد نور بی یوز از احفاد قلیکہ، محاصرہ نمودن او کریمہ را و بی نیل مقصود با شکست تمام مراجعت نمودن تا اخیر کار در بیان کردن اولاد قلیکہ بی یوز
۹۱	ذکر جلوس امیر المؤمنین المعصوم شاہ مراد الغازی انار اللہ تعالی برہانہ
۹۷	تمہید اول: بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشر و ذکر باعث توفیق و سبب توبہ آن تائب صادق
۹۹	تمہید دوم: در شرح محارب و مفتح و سایر مآثر پادشاہ ابو المفاخر معصوم
۱۱۲	واقعة جلوس منحوس محمد حسین خان ولد بیرام علی قاجار و اضطراب سکان مرو بتعذیب واحد القہار
۱۱۷	بیان اضطراب متوطنان مرو بعد از واقعة بیرم علی
۱۲۰	مشورت نمودن تیمور شاہ ولد احمد شاہ در باب سواری نمودن بصوب ام البلاد بلخ با امراء عظام وزراء کرام خود و قرار یافتن رأی ایشان بر عزیمت سفر با لشکر قیامت اثر بجانب بلخ بہ قصد جنگ امیر معصوم و لواحق آن
۱۲۵	واقعة وفات خدایاگر بیک یوز و حکومت برادرش بابا دیوان بیگی و لشکر کشیدن جناب معصومی بجانب مشرق و سایر وقایع آن سفر
۱۳۴	واقعة انتقال امیر معصوم مرحوم ازین دار بیمدار بدار القرار بفرمان ایزد داور در سنہ یکہزار دو صد پانزدہ سنہ ۱۲۱۵
۱۴۳	ذکر اجمال وقایع جلوس سعادت مانوس امیر رشید سدید، اعنی جناب خلافت مآبی امیر سعید رحمہ اللہ الکریم المجید تا زمان حیات آن مظهر سعادت
۱۵۲	متابعت کردن حاکم حصار
۱۶۴	مکتوب فرستادن حضرت امیر کامکار خسرو نامدار بنیاز علی دیوان بیگی حاکم شہر سبز
۱۶۴	ترتیب اوراق این رسالہ بجواهر قصص اولیاء عظام و توشیح اجزاء این تذکرہ بلالی حکایات اصفیاء کرام
۱۶۹	اشارہ نمودن باین حدیث کہ شرف المکان بالمکین بتوصیف بقعة شریفہ دہبید و اهل آن مکان شرف جاوید
۱۷۰	ذکر اوصاف قطب الاقطاب حضرت سید موسی خان خواجہ دہ بیدی قدس اللہ تعالی بروحہ العزیز
۱۷۵	

۱۸۴	بیان احوال خلفای راشیدیین طریق نقشبندیہ حضرت موسی خان
۱۸۴	ذکر خلیفہ اول
۱۸۷	ذکر خلیفہ دویم
۱۹۳	ذکر خلیفہ سوم
۱۹۸	حکایت خلیفہ جانی قلی قیچاق
۲۰۵	واقعه رسیدن خبر ملالت اثر فتح اوراتیپه و گرفتاری امراء عظام بسمع خدام ذوی الاحترام
۲۱۳	خلاصه انام، اعنی جناب امیر رشید سعید قدس سره و لشکر کشیدن آن پادشاه عالی مقام بعزم
۲۱۵	انتقام و اموری که واقع گردیده باراده ملک علام
۲۲۲	بیان کیفیت وفات ایشان پیر
۲۲۴	ذکر خلیفہ چهارم جناب موسوی قدس سره العزیز
۲۲۶	مکتوب
۲۲۸	مکتوب مولانا درویش محمد
۲۳۴	باسمه سبحانه
۲۳۸	فهرست اشخاص
۲۴۰	فهرست اماکن
۲۴۳	فهرست اقوام و قبایل
	فهرست کلمات و اصطلاحات
	فهرست کتب

۲۰۵
۲۱۳
۲۱۵
۲۲۲
۲۲۴
۲۲۶
۲۲۸
۲۳۴
۲۳۸
۲۴۰
۲۴۳

Editim amaçlı çoğaltılmıştır

[دیباچه]

بسم الله الرحمن الرحيم

(133^b) پاکست خدایکه بکرم کامل خود این ضعیف ناقص را از زمرة طایفه که کریمه الأعراب أشد کفراً و نفاقاً^۱ مصدق احوال^۲ بیرون آورده، بتعلیم علم و ایمان سرافراز ساخت و بفضل شامل خویش این نحیف مخلص را در میان جماعه که عظیمه و من الأعراب من یؤمن بالله و الیوم الآخر^۳ الایه مبین کمال اینان است در آورده، بشرف فضل و ایقان ممتاز گردانید. یعنی از قبایل اترک که در حواشی دیار اسلام از غواشی دیار ظلام از ایمان بنامی و از صید بدامی قناعت نموده، از اکتساب فواید دینی و اقتراب مواید یقینی تقاعد ورزیده، آدمیت را بغولی و عالمیت را (134^a) بکولی برگزیده اند، بیرون آورده در صف نعال جماعه که بمعراج و الذین اوتوا العلم درجات^۴ بمدارج علم عرفان ترقی نموده اند منخرط گردانید. این موهبت درجه سیوم است از مبدء فیاض. نسبت باین هیچکس که بعد از تشریف ایمان و توفیق وجود بآن فایز گشته ام. ذکر دیگر از موهبت را^۵ چه گویم و در راه باقی عواطف را چه پویم؟^۶ نظم:

حیرانم و میگویم * امکانم میپویم

قدر این نعمت را من میدانم^۷ و سطر این آیت را من میخوانم. چنانچه در «جواهر الاسرار» است^۸ امیر المؤمنین یعنی خلیفه ثانی بامام المتقین یعنی خلیفه چهارم^۹ رضی الله تعالی عنهما روزی گفت که یا علی، من لذت ایمان^{۱۰} از تو بیشتر میابم و نعمت مسلمانی را از تو زیاده تر میشناسم. اسد الله کرم الله وجهه از فاروق رضی الله عنه پرسید که چگونه^{۱۱} است؟ جواب داد که چرا که من زهر کفر را چشیده ام و تو نچشیده. پس لذت تریاک اعظم را که

1 القرآن الکریم، ۹: ۹۷

2 S, D: احوال ایشان است

3 القرآن الکریم، ۹: ۹۹

4 القرآن الکریم، ۵۸: ۱۱

5 S: محبتوا

6 S: گویم

* S: امکانم

7 S: میدانم

8 S: است که

9 S: چهارم

10 S: ایمان را

11 S: آن چگونه

ایمانست زهر کفر چشیده از ناچشیده بهتر داند. گفت: راست گفתי، یا عمر! اینمقدار از برای نعمت میگویم نه برای¹ (134^b) مباحثات که علام الغیوب میداند که عالم السر و الخفیات اوست و گویمه: **وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ**² خطاب مستطاب اوست. الحمد لله حمد شاکرین، هر چند علم من اندکست و عمل من قلیل این قلت³ از جانب منست و اما از آن حیثیت که نعمت و انعام است، کثرت در کثرتست. خصوصاً این چگونه نعمت عظیمی و عطیة کبری است که نعمت باطنی را در حق این محقر بنعمت ظاهری آراسته، از فقر بغنا و از ذلت بعزتم رسانیده و از اسفل السافلین خواری باعلا علین عزیزی ام⁴ بناوخت. بی محنت خوانم آراسته است و بی تجارت دوکانم پیراسته. شکر آن منعمی را که وعده خود را در حق این بنده مقصر بانجاز رسانیده. در کتاب «فتح الباری بر شرح صحیح بخاری» نوشته دیدم که فرموده است حضرت ابو حنیفه⁵ کوفی⁶ رضی الله عنه⁷ این آیت را که در «سورة نحل» در جزو چهاردهم⁸ در ربیع چهارم⁹ آن جزوست. گویمه: **مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ**¹⁰ > الآية چنین تفسیر¹¹ کرده اند: شخصی که عمل صالح کند¹² از مردان (135^a) یا از زنان و حالا آنکه همان عمل کننده مؤمن باشد، جناب ما البته و بی شبهه او را زندوگانی طیبه میدهم و البته جزا و پاداشت به نیکوترین چیزی از اعمالشان که میکرده اند، کرم مینمایم. بعد از آن حضرت امام رضا علیه التحیة و الثناء¹³ فرموده اند که مراد از حیات طیبه وسعت در نعمت دنیاست و مقصود از اجر¹⁴ حسنه کثرت در نعمت آخرت است که این هر دو نتیجه عمل صالحند که¹⁵ مبنای آن ایمانست و ایمان تصدیق

H
I
S
T
O
R
Y
O
F
I
S
L
A
M
I
N
I
R
A
N
A
N
D
I
T
S
C
O
S
M
O
L
O
G
Y

S: 1 از برای
2 القرآن الکریم، ۹۳: ۱۱
S: 3 قلیل قلت
S: 4 عزیزی ام
S, D: 5 حضرت امام ابو حنیفه
S: 6 صوفی
S, D: 7 رحمة الله عليه
S: 8 در پاره ۱۴ دهم
S, D: 9 چهارم
10 القرآن الکریم، ۱۶: ۹۷
D: 11 تقریر
12 این کلمات در نسخه S موجود نیست
S, D: 13 امام رضی الله عنه
S, D: 14 جزاء
S, D: 15 صالح کتکه

است و تصدیق علم است. پس، اساس همه سعادت دنیا و عقبا علم باشد. انتهی، پس عالم را شکر از جاهل بیشتر واجب است و از جمله شکر نعمت اظهار نعمت منعم است و درکتمان نعمت وعیدها از صاحب شریعت واقع است. چنانچه علما دانند تتمه مقصود ازین مقدمه اینست که میخواید بنده سرافکننده جافی و گنهکار، راجی الی رحمة الله الوافی، سرگردان هدای بوالفضول جمعه قلی الملقب بالخمولی بن الصوفی محمد تغای التزکی الثمرقندی¹ الشوداری الاورگوتی، میلاد او منشأ القاضی هرچند تعداد نعمتهای² الهی در حق این غریق (135^b) بحار نعم نامتناهی از حیطة امکان خارج و بدایره امتناع داخل است، اما اُنمودجی از آن خزانه غیبی را ذکر نمودن بقدر امکان بمنزله مشت دانه از انبارگندم که نمونه اسرار کل است وانمودن است. ناچار جواد خوشخرام قلم را بمیدان صفحه بمهمیز رقم جولان دادنی است و پای همت را برکاب عصمت بدستیاری حفظ الهی نهادنی است. بیت لمؤلفه:

اگر سودای خود تقریر سازم

وطن در خانه زنجیر سازم

ولی آنرا که در سر عقل وافیست

ز خرمن دیدن يك دانه کافیست³

اجزای این نسخه را که نتیجه امهات اربعه و اباء سبعة است، بدستور موالید ثلث به جزو شیرازه بندی واقع شد و بر یک مقدمه و بر یک مقاله و بر یک خاتمه و بالله التوفیق و به نهاية التحقيق.

مقدمه

بیان نعمتهایی که بلباس مبشرات قبل از وجود عنصر این ذره محقر چون آفتاب از مطلع سعادت مخیران⁴ صادق طلوع نموده، از آن جمله بشارت دادن والد ماجدم رحمه الله بود که⁵ مرد صالح و پرهیزکار بودند. هرچند از علوم رسمی چیزی اکتساب ننموده، از علوم حقیقی حظ وافر داشتند. میفرمودند که از ابتدای بلوغ تا (136^a) الحال دانسته از طعام شبهه ناک نخورده ام و نماز خود را بی ضرورت قضا نخوانده ام، خدایش بیامرزد! روزی بفقییر

¹ S, D: سمرقندی

² S, D: نعمهای

³ در نسخه S جای بیتها عوض شده است

⁴ S: مخزان

⁵ S: رحمه الله که

فرمودند که ای فرزندی، پیش از ولادت تو بر من حالهای¹ عجیب و غریب روی میداد. اکثر در بیابان و در صحراها مردان غیب بر من ملاقات میکردند و التفاتها و بشارتها میدادند و من بشوق دیدار آنها اکثر در مزارها و جایهای پاکیزه میبودم. اکثر ایشانرا در مزارها می یافتم و در باطن بسطها ملاحظه می نمودم. وقتم خوش بود و توفیق کامل داشتم، عجایب و غرایب بسیار میدیدم و تأویل آنها را از جهت عامی بودن نمی فهمیدم. اینحال مرا بود تا آنوقت که وقت علوق نطفه که زمان انفصال ولد است از اصلاب. آبا و اتصال آن بارحام امهات چون² ماده وجود تو از من منفصل شد، دیگر آن احوال و مواجید که بر من بود، نماند و ظهور اشخاص روحانی و ملاقات رجال الله بر من مثل سابق میسر نشد و در باطن خود آثار شوق و وجد آن³ حلاوت را کمتر مشاهده نمودم. ازینجهت بسیار ملول و محزون می بودم تا آنکه بیکی خواجه های امام شیخی که نسبت پیرزاده گی بما داشت و مرد پاکیزه و صالح⁴ (136^b) بود، این معنی را نمودم⁵. او گفت: بیطاقتی مساز، ظاهر اینکه در صلب تو فرزند سعادت مندی بوده که آن حالات و معاملات بتو بواسطه روح او بوده، بمضمون الولد سرّ لاییه. آن فرزند درحقیقت تو مضمر بود⁶. چون بحسب صورت از تو جدا شده، ناچار معانی که خاصه آن بوده، بخودش راجع شد. یعنی امانت باهل امانت رسید. لیکن بوجود اینچنین فرزند سعادت مند امیدوار باشکه عنقریب از سعادت نخل وجود او بر خواهی خوردن. میفرمودند که بمجردیکه این سخن از آن عزیز صادر شد، فرح تمام بمن⁵ روی داد که قبضیت اول به بسط تبدیل یافت. بعد از چندگاهی که مدت حمل منقضی شد، پگاه جمعه در موضع کندرود که از توابع مغپونست، در سنه ۱۱۹۰ سال گوسفند در اخیر این فصل زمستان متولد شدی. یارها باین کمینه خطاب می نمودند که امیدوارم که بسعادت دو جهانی مستسعدگردی و از سعادت تو جماعه ما همه بهره ور گردند. الحمدلله که کریم مطلق سخنها ی آن پیر مبرور را بصدق انجام داد، تا رسیدم بدستگیری رحمت او بجاییکه رسیدن⁶ (137^a) آنجا از امثال⁶ من بی بدرقه لطف ربانی محال محض بود. بیت:

S 1: خواب

S 2: چندان

S, D 3: این معنی را و نمودم

S, D 4: در حقیقت مضمر

S 5: بر من

S 6: آنجا امثال

ناوردم از خانه چیزی نخست

تو دادی همه چیز من چیز تست¹

و این بشارتها را بچندین نفر از دوستان صادق و یاران موافق خود نیز گفته و آنها را درین دعوی شاهد بنمودند که چندی از آن جماعه برین کمینه نقل نمودند. آنی را که بخود این نیازمند بمشافهه بیان کرده بودند، الحمدلله علی ذلك بشارت دیگر نیز گفته اند و آن قوم را² درین دعوی شاهد نمودند. چند نفر از آن جماعه بر من نقل نموده بودند.

حکایت: پیره زنی بیوه که صالحه و صادق³ بود و خصلتهای نیکو بسیار داشت، با وجود بی برگی بینوایانرا بطعام و برهنه گانرا بلباس نو امیدواری میداد، از محنت مزد دست خود و چهار دختر یتیم داشت که نفقه کسوت و جمیع مایحتاج آنها را بمحنت تمام ساختگی مینمود. یارها بفقیر میگفت که وقتی که مادر تو بتو حامله بود، شبی در خواب دیدم که از جانب آسمان یکقطعه کاغذ بکلانی بوریا بلکه کلانتر بزمین چرخ زنان می آمد. دو جانب آن کاغذ پر از خطهای گوناگون که (137^b) هوش بیننده را می برد. مردم⁴ همه بسوی او نگاه میکردند که⁵ تا کجا فرود آید؟ هرکس امید آن میداشت که بخانه وی فرود می آید. مدتی آن کاغذ معلق در هوا بود. دیدم که بالای خانه خیرگاه که پدر ترا بود، گشاده شد و آن کاغذ از چنگ گیراک آن بدرون خانه فرود آمد. بشعاع آن خانه و اطراف آن روشن شد. درینحال بیدار شدم. چون روز شد، بخانه پدر تو آمدم که خواب شب را با پدر گویم. چون رسیدم، اهل خانه همه⁶ خرسندیها داشتند. کسی از من سیونچی گرفت که امشب خدای تعالی فلانی را پسری کرامت فرمود. من از خواب دیده خود تعجبها نموده، صورت خواب را بپدر تو و آدمانیکه⁷ حاضر بودند، تقریر کردم⁸. پدر تو فرمود که انشاء الله تعالی، این پسر ما عالم میشود، از برکت علم او تمامی اتباع ما⁹ بهره ور میشوند، بسعادت دنیا و آخرت بسیار خرسند و مسرور

S¹: همه جز تست

S²: آن قرا

S³: صادق

S⁴: مردوم

S⁵: کردند که

S, D⁶: برسیدم دیدم که اهل خانه

S, D⁷: مردمانیکه

S⁸: نمودم

S⁹: اتباع

میشوند. این نقل را بفقییر بسیار تقریر میکرد¹، خدایش بیامرزاد!

واقعہ: در سنه ۱۲۲۶ بود کہ سکونت در ولایت اوره² داشتم، در قریة (138^a) میکده³ از عمال آن ولایت است. شبی اینفقیر در خواب خود بهشت را دیدم، بوصفی کہ علماء اسلام از رسول انام علیہ السلام روایت نموده اند. چنانچه عقل از بیان حسن آندار السلام رزقنا الله تعالی ایاها و سایر المؤمنین قابل بعجز بود. بیت:

حسنى که خداوند کند وصف کمالش

از بنده ناقص چه سزد غیر خموشی

حاصل، آن منزل پاکان را طبقه بر طبقه نشانم میدادند⁴. چنانچه دیده شد کہ اهل آن بقعة شریفه⁵ همه مردان بودند، بخوبترین لباسها که هرگز بخوبی آن جماعه و بلطافت آن لباسها و بتراکت آن مکانها در عالم بیداری چیزی را ندیده⁶، بلکه نشنیده ام و اشواقه الی لقاء هم دیده میشد کہ قصرهای عالی وسیع و صفهای بلند رفیع و زینهای مرصع بجواهر و تختهای محلل بجواهر و فرشهای مزین بلآلی مکمل بزواهر. تمامی صفها و تختها در مقابل همدیگر و مردان خوبرو و بلندبالا همه ملبس حریر چون ستاره می درخشیدند. همه حلقها مدور، چنانچه همه اهل آن موضع شریف روی بروی یکدیگر نشسته، عدد آن قوم پاک غیر از خالق⁷ ادراک کسی نمیداند (138^b) و از آن تاریخ تا امروز که سنه ۱۲۵۲ است و بیست پنجسال گذشته، هنوز آن مقام پاک بهمان هیئت و شمایل که در عالم رؤیا دیده بودم، بعینه در خزینة خیالم بلا تغیر و تبدیل مشهود است و هر وقت که در وقت قراءت کلام قدیم مجید سورة مبارک إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ⁸ را میخوانم، باین آیه کریمه: عَلٰی سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ مُّتَّكِنِينَ عَلَیْهَا مُتَقَابِلِينَ⁹ الایة میرسم، لذت آن خواب بر ذایقه جانم میریزد¹⁰ و همان صورت روحانی اشخاص نورانی در باصره دلم جلوه ها میکنند. بنابراین بی تکرار قراءت این آیت متبرکه کم

1 S.D: میگردند

2 S: اوره تبه

3 S: میکدکی

4 S: میداند

5 S: شریف

6 S: ندیده ام

7 S: خالق

8 القرآن الکریم، ۵۶: ۱

9 القرآن الکریم، ۵۶: ۱۵-۱۶

10 S: میرد

میگزرم. لجامه بیت:

هر قدر ذکر کلام آن پری رو میکنم
از نگاه جان تماشای رخ او میکنم
گر دلم چون شانه دارد چاکها طعنم مکن
کارزوی دست برد آن سوی گیسو میکنم

خلاصه آنکه در میان آن طایفه بهشتی از جنس زن اصلا ندیدم، همه مردان بودند، مگر در موضع از آن روضه همان بیوه زن صالحه را که در بالا ذکر او رفت¹. دیدم که بهترین صورتی در میان بهشتیان سیر میکرد، بخوبترین لباسی، اما فرصتی با وی سخن گفتن نیافتم. از نوم بیقظه و از خواب به بیداری افتادم. افسوس، هزار افسوس که از عالم مثال² بعالم شهادت (139^e) تنزیل نمودم³. از مرتبه قرب غیب مطلق بچهار منزل که مسافت آنرا علام الغیوب میدانند، و بس دور افتادم، بکشاکش سلسله ناسوتی⁴ مقید گردیدم. بیدل:

دلدار رفت دیده بحیرت دوچار ماند

<از رفتن او آنچه بماند همین ماند⁵>

بر ما نشانه⁶ برگ گلی زان بهار ماند

هنوز آن پیره زن صالحه در قید حیات⁷ بود، امید از کرم اکرم الاکرمین جل ذکره این است که آن بیچاره مرحومه گردیده باشد.

لطیفه: اینجا دقیقه است که شنیدن آن بر همه مسلمانان واجبست. باید شنید که در کتاب «مشکات الانوار»⁸ به پیش استاد خود خوانده‌ام و در «صحیح بخاری» و شرح⁹ آن مطالعه نموده‌ام، حدیثی را که روات آن اخبار باسانید صحیحه روایت کرده‌اند، متن حدیث اینست: قال رسول الله صلی الله علیه و سلم من اذهب بکریمته وجبت له الجنة و من عان

¹ S, D: در بالا مذکور شد

² S, D: تمثال

³ S: نمودم که

⁴ S, D: ناسوتی

⁵ این مصراع در نسخه‌های S, D موجود نیست

⁶ S, D: با ما نشان

⁷ T, D: حیات

⁸ D: مشکوٰۃ الانوار

⁹ S: در شرح

ثلاث نسوة من البنات او مثلهن وجبت له الجنة. الحدیث رسول خدا صلی الله علیه و علی آله و سلم فرمودند که هر آن کسی که دو چشم او نابینا شود، واجب میشود او را بهشت و اینچنین هر آن کسی نفقه کند و پرورد سه نفر زن را از دختران خود یا مانند دختران که خواهران و عمت و خالات و سایر (139^b) زنان که محرم او باشند، واجب میشود بحق تعالی از روی فضل و کرم او را بهشت برد. از نبینا سوال کردند حاضران مجلس نبوت که یا رسول الله،

اگر شخصی دو دختر دارد یا مانند آنها را تربیت نماید، آیا بر وی هم بهشت واجب میشود یا نه؟ فرمودند رسول صلی الله علیه و سلم که واجب میشود! حتی میگوید راوی حدیث که از فحوای کلام رسول خدا صلی الله علیه و سلم بقرینه حالیه معلوم بود که اگر کسی می پرسید که تربیت کننده یک دختر را هم بهشت واجب میشود، میفرمودند که آری، واجب میشود. اما کسی از حضار مجلس و اصحاب کرام اینمعنی را سوال نکرد، بنابراین اس ادب که صحابه کرام داشتند و صولت پیغمبر علیه السلام بر ایشان غالب بود. چرا که قدر و منزلت رسول خدا را ایشان میشناختند از کمال ایمانی که داشتند رضوان الله تعالی عنهم² اجمعین. بلی، نزدیکان را بسی بود حیرانی که ایشان دانند سیاست سلطانی و کثرت سوال را از آداب نمیدانستند.

نکته: بخاطر فقیر میرسد که آن بیوه زن چهار دختر یتیم داشت که تعهد آنها را میکرد و از مزد دست خود نفقه میداد. شاید که سبب دخول او بجنّت اینمعنی گردیده باشد. تصحیح بعضی خواب خود را بحدیث مذکور نمودم، (140^a) بعضی دیگرش بحدیث دیگر که در «صحاح» مذکورست. رسول خدا صلی الله علیه و سلم فرمودند که اکثر اهل بهشت را از مردان دیدم و اکثر اهل دوزخ را از زنان. پرسیدند که یا رسول الله، سبب قلت زنان در بهشت و باعث کثرت آنها در دوزخ چه باشد؟ فرمودند که زنان اکثر انکار عشیرت³ میورزند، یعنی باندک تقصیری که از شوهران ایشان صادر شود، تمامی نعمتها که از شوهران دیده اند، منکر میشوند. صدق رسول الله صلی الله علیه و سلم این کمینه را از مبشرات نعمت الهی که در باره خود از ثقات⁴ شنیده ام، بدو حکایت بس کردم از ترس خود ستایی. وجه دیگر اینکه صدق دعوی را دو شاهد عدل کافست والله تعالی حسبی و کافی.

1 این کلمات در نسخه S موجود نیست

2 S, D: علیهم

3 S: عشرت

4 S: نقاب

اکنون ذکر نعمتهای الهی که بعد از خروج از کتبم عدم بعرضه وجود از خان انعام منعم حقیقی در حق خود یافته‌ام، مینمایم. بجامعه خاندانم تا فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ¹ در کتاب (140^b) نعمتش را می‌شمارم تا دم روز حساب. اَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ! اول نعمتی که بی سابقه عملی در باره این بنده‌اش عطا فرمود، ولادت این مقصر در سحر شب جمعه بود که سید ایام است بقول رسول انام علیه السلام. باین علاقه نام کمینه را بزبانی ترکی جمعه‌قلی نهاده‌اند. ازین نام امیدوارم که در جمعه قیامت بنده‌ام گوید. چون الاسماء من السماء واقع شده. فظم:

نه سیدم نه هاشمی و نه قریشی‌ام

فخرم همین بس است که نامم غلام اوست

دیگر هشیاری و محافظه که بان مهتدی بودم، بمثابه که هنوز ایام عمرم بسه سالگی نرسیده بود، بعضی امور را که در آن وقت صادر شده، الحال در خاطر دارم و چون عمر به پنجسال رسید، در خود فهمی احساس می‌کردم که مردم² بعد از سن بلوغ بآن فهم نمی‌رسیدند. سخنی را که یکبار شنیده‌ام، کم فراموش نموده، هر جا که ذکر علم و علما میرفت، بطینت خود محو آن کلام بودم. در نزدیک من هیچ چیزی از علم محبوب‌تر، از علما مرغوب‌تر نبود. باآنکه نمیدانستم که علم عبارت از چیست و عالم³ اشارت بکیست، (141^a) محبت مجهول کیفیت در باطن خود داشتم. از قبیل محبت ذاتی از پنجسالگی تا آوان بلوغ والدین این محقرا بهره‌کار تکلیف و بهر کسب تعشیق مینمودند، بهیچکدام از صنایع روزگار رشدی در خود نمی‌افتم. ذهن در غایت دراکی داشتم، مشتاق خواندن و عاشق علم بودم، از آن وجه که والد مرحوم را شش پسر بودند، سه نفر آنها از فقیر کلان بودند و سواد⁴ داشتند.

قصه شبانی: مقصود والدین این بود که مرا بشبانی فرمایند. بنابراین تا بسن سیزده سالگی بمکتبی نفرستادند. اما بتعلیم فضل یزدانی عجب حالی داشتم. شیوه هجاء حروف که استادان بمشقت تمام باطفال، بلکه برجال تعلیم میدهند، مرا بیواسطه تعلیم احدی حاصل بود. بالفرض اگر کسی برای امتحان هر سوره را از قرآن یاد میخواند و مرا میفرمود، >هجا

1 القرآن الکریم، ۱۵۲:۲

2: S مردوم

3: S, D عالم و علما

4: S سودا

آنها نمای هجا مینمودم^۱ بر وجهیکه همه حیران میگرددیدند، با آنکه نمیدانستم که «الف» چیست و «با» کدام؟ و اینمعنی مشهور شده بود. مردم امتحان ها میکردند، تعجبها مینمودند. در مکتبی که بیکبار داخل میشدم، (141^b) اطفال را تعلیم هجا میکردم و سوره های مفصل را اکثر یاد کرده بودم. تا آنکه در سنه ۱۲۰۲ یکهزار دو صد دو که شوق خواندن بقرارم کرد و تضرع بسیار بخدمت والدین نمودم، بنابر ضرورت اجازتم دادند، اما خود^۲ بمکتب دار نبردند. در آن نزدیکی مکتبی بود، خود^۳ در آنجا رفتم. از استاد مکتب طلب تعلیم نمودم. چنانچه رسم است از «الف» و «ب» آب تعلیم بکام جانم ریخت، بیکمرتبه تلقین^۴ استاد از «الف» تا «یا» را حفظ کردم. فهم استاد^۵ شد که من پیشتر میدانسته باشم. بابجد که میراث پدر و باباست، رخصتم داد. بمجرد قراءت استاد این سبق بسابق محفوظ گردیده^۶، زبانم بحمد از الحمدلله گویا گردانید. از بسکه اصل این سوره محفوظ و هجاء آن ملکه این مملوک بود، از اول سوره تا آخر سوره بیک نفس هجا نمودم. از حیرت نفس در گلوی استاد بند شد. از حضار استفسار نمود، همه شهادت دادند که^۷ این طفل تا امروز روی مکتب ندیده، چشم بتعلیم نگشاده و دست بهجا نه بسته، همان امی مادرزادست که پدر او را نخوانانده است. القصه، همان (142^a) وقت که نصف از روز باقی بود، از نسخه عاریتی که بدست آخوند مکتب بود، تعلیم میفرمود. عدد سبق از مرتبه آحاد بدرجه عشرات رسید و از خلوص فضل، ربانی «سوره اخلاص» درس این مخلص گردید. لجامه بیت:

بسکه از حق خاطر آینه تسلیم بود

پای تا سر سینه ام لوح خط تعلیم بود

حاصل اینکه توسن ادراک بنوعی گرم رفتار بود که بیکقدم چون برق بسر منزل مقصود پای دیگری نهاد تا لاشه خر طبایع اطفال قدم بر میداشت، شهنسوار حافظه ادراک به نهجی^۸ برق آثار بود که بیک توجه برنگ آفتاب کشوریرا میگشاد تا پیاده رو اذهان امثال علمی

^۱ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

^۲ S: خودشان

^۳ S: خودم

^۴ S: تلقین نمود

^۵ S: استادم

^۶ S, D: این سبق بدستور مستور گردیده محفوظ شد

^۷ S: دانند

^۸ S, D: بهج

می‌افراشت. متصرفه این سوار بدرقه الطاف عالمیرا مسخر میداشت. لجامه بیت:

روی جان از عکس فیض آینه تسلیم بود

دل ز تمثال حقایق تخته تعلیم بود

سینه از جوش معانیها رنگین چون دماغ

نسخه درس فلک یا صفحه تقویم بود

هر روز که بمکتب میرفتم، منتظر فرصت بودم که کدامی از اطفال باجارت آخوند بصحرا میرفت تا از اشهر کتاب او سبقی خوانم¹ تا صاحب برگردد، چند سبق خوانده، باین دستور مدتی بر نامد که (142^b) از بسیاری همسبقان سبقت کردم. درین اثنا هر طفلی که از همزادان مکتب دست آرزوی بهمسبقی² می‌افشاند³ پای طلبش لغزیده، در قدم اول در قفا میماند. از سرعت محافظه که داشتم فهم استاد این بود که سابقا شاگردی کسی دیگری کرده‌ام⁴. بنابراین بتکلیف خط‌شناسی ام اهمال میورزید و مصدق⁵ امتحان تفصیل حرف‌شناسی ام نمیشد تا آنکه بعد از چند روزی بسوره هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ⁶ واللہ اعلم، رسیدم. بدستور قدیم هر کلمه را که آخوند میخواند، من از خارج هجا میکردم. اتفاقا در اثناء هجا باعراب حرفی خطایی از من واقع گردید. آخوند در سدد مواخذه افتاد، هر چند میگفت درست خوان، فقیر چه نوعیکه اول خواندم میخواندم. چون گرفت- گیر آخوند از حدگذشت⁷ و القای غلط نمود و دهشت عظیم بر من مستولی شد. ناچار پرسیدم که در کدام جا خطا دارم؟ اشارت بحرفی نموده⁸ گفت: این چیست؟ هر چند ملاحظه نمودم، >تمامی حروف در نظم بهیبت واحده مینمود و در فهمم حرفی⁹ < از حرفی (143^a) ممتاز نبود. اول از اعراب پرسید، جواب دادن¹⁰ نتوانستم. ثانی از نقش حرف سوالم کرد، خاموش شدم. بعد از تکرار سوال و عدم جواب غضب بر طبع آخوند مستولی گردید. هر چند فرشته بود دیو شد. بچوبیکه اطفال

1 S, D: خوانده میشد

2 S: همسبقی

3 S: می‌افشاند

4 S: سابق بکسی دیگر شاگرد شده باشم

5 S, D: مصدق

6 القرآن الکریم، ۷۶: ۱

7 S, D: گذرانیده

8 S, D: کرده

9 این کلمات در نسخه S موجود نیست

10 S: داده

بیگناه را ادب میفرمود^۱، چنان بیکدست میان دو دوشم کوفت که ز هر ضربت آنرا از فرق سر تا ناخن پای خود در یافتم. از آن تاریخ تا امروز که تخمیناً قریب پنجاه سال است^۲ تلخی آنرا در مزاق جان مییابم. غلط گفتم بلکه از شهد آن هنوز شیرین دهانم. آری! مصراع: جور^۳ استاد به ز مهر پدر! خداوند تعالی بیامرزادش، بی اختیار ناله چون نی از نای گلوی این کمینه بلند گردید. چون مکتب‌خانه بوئاق والدین نزدیک بود، از استماع ناله‌ام آتشی بخرمن صبرشان در افتاد. **لجامه بیت:**

نیش خاریکه میخلد به پسر

زخمها میکند بجان پدر

سوزنی کان بیای دختر^۴ شد

رشته نالهای مادر شد

هر دو بسوی مکتب‌خانه دویدند و بیای شفاعت از دست آخوند خلاصم کردند. چون شعله^۵ قهر آخوند بآب لطف پدرم فرو (143^b) نشست، از وجه تعزیرم سوال کرد. آخوند گفت: این کودک شما مرا فریب داده، مدتیست که میخواند. هر چه من از یاد میخوانم، هجای آن را از من بهتر میدانند. امروز این حرف^۶ را که «جیم» است هر چند میپرسم، نمیدانند، بلکه «زیر» را^۷ از «زیر» جدا نمیکند و فوق را از تحت امتیاز نمینمایند! چون پدر و سایر حضار از حقیقت معامله فقیر واقف بودند، فرمودند که بمعرفت دیگر حروفش امتحان نمای و پرده از روی کار این طفل بگشای! چون دیگر حروف آن سوره را نشان داد شناختم، حیرت بر حیرتش افزود. مردی که رخساره نسبت کمینه را خال بود^۸، نسبت طغائی‌ام داشت > و از علم نیز بهره داشت^۹ فرمود که آزارش مرسان که او را اینمعنی وهبی است از عنایت ازلی. حالا وقت فوت نشده تعلیمش ده! ناچار آخوندکار را از سرگرفت و دست آزار کوتاه کرد و پای

^۱ S, D: مینمود

^۲ S: سال که

^۳ S: مهر

^۴ S, D: مادر

^۵ S, D: شعاع

^۶ S, D: حروف

^۷ S: زیر زیر

^۸ S: مرد رخساره سبت کمینه

^۹ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

تعلیم در راه تعریف حروف نهاده¹، ره بتفصیل از «الف» تا «یا» را نشان داد. بکیفیت وضع حروف از افراد و ترکیب نشأ آگاهی بساغر ذهن این مخمور شراب هشیاری ریخت و تریاک لطف را بزهر قهر آمیخت و پای سبک (144^a) جولانی ام را بسلسله حروف بر بست و دروازه تعلیم را از طبقه خطوط برویم گشاد. مدتی چند دلم چون قلم خسته و پایم مانند خط بسته، محبوس خانه مکتب² بودم. تا فتاح بخشنده چشمم را بصرمه معرفت مکحول و نگاهم را بنور شناسایی مشمول گردانید، تا شمع سوادم روشن و صحن بیاضم³ نور افکن گردیده، چون قلم روشناس کاغذ و آشنای خط گردیدم و هیئت حروف در دلم نقش بست و در بسته سطور بتدریج برویم گشاد. مشقتی که برای سواد⁴ برآوردن کشیدم، همین آیام معدوده بود و ریاضتی که از جهت مراد بدست درآوردن دیدم، همین هنگام معلومه⁵ آغاز مکتب خانه رفتنم، والله اعلم.

ماه میزان بود که رسم انتراک است در طفل بمکتب دادن، چرا که موسم بیکاری اطفال است و انجام سوادخانی ام ماه حمل بود که قاعده ایلات است کودکرا⁶ از مکتب گرفتن، زیرا که هنگام بره‌هایی اولادست. پس، مجموع اوقات مکتب شش ماه (144^b) باشد. تخمینا از کرامت ایزدی درینمدت سواد⁷ بکمال برآمد. هر کتابی را که میخواستم میخواندم. در اثنای مدت مذکوره اکثری خلیفه آخوند بودم. در اخیر آن اوقات آخوند اطفال گردیدم.
بیت لمؤلفه:

اول شام از سواد خود خلافت داشتم

<رأیت آخوند بودن صبح می افراشتم⁸>

در میان مرد زن از قصه ام صد شور بود

بسکه از خوان نوال حق نمکها داشتم

از تفکر پشت خم چون داس طبعم تیز بود

S¹: پای تعلیم در حروف نهاده

S²: محبوس مکتب خانه

S, D³: صحن ساختم

S⁴: سوات

S⁵: معلوم

S, D, T⁶: درکودک

S⁷: سواتم

⁸ این مصراع در نسخه های S, D موجود نیست

میدرودم روز تخمی را که شب میکاشتم
 خویشتن را شام اگر از عجز میدیدم هلال
 صبحدم از فیض خود را بدرمی پنداشتم
 هر چند از کار مکتب معطل شدم، اما بسعی والد رحمه الله بی ملاحظه کتاب نبودم، تا
 آنکه سال چهاردهم عمر باین طور تمام شد.

واقعات سال پانزدهم: چون در سن چهارده سالگی از کشمکش معامله سواد¹ فراغی حاصل شد، هر چند امتیاز سفید از سیاه بحسب ظاهر گشت، اما تشنگی باطن در ترقی بود. اندک تسلی که از سلسله خط شناسی بدست آمد، گره از سر رشته مقصود نگشود: نمیدانستم (145^a) چه منزلت که میجویم و نمی فهمیدم که کدام راه است که میپویم. بخود می اندیشیدم که اگر علم عبارت از شناختن حرفست، من از اقران بهتر میدانم و اگر عالم اشارت بخطوط پرداختن است، من از دیگران نیکوتر میخوانم. پس، چرا طلب علم از گریبان جانم دست بر نمیدارد و بیقراریهای معنی پنجه از دامان² دلم وا نمیگذارد؟³ درین مدت هرگاه در کتابی فارسی بکلیمه عربی دوجار میشدم، آرزوی فهمیدن معنی آن در دلم خاها میکشت و درین فرصت هر وقت بقراءت کلام خدای عز و جل یا بحديث رسول صلی الله علیه وسلم کار می افتاد، شوق دانستن مفهوم نفس در گلویم می بست که ایا چگونه کلام و این چه زبان شیرین است که از خاندن آن کام جان نمکین است و کدام بیان رنگین است که⁴ از شنیدن آن عقل هوش زنگین. اینهمه حیرت از آن بود که در میان قومی بودم که علم را منحصر در خط شناسی و عالم را مخصوص در سوادخانی میداشتند. کسی را که خطی میخواند حضرت آخوند خطابش میکردند و شخصی را که سوادى داشت (145^b) داملا حسابش مینمودند. نزدیک ایشان بالاتر از آن مقام ممنوع و برتر ازین کلام نامسموع بود. ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ⁴ تا آن زمان که بفضل حق تعالی ملهم گردیدم، بر اینکه اینقوم عوام کالانعامند البته در عالم سوای این جماعه خواص موجودند که آنچه من میجویم از دولت آن قوم خواهم یافت و این معمای سر بسته را از تحصیل ایشان واشکافت. در طلب آن جماعه ابرار چون چرخ

S¹: دمان

S, D²: نمیکند

S, D³: ریختن است

⁴ القرآن الکریم، ۵۳: ۳۰

دوار مانند انجم سیار بودم. کسی را که از خود فوق‌تر مییافتم این طلب را از تحت پای همتش میکافتم. تا کم-کم حاصل شد که در عالم درسی و مدرسه و مدرسی بوده که حل مشکلات من از مسئله ایشان است و این بیحاصلی من از هجوم اقربا و مشغله خویشان ناچار در تردد پیوستن بآن جماعهٔ اخیار و بریدن علاقه از زمرهٔ اشرار بر خود التزام کردم¹. هرچند در حرفهٔ شبانی پیشتر هم وقوفی نداشتم، بتکلیف خود را در تجاهاول انداخته علم ناقابلی می افراشتم و بخدمت که والدینم رحمهما الله میفرمودند، کما ینبغی نمی پرداختم. دیوانه وار بهر سو هرزه تازی² میکردم و بیوجه عراضهای (146^a) بیمورد مینمودم، تا دل ایشانرا تنگ کردم. از من بیجان آمدند. الحال از آن بی ادبی ها پشیمانم و این آیهٔ رَبُّ اَرْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّیْنِی صَغِيرًا³ را همیشه میخوانم. کاشکی تمامی عمرم برضاجوی پدر و مادر صرف میشد. افسوس، هزار افسوس از ترك آن خدمت! دریغ، صد دریغ از فوت آن دولت! قدر پدر را نشناختم⁴ تا صاحب پسر نشدم. قیمت مادری⁵ ندانستم تا پدر دختر نگشتم. اکنون چه سود ازین هرزه خوانی؟! مگر اینکه حق تعالی روح ایشانرا بفضل خود از من راضی گرداند. اللهم اغفر لوالدی و ارحمهما کما ربیانی صغیرا. بیت:

یا رب، پیدر جفای بیحد کردم

هر چیز که گفت مادرم، رد کردم

از هر ستمی که بر تن خود کردم

برگشتم و توبه کردم، بد کردم

غرض ازین افعال جرم مآل این بود که از من و از خدمت من امید برکنند، شاید که بخواندندم اجازت فرمایند. بتضرعها میگفتم که شنیده‌ام که مدرسه نام جایست که تحصیل علم از آنجا مییاشد. مرا بر آنجا برید و الا سر خود را گرفته، براه گمنامی پای مینمایم. این تقاضا از حدگذشت و محبت درس و شوق مدرسه روز بروز غالب گردید و صبر و شکیبایی (146^b) مغلوب. گویا ناظر آن حالت است این مطلع ترکی و مقطع آن وقتی که گفته بودم. لمؤلفه:

تا نشیمن قیلدی کونگولومه هوای مدرسه

S¹: بر خود شرم کرده‌ام

S, D²: تاریخها

القرآن الکریم، ۲۴: ۱۷

S⁴: ندانستم

S, D⁵: مادرا

بولدی جسمم وقف خاص اشتهای مدرسه

حال این بود تا سنه^۱ ۱۲۰۵ در ولایت شهرسبز بودیم. روزی بطریق معهود بی تقریبی احتراز نموده، رو بعجز آورده^۲، غول بیابان جهالت شدم و والده مسکینم چون سایه از قفا میدوید تا مقدور بود دوید. هرچند تقاضا کرد نگشتم. در اخیرگریه بسیار کرد و گفت: ای فرزند، این یکبار هم بسخن من عمل نمای، تا بیدرت عرض نمایم که ترا بمدرسه برده بخدا سپارد! بمجرد شنیدن این سخن گویا دیوانه بودم که بافسون^۳ هشیار گردیده! همراه والدین^۴ بخانه پدر بازگشتم. هر دو درگریه بودیم. چون شب داخل شد و هرکدام از والدین در خواب شدند. مرا خواب نمیرد، از پهلو بپهلو می‌گشتم. پاسی از شب گذشت، شنیدم که آن مشفقه^۵ بخدمت پدرم میگفت که این فرزند شما بکارهای روزگار سر فرود نمی‌آرد و غیر از مطلب علم مطلقا بامری سر نمی‌آرد. صلاح در آن میدانم که بشهر برده، (147^a) باستادی سپارید. شاید که نصیبه از علم در قسمت ازل بر وی رفته باشد و ما و شمارا نیز بواسطه او حظی از ثواب اخروی یا سهم از منافع دنیوی حاصل گردد و پدرم فرمودند که بردن این طفل بمدرسه بسیار دشوار است و در استقامت او در مدرسه آفت بسیار. هنوز از سن او پانزده سال تمام نشده و در ولایت مارا خویش دلسوزی نیست که تعهد او نماید و مردم^۶ شهری اکثری اوباش است. از فتنه آنها در حق این کودک میترسم و چون وجاهتی دارد، مبادا کار بترک عارکشد و ناموس دیانت بتاراج خیانت رود. العیاذ بالله که قباحت دنیا بخسارت عقبی حاصل خاندان ما نشود و اگر نه اراده من هم در خوانانیدن اوست! آن صالحه مشفقه^۵ گفت که بهر حالش بمدرسه باید برد. بیک عالم پاکدامن بایدش سپرد که در عالم اگرچه بدان بسیارند، اما نیکان نیز موجودند. اگرچه دیوسیرتان بد هستند و فرشته خصلتان هم هستند. اول امید از فضل حق داریم که استقامت در تحصیل علم کرم فرماید و الا باری تسلی خاطر این طفل بدست آید. چون سرش بدیوار رسد، پای بخانه^۶ (147^b) گذارد، تا از تشویش این وارسته باشیم و از ورطه حیرت اصلاح! بیرون جسته دیدم که مقدمات صحیحه^۷ والده نزدیک والدین منتجه گردیده، بر

S¹: در تاریخ ۱۲۰۳

S, D²: بصحرا آورده

S³: بافسوس

S⁴: مردوم

S⁵: مشفقه مادرم

S, D⁶: بخانه ما

وجه ایجاب یا بر نهج¹ تولید، غلط گفتم، بلکه بر سنت تخلیق الله و تسلیم آن در دهن پدر حاصلم شد. اما آن دو مرحوم تا روز میگریستند و شبنم سرشک بگلزار رخسارشان متقاطر و متوالی بود و من از افراط فرح گاه چون گل خندان و گاه چون بلبل نالان بودم تا روز شد.
بیت:

شبی گذشت بمن سخت تر ز روز حساب
گهی ز خنده در آتش دمی زگریه در آب
اگر بروز قیامت از آن ستم پرسند

بجز حواله تقدیر عاجزم ز جواب

چون روز شد، اتفاقاً آنروز بازار بود. هر زمان آن دو مرحوم بروی من نگاه میکردند، بظاهر تبسمی داشتند اما در باطن گریه‌ها داشتند و جناب پدرم فرمودند که مژده بده ای فرزند که ترا امروز بمدرسه میبرم و بآرزوی چند ساله‌ات انشاءالله میرسانم! <آماده باش؟!>
راست بودم چون کمان خم گردیده، بوسه برویم (148^a) دادند که مانند تیر بتعظیمشان راست بودم و چون ماه خورشید بر سرم تافتند که چون سایه نزدشان بست بودم دل از دست داده. القصه، <در آن ساعت> غلغله در میان مرد زن و دوست دشمن افتاد که این کودک باوجود ملائی چرا طلب علم میکند و باکمال استادی چون اراده شاگردی مینماید؟ چرا که طلب ادنی باحصول اعلی از هزینات است. بالاخر احباب را وداع نموده، حضرت والدم ردیف خود ببلده کتاب که زبده حواشی شهرکیش بود، در مدرسه خال‌بای ایشیک‌اقاسی⁴ کینگس بغلامی مولوی وحید و علامه فرید، واقف موافق علوم ربانی، اعنی جناب حضرت آخوند ملا ایرنظر نمگانی قدس الله روحه سپردند.

بیان مناقب آخوند: اصل ایشان از ولایت نمگانست از خطه فرغانه، از اولاد اعیان آن سرزمین. بعد از فراغ تحصیل علوم عقلی و نقلی از بخارا بوطن مألوف مراجعت نموده، در آن ولایت بافاده طلبه علم ظاهر خودرا مشغول داشته و باطن را به تزهید (148^b) و تدین و تقوی آراسته و ضمیر خودرا بصیقل ریاضت و مجاهدت از اغیار پیراسته و مرآت سینه را بنور

¹ S, D: بزوجه

² این کلمات در نسخه‌های S, D موجود نیست

³ این کلمات در نسخه‌های S, D موجود نیست

⁴ S, D: ایشیک باشی

عبادت از زنگار غفلت زدوده، در کمال قناعت و استغنا از ابنای زمان روزگار میگذرانید و متمولان¹ آن ولایت همه شاگرد و اعیان آن ملک تمامی مرید و مخلص بوده، بحکام ولایت اختلاط نداشتند، همیشه ذوق طواف بیت الله و شوق زیارت مرقد منوره رسول الله زادهما الله تعالی قدرًا و شرفًا در کانون سینه‌اش اشتعال داشته، اما دست تعلق ازواج و اولاد بدامن همتش پیچیده و خار مؤنت عیال و اطفال پبای ارادتش خلیده، امیدوار لطیفه غیبی در کمین انتها ز فرصت عمری بسر میبرده. تا آنکه سال عمرش از ایام کهولت بسن² شیخوخت رسیده،^[1] چون سنت عادی الهی از ابتدا چنین است که امری را که در ازل مقدر³ نموده درآید، بیواسطه⁴ سنوح اسباب بوقوع نمیرسد، بمقتضای قدر حاکم نمندگان حضرت آخوندرا بتقلید قضاء بلاد تکلیف نموده و ایشان باعتزاز پیش آمده که (149^a) من وقوف بمسائل قضا ندارم و بی وثوق بتقوی خود باقدام این امر خطیر رضا ندارم. هرچند الحاح نموده انجام نبوده، حاکم خواسته که بکره و تعدی قلاده قضا باعدم رضا بگردن آن آزاده مرد بر بسته، بنده نفس اماره‌اش گرداند. لاجرم عمل بحديث صحیح الفرار مما لا یطاق⁴ من سنن المرسلین نموده از فرغانه ترك اوطان و اعشار کرده، بنیت دریافت طواف حج احرام سفر بر بسته، بدیار ماوراء النهر افتاده، گزارش بنخطة کیش که بشهرسبز مشهور است واقع شده، باد هوای آن بقعه⁵ ارم خاصیت بطبعش ملایم افتاده، چند سالی در آن سرحد رخت اقامت افکنده و مردم⁵ آن ولایت شیفته جمال طاعت و عاشق کمال عبادت آنبزرگ گردیده، خورد کلان و عام خاص آن ولایت بهشت خاصیت کمر ارادت و منطقه عبودیت آن عزیز بر میان جان بسته، دروازه قبول عامه بر روی آمال آن علامه گشاده‌اند. تا آنکه اکابر آن دیار بنده وار در رکاب آن شهسوار میدان مجاهدت (149^b) پیاده میدویدند و غلام آسا رخ امید به بساط کوی آن پادشاه معنوی میسودند. فیل سواران معركة اعتبار بفرزین بند اخلاصش پای بند و تاجداران⁶ عرصه اقتدار بشرف غلامی‌اش خرسند بودند، تا از کشت امید بر خورده از ننگ مات جهالت⁷ خلاص شوند و از زمرة عوام کالانعام برآمده، داخل طائفه خواص گردند. نظم لجامه:

S¹: متولدان

S²: ایام شوخیت بدل کهولت بسن

S³: مقدر

S, T⁴: یتیق

S⁵: مردوم

T, S⁶: تاجداران

T, S⁷: جهان

هرکه از مهرش خمیدی در تواضع چون هلال
در دو هفته از توجه بدر کامل ساختی
محور اعظم نمودی قامتش افلاك را
چون بجای منطقه مصحف حمایل ساختی
هرکه را ارقام ارشادش نمودی راه راست
دفتر حساب چب را فرد باطل ساختی¹

امراء کینگس که در آن وقت شهرسبز در حیطة تصرف ایشان² بود، همه مرید و مخلص و کبرای آن دیار بنده وار غلام خالص بودند. علی الخصوص امیری بود از آن جماعه که مدار ملک آن مملکت باو وابسته، فکر صایب و ذهن ثاقب داشت. گرم سرد روزگار دیده، تلخ و شیرین ایام چشیده، با عمر بسیار <تجربه بی شمار نموده³> و خال بای نام و ایشیک اقاباشی⁴ (150^a) نشان داشت، ارادت عظیم بجناب آخوند کریم آورده، بقدر امکان باعزاز و احترام⁵ آن قدوة انام کوشیده، دقیقه از دقائق خدمتکاریرا مهمل نمیگذاشت. بتضرع تمام عرض کرد که اگر چند وقتی سفره ولایت کیش را بجای نمک ذوقی بخشند که شور در ملک ماوراء النهر افتد، تا مردم از اقاصی و اوانی بآن کان ملاحظت رجوع نموده، لذتی اذکار بذایقه جانیشان شهد حلاوت طاعت بخشند از کمال مروت بعید نخواهد بود. آن عزیز بمضمون شرف مشحون گویمه: وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ⁶ عمل نموده، مسثلت او را بتوقیع قبول تلقی فرموده و آن امارت پناه در مرکز آن بلده مدرسه از برای طلبه علم بنا نموده، دریک تلی که در آن ولایت معروفست و حجرات کثیره در اطراف آن بنا نمود، هرکدام از آن حجرات برای سکناي دو نفر از هنرمندان علم که تاز بود ملابس عقلی را پیش از دخول بدوکان عطار حس مشترک بدستیاری حواس سلیمه مییافتند. صحیح و سقیم جواهر نقلی را قبل از وصول بآستان حکاک⁶ (150^b) خیال بمثاقب تیز ذهنی میشکافتند. ماکول و ملبوس آن جماعه را چنانچه مییابست مهیا داشت و مسکن و مأواء ایشانرا بنوعی که مییابست مصفا. باین تقریب سه سال کمابیش آخوندرا در شهرسبز که

¹ در نسخه S جای بیتها عوض شده است. در نسخه T جای مصراعهای بیت اخیر عوض شده است.

² S, D: آنها

³ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

⁴ S: ایشیک باشی

⁵ S, D: اکرام و احترام

⁶ القرآن الکریم، ۱۰:۹۳

سرمه سواد اسلام است، اقامت واقع شده و خدمت والدین محقر نسبت نوکری بآن امیر مبرور داشته، باین علاقه این کمینه را بآن مدرسه برده، بغلامی حضرت آخوند سپارید و جناب شان از کمال فتوت بتوقع فرزندی ام قبول نموده سرافرازی بخشیدند و پدر مرحوم را استمالت خاطر نموده، فرمودند که این طفل فرزند ماست، خاطر خود را از مثنونات او فارغ داشته بدعا امدادش نمایند. بیت:

«دست خاصان خدا چون در حقیقت دست اوست»^۱

هر که را این دست گیرد دست کی افتد ز پای

«از که شکر نعمت سر زد که از من کل کند

خاصه این لطفی که کردی در حق من ای خدای»^۲

از قبول اولیا بردی بجائی رتبه ام

کز بلندی شکر آن نعمت (۱۵۱۰) چه سان آرم بجای

«بعد از آن بفاتحه حضاره»^۳ طلبه علم ابتدای تعلیم درس را چنانچه رسم است تلقین

فرمودند. بمجرد یکبار گفتن آن بحث را حفظ نمودم، اما تبرک^۴ دو دفعه ام تعلیم فرمودند. از

سرعت حفظ^۵ من حضرت آخوند را بسطی روی داد، بیشتر از پیشتر اظهار محبت و بشاشت

نموده^۶ فرمودند که شبها در جوار ما بوده، بی اجازت ما بطلبه علم اختلاط ننما که منفعت تو

در این است! هر روز سبقی از صرف سوای تعلیم میفرمودند، القای درس تا حفظ^۷ آن جز

در ذهن ممتاز نبود، درس گفتن همان بود و یاد گرفتن همان. معلوم نیست که یک درس را

بدو بار گفتن استاد محتاج گردیده باشم. بهمان نوعیکه در حفظ سوره های قرآن در مکتب

چست و چالاک بودم، در حفظ درس نیز مهارتی^۸ حاصل بود، بلکه زیاده تر بمقدار متعارف

سبق خوانی قناعت ناکرده بزبان حال نعره هَلْ مِنْ مَزِيدٍ^۹ میزدم. استاد مهربان قلت صبر و

۱ این کلمات در نسخه S موجود نیست

۲ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

۳ این کلمات در نسخه S موجود نیست

۴ S: تبرکی

۵ S: حظ

۶ S: اظهار محبت داشته

۷ S: با حفظ

۸ S: مهار

۹ القرآن الکریم، ۳۰:۵۰

Eğitim amaçlı çoğaltılmıştır

کثرت شوق مرا معلوم نموده بودند، در مقدار (151^b) سبق افزوده، بانداز سبق در محبتم نیز در تضاعف بودند. هر طفلی که اختیار شریکی ام میکرد، بیک هفته نمیکشید. طالبان علوم از محافظه ام تعجبها داشتند، عوام تا خواص سرگرم گفتگو بودند، صغار و کبار¹ حیران تکپویم². شبها سرم خشت تحت پای آخوند بود و روزها جایم فوق طاق مدرسه. لمؤلفه:

شب بتحت پای آخوند، روز بر بالای طاق

از زمین تا آسمان يك گام بود از همتم³

خاک تحت پای بودم، چون وجودم بود خاک

سایر افلاک بودم، بود علوی فطرتم

بارها آن فرشته رحمت نصیحتم مینمود که ای فرزند، از این آدم صورتان که در معنی غولان شاه راه دینند، بلکه سالکان طریق شیاطین لعین زینهار در حذر باش! عارض پاکدامنی را به خار اختلاطشان مخراش، مخالطت اینهارا بقدر ضرورت باید و مصاحبیشان بانداز حاجت. شاید پیشتر اعتقادم این بود که اهل مدرسه هرکسی که باشد، بیشک ولیست و هر که داخل این دار خیر است بی شبهه (152^a) بو علی. چون بجماعه طلبه میپیوستم، اخلاق و اطوارشانرا بر خلاف اعتقاد خود مییافتم. حیران این معنی بودم: گرگانی میدیدم در پوست گوسفند. درآمده دیوانی مییافتم در کسوت ملائک، برآمده نی در سیمایشان از حیا اثری و نه در کردارشان از تقوی خبری. بی شایبه تکلف⁴ میگویم که اگر سبقت مصاحبت حضرت آخوند نبود، نی، بلکه اگر سابقه فضل الهی راه سعادت من نمودی، چون بره از آن گرگان میرمیدم و اگر وصلت مرحمت استاد دستم نسودی، چون مرغ از وحشت ایشان میپریدم⁵. میگویم که سابقه فضل الهی⁶ در باره ام این بود که از خان علم بنان ریزه متمتع شوم، ناچار بسفره احسان آن نیک بخت مهمانم کردند و بضيافت خانه سعدا طفیلی ام ساختند. نعمتی بود عظمتی و موهبتی بود قصوی، اگر این نعمت که وجود استاد مشفق متقی بود نبود، بر وفق مقوله

1: D, S: صغار تا کبار

2: D: تکپویم؛ S: تک و پویم

3: S: از تا آسمان بود يك سان همتم

4: S: بی تکلف

5: S: میرمیدم

6: S: فضل ایشان

والدم از علم جز¹ حرمان و از مدرسه غیر از خسران² حاصل نگشتی. بفرضی اگر مشاهده طلبه بی پرهیز قبل از ملاقات استاد متقی³ واقع شدی، از علم (152^b) و علما بتیری میجستی و تا قیامت بداغ جهل متمسک و بنقص نادانی متهم میبودم، بدستور آن دختر پادشاه کافر که دست ندامت را از فوت مسلمانی بهم میسود⁴، از شرافت احراز ثنوبات⁵ محروم میگشتم.

حکایت: در تواریخ مسطور است که در شهری از دیار کفار خذلهم الله فی الدار

النوار پادشاهی عظیم الشانی بود و دختری داشت در غایت حسن و جمال و نهایت غنج و دلالت. بیلاغت رسیده از هر طرف شاهزاده گان هم کیش خواسته کاری اورا بجان خریدار و سلاسل زلف مشکینش را در میان جان بجای زنار بسته، روز بروز طنطنه جمالش در عالم مشهور و دغدغه وصالش در دل نزدیک دور افتاده. قضا را در دل آن نادره انام محبت دین اسلام پرتو انداخت، بنهجی که طاقتش بمانند ابروانش طاق و دلش برنگ خال رخساره اش در احتراق بود. ناچار اختیار از دست اصطبارش⁶ برافتاده و در راز نهانی را بر روی هم کیشان برگشاد. گفت: میخوام که دین اسلام بکیش (153^a) کفر اختیار نمایم، مرا بصحبت یکی از اکابر اسلام رسانید تا در دین حق برویم گشاید و بسر منزل مسلمانی را هم نماید! این خبر را کنیزان پیدر⁷ دختر رسانیدند. پادشاه کافر از شنیدن نام مسلمانی چون زنار بخود پیچید و چون بت از عقل بیگانه گردید و چون ناقوس نالید و روی خود را <بر پای⁸ برهنه مالید و گفت: قبل از اینکه کار از دست و دست از کار رود، پای همت در میدان سعی باید افشرد و گوی ضلالت از معرکه شقاوت برون باید برد⁹. شنیدم که هزار دینار به پیش برهنه ریخت که این مبلغ اجرة دست پای همت تست. اگر درین باب توجهی بحال ما مصروف داشته، دختر مرا از راه اسلام¹⁰ بر نگردانی، سوگند بغیری که لات را بر سر منات و منات را در پای لات خواهم شکست و دست گردن این خدایان باطل را برشته زنار فراهم بست. برهنه

S¹: بجز

S²: بجز خزان

S³: متقی ام

S⁴: میبود

S⁵: اخیر از شرافت ثنوبات

T⁶: اصتبارش: S: احتیاط

S⁷: کنیزکان با پدر

⁸ این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁹: شقاوت بردن

S¹⁰: از راه مسلمانی

استمالت خاطر این بیدین نموده، بمضمون کریمه: وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا^۱ پادشاه را تسلی داده، خود چون (153^b) دید که کافر قوی از خدای عاجزش رنجیده، بکوچه‌های تفکر میدوید. اما مرد فکور بود تجربها دیده، بخود اندیشید و بعقل ناقص خود رجوع کرد، خردش فرمود که فکر خطا که شایبه از ثواب ندارد این است که قبیحی از قبیح ناقصان اهل اسلام را بنظر این دختر باید درآوردن تا سبب این قبیح از حسن اسلام محروم مانده، دست از دامن مسلمانان و مسلمانی کوتاه و پای در راه کفر و کافری دراز نماید. قضارا در آن دار الکفر جماعه از مسلمانان بودند که مسجدی داشتند و در آن مسجد مؤذنی بود که بصدای کلمه شهادت اهل مسجد را در پنج وقت نماز اعلام میداد. اما مؤذن مذکور بنا بر ناهمواری حلقوم متسم با آوازی بود که نهیق حمار که کریمه مبارک *إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ*^۲ مبین نکارت اوست، نسبت بصوت آن لهجه بلبل نمودی و مستمعانرا استماع آن آواز بد عقل وهوش از سر و دماغ ربودی. برهن برهنمونی خرد خاطر فرمود که متکفلان امور دختر پادشاه را بدستور ماه در محفه^۳ (154^a) سبز^۳ نشانیده، هودج آنرا بمحله مسلمانان بردند و دختر بیچاره در سر هوای دین و بر پای سلسله مجانین مترصد لطیفه عینی بود. چون وقت نماز داخل شد، مؤذن بد آواز بسر مناره آمده، چون *لک* - *لک* پر و بالی افشانده، با آوازی شروع باذان نمود که نمونه از *وَتَفَخَّ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ^۴ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ^۵* بود و در دیوار از صدمه آن صوت ناهنجار بصفت *وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدًا وَهِيَ تَمْرٌ مَرَّ السَّحَابِ^۶* متصف مینمود، مصداق *تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ^۷* از ندایش مبرهن و مثال *وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا^۸* از صدایش روشن. دختر را از استماع این نغمه خارج آهنگ هوش از سر و رنگ از روی پریده، ساعتی چون مرده گان بیهوش و مدتی برنگ خواب برده گان مدهوش بود. بعد از فرصتی که بافاقه آمد، از حضار سوال نمود که اینچه بلا بود که بناگاه روی داد و چگونه آهنگ بیجا بود که از پرده مکون

^۱ القرآن الکریم، ۲۳:۷۱

^۲ القرآن الکریم، ۱۹:۳۱

^۳ S: سنور

^۴ T: افصق

^۵ القرآن الکریم، ۶۷:۳۹

^۶ القرآن الکریم، ۸۸:۲۷

^۷ القرآن الکریم، ۲:۲۲

^۸ القرآن الکریم، ۲:۲۲

بساز روز در افتاد؟ قریب بود که از ناسازی این آواز وجود عنصری من از هم (154^b) ریزد و نزدیک بود از بدآوازی این ساز مرغ روح از قالب تنم گریزد. برهمن که در کمین انتظار فرصت¹ چون زنار پیچتاب داشت، بزنگ ناقوس این زمزمه برداشت که ای ملیکه عالم، این آواز مؤذن مسلمانانست که تکلیف می نماید تا جمع گردیده بادای نماز که عمده دین اسلام و عماد قصر احکام ایشانست پردازند. هر روز پنج نوبت اینچنین عمل میسازند. چون دختر این افسون از برهمن² شنید، چون مار بخود پیچیده فرمود که مقدمه دینی که با آواز این غول وابسته باشد و موقوف علیه آیینی که بساز این بو الفضول پیوسته، پیداست که حاصل آن دین چه باشد! پس ای برهمن، بشارت بیدرم رسان و گوی که ارواح براهمه دخترت را دستگیری کرد و هدایت اصنام فرزندت را پای براه اصلاح آورد. سوگند بعزت عززی که منبع دست از دامن لات کوتاه نمیکنند³ و پای بجانب منات دراز ناکرده، رشته جان از غیر تار زنار نمیسازد⁴ و کحل دیدگان از خاک دیر نموده، بطوف⁵ (155^a) کعبه و زیارت حرم نمی پردازد. برهمن این مژده بمنطوق **وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَيْكَ أَوْلِيَاءَهُمْ⁶** الایه بگوش پادشاه رسانید و پادشاه طنطنه شادیانه را باوج افلاک رسانید. فتوحات و ندور براهیین و نساکه و براهمه از حد بیرون داده، مبلغ زر و سیم به جامهای فاخر و ردا و طیلسان بمؤذن بدآواز فرستاده، گفت که ما این زر و نقره را نذر کسی کرده بودیم که دختر ما را از راه مسلمانی گردانیده، بمنزل کافری رساند. پس، حق تو باشد و غیر ترا در آن شرکتی⁷ نیست. شرط آنکه منبعد هرکس از اهل کفر اراده اسلام نماید، نزدیک تو فرستم تا با آواز بد چون غول راه دین بر روی زنی و بمقراض دولب رشته ارادت و اخلاصش را برکنی! مقصود بتمثیل بر خردمند ظاهر است و مدعاء طلبه ناقص و سالک قاصر است. بیت لمولفه:

ای صوفی بدآواز، هر جا که لب گشایی

مانند دیو از در دین از میان ربایی⁸

S¹: فرصت بود

S²: دختر این را از همن

S³: نمیکنم

S⁴: نمیسازم

S⁵: بطواف

S⁶: القرآن الکریم، ۶: ۱۲۱

S⁷: غیر ترا شرکتی

S⁸: مانند دیو از در دین وبالی

از دست برد آواز هوش از خرد ربودی

از بهر گوش مردم گویا هزار پایی

حاصل اینکه طلبه بی‌باک (155^b) و نقصه سلاک غولان راه دینند و دیوان منزل یقین‌اند. چون باهتمام آن راه نمون، بلکه بمحض فضل بیچون، تخمینا شش ماه از ابتدای درسم گذشت و در باطنم فی الجمله رشدی محسوس گشت و باوضاع طلبه علم وقوفی حاصل شد و امتیاز نیک از بد بدستم آمد. بعد از تحویل همان سال آن کافی مهمات بدرس «کافیه» ام نحوی تعلیم فرما شد که بصیرت کامل در آن فن روزی گشته، موجب تعجب اقران بلکه باعث حسد اهل عدوان گردید. بعد از اندک فرصتی جناب حضرت آخوندرا اشتیاق زیارت بیت الحرام وتعشق طواف مرقد منوره رسول صلی الله علیه وسلم از کانون دل مشتعل گردیده، بالضرورة احباب و اخوانرا وداع نموده، از جانب هندوستان که خاک تیره‌اش توتیای چشم اهل عرفان است، آب روشنش زنگ زدای آینه جان، احرام سفر حج وعمره بمیان جان بر بست و این ذره بی‌سامان از بحر تربیت آن آفتاب تابان محروم و سرگردان باچشم گریان در گوشه احزان (156^e) متألّم و سوخته حرمان میبودم. بیدل:

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند

با ما نشانه برگ گلی ز آن بهار¹ ماند

اکنون شرح تتمه احوالات² آخوندکه ملا جلال عصر³ بودند، بر سبیل اجمال اینکه چون گذرشان بشهر کابل که گلشن اقالیم سبعة است افتاد⁴. در آن وقت مسند هدایت و ارشاد بوجود ذی جود آفتاب اوج هدایت و پاکیزه گوهر درج ولایت، نهنگ قلزم فنا، پلنگ قلّه بقاء، منطقه گردون جلالت، محور افلاک عنایت، قاید سالکان بسیر الی الله، مرشد واصلان الی السیر فی الله، شاهباز تذرو شکار آفاق، غواص گوهر شنای بحر انفس باستحقاق، سرو سرور افراد مهر و مهتر اوتاد، فرمان فرمای کشور تحقیق، صاحب لوای خطه تدقیق، قره العین اولیاء عظام، ثمره الفؤاد اصفیاء کرام، مجدد طریقه نقشبندیه، نقش بند مسلک مجددیه، قطب دایره عرفان، غوث صومعه ایقان، سلطان مسند شریعت، برهان مسئله طریقت، مصباح قنادیل⁵

S¹: بایار

S²: T: احوالات

S³: جلال وقت

S⁴: در افتاد

S⁵: T: قبایل

حقیقت، اعنی جناب عزت مآب، (156^b) خورشیدنشان، ملائک شان، افلاک عز و امتنان، ابوالمفاخر، نور المشایخ، شمس المعانی حضرت فیضی خان تغمذالله تعالی بالغفران مزین و مشید بود.

ملاقات استاد قاضی در طریق حج بحضرت فیضیخان و ممانعت ایشان

حضرت آخوند رحمه الله تعالی را جاذبه عنایت ازلی و بدرقه هدایت لم یزلی به تشریف صحبت کیمیا خاصیت آن عزیز مشرف ساخته، دست ارادت بدست آن رئیس اولیا داده، سر عبودیت بیای عرش سایش نهاده، تقریباً دو سال یا زیاده سلوک راه آخرت بطریقه علیّه نقشبندیّه مجددیه افتاده، ریاضت و مجاهدت ورزیده، از بدایت به نهایت و از آنجا بما وراء الورا الی ما شاء الله ترقی و عروج نمود و از برکات ارشاد آن یگانه افراد سرافرازگشته، به تربیت ناقصان و تقویت عاجزان مأمور و مرخص گردید و حضرت ایشان باشارت غیبی حضرت آخوندرا از سفر حجاز منع نموده، فرمودند که بمضمون العود احمد شمارا لایق، بلکه واجب آنست که بملک فرغانه که وطن مألوف شماست باید رفت و طالبان آن ولایت بهارخاصیت (157^a) را بمطلوب باید رسانید که حدیث صحیح است که پیغمبر صلی الله علیه وسلم فرموده اند که خیر الناس من ینفع الناس. حضرت آخوند رحمه الله بارشاد پیر دستگیر باعلاوه حب الوطن من الایمان عنان عزیمت از کابل بماوراء النهر معطوف داشته، از شهر سبز و قرشی بثمرقند فردوس مانند فرشته وار عبور نمودند. از اتفاقات حسنه آنکه در آن ایام پدر مرحوم این کمینه باتباع و قبیله خود در دامنه کوه¹ که جنوبی ثمرقند است سکونت داشتند. حضرت آخوند مع طالبان و یاران خود از عقبه گذر نموده، در شیب عقبه اول والد مرحوم واقع بوده، از غیر آنکه کسی دلالت نماید، بقوش ایشان مصحوب² درویشان مهمان گردیده. بعد از مدتی همدیگر را شناخته، پدرم روی بیای استادم و استادم دست بر سر پدرم نهاده اند. یکدیگر را مجددا معانقه و مصافحه فرموده، فرح فراوان و سرور برون از حد امکان طریفین را روی داده. آن شب چون شب قدر سلام بمطلع فجر رسانیده اند. والدین ام باخوان و اقارب³ صغار و کبار و رجال و نسا. مریدان مرشد کامل گردیده، کلمه طیه را (157^b) چنانچه طریقه

S¹: در موضع دامنه کوی

S²: مصحوف

S³: اقرب

نقشبندیه است بآن جماعت تلقین نموده. چند روزی در آنجا اقامت ورزیده، بعد از ادای شرایط نصیحت و آداب طریقت همدیگر را وداع نموده، حضرت آخوند زیارت اولیاء الله اراده¹ بخارای شریف نموده. بعد از احراز ثنوبات آن سفر مبارک بطرف ثمرقند که ممر راه فرغانه است، روان شده و این گدای خرمن بزرگان خبر قدوم میمنت لزوم آخوند در شهرسبز بودم که شنودم. بآرزوی دریافت شرف مصاحبت آن عزیز بخانه پدر آمدم. اما بعد از آن که آخوند ببخارای شریف خرامیده بودند، هرچند که ادراک جمال آن فرشته خصال بدست نآمد. اما از راه باز آمدن در مقصود گشاده بود، چشمم براه امید شمع مزار حسرت² بود، دلم در خیال آن خورشید آینه تمثال حیرت. بیت لمؤلفه:

شام خورشیدیکه از مغرب کشیدی بر رخ نقاب

صبحدم از سوی مشرق بی حجاب آید برون

آفتابم شد بمغرب، من همه شب تا سحر

خاک بر سر داشتم تا آفتاب آید برون

بعد از اندک مدتی حضرت آخوند ایام زیارت را در نور دیده، چون آفتاب قیامت (158³) از سوی مغرب بجانب مشرق طلوع نموده، مردگان بوادی طبیعت را زندگانی جاوید بخشیدند و میان خلق نمونه از نفخ صور ثانی⁴ ثَمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ⁵ مبین آنست که ظاهر گردید. فقیر وقتی که آن یگانه دهر بدار السلطنه ثمرقند نزول⁶ اجلال داشتند، ذره وار خود را بی پای بوس⁷ آن خورشید هدایت مشرف ساختم و دریای تَلَطَّفُ⁸ آن بحر حقیقت بلالی شفقت در تموج آمده، بجواهر نوازش سرافرازم نمودند. رقت قوی روی داده، چون اشک خود بپایشان در افتادم. جناب شان مرحمت قدیم استاذی را بشفقت جدید مرشدی در حقم نصارت سر و سزا بخشیده، توجه >خاص در حق این کثیر الاخلاص مرحمت فرمودند. مدتی در بلده مذکوره ندیم صحبت⁹ < خاص آن قدوت الخواص بودم. بعد از چندگاهی آن عزیز اراده سفر فرغانه و عزم وطن مألوف و خانه مأنوس نموده، این بی بضاعت بسایر طلبه و

1: S: اراده به

2: S: شمع مزاجرت

3: القرآن الکریم، ۶۸:۳۹

4: S: نزل

5: S: بیا بوسد

6: S: در تلفظ

7: این کلمات در نسخه S موجود نیست

تلامذه ایشان بچشم گریان و دل سوزان بشمرقند ماندیم. **بیدل:**

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند

با ما نشان برگ گلی ز آن بهار ماند

(158^b) و حضرت آخوند بوطن خود که نمگانست صحت و سلامت رسیده، بدوستان قدیم

و یاران پیشین پیوسته، آنجماعت قدوم مبارک آن عزیز را با احترام مالا کلام تلقی نموده، تمامی

اهالی آن ولایت بارادت کامل و اخلاص شامل یا مرید یا شاگرد یا مخلص آن عزیز بودند و

عمر خود را بارشاد و افاده همیگذرانیدند تا در تاریخ غریب بوطن خود بجوارا رحمت ایزدی

پیوسته، بدار الجنان بروح و ریحان در قصبه² نمگان در تاریخ هزار دو صد دوازده والله اعلم

یا کم یا زیاده در آن سرزمین مدفون شدند، رحم الله تعالی یزار و یتبرک بمرقده الشریف.

تاریخ:

سفر اندر وطن نشان ولیست

تو از این ره مدار هیچ عجیب

که چرا در وطن بحق پیوست

آن ولی خدا حکیم لیب

چون نه پیوند دانکه تاریخش

ز اتفاقات بود لفظ غریب

لمؤلفه:

مارا که عدم ولایت اصلی بود

گشتیم مسافرانه در ملک وجود

هرکس بگرفت دامن سودایی

گاهی بزبان فتاده، گاهی در سود

سرهنگ اجل، شحنة بازار امل

نقد از کف جنس از بر ما بر بود

تتمه: (159^a) فقیر بعد از مفارقت استاد مهربان از خدمت والدین اجازت گرفته،

بخدمت استاد ثانی که معلم اول طفل ابجدخوان دبستان تعلیم آن قدسی نفس بود و عقل کلی

و جزوی از دفاتر تفهیمش مینمود، بشهر سبز مراجعت نموده بآستان بوسی سرافراز گردیدیم.

S¹: بجواهری

S²: قبضه

«ذکر فیلسوفان» زمان و افلاطون دوران، سلطان المحققین، برهان المدققین، مراد العارفين، مرصاد العابدين، معراج العرفاء، علامة الدهر والزمان، مجتهد العصر و الآوان، المعنى المدقق، التحرير المحقق، حجة الملة و الحق بالبرهان، آية الدين والناموس بالعرفان علم الهدى علامه الورى وهو الفريد فى دهره و الوحيد فى عصره، صاحب الآيات و الكرامات العلية، مظهر الخوارق و الحالات الجلية، الجامع بين الحال و القال، الفائق من الاقران و الامثال، عماد الدين، شمس اليقين و نور الأئمة، كيوان درجه، استاد ثنوى حضرت قاضى، اعنى جناب محمد لطف الله² المشتهر بياخواجه ولد الصلب و خلف الصدق صاحب الرياضات³ و الكرامات الباهرة هدايت پناه، ولايت دستگاه ايشان محمد مؤمن خواجه ابن قطب الاقطاب، (159^b) غوث⁴ الاصحاب، قبله الواصلين، قدوة الكاملين، سلاله الاولياء، قبالة الاتقياء، مرشد آفاق، ولى بالاستحقاق، زين العباد، فخر الزهاد، واعظ الملوك و السلاطين، ناصح الكرام و الخواقين، خلاصة الافراد، صفوة الاوتاد، رضوان درجه، اعنى زبدة العظام جناب ايشان ترسون خواجه كه⁵ حلية حسب را بزيور نسب⁶ آراسته، سلسله انساب آباء عظام آن عزيز بحضرت امام المتقين ابو الائمة امير المؤمنين على ابن ابى طالب كرم الله وجهه العزيز ميرسد، بوساطت الاوليا⁷ اسماعيل اتا كه نسب آن دفتر⁸ اوليا باتفاق علماء انساب⁹ بحضرت امام محمد حنفيه¹⁰ رضى الله عنه و عن ابائه الكرام مى بيوندند، در مناقب و مفاخر ايشان ترسون خواجه كتاب عليحده ميمايد نوشتن كه از حد احصا بيرونست. درين مختصر بجای دو شاهد بذكر دو خارق¹¹ عادت از خوارق آنبزرگ اختصار كرده، ديگرانرا بقياس حواله نموده ميشود. خارق اول: استاد اين كمينه كه ذكرشان گذشت از پدر خود محمد مؤمن خواجه روايت نمودند، برين وجه كه در وقت آن عزيز (160^a) حاكم اورگوت موسى بى ولد الله يار بيك

1 اين كلمات در نسخه S موجود نيست

2 S: محمد لطف الله خواجه

3 S: الرقيات

4 S: غوث

5 S: جناب حضرت ايشان ترسون خواجه

6 S: بنور نسبت

7 S: قطبه اوليا

8 S: سر دفتر

9 S: علما ايشان

10 S: حنيفة

11 S: خوارق

مینگ که حکومت آنولایت از دیر مدت تعلق باسلاف آن میر سعادت مصیر داشته، بسبب بعضی امور از یک غلام خود باقی نام در غضب شده، بعد از حبس و ضرب امر بقتل آن بیچاره نموده. متعلقان غلام چون خیرکشتن او را شنیده‌اند، زن و فرزندانش همه گریان و نالان روی تضرع بدرگاه مظلوم پناه آن ولی‌الله آورده، ناله و زاری بسیار نموده، التماس شفاعت کردند و آن عزیز چنانچه اخلاق حمیده این جماعه را میباشد¹ بآن مظلومان ترحم ورزیده، برای شفاعت بقوش حاکم تشریف آورده. بعد از ادای مواعظ و نصایح کلمه بحق شفیعی را در میان آورده² فرمودند: امیر، ترحم نمودن بزیردستان و عفو نمودن تقصیر ایشان از اکابر و حکام بسیار زبنده³ است و موجب رحمت الهی است. در حق بخشنده گناه این غلام را که بحسب ظاهر بنده شماس⁴، اگر عفو فرموده از سرقتل آن گذریده، امید از کرم پروردگاری که شما بنده اوئید این است (160^b) که در روز عرض اگر نیز بمقضی حدیث صحیح نبوی علی صاحبه افضل الصلوة و اکمل التحیات که فرموده‌اند: ارحم ترحم از² تقصیرات شما گذشته از جمله مرحومان گردید. حاکم مذکور را از آن جهت که دود غضب چشم عقل و دیده خردش را پوشیده بود، عرق غضب در حرکت آمده شده کایش³ او مضاعف گردیده، فرمود که شمارا درین میان چه مناسبت⁴ است؟ هرکس بملك خود کدام⁵ تصرف که نماید، دیگری کی ولایت منع است. خصوصا فقرارا در⁶ امثال این واقعه دخل نمودن از حد خود پای برتر نهادنست⁶ و بعضی درشتیهای دیگر نیز اظهار نمود که ذکر آن از سوء ادب نیست. آری، قابلیت محل را داور کل کردن اثر مدخلیت تام و بیوجود این سعادت حصول مطلب ناتمام است. لمؤلفه:

نصیحت گر چه باشد از فرشته

نسازد کار بر غفلت سرشته

نصیحت روغنست، جهل آتش

حکیم این را بآب زر نوشته

بسی از دستگیران پا فشردند

S¹: جماعه میباشند

S²: از جمله

S³: کاش

S⁴: مناسب

S⁵: کدام کار را که

S⁶: نهادن است

نشد تدبیر خط سر نوشته

و آنبزرگ فرمودند که (161^a) ای میر، اگر در ازل ایزد تبارک و تعالی قتل این غلام را از شما تقدیر کرده باشد، ناچار واقع خواهد شدن و الا از دست شما که مخلوق ضعیف ناتوانید¹ کشتن پشه نمیآید که بتوانید که یک تار² موی از سر این غلام کم نماید! از استماع این کلام غضب آن حاکم افزوده که³ چگونه من او را کشتن نمیتوانم؟ حضار مجلس را اعتقاد این شده که ایشان باعث قتل آن مظلوم گردیده. میگفتند: این خواجه قتل موهوم غلام را محقق، نسیه⁴ او را بنقد آوردند! افسوسها از آن جماعت برخاسته، بعد از آن حاکم بشدت تمام دست بقبضه⁵ کارد برده، دسته⁶ آنرا برکف خود استوار نموده، بقوت تمام بر سینه⁷ برهنه⁸ آن مسکین غلام چنان محکم زده که اگر بر سنگ خارا زدی، از سوی دیگر سر بر آوردی. در آن وقت ایشان متوجه⁹ قبله مراقب نشسته بودند. آوازی سخت بگوش مردم حاضر مسموع گردید، چنانچه از تماس کارد بصفحه¹⁰ سنگ پیدا میشود. همه حیران و شوریده بهر جانب میخزیدند¹¹ و حاکم مذکور بدهشت تمام بجای عود نموده، باضطراب (161^b) تمام از اهل مجلس پرسید که وقتی که من کارد را بغلام حواله کردم ایشان بکجا بود و بچه کار شروع داشت؟ همه باتفاق گفتند که اصلاً از جاییکه الحال نشسته اند حرکت نکرده، بهیچ کار شروع ننموده، بهمچنان که می بینید مراقبه نشسته اند. حاکم گفت: فی والله که ایشان یک تخته سنگ را بدست خود برداشته، میان کارد من و سینه¹² غلام معلق نگاه داشته، کارد من بسنگ رسید نه بغلام! مردم را حیرت بر حیرت افزوده، چون چشم¹³ بتامل گشادند، دیدند که آن مظلوم بجای خود صحیح و سالم نشسته، هیچ اثری در اعضای او از زخم کارد¹⁴ پیدا نبود. کارد را دیدند که در صحن میدان دسته¹⁵ اش دو قطعه شده است¹⁶ و تیغش مانند شست خم آورده¹⁷، در زمین افتاده و درکف دست حاکم اثر کبودی چنانچه از کوفتن اشیای سخت در دست کوبنده حاصل میشود ظاهر بود. از مشاهده¹⁸ این خارق عادت از آن منبع کرامت غوغای

S¹: و ناتوانید

S²: تاره

S³: افزوده فرمود که

S⁴: می گریختند

S⁵: حضرت ایشان چون چشم خود

S⁶: از زخم کارد در اعضای او

S⁷: شده

S⁸: شست زدن خم آورده

حضار مجلس بر فلک دوار پیچیده، بعضی بیهوش¹ و برخی در خروش افتاده، اول کسی که روی خود را پای² آنبزرگ³ سوده، دست ارادت بکف هدایت (162^a) آن ولی الله داده، در توبه و راه انابت بروی خود گشاده⁴ امیر موسی مذکور بود که از اعجاز آن ید بیضا در صورت عصا از ازدهای نفس اماره خلاصی یافت. بعد از آن سایر اهل مجلس بتوفیق ربانی پیروی حاکم خود را نموده، همه از ارادت پاک و اعتقاد تمام بمصافحه⁵ بابرکت آن خضر راه طریقت مستعد گردیده، از تارکستان نفس اماره و ظلمات⁶ و ساوس شیطان مکاره نجات یافتند. اکثر امرای منگیه و کلانان⁷ تاجکیه⁸ اورگوت که بسعادت ازلی مسعود بودند، بشرف مریدی و سعادت توبه فایز گردیدند و از آن جمله از کلانان منگیه غازی بیک و برادرش منگلی بای یساول و مصر علی دیوان بیگی بودند. و حضرت ایشان را بسطی عظیم واقع شده بود، همه را براه صلاح صواب هدایت نموده، بآب توبه نصوص از آرایش ذنوب پاک ساخته، بشهرت⁹ این کرامت آبروی بوستان ولایت گردیده، منکران را از کفر انکار بکوی تصدیق و منزل ایمان رسانیدند. **لمؤلفه:**

عیسی دمانکه لب بسخن آشنا کنند

در حق مردگان طبیعت دعا کنند (162^b)

آنها که بنده گی خدا را بجا کنند

هم در لباس بنده گی کار خدا کنند

پروای فکر ظالم و تیغش نمیکنند

< شیران کجا ز حیلۀ رویه ابا کنند >

بهر شفای خلق طیبیان حاذقند

درد دلند علت دل را دوا کنند

هر چند نیستند خدا، با خدا و لیک

حاجات بنده گان خدا را روا کنند

جام جمی ز داغ محبت کنند طرح

S¹: برخورد

S²: خود را پای

S³: بزرگوار

S⁴: گشاده بود

S⁵: ضلت

S⁶: شهرت شد

S⁷: این مصراع در نسخه S موجود نیست

آینه اسکندری از نقش پا کنند
امروز که چه زیر خسانست جایشان
فردا مقام بر زبر کبریا کنند
از خاک تیره راه باوج فلک برند
آنها که خاک را بنظر کیمیا کنند
اکسیر دولت است قبول نگاهشان
ایا بود که گوشه چشم بما کنند
در نسیان کثرت و شیران وحدتند
هر چند آدمند عصا ازدها کنند⁸
هر چند آدمند عشق آدم از حق است
موسی شوند کار خدا با عصا کنند
آفاق را گذاشته ز نفس گذشته اند
ماهی صفت بیبحر حقیقت شنا کنند
از پیروی راه نبی با خدا رسند
متبوع وار جا بصف انبیا کنند
در هر دلیکه یک نگه از لطف افکند
آینه مصیقل گیتی نما کنند
هر چند سیرشان بوراء الوراء رسد
در خانقاه بنده گی کار زدا کنند⁹
>بیچون بی چرا بخط دوست سر نهند¹⁰<
چون دشمنان تعلق بیجا چرا کنند
(163^a) از باد قهر چرخ برین را کنند خاک
و ز آب لطف خاک سیه را سما کنند
درد خمولی خدمت مردان غیب شد

⁸S: ز انرو مقام خویش نی بوریا کنند

⁹T: کاورا کنند

¹⁰این مصراع در نسخه S موجود نیست

شاید که از خزانه غیث دوا کنند

خارق دویم: جماعه از ثقات خلفا که بمنشور خلافت آن آسمان کرامت سرافراز گردیده، هرکدام ازین اعزه بارشاد طالبان خدا بشهری و کشوری از دیار اسلام مأمور از آن جناب گردیده بودند، نقل نمودند که بر بالای کوهی که در جنوبی سمت^۱ اورگوت میان شهرسبز و آن بقعه واقع است، در ممر راه عالی سالی حضرت ایشان علیه الرحمه و الرضوان از برای اقامت جماعه نمازگذاران اهل سفر اختیار بنای مسجد قارعه نموده، اسباب عمارت مسجد را از چوب و سنگ آماده ساخته‌اند و از برای شاه پل مسجد چوبی را که مانند اهل الله در راستی علم و در استقامت از هر چیز مستحکم بود، بصعوبت^۲ بسیار پیدا گردیده و استادان بنا دیوار مسجد را باتمام رسانیده، برای برآوردن بالار چنانچه رسم است، از آن بزرگوار التماس فاتحه و اجازت^۳ طلبیده‌اند. چون چوب مقصود در بالا برده‌اند، قریب نیم گز از دیوار کوتاهی (163^b) کرده، همه خجل و شرم‌سار گردیده، بخدمت‌شان عرض بنده‌گی نموده، کوتاهی چوب را بهمت رسای آن عزیز معروض داشتند. فرمودند که^۴ خود ما آنچوب را انشاء الله تعالی بموضعش وضع مینماییم. بعد از آن بذات خود ببالای دیوار تشریف ارزانی داشته، یکسر چوب را بدست مبارک^۵ گرفته، «بسم الله» گویان بطرف خود کشیده‌اند. بفرمان خداوندی آن چوب از هر طرف دیوار قریب^۶ یکوجبه^۷ زیاده آمده، از مشاهده این کرامات باهره غریب^۷ از حضار مجلس برآمده، باجمعهم علیحده^۸ سر ارادت بیای آن مظهر ولایت سوده، تجدید توبه و انابت نموده، منکران قایل و معتقدان کامل گردیده، حقیقت کرامات اولیا الله بجهانیان روشن و بعالمیان مبرهن گردیده، امثال این کرامات جلیه و خوارق علیه از آن بزرگ بسیار نقل نموده اند که این مختصر^۹ تحمل ذکر آن جمله ندارد. کسی را که بوی از سعادت بمشام جاننش رسیده باشد، از برای صدق دعوی کمال آن مکمل این دو خارق عادت بجای (164^a) دو گواه عادل است و منکر بی سعادت از

S^۱: سمت جنوبی

S^۲: بصد عقوبت

S^۳: ایجازت

S^۴: حضرت ایشان فرمودند که

S^۵: حضرت ایشان بدست خود

S^۶: یکچوب

S^۷: کرامات بابرکات آن عزیز

S^۸: همه باجمعهم

S^۹: محقر

مبحث خارجست. وقتی محقر تحریر این واقعه می‌کردم، ملا پیر نام مرد پیر سال خورده از اهل اورگوت که سالها بآن بزرگ خدمت کرده و دعای آن عزیزرا گرفته حاضر بود. فرمود که من همان چوب‌را و همان موضع و مسجدرا امروز میدانم، اگر خواهید بشمایان نشان میدهم. همانا راست گفت رحمة الله. خدایکه برای اظهار عزت دوستانش تخت بلقیس را بدان عظمت از مسافت سه ماهیه راه بیک چشم زدن به نزدیک سلیمان علیه السلام بتوجه آصف رضی الله تعالی عنه حاضرگردانید و از برای روشنایی چشم کنیزک درگاهش مریم رضی الله تعالی عنها از زمین خشک چشمه آب و از نخل کهنه بی بر خرما می‌تر برآورد، قادر است که تا قیامت برای نصرت اولیاش در نظر اعدا خوارق عادات و کرامات باهرات از دست مقربان درگاهش ظاهر و صادر گرداند **ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ**¹.

تنبیه علماء اسلام شکر الله سعیهم برای حقیقت کرامات اولیاء عظام قدس الله اسرارهم. هرچند که این مقدمه بر اهل حق ذوی الابصار (164^b) کالشمس فی نصف النهار بدیهی و روشنست، اما بنا بر بتنییه غفلاء و تجهیل جهلاء از اهل بدع و اهوای دلایل قاطعه و براهین ساطعه از کلام الله و احادیث صحیحة رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم ذکر نموده، از آنجمله است دو حکایت سابقه از کرامت آصف بن برخیا و مریم بنت عمران رحمهما الله که در نص قرآن مذکور است، بعد از اینکه اتفاق حواجم نموده‌اند، بر اینکه دو عزیز از انبیا نبوده‌اند. بدلیلی که بر ایشان² ظاهر شده است در حق آصف و در حق مریم بنت عمران فرموده‌اند که او پیغمبر نبود، زیرا که عادت الله از زمان ابو البشر آدم تا زمان خیر البشر حضرت خاتم صلوة الله علیهما و علی جمیع الانبیاء و المرسلین برینوجه جاری شده است که از جنس زن خدای تعالی اصلا پیغمبر نفرستاده است و صاحب کتاب «فتح الباری بر صحیح بخاری» اینجا اجماع امت را ذکر نموده است و فرموده است که آنچه نسبت وحی که در قرآن در حق مادر موسی علیه السلام واقع است، میگوید عز اسمه وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ³ علیه السلام، الآیة بمعنای الهام است که ذکر عام و ارادة (165^a) خاص نموده و این اسلوب در کلام فصحای عرب شایع است، از قبیل نسبت وحی بسوی زنبور عسل. چنانچه فرموده است عز اسمه که وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَىٰ

¹ القرآن الکریم، ۲۱:۵۷

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

³ القرآن الکریم، ۷:۲۸

التَّحْلِ¹ الآية و در ظاهر کلام بعض علما که اطلاق نبی بر بعضی نسا مستفاد میشود، آنجا نبی را بمعنی خبیر است گفته، مبالغه در انعقاد اجماع نموده است و علامه محقق ربانی سعد الملة و الدین التفتازانی ره در «شرح عقاید نسفی» در بحث کرامات اولیا قصه مریم رضی الله عنهارا در ذیل دلایل حقیقت² کرامت ذکر کرده و مولوی مدقق مولانا فیضی علیه الرحمه در شرحیکه بخیالی نوشته است، این مقصدرا قریب بده موضع، بلکه زیاده از آن دیدم که عدم نبوت نسارا مجمع علیه نوشته و از کتب تواریخ و سیر مثل «تاریخ طبری»³ و «منتخب» و «روضه الصفا»⁴ اصلا پیغمبری نساء نه صراحة و نه اشاره مفهوم نمیشود. اینچنین از کتب احادیث و صحاح بسیار با بقدر وسع⁴ مطالعه نموده شد. از عنقا خبری هست و ازین دعوی اثری پیدا نشده⁵ و از استادان ثقة نشنیدم سوای عبارت «آخوند شیخ بر ملا جلال» که بر سبیل بحث و احتمال عبارتی در تعریف رسول فرمود است که این (165^b) تعریف جامع نیست. اگر در تعریف رسول کلمه رجل مذکور شود، بنا برین صاحب تعریف انسان بعثه الله گفته، نه رجل بعثه الله. زیرا که رجل کامل نسا، چون مریم و غیرها اینست. یا آنکه مقدمه کل بحث غلط مشهورست، یا آنکه آن عزیز نیز صریح نکرده است نبوت نسارا. در بعض کتب دیده شد که استدلال عقلی در علاوه⁶ حجج نقلی اقامت نموده، گفته است که حکمت الهی در عدم نبوت نسا حفظ آبروی منصب پیغمبری است. چرا که پیغمبران علیهم السلام مخالطت رجال از محارم و اجانب و مداخلت مجالس اوباش و فساق ضروریست. پوشیده نیست که مستوره گان جلا بیت عفت و روپوشان پرده عصمت را نمی زبید که برای تبلیغ رسالت مرتکب⁶ این امر خطرناک شوند. وجه دیگر اینکه جماعه نسا بر نقصان جلی که در عقولشان و نقصان خفی در دینشان هست، شایسته منصب کرامی نبوت نباشند. زیرا که انبیا علیهم السلام صاحبان عقل کل اند. ازینجهت است که فقهای امت قدس الله اسرارهم خلافت کبری و منصب قضا و شهادت در حدود الله را از نسا تجویز (166^a) ننموده. پس، منصب نبوت و مرتبه رسالت را که اعلیٰ مناصب و قصوی مراتب است، ازین جماعه چگونه تجویز نمایند؟! حضرت مولوی المحقق مولانا فیضی علیه الرحمه در مرتبه

¹ القرآن الکریم، ۶۸:۱۶

² S: حقیقت

³ T: نبی

⁴ S4: وسع

⁵ S6: ازین دعوی اثری نه داشته

⁶ S6: مرتکب

مولویت از آخوند شیخ عالی نباشند، سافل هم نیستند، با آنکه آنعزیز نیز تصریح ننموده‌اند! چنانچه رسم علماء انظار است، یگراه احتمال را سلوک نموده است. بانمقدار جرئت کردن از ناقصان درین مسئله از احتیاط بسیار بعید است. اینمقصر اینقدر اطناب برای آن نموده که درینوقت جماعه از مسیرتین بعضی علما که بمجرد دانستن دو- سه مقدمه فلسفی خود را اعلم العلماء میدانند، دیدم که در مجالس و معارک بی ابا حکم بوقوع نبوت نسا میکنند.

حکایت: وقتی در مجلس یکی از حکام کمینه را بیکی از جماعه مذکوره که سرخیل و سرکرده ایشانست و ازین کنایه مرا و قاضی ملا رحمة الله مغیونست که حالا باغلاط عامه مغیون را «ماغیان» و اهلش را «ماغیانی» میخوانند، مباحثه واقع شده، بنده گفتم که چرا بخلاف اجماع علما حکم به نبوت نسا مینمائید؟ هرچند روایت قبلی درینمسئله بفرضی که (166^b) واقع باشد نگفتن بهتر مینماید کلام آخوند شیخ² حجت آورد. فقیر گفتم: بکلام خداوند تعالی چه میگویید؟ عز اسمه وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا³ الایة در جای دیگر میفرماید که وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا⁴ الایة گفتم: کلام آخوند شیخ⁵ ناسخ اینست، زیرا که کلام او بحسب تأریخ بعد از کلام الله است. بنده گفتم که در کلام حق تعالی بی ادبانه⁶ سخن میگوی! گفتم: چرا در کلام استاد بی ادبی مینمایی؟⁷ اهل آن مجلس بیشتر طرف او را داشتند، غیر از سکوت چاره نتوانستم پیدا کردن. **لمؤلفه:**

آنجا که حق نهان شد و باطل رواج یافت

> حق گویرا جواب بغیر از سکوت نیست

هرچند شیر شرزه دم شو که پیش خلق⁸

عنقا شکار معرکه جز⁹ عنکبوت¹⁰ نیست

از موسفید معرکه دلها شود سیاه

S¹: نموده اند

S²: آخوند شیخ را

³ القرآن الکریم، ۹:۶

⁴ القرآن الکریم، ۱۰۹:۱۲

S⁵: آخوند شیخ را

S⁶: کلام او تعالی چرا بی ادبانه

S⁷: بی ادبانه سخن مینمایی

⁸ این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁹

S¹⁰: T. عنکبوت

روشندلی نتیجه زاک و قروب نیست

از ریش حبه حالت مردان دین مجوی¹

مردی گری برشته تار و پروت نیست

اکنون بسرکلام بازآیم. جناب استاد مشفق جزاه الله عنی خیر الجزاء کمال شفقت و نهایت مرحمت را در باره این بی بضاعت مبذول داشته، در باب تعلیم درس و افاده علوم دقیقه از (167^a) دقایق شفقت را فرو نگذاشته، چندسال باستان بوسی ایشان بودم. از کمال التفات در اول کار بعضی علوم را که دیگران در اخیر حال میخواندند تعلیم می نمودند، مثل علم عروض و قافیه و انشا و شعر و علم مساحت و فرائض. در ضمن درس کافیه به تفصیل تعلیم نموده بودند. چنان مهارت در آن فن حاصل شده بود که موجب تعجب مبتدیان و باعث تحیر منتهمان بود. در آن علم شب روز در تربیت من اهتمام مینمودند. حتی که از برکت توجه شان بیداری عادت، بلکه طبیعت این خاک پای اعزه گردیده بود. هر درسی که تلمذ میکردم از من عهد گرفته بودند که تا حفظ نمایم بدرس دیگر شروع نمی نمودیم. سبقی را که امروز میگرفتم، فردای آن بکسی دیگر تعلیم میدادم.² در کافیه خوانی از اول علم تا تصرفات بترتیب درس طلبه را میگفتم. بنوعیکه از استاد اخذ می نمودم، بلا زیاده و نقصان بشاگرد تعلیم مینمودم.³ تا در مدت سه-چهار سال مطالعه کتب بی احتیاج با استاد حاصل گردید. اینهمه از برکت فیوض آن خضرراه دین نقد اوقات این خوشه چین مزارع (167^b) یقین بود. اگر از سر موی زبان⁴ عطایم کنند، از عهدم شکر احسانشان بر نمی توانم آمدن. اما این کمینه نیز از وفور ارادت که داشتم، هر چند فرزندوارم می نواختند، غلام آسا خدمتشانرا بجان دل بجای می آوردم. تمامی خدمت در خانه را بشوق تمام آماده میداشتم: آستان رویی و سایی و فراشی همه از من بود. گاه خطاب بر من نموده این بیت را بزبان غیب ترجمان می آوردند. بیت:

خدمت ترا بکنگره کبریا کشد

این شفقگاه را به ازین نردبان مخواه

چون فی الجملة از جانب اینغلام خاطر مبارک آن عزیزرا فراغی و فقیرا اندک مایه

S¹: از ریشی حالت مردان محو دین

S²: می نمودم

S³: این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁴: از سر هر موی زبانی

فروغی بامتياز ضار و نافع حاصل گشت و ساده روی‌ها بسواد ریش از تهمت آلايش خط امان بدست آورد، خاکساری ضعیف را کتابتی بدستم داده فرمودند که ترا بثمرقند میفرستام، باید که اینخط را بوالده عروس ما که مادر اندر قاضی القضاة جناب میر عبدالحی خواجه شیخ الاسلام بودند رسانیده، جواب آنرا بما بیاری! چون راهها بواسطه محاربه لشکر پادشاه بخارا (168^a) امیر معدلت مصیر، سعادت تخمیر امیر معصوم که مشهور بشاه مرادست بالشکر حاکم شهر سبز که نیاز علی مخاطره بود و خط بر داشته براه متعارف رفتن تعذری تمام داشت. از راه غیر متعارف بمشقت تمام نامه جناب استادرا در ثمرقند بمکتوب الیها رسانیده، سپارش لسانی را معروض داشتم و مضمون کتاب طلب مشورت بود، در باب آمدن بثمرقند و بخارا آن صالحه عاقله. بعد از دو-سه روز بار فقیر را گردانیده فرمود که حالا آمدن درین ولایت >مصلحت نیست. چندگاهی در آنولایت < استقامت نمایند تا من از راه تدبیر سلوک نموده بتدریج کار را بر وفق مدعا انجام بدهم. صورت واقعه این بود که حضرت استادرا حاکم بخارا بمنصب تدریسی مدرسه طلاکار یلنگتوش بی و بعمل افتای ثمرقند و احتساب ده بیید منصوب گردانیده، بمراحم بسیار و عواطف بی شمار با اسب خوب و خلعت مرغوب از بخارا² بثمرقند فرستاده، از اقران سرفراز و از امثال ممتاز گردانیده، خدمت شان بحسب فرمان پادشاه زمان بثمرقند آمده، بمناصبت³ مأموره اشتغال نمودند. طبع (168^b) شریف آن عنصر لطیف مجبور افاده علوم باریاب طلب بود و در تعلیم درس درغایت مفیدی بودند و تلامذه را بسیار دوست میداشتند. وقتی که درس گفتن امکان داشت، التفات بامور دیگر در حیز امتناع بود. بنابراین طلبه آن بقعه باجمعهم روی ارادت بآستان افادت آن وحید زمان آورده، همه شاگرد و غلام گردیده، از اساتید سابقه فراموش کردند و اهل ثمرقند صغار و کبار، خاص و عام تمامی محب و مخلص گردیده، در اعزاز و احترامشان افراط مینمودند. از بسکه رشک هم پیشگی و غیرت سهیمی در میان اکابر در هر زمان⁵ بوده، طبیعت بشری مجبول این خصلت است. جناب علامه الزمان، استاد العلماء، برهان العرفاء، مخدوم اعظم، قدوة العالم، علی شان میر عبدالحی خواجه قاضی کلان و شیخ الاسلام بلده ثمرقند و تومنات آنکه نسبت برادر عروسی بجناب استاد علیه الرحمه داشتند، از انگشت نمایی آن

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

² S: بخارای شریف

³ S: بمناصب

⁴ S: اساتذہ

⁵ S: اکابر دهر و زمان

عزیز ناخن حیرت بسینه زده، از هجوم رشك و وفور غیرت پای همت براه بیگانگی نهاده، در پی آن شدند که آن (169^a) بزرگ در ثمرقند استقامت ننمایند. بناء علیه بلطایف الحبل¹ خاطر پادشاه بخارارا نسبت بآن علامه العصر متغیر گردانیده، در ثمرقند خبرهای موحش بالسنة² عوام شهرت یافت. چون عادت حاکم مذکور آن بود که باندك تقصیری اشراف و اعزهر را خشونت بسیار مینمود و بتحقیق واقعه کما حقہ نکوشیده، باذای مخادیم شروع میکرد. حضرت استاد علیه الرحمہ توحش نموده بمضمون الفرار مما لا یطاق من سنن المرسلین عمل نموده، بشهرسبز³ هجرت نمودند و حاکم آن دیار نیاز علی دیوان بیگی کینگس که مرد صاحب خیر علما⁴ و دوست بود، مقدم آن عزیز را از مواهب الهی دانسته، اکابر آن دیار را باستقبال آن سعادت مند مأمور گردانیده، باعزاز تمام ببلده کتاب که بهترین موضع است از خطه کیش دلکش باحمال و ائقال⁵ و اتباع متعلقانشان فرود آورده، دقیقه از دقایق مهمانداری را مهمل نگذاشته، بموافقت⁶ قدر قضای آن بلده را که در خضارت چون خلد برین و در نضارت بهشت روی زمین است. لمؤلفه:

گر توقف دارد آن حسن ریاض شهرسبز

از جدل بگذره نظرکن تا چه میگوید کتاب

(169^b) از سوادکشور این نکته می آید بگوش

بنده جنات تجری تحتها الانهارش آب

بنده بآن ادریس فلك تدریس تقلید نموده، در معارك و مجالس مقام شانرا بر علما و سادات مقدم فرموده، وجوه معاش ایشانرا از ماکل و ملابس بر احسن وجوه مترتب و ممهّد ساخت. تمامی وجوه معاشرت منتسبان ایشانرا بر ذمه همت والا نهمت خود گرفت. در آن ولایت از هیچ وجه تشویشی دامن گیر جمعیت شان نبود. بنابر مقدمات مذکوره قرب پنج - شش سال آن مهبط¹ کمال در آن ولایت⁵ ارم مثال استقامت ورزیده، لیکن چنانچه ذکر یافت که طبع شریف آن عمده العلماء معشوف⁶ درس و افاده بود، از امور دیگر انبساط خاطر عاطر⁷ حاصل نمیگشت.

S¹: الحلین

S²: بانسبه

S³: مرد خیر جوی علما

S⁴: بمواقت

S⁵: ملک

S⁶: مشغول

S⁷: خاطر عاطیر

همیشه در آرزوی مراجعت بخارا و ثمرقند بودند. زیرا که در شهر سبز بواسطه فترت و باغی¹ طلبه علم را استقامت در مرتبه تعسر بلکه در درجه تعذر بود. بهر حال طایعا اوکارها² بمقتضای تقدیر ازل در آن ولایت بی مثل بودند. چون فقیر جواب نامه شانرا از آن تاج المستورات برنج مسطور آورد، تنبه بتقدیر مانده بانتظار میعاد مذکور مترصد لطیفه غیبی عمر (170^a) میگذرانیدند تا آنکه در سنه ۱۲۱۵ بسعی همان صالحه دوران و باعانت ایشان شیخ الاسلام خوان خواجه که نسبت باجه گی بجناب شان داشتند، حاکم³ بخارا کتابت باشارت فرستاده، خدمت شانرا بشمرقند باز آورده، تدریس مدرسه طلاکاری و افتای ثمرقندرا بدستور سابق بآن مصدر حقایق تسلیم نمود تا مادامیکه امیر معصوم پادشاه بخارا در سلك حیات بود، حضرت استادی علیه الرحمه بآن دو منصب خطیر منصوب بوده، حل اشکال طلبه دین و اسعاف حاجات عامه مسلمین می نمودند. در کمال ورع و نهایت تقوی زندوگانی⁴ میفرمودند. باکمال خضوع و خشوع بوده، از خوشامدگوی⁵ حکام و از مدهانت سایر انام احتراز تمام داشتند. در حسنت⁶ اوامر نواهی صلب بودند و در اظهار حق عدیل نداشته، کلمه الحق نصیحت را بر حکام و قضات و امرا و ولات بیخوف و هراسن بجای می آوردند و در مناظره با علما و مجادله با فضلا بر امثال و اقران در حجت و برهان اکثر غالب بودند و در دفع منکر هر چند مرتکب آن حاکم ظاهر یا قاضی قاهر بود، (170^b) بی محابا میکوشیدند.

حکایت: وقتی در مدرسه شیردار یلنگنوش بی حاکم ثمرقند بوثق قاضی القضاات ولایت مذکور جناب میر عبد الحی خواجه شیخ الاسلام که در ربیع مسکون در جلالت قدر و عظمت و شوکت و مهابت ضرب المثل روزگار بود و حاکمان عصر و والیان زمان از مهابت آن رفیع الشأن خایف و هراسان⁷ مجال نطق نداشتند تشریف آورده بود. بسی اکابر علما و اعظام امرا و سایر کبرا در آن مجمع مجتمع⁸ بودند و این محقر در صف نعال⁹ بحیله تمام جای کرده،

S¹: باغی گری
S²: کرها
S³: بحاکم
S⁴: زنده گانی
S⁵: خوشامده
S⁶: حسبت
S⁷: هراسان بوده
S⁸: مجتمع
S⁹: نعال خودرا که

بتقریب حاکم قاضی بهمدیگر مسارت داشتند و بگوش یکدیگر آهسته - آهسته سخن میگفتند. چون مسارت ایشان ممتد شد، جناب استادی فرمودند که مجتهدان اسلام رضی الله تعالی عنهم مشاورت^۱ دوکس را در مجلس مسلمانان منع کرده، حکم بحرمت این خصلت مذموم که بدعت شوم است فرموده اند. شمایان را که حاکم اسلام و قاضی انامید، در معرکه مسلمانان بچنین امر منکر قیام نمودن اصلاً مناسب نیست! حاکم را مجال سخن نبود. جناب قاضی کلان شیخ الاسلام فرمودند که شما هم خم شده بکلام مایان (171^۱) گوش دارید^۲، نمیشود تا مشاورت^۳ [1] ما مجاهرت شود. خدمتشان فرمودند که سبحان الله، عجب حالست قاضی اسلام را که خود مرتکب امر نا مشروع شوند! العیاذ بالله، پس ناکرده مسلمان دیگر را نیز دلالت بارتکاب منکر نمایند. زیرا که علما رحمهم الله چنانچه مسارت در مجلس منع نموده اند، اینچنین گوش داشتن کسی دیگر نیز حرام گفته اند. درین باب مبالغه بیشتر از پیشتر نموده، حدیثی را از حضرت نبوی صلی الله علیه و سلم روایت کرده اند. وعید شدید در خبر صحیح وارد^۴ شده فرموده اند که در روز جزا امانا به و صدقنا گوش^۵ مستمع مسارت را از آنکه پر میکنند، علما کلمه آنک را بسرب و قورغاشیم گذاخته تاویل کرده اند. بعد از آن حاکم و قاضی ترك مسارت نموده، هر دو بزانونی ادب نشستند. زهی عالم ربانی که بتأیید رحمانی اینچنین در مجلس اکابر اظهار حق نماید، جزا الله تعالی خیر الجزاء، لاجرم بمضمون الحق یعلو^۶ در میدان موعظت بتایید الله همیشه مظفر و منصور آید **أَوْلَيْكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ**^۷ مبین احوال ایشان است. **لمؤلفه** (171^۵) **تضمین:**

نایب^۸ الله است از تأدیب خلق

هر که کارش از برای حق بود

از ید الله دست دارد لاجرم

کار او پیوسته با رونق بود

- S^۱: مسارت
 S^۲: اندازید
 S^۳: مشاهرت
 S^۴: ویرد
 S^۵: در گوش
 S^۶: یعلود
 S^۷: القرآن الکریم، ۲۲:۵۸
 S^۸: جانب

چون در سنهٔ یکهزار دو صد پانزده سنهٔ ۱۲۱۵ امیر مصعوم مذکور ودیعت روح را بقابض ارواح سپاریده و بروح و ریحان به بهشت رضوان خرامید. ولد ارشد او پادشاه مبرور و سلطان مغفور، خدیو رشید عدالت گستر اعنی امیر سعید سلطان امیر حیدر قدس سره بجای پدر بر سر خلافت نشست. چنانچه تفصیل سلطنت این دو پادشاه دین پناه عنقریب بعون الله خواهد آمدن، این امیر خدمت استادی را باعزاز تمام به بخاراء شریف بکوج برده، بقضای تومنات و بمدرسی شهر در مدارس عظیمه منصوب گردانید. بعد از چند سال حاکم حصار شادمان سید اتالیق یوزکه پدر عروس امیر سعید بود و آبا و اجدادش مرید و مخلص اسلاف حضرت شان بوده، خود نسبت شاگردی بآن استاد العلما داشت، بالتماس تمام تکلیف ولایت خود کرد. بعد از تحصیل رخصت از امیر بخارا منشور قضاء ولایتش را (172^a) تماماً بنام آن عزیز حاصل نموده، همراه خود بمملکت حصار برد. چند سال در ولایت حصار شادمان فرحان باجمع دوستان بتفصیل قضایا مسلمین و بتدریس درسهای طلبهٔ دین اشتغال نموده، در کمال احتشام در مسند احترام قبلهٔ توجه خاص و عام بودند و اوناس بدعتهای چنگیز را که در الواح ضمائر² ارباب ظلم و طغیان و صحایف بواطن اصحاب جور و عدوان در میان قبایل اوزبکیهٔ آندیار مشیت و راسخ بود، بزلال شریعت و رشحات نصیحت همه را شسته، در مزارع صدور آنقوم تخم سنت و نهال شریعت می نشانیدند. حکام آن کشور منقاد و ولات آن مرز بوم³ باعتقاد بسنت بخدام شان سلوک می نمودند. از برکت اهتمام آن عالم⁴ ربانی مردم آن ملک را سعادت دو جهانی نقدکیسهٔ آمال و امانی بود، تا در سنهٔ ۱۲۳۸ بتقدیر ازل از سنوح ناگاهی و فضل الهی از برای ازدیاد ثنوبات و تضاعف خیرات کاسهٔ چشمان آن چشم و چراغ عالم از آب سیاه نزله پر شده، مردم دیدهٔ عبرت نگاه آن عارف بالله سفیدگردیده، (172^b) مستوجب دخول بهشت و رضوان و باعث احراز⁵ مصاحبت حور و غلمان بمضمون صدق مشحون حدیث رسول عالمیان که فرموده اند صلی الله علیه و آله و سلم که من ذهب بکریمیه وجبت له الجنة الحدیث شده، مدت سه - چهار ماه بظاهر اعمی و بیاطن بینا بودند. همیشه بزلال شکر الهی رطب اللسان بوده، در حدود سنهٔ ۱۲۳۸ یوم

S¹: کستری

S²: خمایر

S³: آن مرزه بوم و بیر

S⁴: عالم مرد

S⁵: احتراز

سه شنبه در بلده ده نو از بلاد حصار در ماه سلخ محرم از دار بیمدار مرغ روح پاکش¹ از قفس تن پرواز نموده، در شاخسار انهار جنت الماوی بمقتضای² *فِي مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ*³ آشیان گزید. **لمؤلفه:**

آن طایر قدسی که درین مزرع خاکی

افتاد بدام قفس ساخت بدانه

صیاد اجل آمد و بشکست قفس را

آزاد شد و بال فشان رفت بخانه

این رباعی را در ضبط سال ماه وفاتشان نظم نموده شد:

یافت خطاب ارجعی و رفت روان بکوی دوست

عمده کاملان که بود راه نمای خاص عام

چون سرکاملان سفرکرد نماند در نظر

سال وفات او نگر سلخ محرم الحرام

رحمة الله عنه رحمه واسعة. از حضرت استادی (173^{هـ}) علیه الرحمه سوای اولاد صغار که

در آوان طفولیت و صغر⁴ ازین دار دوار بیرون⁵ رفتند، پنج پسر خجسته منظر بود. مدار روح اجرام

افلاک را بمنزله⁶ خمس متحیره، مرکز اجسام خاک را بجای حواس⁶ خمس بودند. > کته خواجه

و مله خواجه و ولده⁷ این دو از خاندان امراء دورمان بود. کته خواجه جوان⁷ مستقیم الوضع

بود، بجواهر فضایل صورت آراسته و بلال خصایل معنوی پیراسته بود، بمنصب فتوی نویسی

از پادشاه زمان منصوب بود. در اواسط جوانی عالم فانی را وداع کرده، بدار البقا انتقال نمود،

اولاد او⁸ هستند. و مله خواجه⁹ جوان مستعد مترهد و متشیخ است، حالا در مسند شیخی بطریقه

کبرویه و عشقیه خلق را دعوت مینمایند. از خوردی رویه کلانی و در زاهدی دعوی عاشقی از

S¹: پاکشان

S²: بمقتضای کریمه

S³: القرآن الکریم، ۵۴:۵۵

S⁴, D: سفر

S⁵: ازین دار در بیرون

S⁶: خاک

S⁷: این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

S⁸: اولادشان

S⁹: حضرت ایشان مله خواجه

کرامات شانست، همه وقت از نرم دلی بی چشم تر نیستند. اگر با خلقند، محو صحبتند و گر نه گرم خلوتند. سالکانرا وجودشان معتصم است، محی رویه آبا و اجداد خودند. درینوقت در موضع ضیاء الدین بروشنائی چراغ ارشاد خلق را براه راست راه نمایند، (173^b) سلامت باشند. و سه پسر دیگر که خلاصه آباء سبعة و نتیجه امهات اربع را برنگ موالید ثلثه اند و والده ماجده ایشان صلبه مفخر العلماء و حجة العرفا مولانا ابو الخیر اعلم و این عمدة المحققین ولد الصدق قدوة المدققین، بقية المجتهدین، سفينة المتبحرین، تمة المتقدمین، طلیعة المتأخرین الأملعی الاوحدی التحریر، مولا الموالی، استاد العلماء مولوی فیضی الفیاضی الثمرقندی اند. شیرین خواجه¹ و آفاق خواجه² و قاضی خواجه مد الله³ تعالی اعمارهم، اما شیرین خواجه⁴ باوجود حلاوت شیرینی نمک سفره کمالاتست، شور غلغله فضایلش نمکدان سامعه اهالی ربیع مسکون را مملوح ساخته و ذایقه مذکران⁵ مناقبش را قند مکرر در کام و زیان انداخته است. در صغیر سن تمامی علوم عقلی و نقلی را تحصیل نموده فضایل مکتسبه را از اشعار و عروض و ادوار و هندسه بسیار اکتساب فرموده، در کم فرصتی موسیقی و انشا و املا و غیر این علوم را سرمایه فضایل فذلک خصایل گردانیده، وقاری دارد بکوه هم سنگ و ملایمتی بآب یکرنگ. بضاعتش از (174^a) قناعت و رأس المالش از ترک تجارت همتش را حاتم سایل، شجاعتش را رستم قابل، کلماتش بعقل سنجیده، کلامش بخلق پسندیده، نهال وجودش از حیا بارور، سراپا نمودش از ادب مخمر، ضمیرش ایثنه عرفان، نهادش مرایای احسان مبتدیرا، وقایه اش هدایه منتهی راه، عنایه اش کفایه نهاییه اش، تحقیق خلاصه اش تدقیق مفتاحش، دانش مصباحش بینش نوادر علوم، جواهر فهوم اشارتش موافق عباراتش، عوارف کسوفش حقایق کنورش دقایق حضرت داور مبین این چراغ محفل دین و شمع مجلس یقین را از صدمه صرصر آفات در فانوس حفظ عنایات تا ساعت قیام و قیام ساعات منور و محفوظ داشته، خانه استفادة طلاب را از پرده انوار افاده اش روشن داراد! وَاللَّهُ زَوُّوفٌ بِالْعِبَادَةِ⁶ و ذکر پسر دویم که حضرت استاد آفاق خواجه بمضمون الاسماء منزلة من السماء طبعی دارد، آفاق تسخیر و فهمی دارد بچشم تنویر در وقت پسندی خارا در کف

S¹: حضرت ایشان شیرین خواجه

S²: حضرت ایشان آفاق خواجه

S³: مدد الله

S⁴: حضرت ایشان شیرین خواجه

S, D⁵: مذکوران

⁶ القرآن الکریم، ۳: ۳۰

اقتدارش موم و در فطنت بلندی (174^b) اسرار فلکی از رایحه طالعش معلوم. جوان مستعد، مجادله دوست، مناظره پیشه است. جوانی که از حریف شود هر چند جواب سلام است، نزدیک طبعش نامسلم و خطابی که بر مقابل نماید، چندکوه عظام است. از انعکاس صدا خاطرش پرالم و بی اسکات¹ طرف بخشیش خاطرش کوفته و بیچون و چرا چرایش گرفته و بی الم ولا دلش آشفته است. رشد کامل و کیفیت شامل دارد، بی آزار خاطر دوستان دشمن آسایش و بی خارخار سیئه محبان جاننش در کاهش است. سرورش در حزن دوستان، حضورش تشویش خلت پرستان است. بنابر حوادث سن خفت در مزاجش غالب، امید اینست که بتدریج به تمکین انجامد. چون استعداد قوی و فهم زکی دارد، اینمقدار رزیده را اعتباری نیست. ازین مزرع کدام دانه سخت سر نکشیده که آسیای گردش روزگار برنگ آرد نرمش نساخت و ازین سنگلاخ کدام سنگ در پای ره روان درشتی نکرد که دست فلک دوار در کوره شیشه گرانش نگداخت؟! مناظره های شیرین و مکالمه های نمکین مخصوص آنمخدوم آفاقست، از آنجمله (175^a) یکی این نقل محرر مقصر است.

حکایت: وقتی خدمت مخدوم از بخارای شریف تشریف قدوم بوطن اصلی شانکه قصبه اورگوتست ارزانی داشته، زیارت والده و برادران آمده بودند، این بنده مقصر در آن وقت بحکم قدر قضاء آنولایت را متقلد بودم. مخدوم آفاق از راه اشفاق بوثاق رهی خود قدم رنجه دادند. در محلیکه بمعدودی از طلبه علم بمکامله درسی داشتیم، بناگاه بی سبقت اعلام بدو نفر دیگر نمایان گردیدند. از آنوجه که بعد عهدی شده بود که همدیگر را ندیده بودیم، وقت دیدن نو مخطط بودند. امروز ریش عریض طویل بر صفحه رخسار جمیل پیدا کرده، فقیر در بادی اثری نشناختم. بهر حال درس را گذاشته چند قدم² بمشایفه ایشان پیش رفته، مصافحه معرفت حاصل شده³ خدمت مخدوم بپا نشسته، بنده بتعظیم بر خواستم. از مرسومات اصدقا که در حین ملاقات بیکدیگر متعارف است، مطلقاً اثری از خدمتشان بوقوع نامد. با آنکه در میان شان و بنده بسی از (175^b) سوز و ماتم واقع بود که مراسم تهنیت و مراتب تعزیت و پرسش حال و فاتحه مآل را مقتضی بود. اول کلامیکه بآن متکلم گردیدند این بود که فرمودند: بعد از آنکه شکنج ابرو و عبوس در رو بر وجه کمال بود، مارا بتو امروز دو مناظره است. مناظره اول: عمرکاتبی در ذیل

D¹: السکاتS, D²: چندگامیS, D³: مصافحه انامیل فیض شامبازرا حاصل کردم در اثناء مصافحه معرفت شده

تقسیم مفهوم¹ باقسام ثلثه از وجوب² و امکان و امتناع میگوید که موجد عالم واجب الوجود، لذاته موجود در خارج است. در اثنا اینمطلب قیاسی ترتیب نموده که کبری آن قیاس ناتمام و ممنوعست. در جاییکه گفته است که مجموع مرکب از ممکنات موجوده در خارج موجود است. در خارج چرا که وجود اجزا بتمامها در خارج مستلزم وجود کل است در خارج. من میگویم که لا نسلم که از موجودیت اجزای مرکب در خارج موجودیت مرکب که کل است در خارج، لازم آید در سند منع. میگویم که جزء صوری در مرکب امر اعتبار نیست. هرچند که جزء مادی موجود حقیقی <در خارج باشد، اما مرکب از موجود حقیقی³ و اعتباری از کجاست که موجود حقیقی باشد در خارج. پس استدلال او ناتمام باشد. اینعامی بسبب⁴ (176^a) خواستم که عذری پیش آرم، مجال تکلم نداده شروع به بحث دویم نمودند. مناظره⁵ دویم⁴: فرمودند که همین مرد که یعنی عمرکاتبی در رساله «شمسیه» اش در تقسیم مفهوم بسوی جزء حقیقی و کلی⁵ میگوید که جزء شیء حقیقی مفهوم است که نفس تصورش مانع باشد از وقوع شرکت در وی. من میگویم که این تعریف مانع نیست بنابر دخول حرف⁶ و ادات در وی، با آنکه حرف را هیچکس از اهل نطق و کلام جزء حقیقی نگفته است. خطاب باین کمینه نموده، فرمودند که جواب این دو بحث را بگوی! اما در غایت شدت و عتاب <باین کمینه⁷ و نهایت غضب و التهاب دعاگویشان زمین عبودیت را بوسیده، عرض بنده گوی کرد که بنده را ازین تکلیف آزاد نمایند که بنابر نقصان عقل از علوم عقلیه بی بهره و عامی ام، نمیدانم که از مرکب تا مرکب امتیاز کدام است و از جزء و تا جزء و چه حلال و کدام حرام است. فرمودند که مرکب اینست، جزء این نیست که خلاصی تو از دست من در⁸ اعتراف تو به عامی بودن خود است. یعنی در بانگ بلند نمودن تو بر رؤوس اشهاد بنادانی خود (176^b) بصوت انکر کمینه امتثال⁹ فرمان نموده، گریبان را از دست و جانرا از شست مواخذه شان نجات دادم. بعد از آن اندک تشفی صدر از آن عالی قدر بمنصبه ظهور

D¹: مفهوم

S²: وجوب

³ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

S, D⁴: ثانی

S⁵: و بسوی کلی

S⁶: حروف

⁷ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

S, D⁸: من امروز در

S⁹: امثال

آمده، بفاتحه خوانی و حال‌پرسی تنزل نموده، ایزد تعالی وجود با وجود عاقبت محمود این نوباوه حدیقه کمال را چنانچه بمحاسن خصال آراسته است و بمحاسن کمال پیراسته <فیض افاده> و نور استفاده اش ممتد و جاوید دارد برب العباد.

<ذکر قاضی خواجه>²: جوان متمکن وسط الاحوال است، در خصایل و شمایل در حاق وسط است، قابلیت تمام و قبولیت عام دارد. اشتغال در تحصیل علوم داشته عنقریب است که فراغی از تکاپوی استفاده اش دست داده، پای استقامت بدامن افادت پیچیده، بهره علومش بطالبان شامل کرد و زهی خاندان مبارک که خورد کلان رجال و نسوان ایشان از فضایل صوری آراسته و بمجاهد معنوی پیراسته اند **ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ**³ ایشان محمد مؤمن خواجه⁴ را سوای جناب استادی سه پسر دیگر بوده، ایشان صوفی خواجه⁵ و قاسم (177^{هـ}) خواجه⁶ و محمد رازق خواجه⁷. قاسم⁸ در اول اوان رشد و بلوغ انتقال نموده⁹، اما عجب کیفیتی داشت، دریغ که پیش از ظهور آثار و بروز اطوار مصواع: از دار بیمدار بدار القرار رفت، رحمة الله علیه¹⁰. ذکر ایشان صوفی خواجه¹¹: از خدمت استادی دو سال کم یا بیش خورد بود، اسم با مسمی صوفی صاف دل و عارف کامل بود، سرپای وجودش آینه شوق بود و مریای نمودش تمثال شوق. از علوم ظاهری و باطنی حظ¹² کامل داشت و از جذب سلوک بهره وافر. در کمال فقر و فاقه و خضوع و خشوع زندوگانی میکرد. در فنا فی الله و بقا بالله در عهد خود نظیر نداشت، کارش خدمت مسلمانان و نفع بنده گان خدا بوده و بارش طاعت و عبادت بی ریا بود. بی تکلفانه در لباس و طعام و مسکن و مقام عمر میگذرانید. سالها در بخارا¹³

¹ این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

² S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد قاضی خواجه

³ القرآن الکریم، ۲۱:۵۷

⁴ S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد مؤمن خواجه

⁵ S: جناب حضرت ایشان صوفی خواجه

⁶ S: جناب حضرت ایشان محمد قاسم خواجه

⁷ S: جناب حضرت ایشان محمد رازق خواجه

⁸ S: جناب حضرت ایشان قاسم خواجه

⁹ S: نمودند

¹⁰ این کلمات در نسخه S موجود نیست

¹¹ S: ذکر جناب حضرت ایشان محمد صوفی خواجه

¹² S: حفظ

¹³ S: بخارا شریف

تحصیل¹ علوم دین و تسلیک راه یقین در تجرد و توکل مقیم بود. در یک‌هفته «شرح جلالی» را بخط خوب می‌نوشت، قیمت او را طلبه علم دو اشرفی مقرر کرده بودند. به‌مراه پنج- شش نفر قوت میکرد از قشاقان و مسافران. چون (177^b) مبلغ مذکور قریب با‌دا شدن میرسید، بکتابت رجوع مینمود. مادامیکه بود، رأیش همین بود. بدرخانه حکام و اغنیا اصلا نرفت، از لقمهای نرم بنان سخت خرسند بود. بهر آدمیکه میرسید التماس دعا میکرد، بمعارک و مجالس حاضر نمیشد. اگر بی‌اختیار بمجالس² مردم مبتلا میگردید، جایش³ صف نعال بود. اکثر اوقات مجذوب بود، جذبه‌اش⁴ بلند بود، گاه‌ها بمدهوشی عاید میکرد. او بسی مشرب بود⁵. در ستر حال خود اهتمام عظیم داشت. در وقت غلبات جذبه‌اش⁶ کس را آرای برویش نگاه کردن نبود⁷. همیشه ملتجی و متضری و مأیوس بود، از ریا و زرق چنان میترسید که دیگران از صاعقه و برق در نظر مردم بنوافل صوم و صلوة نمی‌پرداخت، بلکه بفرایض و واجبات و سنن رواتب اکتفا میساخت. در نماز جماعت صفوف اول را بدیگران ایثار⁸ میکرد، در صف اخیر بخشوع و خضوع تمام نماز را ادا مینمود. از کسی که تکلف در اعزاز او میکرد میرنجید. در مولویت بحدی بود که فحول علمارا در پیش او مجال نطق نبود. تا کسی (178^a) چیزی نپرسد، ازین منقوله ساکت بود. بعد از سوال بقدر ضرورت جواب میگفت. از مجادله محترز بود. هرچند پادشاه وقت تکلیف نمود که یکبار آمده، مارا دعا کند تا بحال او نگریم¹⁰ و بعملی از تدریس و مانند آن نصب نمایم، وظیفه او را¹¹ تعیین کنیم که بخاطر جمعی بکاری که دارد اشتغال نماید! قبول ننمود و بعضی از اساتید و اعزها واسطه نمود، مفید نگشت و اوصاف حمیده آن سعادت‌مندرا شنیده بود، میخواست بچشم خود معاینه نماید که شنیدن کی بود مانند دیدن! تا آنکه جناب استاد علی‌الرحمه باری از برای دعا کردن پادشاه مذکور به بخارا¹² تشریف آوردند، بعد از ملاقات امیر فرمود که

¹ S, D: در تحصیل

² S, D: بمجلس

³ S: جایشان در

⁴ S: جذبه شان

⁵ S: او دویم مشرب بودند

⁶ S: جذبه شان

⁷ S: آرام بردی آنکس نگاه کردن نمیشد

⁸ S: اشارت

⁹ S: نطق کردن

¹⁰ S: نگریم بحال آنکس چیزی بعملی

¹¹ S, D: وظیفه و اوراد

¹² S: بخارا شریف

ما طالب دیدن برادر شما محمد صوفی خواجه هستیم، اما از ما میگریزد. چون شما¹ هم برادر و هم حق استادی دارید، شاید که نصیحت شما را قبول نماید. اگر آن شخص را بدریار ما آورید، مراحم بسیار و مواطف بیشمار در حق شما و آنکس مینمایم! جنابشان قبول نموده فرمودند که انشاءالله دعاگویشانرا بنظر امیر منظور خواهم^(178^b) کردن! این گفته عازم رفتن منزل آن عزیز گردیدند. بنده نیز در آن وقت در بخارا در مدرسه گلاباد سکونت داشتم. فرمودند که در خدمت

ما روان شوکه بدیدن صوفی خواجه² میرویم! در رکابشان رفتیم. بگذر خیابان رسیدیم³. در آنمحل مسجدی بوده در اطراف او پنج- شش حجره محقر چوبین بود. آن عزیز در یکی از آن ویرانه چون گنج خاک نشین بوده، از قدوم حضرت⁴ برادر بزرگوار خود خبردار گردیده، باستقبال دویده در صحن آن مسجد قران اسعدین⁵ و التقا النیرین واقع گردیده، یکدیگر را مصافحه نموده، دست و روی هم را⁶ بوسیدند. این خاکسار نیز بسعادت مصافحه آن سعید مستعد گردیدم. اما از مشاهده احوال انفرح فال رقت عالی بخدمت استاد⁷ و حاضران مجلس رویداد. عجب هیبتی نوری لامع بود از جبهه مبارکش، در میان جامهای کهنه و دستار و کفش پاره⁸، اما چنان بقدر و بالای آن مظهر فنا مناسب و زیننده بود⁹ از هزار کیمخا و دیبا. دیگرانرا آن تجمل نبود، همانا مولوی جامی¹⁰ قدس روحه^(179^a) السامی در صفت او فرموده بودند. بیت جامی:

هر نزاکت که نهان بود پس پرده غیب

همه در قامت خوب تو عیان ساخته اند

آنشب در حجره آن عزیز¹¹ بودیم، غیر از نمد پاره¹² فرسوده و بوریا ی فرتوت و کوزه شکسته و کاسه سفالین از اسباب خانه چیزی در آن حجره نبود. اما مهمان داریرا¹³ بر وجه کمال مترتب

S¹: جناب شما

S²: ایشان محمد صوفی خواجه برادر

S³: برسیدیم

S⁴: جناب حضرت

D⁵: اسعد الدین

S, D⁶: هم دیگر را

S⁷: جناب حضرت استاد

S, D⁸: پاره- پاره

S⁹: بود که

S¹⁰: حضرت مولوی جامی

S¹¹: عزیز با برکات

S¹²: پاره- پاره

S, D¹³: داریرا

داشته، با سه نفر طلبه علم تا روز از خدمت نآسودند. بعد از فراغ از اکل و شرب جناب استادی¹ شروع بمقصود نموده، در تمهید مطلب ذکر مقدمات نموده، آیات و احادیث که در باب اطاعت الو الامر و انقیاد حکام وارد بوده خوانده، بر وجه ابلغ تفسیرها نموده، بسی از مواعظ بلند، نصایح ارجمند ذکر نموده فرمودند که ای برادر، حاکم زمان میخواهد که شمارا پند ما را در میان شفیع نموده، خود میدانید که این امیر مرد صالح و محیی شریعت و ولی علما و زهاد است. صحبت او مشحون از علما و فضلا و مملو از زهاد و عرفا بوده، استادان و پیران ما در آرزوی دریافت مصاحبتش تردها مینمایند، بمشقت تمام این دولت ایشانرا بیکی از هزار میسر میشود. ازین قبیل مقدمات کثیره طی نمودند و آن شیرمرد بیشه قناعت و هنرمند پیشه² (179⁵) توکل سرفرود افکننده خاموش بود. در اخیر فرمودند که چرا سخن نمیگویی و جواب مرا² بنعم یا بلا آخر بده! بتواضع تمام بتضرع گفت که هر مقدمه که از روی شفقت از صغری و کبری³ اقامت نمودند، همه صحیحه و مستقیم است. اما چه علاج که قیاس بمن نا قابل عقیمه است. قابلیت محل ندارم، پس در حق من ترحم نموده، من بیچاره را معاف⁴ دارند، از طریق بنده نوازی بعید نخواهد بودن. هر چند سعی نمودند، فایده نبخشید. ناچار درشتی کردند، ملایمتی پیش آورد. حدت ظاهر ساختند، تملق نموده، خدمت استاد فرمودند که ای دیوانه، پنداریکه بمقتضای عقل کار میکنی، حاشا⁵ دعوا داری که قانعی کلاً من حقیقت ترا بتو نمایم. دیوانه لا یعقلی که از نافع تا ضار فرق نمیسازی و مدهوش بیحاصلی که از فاجر تا بار امتیاز نمیکنی. این بیت را خواندند که بیت:

من آنچه شرط بلاغت که باتو میگویم⁶

تو خواه از سختم پندگیر، خواه ملال

آن قانع حقیقی از جای خود راست ایستاده، تعظیمی بجای آورده عرض کرد، باین عبارت که تقصیر از زبان حق بیانتان کردم، (180^a) اکنون بسر کلام⁷ آمدید. راستی اینست که

S¹: جناب حضرت استادی

S²: مرا گفتند

S³: از صغیر و کبیر

S⁴: معاوف

S⁵: حالا

S⁶: کویم

S⁷: کلام حق

نمودید و صدق اینست که عنایت فرمودید. مدتی بود که گمان غالب منہم در حقیقت دیوانگی و لا یعقلی بود، اما گاه- گاه شبہٴ عاقلی طاری¹ میشد. این زمان شبہ بر طرف شد و علم یقین بدیوانگی ام حاصل شد. جزاکم اللہ بعد از آن نزدیکتر آمده، زمین بوسی ادب را بجای آورد. خدمت استاد² علیہ الرحمہ از بساطت بلکه از خجالت خنده نموده خاموش گردیدند. مجلس منقضی شد. چون ایشان صوفی خواجہ³ برای استفای بعض اسباب مہمانداری بیرون آمدند، حضرت استاد⁴ اینغلام شانرا مخاطب نمودند. باین نوع کہ این مرد غرور بملائی⁵ خود آرد⁶ از نخوت علم طبعش نمیخواهد کہ بہ صحبت داناتر از خود رود، بلکه ہمہ را دون خود تصور مینماید. چون بیاید باید کہ تو از جای مشکلت علم منطق کہ جواب آن باسانی میسر نباشد، از وی پرسی تا از جواب عاجز آمده، احتمال دارد کہ تبہی بقصور خود اورا حاصل شود. چون وقوف این نادان را در علم مذکور دانستہ بودند، بنابر آن بکلام از منطق امر کردند (180^b) تا حریف را خجالت روی دادہ، بفقہ بیانشان تصدیق حاصل شدہ⁷، باصولی کہ⁸ دلالت مینمودند صرف عنان نماید. بعد از مراجعت ایشان⁹ بمجلس اینمحقر باشارہٴ استاد¹⁰ از بحث نقیض «حاشیہ میر سید شریف» علامہ قدس سرہ بحثی میدانستم کہ بادعای خود ممتنع الجواب بود. تقریر بحث نمودہ¹¹ طالب جواب گردیدم. تعظیمی¹² بجانب استاد نمودہ، چنان جوابی بحث را گفت کہ¹³ باعث حیرت استاد و موجب خجالت شاگرد بود. درجہٴ مولویت آن محقق اہل مجلس گردید. بعد از آنکہ تحصیل قال و تکمیل حال در بخارا بر وجہ اتم اورا میسر شد، بسعی پدر بلکہ بتقاضای قدر باورگوت آمده، از خانہٴ دان اصالت نشراوان¹⁴ آنولایت

S¹: ظاهر

S²: حضرت استاد

S³: حضرت ایشان محمد صوفی خواجہ

S⁴: چون جناب حضرت استاد

S⁵: بملائی

S, D⁶: دارد

S⁷: شدہ بود

S⁸: باوجود کہ

S⁹: جناب حضرت ایشان

S¹⁰: جناب حضرت ایشان استاد

S¹¹: نمودم

S¹²: تعظیمی ببہد

S¹³: گفتند کہ

S, D¹⁴: نشراوان

تا اهل واقع گردید. فرزندان از بنات و بنین متولد گردیدند. ما بقی حیات را بوظایف عبودیت صرف نموده، در نهایت خضوع و خشیت و خشوع و مسکنت چندین سال بافاده طالبان قال و ارشاد سالکان حال زندوگانی نمود. کارش¹ اطاعت امر الله و شعارش شفقت بر خلق الله تا در سنه ۱۲۳۹ باجل طبیعی در اورگوت عالم (181۰) فانی را وداع نموده، ساکن روضه رضوان و حدیقه جنان در جوار قرب منان متوطن گردید. چنانچه تاریخ وفاتش ازین² روشن است. قطعه (خمولی)³:

آنکس که بود اندر عمل زهاد را ضرب المثل

افلاک را شمس الدجی اخلاق را دیباچه مرد

تاریخ وصلش در حساب زاهد برو بسته نقاب

میگفت با صد اضطراب: افسوس، صوفی خواجه مرد

رحمه الله تعالی رحمة واسعة در حلقه پدر وجد مجاور متقین عند ملك مقتدر گشت. بیان اعقاب ایشان صوفی خواجه⁴ نیز پنج پسر سعادت اثر در عرصه روزگار از آن عزیز نامدار یادگار ماندند: اسحاق خواجه⁵ و اسماعیل خواجه⁶ و ابراهیم خواجه⁷ و ناصر خواجه⁸ و منصور خواجه⁹. اما اسحاق خواجه¹⁰ جوان پارسای پاک اعتقاد، متواضع، عفت نهادست. آری، آنچنان سلف را اینچنین خلف می‌شاید و آن نوع شجر را این نوع¹¹ ثمر می‌آید. شعارش هوش در دم، وقارش نظر در قدم، کارش سفر در وطن، بارش خلوت در انجمن است. بفضایل صوری آراسته و بخصایل معنوی پیراسته است، طبع دراک سلیم و ذهن پاک (181۰) مستقیم دارد. غافل از سلوک و عاطل از جذبه نیست. باوجود بی بضاعتی و بی مالی در تربیت اخوان و اخوات صغار مساهله را جایز نداشته، تیمار احوال آنها از راه صلّه رحم کمابغی بجای

S¹: کارشان

S, D²: ازین قطعه

S³

S⁴: حضرت ایشان محمد صوفی خواجه جناب ایشانرا

S⁵: خواجه جناب حضرت ایشان محمد اسحاق

S⁶: ایشان محمد اسماعیل خواجه

S⁷: ایشان محمد ابراهیم خواجه

S⁸: ایشان محمد ناصر خواجه

S⁹: ایشان محمد منصور خواجه

S¹⁰: جناب ایشان محمد اسحاق خواجه

S, D¹¹: جنس

می‌آرد. بغیر از رزاق مطلق از جای توقع روزی ندارد. موافق اعتقادش¹ الله تعالی >رزق اورا² از جای میرساند که گمان ندارد. بی تکلف استقامتی دارد که هجوم احتیاج بقواعد توکلش خلل نمیرساند و وفور علایق بدامن تجردش غبار تفرقه نمی‌نشانند. از یافت شاکر و از نا یافت قانع است. بکسی کاری و بموری آزاری ندارد. امید است که باندک زمانی باقصای مراتب رجال الله و اعلائی مناصب عارفان آگاه مترقی و متصاعد گردد و این محقر نظر باداد کیشی و پاک منشی او نموده، دو نور باصره³ خود را متعاقب همدیگر در حباله نکاح آن سعادت مند درآوردم. اما تقدیر ربانی این مواصلترا⁴ بمقراض مقاطعت قطع نموده، هر دوی آن یگانه مهده عصمت بکنار دایه خاک در گهواره فنا دست در گردن هم تا روز قیامت بخواب (182^a) عدم آسودند. چنانچه در مرثیه آن دو چشم⁵ چراغ زندوگانی⁶ این ماتم زده کنج پریشانی این رباعی را نظم نموده که رباعی:

بودند دو گل بی باغ عمر همدم

از دید نشان ریاض جانم خرم

افسوس که از باد اجل گشته خزان

یک - یک رفتند زین گلستان بی هم

حالا هم همان محبت سابق >در حریم⁷ دلم باقی است و همان مجلس را مودت لاحق ساقی. خلاصه اینکه جوان مستعد است، خدایش به پیری رساند، هنوز از آداب صحبت و پاس داشت⁸. حرمت در حق این فقیر ذره کم ناکرده، روز بروز در زیاده تی⁹ است. حق تعالی زیاده اش کرم نماید، آمین! هر کدام از اسماعیل خواجه¹⁰ و ابراهیم خواجه¹¹ جوانان مستعدند، استعداد تام در اکتساب فضل و هنر دارند. شب و روز در تحصیل علوم دینی از

S¹: اعتقاد

S²: این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

S³: نور چشم

S⁴: موصلت را

S⁵: نور چشم و

S⁶: زندگانی

S⁷: این کلمات در نسخه های S, D موجود نیست

S⁸: از آداب و مایوس داشت

S, D: در پی زیادتی است

S¹⁰: جناب حضرت اسماعیل خواجه

S¹¹: جناب حضرت ابراهیم خواجه

معقول و منقول اشتغال داشته، کلام مجید و فرقان حمید^۱ در خزینه دماغ مخزون و در لوح دل محفوظ دارند، مصراع: هنوز اول کارست فضل را سرشست این. امید واثق ازکرم خالق^۲ است که بانتهای مراتب کمال و اقصای مدارج (182^b) قال و حال مترقی و مستعدگرداند، آمین!^۳ ناصر خواجه^۴ و منصور خواجه از انجام^۵ طفولیت باآغاز شباب رسیده‌اند، از جبهه هر کدام آثار رشد و صلاح و علامات فوز نجاج لایح و واضح است.^۶ بیت:
خاندان پاکشان از فیض دین معمور باد

چشم بد از قربت این نیک بختان دور باد^۷

(S.118) اما از جناب حضرت ایشان محمد منصور خواجه پنج پسر بوده‌اند: پسر اولی شان محمد بابا خواجه و ایشان محمد طاهر خواجه و ایشان محمد ظاهر خواجه و ایشان محمد باقر خواجه و ایشان محمد مطهر خواجه. اما ایشان محمد بابا خواجه در آوان طفولیت فوتیده بودند. اما ایشان محمد طاهر خواجه جوانی پارسای پاک اعتقاد و متواضع، عفت نهاداند. آری، بانچنان سلف را اینچنین خلف شاید و آن نوع سر شجر را این جنس ثمر میباید و خوش خولق^۸ و خوش آداب، مشوف و صالح و عالی همت میباشند و کثیر خدمت‌اند بجناب حضرت قبله گاهی و یوم و ساعتی و دقیقه طاقتی جدا شدن ندارند. از خدمت جناب حضرت قبله گاهی و چندین سال از برای طلبه علوم دینی در سمرقند و در بخارا استقامت کرده‌اند. بفضایل صوری آراسته و بخصایل معنوی پیراسته، طبع ذرراک سلیم و ذهن پاک مستقیم داشته‌اند، آمین! اما ایشان محمد ظاهر خواجه از علوم دینی (S.119) در سمرقند در اوان میان سالگی و در تحصیل تعذیب و حکمت بسیار مدقیق میباشند و عن قریب است که بمرتبه آبا و اجداد مذکوره رسند، آمین! اما ایشان محمد باقر خواجه و ایشان محمد مطهر خواجه که این دو برادران از برای طلبه علوم دینی که و در تحصیل «شرح ملا» در سمرقند

S^۱: حمیدرا

S, D^۲: امید از خالق و ازکرم واثق

S^۳

S^۴: چون حضرت ناصر خواجه

S^۵: ایام

S^۶: واضح اند

^۷ از اینجا قسمتی از اثر در نسخه‌های D, T موجود نیست. از نسخه S اضافه گردانیده شد.
^۸ کننا

و در مدرسه حضرت روحایات^۱ اصله اسم جناب شان حضرت شیخ برهاندین^۲ قیلیچ میباشند و آن لقب است و از مرشدان جناب حضرت قطب الاوتاد جناب حضرت قطب چهاردهم میباشند رحمهما علیهما و آن دو برادران در آنجا استقامت کرده، شریک درس و شریک مکالمه و شریک خواب میباشند. زود است که بمرتبه ابا و اجداد برسند، انشاء الله تعالی الهی، آمین!

نقل: روزی از روزها و سالی از سالها جناب حضرت قبله گاهی ام بر این کمیته

غلام که خطاب نموده فرمودند که ای محمد مطهر خواجه، از آبا و اجداد ماها که يك نسخه و نشانه (S.120) کتابی تبرک مانده است و قریب فشرده و فسرده شده است. عن قریب است که او نابود شود، تو این را دیگر مکتوبی نو ساز که از آبا و اجداد ماها این نسخه شریف متبرک بماند تا آخر زمان. این کمیته غلام ابو محمد مطهر خواجه چندین فرصت بی غیرتی و بی حفصلگی کرده، قلم را بر دست نگرفت و سیاهی را بر کاغذ نه نوشت و يك بیگاهی بود که در خواب این محقر يك عزیز نورانی باشجاعت و مزخم و کثیر الهیبت درآمدند و گفتند که ای فلانی بن فلانی، چرا سخن پدر خود را نمیگیری و بی آدابی میکنی؟ زود باش که تو اورا مکتوبی نو بساز و نباشد، بر تو زحمت بسیاری می رسانم و جستجویت دارم که خواهم و آن شب سحر چهارشنبه بود. بعد از فراغ صلوٰة فجر بعضی اسبابی مکتوب را تردد نموده، در ساعت چاشتگاه و در تاریخ ۱۳۱۹ در ۱۵ شهر محرم الحرام بود که این نسخه شریف تحریر یافت فی ید ابو محمد مطهر خواجه اورگوتی، آمین! (S.121) و در آن محل که من این مکتوب شریف را تحریر مینمودم، جناب حضرت قبله گاهی ما در قید حیات بوده اند و سند شریف جناب حضرت قبله گاهی ۸۵ هشتاد پنج بود و سندی جناب حضرت ایشان برادری کلانی اکه ما یعنی ابو محمد ظاهر خواجه ۳۹ سی نه بود و سندی جناب ایشان اکه ما برادر سیومین یعنی ابو محمد ظاهر خواجه ۳۶ سی شش بود و سندی جناب ایشان اکه ما برادر دیومین یعنی ابو محمد باقر خواجه ۲۸ بیست هشت بود و سندی این کمیته غلام ابو محمد مطهر خواجه ۲۲ بیست دو بود و همین چهار برادران مذکوره ابن و ولی فی حالنا و قطب فی زماننا، یعنی ابن جناب حضرت ایشان ابو محمد منصور خواجه میباشند و ابن جناب حضرت قطب الاقطاب ایشان ابو محمد صوفی خواجه میباشند و ابن (S.122) جناب حضرت قطب الاوتاد یعنی حضرت ایشان ابو محمد مؤمن خواجه، چنانچه در بالا مذکور شده اند و ابن

^۱ کذا. [روحاباد]

^۲ کذا

جناب حضرت قطب چهاردهم یعنی حضرت ایشان ابو محمد تورسون خواجه میباشند غفر
الله تعالی ذنوبهم و ستر عیوبهم، بیت:

خانه‌دان پاکشان از فیض دین معمور باد

چشم بد از قربت این نیک بختان دور باد

چنانچه کرامت آن عزیزان در بالا و در چندین موضع و مواضع مذکور شده گذشت،
خصوصاً در زمان موسی بیک ولد الله یار بیک از برای یک گنه کاری غلام در جواب یک
کرامت شان معلوم شد و دیگر در سمت جنوب روئی اورگوت و مابین شهرشبز و اورگوت
از برای شاه پُل مسجد که کوتاهی کرد، همه مردم و استایان شرمسار گردیدند. کرامات جناب
حضرت ایشان در آنجا معلوم شد رحمه الله علیهما و دیگر این محقر ابو (S.123) محمد
مطهر خواجه سخن را مختصر کرد تا اینکه خواننده و شنونده را ملالی خاطر نشود، آمین! یا
رب، همه را بمقصد رسان، شاید که در آن میان منی مطهر هم باشم. و دیگر اینکه ان سخن
بالا را قصیر کردم و این سخن دیگر است.¹

(182^b) اما محمد رازق خواجه² پسر سیومین ایشان محمد مؤمن خواجه‌اند. جوان
آزاده وضع، بی تکلف بود. طبعش بمعنی آشنا و فهمش در حقایق عقده گشا و محبت فقر
در ذاتش غالب بود و آرسنه وار زندوگانی میکرد و باوجود اندک مایه قوت زحمت بسیاری
نمیکشید و بمایکفی قناعت داشت. بصحبت ظرفا مشفوق بود، اشعار اساتید را بسیار بموقع
میخواند. بتصوف میل کرد، بقدر حال بهره یافت. خوش منظر و خوش تقریر بود. در سنه ۱۲۴۵
باجل طبیعی انتقال نمود. از وی³ دو پسر در عرصه وجود هستند، بی قابلیت و استعداد نیستند:
محمد صادق خواجه⁴ و محمد شاکر خواجه⁵ در طریقت⁶ عشقیه از جد امجد خود مجازند و
در استفای صید حقیقت در تک تاز و آبادی احسان اینجماعه علوشان در ذمه این (183^a)
زهی از آن بیشتر است که در حیطة تحریر منخرط و در رشته تقریر منسلک گردد. لاجرم
بشکرانه آبادی احسانشان فصلی در ذکر فضایل حمیده و شمایل حسنه ایشان مع اعقاب و

1 آخر قسمتی از متن که از نسخه S اضافه گردانیده شد.

2 S: ایشان محمد رازق خواجه

3 S: از آنکس

4 S: محمد صادق خواجه ایشان

5 S: محمد شاکر خواجه ایشان

6 S, D: طریقه

اولاد در سلك تحرير بوجه تفضيل مكتوب گرديد تا بمضمون شرف مشحون كريمة: هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ¹ الايه ذمه عبوديت خود را اندك تفریقى حاصل گرداند و الا مدحت این عزیزان در خورد استعداد این سهمدان نیست. مصواع: صنع² مشاطه چه با حسنی خداداد کند؟! در حدیث آمده است که روز قیامت آمنا به حضرت خداوند تعالی بچند فرقه بکمال غضب و خشم تجلی کند، نعوذ بالله. یکی از آن گروه آنکس باشد که بروی³ احسان و نیکوی کرده باشند و حقوق نعمت و تربیت این جماعه بر وی ثابت باشد و این منعم علیه پاداش احسان ایشان را بکفران نعمت نماید و بوجه از وجوه بر از آن قوم برود. بعذر شرعی و از شواهد این دعویست آنچه قاضی الحاجات در محکمه تنزیل میفرماید که قوله تعالی: وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا⁴ الایه. علما رحمهما الله تعالی ذکر خیر منعم را شکرانه نعمت قرار داده اند (183^b) و ترکش را کفران نعمت شمرده اند. چنانچه در کتب مذکور است که احسانیکه جزء احسانست از منعم غنی بمثلش بمال و از او بفقیر بذکر آبادی و انعام در غیب منعم در مجالس است. همچنین دینی که⁵ عبارت از تعلیم و ارشاد است، مقدور باشد هم بمال و هم بذکر محاسن محسن و اگر نه لاجرم ذکر انعام او در غیب در معارک و مجالس و از آیت مذکور استدلال نموده اند که کسی ترا مدحی و ذکر خیر نماید، واجب است ترا نیز اینکه او را مدح و ثنا گویی، از وی بهتر یا مثل آن⁶.

بیان ثنا: ثنا قادریرا که⁷ برگزیده بمنصب جهان بانی از آل یافث قبیله اوزبک را اختیار نمود، از شعوب اوزبک شعبه منغیت را چنانچه خواست بوحی رسانی پیغمبری⁸ از نسل سام عرب را <و از عرب قریش را⁹> و از قریش بنی هاشم. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ¹⁰.

¹ القرآن الکریم، ۶۰:۵۵

² S: صنع حسن

³ S: قوم بروی

⁴ القرآن الکریم، ۸۶:۴

⁵ S, D: احسان دینی که

⁶ متن نسخه D اینجا با کلمه های «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب» ختم میشود. در نسخه S نیز اینجا کلمه های «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب ملا محمد المظهر فی الادراک» موجود است، ولی در صفحه نو با «بسم الله الرحمن الرحيم» متن اثر ادامه میشود.

⁷ S: مر قادریرا که

⁸ S: بتلیغ رسالت

⁹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

¹⁰ القرآن الکریم، ۲۱:۵۷

قریش است مقصد ز احفادا سام
ز اوزبک باولاد یافت نظام
بنو هاشم آمد ضیای قریش
چو منغیت ز اوزبک بجای قریش
یافتن اوزبک سر تارک منغت
بر تارک سر تاج مبارک منغت
برهان قریش آل هاشم آمد
افزود رواج قدر اوزبک منغت
(و الصلوات علی من اصطفی

و السلام علی من اتبع الهدی)²

> بیان مجمل از مفصلات وقایع جلوس بابرکت و سنوح وقایع (184^a) مهدی امت
ظل الله الاعظم و ولی الله الاکرم المعصوم المرحوم بر سیل ایجاز و اختصار، اعنی جناب
خلافت مآب. چون درین تذکره در مواضع متعدده ذکر پادشاه سعادت مند بیان یابد تا بشرافت
آن این نسخه را شرفی افزایش، دیگر باعث این بود که هر چه از فضایل و خصایل حمیده که
بقدر تقدیر ربانی این ریزه خور صفره کریمان را حاصل است به برکت زمان آن خسرو نیکو
خصال بود. بنا بر دلیلی که گذشت ذکر مناقب پسندیده آن سعید زمان در جزای احسان متحتم
و ضروریست. بیان نسب حضرت امیر جنت مکانی و سلسله نسب باحسب آن نایب الحق فی
الخلق، اعنی امیر خسرو خیر مرحوم معصوم شاه مراد ابن امیر دانیال اتالیق ابن حکیم اتالیق
بن محمدیار اتالیق بن خدایار اتالیق بن خدای قلی بی بن چاوش بای منغت بر ذوی الابصار
کرام معلوم و مبرهن است که³ سنت الهی چنین جاری شده که در هر چند > قرن و زمان
صاحب دولتی را بروی کار می آرد که به برکت او عباد الله در مهد آسایش آسوده، از ظلم
اهل عدوان خلاص شده، در سایه عدل و امتنان (184^b) آن مظهر جود و احسان نفسی
راست مینمایند و وجود باجود آن سعادت مند را باعث احیای سنت و امامت بدعت میگردانند.
خصوصاً در مبدا الوف و مطلع مآت هر چند نادر الوجود است، اما عالم از وی خالی نیست.

S¹: ز اولاد

S²

³ این قسمت متن در نسخه S موجود نیست

چنانچه علما احادیث و اخبار این معنی را در کتب تحقیق نموده‌اند و آن صاحب دولت را مجدد الف و مجدد مائه میگویند، خواه از علماء عظام باشد، خواه از خواقین کرام یا هم عالم باشد و هم سلطان. این مسئله متفق و اعلیهاست، مصداق این معنی و مصدق این دعوی جلوس میمنت مأنوس امیر مذکور است، در سر سنه ۱۹۹۵ مائه ثالث عشر بر مسند جهاننداری^۱ و قصه چاوش‌بای و ملاقات نمودن حضرت خضر علیه السلام بروی و دعا کردن

آنجناب در حق آن سعادت‌مند و اولادش که تا چند^۲ (وقت جمعی از بنده گان خود را) برگزیند که سبب امن و امان اهل زمان و زمین باشند. بمقتضای آن بود از چندگاه از دعا نمودن حضرت خضر علیه السلام در حق چاوش‌بای بسطنت از برای ارتفاع اعلام دولت سلاطین منغیته خلاصه و زبده خواقین و خوانین عالم‌اند،^۳ <بطن الی ما شاء الله پادشاه شوند. در کتاب «تحفه خانی» و غیر آن مشهور و معروفست، خواهند بروی رجوع نمایند. اما اول ابتدای ظهور دولت سلاطین منغیت را بر سیل اجمال بیان نمایم که مطلع آفتاب عدالت امیر مذکورست بر یک مقدمه باینطریق که^۴ < در سنه ۱۱۴۷ یکهزار [یک صد] شست هفت هجری اعلام (۱۸۵۴) دولت خواقن^۵ چنگیزی در عرصه ربع مسکون، خصوصاً در بلاد ماوراء النهر که انتخاب هفت اقلیم است، منکوس گردیده، از آنجماعه دیاری در دیار <بر مسند سلطنت^۶ > نماند. باعث انقراض ایشان در ظاهر این بود که چون نادرشاه شیعه بر اکثر از ممالک ایران و توران ازگیلان و مازندران تا پای تخت هندوستان استیلا یافت، سلاطین آندیار را بعضی را محکوم، بعضی را مستأصل گردانید. از هر دیاری جماعه از اعیان آن مملکت را بر سیل ضمان نوکر گرفته، نظام سلطنت خود را استحکام داد. بقاعده مذکوره بعد از فتح بخارا و ماوراء النهر تابع گردیدن <خان شهید^۷ ابوالفیض خوان که اخیر خاندان خوانین چنگیزی (است، نادرشاه مذکور دوازده هزار نفر از قبایل اوزبک)^۸ ماوراء النهر نوکر گرفته، حکیم اتالیق منغیت را فرمود که پسر آرشد خود را که محمد رحیم خان بود، بعنان شاه مذکور سپاریده، خود

^۱ سنه جلوس امیر شاهمراد ۱۲۰۰ هجری بوده است

^۲ این قسمت متن در نسخه S موجود نیست

S^۳

^۴ این قسمت متن در نسخه S موجود نیست

S^۵: اعلام سلاطین

^۶ این کلمات در نسخه S موجود نیست

^۷ این کلمات در نسخه S موجود نیست

S^۸

بوزیری ابوالفیض خان بضبط امور سلطنت و انتظام مملکت در بخارا باشد. اتالیق مذکور امتثال فرمان شهنشاهی¹ نموده، فرزند (185^b) ارجمند خود را² تسلیم نمود. شاه³ او را بدوازده هزار نفر اوزبک سپه سالار نموده، بایران برد که اکثری را از امرزاده‌های اوزبک را همراه برده بود، مانند⁴ محمد امین بیک⁵ یوز از حصار شادمان و غیر آن در آن مجمع جمع⁶ بودند. در اول ملاقات شاه مذکور بفرست جلی که داشت، اثار دولت و علامات اقبال را از لوح جبین محمد رحیم خان مشاهده و تفرس نمود، بقبول فرزندش سرافرازی بخشید. آری، مصراع: دولت ندهد خدای کس را بغلط. شاه مذکور روز بروز بتربیت و تقویت او می افزود و در آداب سلطنت و اسباب جهاننداری تعلیمش مینمود. بارها در ملا و خلا میفرمود که بعد از انقضای مدت دولت من جهاننداری بمحمد رحیم اوزبک و احمد افغان خواهد قرار گرفت. الحق چنان واقع گردید که آن یکی در وراء النهر⁷ و آن دیگری⁸ در هندوستان پادشاه گردیدند. چون چند سال ازین واقعه گذشت، در میان کال ثمرقند عباد الله بیک خطای رسوم بیقاعدگی و تاراج و یغمارا بنهایت رسانید. (186^a) ابو الفیض خان عرضه بدرگاه شاهی فرستاده، از دست برد عباد الله در باره عباد الله استغاثه و تظلم نموده، شاه والا جاه دوازده هزار سپاه از مبارزان ایرانرا بسرداری سه امیر دلیر برای تأدیب عباد الله مذکور بامداد خان مشار الیه بماوراء النهر و بخارا فرستاده، فرمود که بعد از جواب عباد الله لشکر مذکور در آن ولایت طرح اقامت انداخته، به تنبیه او باش و تأدیب ظلمه ضعفای آندیاررا حراست و نگاهبانی نمایند. امراء ثلاثه از جیحون عبور نموده، فرمان شاهرا بخان بخارا رسانیده، متوجه عباد الله گردیدند و آن سفاک بی باک تاب مقاومت و مقابله آن لشکر نداشت. ناچار ترك وطن مألوف نموده، بجانب تاشکند و ترکستان گریخته، در آن دیار بهلاکت و بوار رسید و امیران مذکور چنانچه حکم شاه بود، چند سال در ماوراء النهر ایستادند، اما بفقر و ضعفان دیار ظلم و تعدیها داشتند و بابنا و بنات مسلمانان دست تعدی دراز می نمودند و ابو الفیض خان

S¹: شهنشاهی نادرشاه

S²: ارجمند خود بمحمد رحیم خان را که نور چشم عالمیان بود بوی

S³: نادرشاه

S⁴: همچون

S⁵: محمد امین بی

S⁶: حاضر

S⁷: ماوراء النهر

S⁸: دیگر

(186^b) مشغول عیش و محبوب طرب بوده، پروای ملک‌داری و رعیت‌پرورایی مطلقاً نداشت. لشکر شیعه بنا بر عداوتی که باهل سنت داشتند، ظلم را بعجزهٔ <سنیه بافراطاً> رسانیدند. در آن فتنه اکثر از مواضع ماوراء النهر که رشک باغ ارم بود ویرانه گردیده و ناله و فریاد ضعیفان و عاجزان بطاق آسمان پیچید. منهیان شاه اخبارات موحشه را بسمع شاه ایران رسانیدند. شاه بعد از تأمل بسیار و مشورت اخیار محمد رحیم خان را طلبیده، بعد از نصایح بلند و مواظب ارجمند یارلیغ و منشور داده، فرمود که به بخارا عازم گردیده، بعد از وصول ابو الفیض خان را عزل نموده، بجانب حج و طواف کعبه زاده‌ها الله شرفاً و تعظیماً روانه نموده، پسرش عبید الله خان را که هنوز بسن رشد و تمیز نرسیده بود، بخانی برداشته و خود بوزیری و اتالیقی آن قیام نموده، به تعمیر بلاد و ترقیه عباد در بخارا ایستاده، لشکر شیعه را جواب دهد که بدرگاه شاهی مراجعت نمایند. بحسب فرمان شاه بلکه بمشیت اله محمد رحیم خان متوجه ولایت ماوراء النهر گردیده، (187^a) بجماعهٔ اوزبکیه که در خدمت شاه بودند، از جیحون گذشته درین اثنا حادثه قتل شاه واقع گردیده.

تتمهٔ وقایع نادر شاه، چون حادثهٔ نادری بمنزلهٔ مقدمه است مر دولت خواقین منغیته‌را، بتقریب اولاً باید که قصهٔ نادرشاه را بیان نمایم

صورت واقعه این بود که نادرشاه بعد از فتح بلاد ایران و توران و هندوستان خواست که تحقیق مذاهب حقه بر وجه حق نه از روی تعصب نموده، بکدام مذهبی که از روی برهان بصواب مقرون باشد اتباع نماید. بنابراین علماء اهل سنت و جماعت و علماء اهل تشیع و سایر ملت‌را از ماوراء النهر و ایران و هندوستان احضار فرموده، بصحرای موقان که از توابع بادغیس است اجلاس فرموده، علماء را گفت که بی شایهٔ تکلف و غایلهٔ تعسف رجوع بکتاب و سنت و آثار سلف و اخبار خلف نموده، درین باب بذل جهد و سعی را بجای آورده، مذاهب حقه‌را از ملل باطله امتیاز دهند. در آن مجمع از علمای بخارا جناب استاد الاستاد ایشان (187^b) هادی خواجه، علامه العصر مولوی میزرا امید و غیرهما از فحول علما حاضر بودند. بعد از مباحثه و مناظره اجماع نمودند که اگر شیعه رفض و سب کبار صحابه رضوان الله تعالی عنهم اجمعین نه نماید، در اصول و فروع از تقلید امام الانس و الجن، اعنی حضرت

¹ این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

امام جعفر صادق رضی الله عنه و عن ابائه العظام چنانچه دعوی دارند نبرایند، مذهب ایشان مذهب خامس باشد از مذاهب اربعه حقه و من بعد هیچکدام از اهل سنت و تشیع یکدیگر را تکفیر نکنند و قتل و بیع و تاراج همدیگر را تجویز نمایند و تعصب و طرف گیری را حرام دانسته، بوجه صریح تکفیر اهل قبله نساژند. چون در فروع مذهب شیعه بمذهب امام شافعی و مالک رحمهما الله متقارب است، در کعبه و بیت الله زادهای الله تعالی شرفاً و عزاً در پی یکی ازین دو فرقه از ارکان اربعه نماز گذارند، کسی ایشانرا منع ننماید. علما صورت اجماع را در صحیفه وسیعه نوشته، مجموع اکابر اسلام از طرفین مهرهای خود را در آن صحیفه ثبت نمودند. شاه مذکور بجماعه انعام و احسان بر وجه اتم (188^a) نموده، فرمود که خدای تعالی سعی شمارا ضایع ننموده، مشکور و مقبول گرداناد. علی الخصوص بعلمای سنی از استادین و غیرهما مراحم بسیار و عواطف بی شمار بجای آورده، اعزاز و احترام ایشانرا از دیگران زیاده تر نمود. بعد از آن صورت اجماع علمارا بوجه که گذشت نوشته، بخدمت خلیفه روم که سواد اعظم اسلام است، مصحوب رسولان دانا فرستاده، التماس قبول و تقاضای اتفاق باجماع علمای ایران و توران نموده، فرمود که از امت رسول عالمیان و پیغمبر آخر الزمان مهما امکان تکفیر یکدیگر نمودن و تجویز بیع و قتل و محاربه داشتن بسیار نازیباست. درین آوان بتوفیق ملک منان امید داریم که مبادی وحشت و اسباب مبائیت از میان سنی و شیعه بر طرف گردیده، ماده نزاع طرفین بالکل برطرف گردد. این چگونه بیمرتوی است که امت خیر البشر علیه السلام یکدیگر را بکفار خطای و ملاعن فرنگ خذلهم الله بذل رقیق مقید نموده فروشند. توقع از مکارم اخلاق خلیفه که معدن مروت (188^b) و مظهر احسانند اینست که بامت مرحومه مرحمت نموده، اجماع علمارا امضا فرمایند. چون رسولان داخل روم گردیدند، بعد از گذارش سفارت و ادای رسالت جناب خلافت پناهی فرمان واجب الاذعان باحضر علماء روم و اکابر آن مرزبوم ارزانی نموده فرمودند: چه میگویند در جواب شاه ایران؟ علماء آن دیار از قبول این معنی ابا و امتناع نموده، رسولان شاه بی نیل مدعا بدربار شاهی مراجعت نمودند. چون¹ بمضمون جواب خلیفه اطلاع یافت، فرمود که این کار بی پای سعی ما بدست نمی آید، اگر تقدیر ایزدی امداد تدبیر نماید، خواهم اهل روم را طوعاً و کرهً چون موم بسر ملایمت آوردن. شعرة:

1: S چون شاه

اگر شاه مردان دهد رونقم

بقسطنطنیه زخم بیرقم

بعد از آن باحضر عساکر عالم تسخیر از ایران و توران و سایر بلدان فرمان داده، خود بلشکر جرار بعدد مور و مار از مستقر سلطنت خود که مشهد مقدسه بود زاده‌الله کرامت نصبت فرموده، بچند منزل (189^a) آندیار رحل اقامت انداخته، در آن اثنا اکابر شیعه و امراء قزلباشیه که از شاه مذکور تفرس تسنن نموده، متوهم بودند که او توقیر و تعظیم علماء سنی را بیش از علماء شیعه نمود. مبادا که اختیار مذهب اهل سنت نموده، مذهب شیعه را ترک و شیعه را مستاصل گرداند. فرصت را غنیمت دانسته، چون لشکر اوزبکیه و افغانیه اکثری در آن لشکر حاضر نبودند و منصب ندیمی و حراست بقزلباشیه متعین بود. ندیمان و محرمان شاه را باین آوردند که شب در فراش خواب او را قتل نمایند و آن بیسعادتان بعضی بطوع و برخی بکره و جمعی از راه تعصب شبی بر بالای شاه هجوم آورده او را بقتل آوردند و پگاه آن لشکر به یکدیگر غارت نموده، هرکس بدیاری خود بازگشت. یکباره کز قری نادری که آفاق را گرفته بود، بخاک عدم یکسان گردید. در طرفه العینی از آن اردوی با عظمت و بارگاه باحشمت اثری نماند. آری، این اول بازی نیست که درین بساط باخته باشند و آغاز شیشه نیست که درین بزم بروی سنگ انداخته. نظم:

یکی را برند دیگر آرند بجای

جهانرا نمانند بی کت خدای¹

صاحب «کتاب نادری» درینو واقعه میگوید که، بیت: (189^b)

سرشب سر غارت و باج داشت

سحرگه نه تن سر، نه سرتاج داشت

بیک گردش چرخ نیلوفری

نه نادر بجا ماند، نی نادری

مؤرخان اتفاق دارند که از زمان امیر تیمور کورگان انار الله برهانه تا این وقت که سنه ۱۱۵۲ است، پادشاه جهان گیر از اهل اسلام و کفر چون نادر شاه باورنگ جهان بانی نه نشسته. قواعد فریدونی را با سیاست چنگیزی و شجاعت تیموری جمع آورده بود. صورتی داشت در

غایت زیبایی و سیرتی داشت در نهایت دانایی. اینست ختم کار نادرشاه بر سبیل اجمال.

بیان سلطنت محمد رحیم خان که اول سلاطین منغیتیه است

اکنون یکران قلم از میدان قصه شاه معطوف داشته، بسر داستان جلوس سعادت مانوس محمد رحیم خان بعنایت ملك منان بر سریر مملکت بخارا و ترکستان باید آمدن. چون بفرمان و یارلیغ شاهی چنانچه گذشت محمد رحیم خان عازم ماوراء النهر گردیده و بقیه لشکر اوزبکیه که در پیش شاه بودند باو ملحق گردیدند و قتل شاه بی اشتباه معلوم گردید، محمد رحیم خان برفقایی دلیل اقبال در لشکر فرمود که واقعه قتل نادرشاه را در دلها (190^a) پنهان داشته، زینهار ازینمقوله احدی لب نگشاید که زیانرا از دهن و سررا از بدن خواهد بای داد و راه هارا احتیاط نمود که کسی از تجار و غیر آن اینخبررا پیش نبرد. چون ایزد تعالی خواسته بود که در عالم انقلاب دولت از خاندان چنگیزیه بدودمان منغیتیه واقع گردد، این تدبیر موافق تقدیر آمده، قتل شاه را¹ هیچ احدی به بخارا و ماوراء النهر نآورد، تا که خان و اتباع آن از دریای جیحون عبور نموده، مثال و فرامین شاه را که بنام ابو الفیض خان و سرداران لشکر شیعه بخود داشت، از دست معتمدانش پیش تر روان کرد که هر کدام بامری که مأموراند اقدام نمایند. ضبط شاه چنان بود که هرگاه که یارلیغ و فرمان او بکس دیگر رسیدی، بکدام جای که بودی بلا توقف بمضمون فرمان شروع مینمودی و اگر پای از جاده فرمان برداری بیرون نهادی سررا بیاد دادی <بنا برین قاعده²>. چون تا سخنان نشان شاه را بابو الفیض خان و امراء شیعه رسانیدند، فی الفور امرا از نواحی کریمینه و خان مذکور از بخارا (190^b) بی توقف عازم کعبه زاده الله تعالی شرقاً، شیعه قاصد درگاه شاهی گردیده بسوی مقصود راهی شدند. چون خان از شهر بخارا برآمد و امرا نزدیک شهر گردیدند، خبر قتل شاه مشهور گردید. سرداران شیعه بخان عرضه نوشتند که ما همه غلام و بنده ایم، باید که بلشکر ما تشریف قدوم ارزانی دارند که باز بضرر شمشیر خانرا بتخت موروثی نشانیده انتقام از اعادی خواهیم کشید. از آنجانب محمد رحیم خان بلطایف الحیل دل لشکر اوزبک را بدست آورده، به تجمل تمام و وقار مالا کلام عازم دخول شهر بخارا گردید. چون عرایض امرا شیعه بخان رسید، بخواص خود مشورت نمود. خاصانش گفتند که صواب آنست که بلشکر شیعه

¹S: خبر قتل شاه را

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

پیوندیم¹ تا باستهظار² ایشان انتقام از این جماعه طاغیه باغیه گرفته، دیگر باره بسریر ملک و تخت آبا و اجداد متمکن و صاحب گردیده، عار و ننگ خود را از مخالفان ستانیم. نظم:

یکی کاسه آب را زکس بدسگال

به از عمر هفتاد هشتاد سال³

اما خان مغفرت نشان مدت چهل سال باستقلال حکومت بخارا نموده، بکمال

کامرانی و دوستکامی عمری گذرانیده، (191^a) دلش از ملك داری خانی سرد گردیده بود و در محبت جاه و دولت از ساحت ضمیرش محوگشته، میل بحکومت نداشت. فرمود که من در کیش مروت و مذهب فتوت بعد از اینکه چهل سال باهل اسلام پادشاهی نمودم و نیکهای ایشانرا دیده روا نمیدارم که پادشاه شیعه گردیده، دست تطاول این جماعه را بمسلمانان دراز کرده، وزر و وُبال ضعیف⁴ و مساکین را بگردن خود گیرم. همان دانستم که چند سال دیگر نیز باکتساب مظالم و انحراز مساوی بقیه زیندوگانی را به نهایت رسانیده هر خیر که مقدرست از خامه تقدیر الهی سر بآن نهاده، بیای مصابرت پیش خواهم رفت. راضی بقضا و صابر بیلا گردید و گفت: نزدیک من خاک گردیدن بزیر دَخمه پدران بهترست از پیمودن بر زیر تخت دیگران. این گفت و بی محابا بجانب شهر بخارا روان شد. در آنوقت محمد رحیم خان سبقت نموده شهر را در حیظه تسخیر⁵ درآورده و جماعه که⁶ همراهش بودند، فوج - فوج بیوفایی را شعار نموده براه بی عاری و بکوی بی ننگی میخزیدند. لمؤلفه (191^b):

ز هرکس تخم امیدیکه میکاشت

چو مژگان روی برسوی قضا داشت

نمک پروردگانش در نکویی

نکرده جانب اوگرم رویی

ز بحر ناظم آن استاد ماهر

نکو در سمین دارم بخاطر

S¹: پیوندیم

S²: باستفسار

S³: این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁴: ضعیفان

S⁵: تصرف

S⁶: جماعه شیعه که

رہت در روز دولت خلق پویند

چو برگرد همه همراه اویند

تا کہ داخل شهر گردید تا بمركز شهر کہ مسجد جامع است رسید، از جماعت خود اثری ندید. ناچار آن شاه عرصه گیتی از اسب مراد پیاده گردیده، رخ امید از دغل بازان حرام نمک پرتافتہ، بفرزین بند اجل در بساط امل بگشت. مات قضا بند گردید، بتحصیل درس کتاب شہادت بمدرسه حضرت امیر عرب رحمہ علیہ بہزار رنج و تعب آمدہ، از سمت قبلہ بزینہ پایہ تحت منار مرقی گردید و بحجرہ کہ مشہد آن شہید تیغ ستم است بصورت ساجدان جبہ عزت را بخاک مذلت سودہ، تن بقضا و سر برضا تسلیم کرد ولینعمت. کسی کہ ارواح شمر و یزید ہزار بار از وی عار داشت، بہ شمشیر بی رحمی سر آن تاج بخش سلاطین را از ملک تن جدا کرد. یکی از ظرفا تاریخ شہادت خان شہید را کلمہ گشت مات یافتہ رحمہ اللہ تعالی رحمة و اسعة. اما ابو الفیض خان (192^a) پادشاهی بود ملایم طینت و بی آزار، زیادہ از مرسوم از فقرا چیزی نمیخواست. طبعش از محاربه و پرخاش متنفر و جانش از تحمل میثاق متنفر، مشعوف عیش و طرب، تارک طیش و غضب بود. از آنجہت فتوری عظیم و ضعف جسیم در قواعد سلطنتش راہ یافت. قبایل اوزبکیہ بیقاعدگی ہا برپا کردند. ہرکرا اندک قومی بود، دعوی سرداری داشت و ہرکدام را دستی بود از راہ اعتدال پای بیرون گذاشت. از توہمی کہ در مزاجش طاری گشتہ بود، چند دفعہ امرا و سرداران اوزبکیہ را ببہانہ مشورت جمع کردہ، جمعی را قتل نمود. ایلات از وی نفور نمودہ، اینمعنی علاوہ ضعف و باعث و ہن او گردید. از بخارا مطلقا بیرون نآمدہ، درین اثنا عباد اللہ خطای از میان کال خروج کردہ، چند دفعہ ببالای بخارا لشکر بردہ، تاراج و غارت را بافراط رسانید. اینچنین در تمامی ماوراء النہر ظلم و بیداد او عام شد. سرداران قبایل دیگر تاب مقاومت و طاقت محاربت او نداشتند تا در اخیر خان شہید استغاثہ بشاہ ایران بردہ، کار او را بانجام رسانید. چنانچہ سابقاً مرقوم (192^b) گردید، حاصل اینکہ ارادات اللہ تعالی بانقطاع سلسلہ سلطنت آن دودمان تعلق گرفته بود، اینہمہ اسباب از مقدمات ظہور دولت سلاطین منغیثیہ گردید. قوله تعالی: إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ^۱

^۱ القرآن الکریم، ۷: ۱۲۸

سلسله سلاطین منغیت

اول پادشاهی که از جماعه منغیت بر اورنگ پادشاهی نشست محمد رحیم خان بود که بعد از شهادت ابو الفیض خان برعایه رسوم اوزبیکه که از زمان ظهور دولت چنگیزخانی تا این زمان آن بود که بغیر از اولاد چنگیزخان بکسی بیعت نمیکردند. بنابراین پسر خان شهید عبید الله خانرا که قریب بیلاغت رسیده بود، بخانی برداشته، خود بدستور اتالیقی قیام نمود و لشکر را موجب و احسان آنمقدار بجای آورد که همه از وی راضی شدند. علما و سادات را تعظیم و توقیر بحدکمال نموده، فقرا و رعیت از استمالت او شاکرگشتند. رسوم و آداب سلطنت و جهاننداری را از نادرشاه آموخته بود، قواعد پسندیده در ملک نصب نموده، نظام عسکریه که از بی پروایی (193^a) خان شهید برهم خورده بود، از سر تازگی یافت و صلیبه محترمه خود را در عقد نکاح خانزاده عبید الله درآورد. در ایام کوروش او را بر تخت خانی نشانیده، خود برکرسی وزیری و اتالیقی می نشست و خطبه و سکه را بنام عبید الله خان موشح و مذیل گردانید. اکثر امراء قبایل اوزبک منقاد او گردیدند، غیر از محمد امین بی مینگ و ولد قربان اتالیق یوزکه از بخارا باحتراز برآمده، بحصار رفته آغاز طغیان و اظهار عصیان نمود. بعد از ایامی چند عبید الله خان بیالای حصار ارك بخارا باطفال بازی میکرد. ناگاه از شعبده بازی ایام بتماشای چرخ فلک که در آن وقت بنا نموده، بیلا آب از وی می برآوردند، رفته در اثنای تماشا پایش لغزیده از بالای قلعه بزیر افتاده بهلاکت رسید. محمد رحیم خان برسوم عزا و قاعده سوگداری او چنانچه قاعده پادشاهان عظام است قیام نموده، بدخمه آبا و اجدادش بخاک سپارید. دوده چنگیزشاه و پیضه جوجی تباہ گردیده، دفتر اعتبار آن خاندان (193^b) مختوم گردید. ابو الفیض خان دیگر پسرانش را بدست خود هلاک کرده بود، غیر از عبید الله فرزند پسرینه¹ نداشت و شامت فعل فرزندکشی را در خاندان خود بعین اعتبار مشاهده نموده، نسل آن خاندان از اولاد ذکور منقطع گردید. اما اولاد اناث بسیارند، مثل جناب ظل اللهی و سادات عظام احراری و جویباری و مخدوم اعظمی.

لمؤلفه:

شد ز پس انگیخت دور چرخ انقلاب
دوده جوجی سیاه، خانه چنگیز خراب

S¹: نرینه

(هر نسب انقطاع، هر حسب را مقطع است)
هرکھی را ریختن، هر ریشه را پیچتاب
این دو خصلت از خواص مصتفاست
خانه‌دان پاک او باقی ست تا روز حساب
جزو عادل امیر المؤمنین ظل اله
آن زمین قطب اعظم این جهان را آفتاب
بیگمان چون انصری پاکش زکانی مصتفاست
در حسب همچون نسب دارد بآن نور احشاب
تا ابد بادا بنامش خاتمی کلی اله

این دعا دور از خطا، واللہ اعلم بالصواب¹

بعد از واقعه عید الله خان محمد رحیم خان بر سبیل انفراد و استقلال بر سریر ملک متمکن گردیده، بآیین جهانبانی و کشورستانی همه عالی نهمت مصروف داشته، از تنظیم امور بخارا و تومنات آن فارغ گردیده، به تسخیر ممالک دیگر علم جهان گیری را برافراخت و در اندک مدتی خطه ماوراء النهر را در حیطة تسخیر درآورده، میان کالات و سمرقند بتوابع و لواحق آن مفتوح گشت و حاکم نوراتا طغایمرادی بر قوت در اول عصیان ورزیده، بعد از محاربات و مصافات بسیار مطیع و منقاد گردیده، در زمره امراء عظام منتظم گردید. حاکم حصار محمد امین بی یوز² (194^a) و حاکم شهرسبز سبحانقلی بی کینگس > و حاکم خجند و اوراتیپه فاضل بی یوز² و حاکم اورگوت موسی بی مینک باتفاق همدیگر بخان مذکور یاغی گردیده، میان ایشان و خان عالی شان محاربات شدید بدفعات رویداد. در تمامی آن معارک ظفر در جانب خان بود و لشکر ظفر اثر بیالای شهرسبز برده، بضرب شمشیر آبدار سر سرداران آن بقعه را بخاک مذلت و بوار فرود آورد. بعد از قیل و قال بسیار و حرب و جدال بی شمار آن مملکت بهار خاصیت را از آن جماعه استخلاص نمود و لشکرها بحصار و اوراتیپه و خجند فرستاده، حکام آن دیار را ضعیف و زبون گردانید. دفعهء لشکر قیامت اثر در زیر علم ظفر پیکر جمع آورده، متوجه فتح خجند و اوراتیپه گشت و حاکم اوراتیپه فاضل بی از حاکم حصار محمد امین بی که خویش او بود استمداد نمود و محمد امین بی پنج هزار نفر

S¹

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

از لشکر خود انتخاب نموده، در شدت زمستان در ماه دلو از عقبه فان بصعوبه تمام گذشته، باوراتیه بکومک فاضل بی داخل شد و جماعه یوز و قرق کمر تعصب (194^b) بر میان بسته، تمامی ایلات مذکوره بخانهای خود بدرون اوراتیه متحصن گردیدند. لشکر کهستان از فلغر و مسچاه و فان پیاده و سواره¹ بمدد فاضل بی آمدند. گویند در آن واقعه قریب چهل هزار مرد محاربه از اوراتیه مجتمع شده بود، سوای رعیت و اهل حرفه و محمد رحیم خان بحاکم خوقند ایردانه خانکه دوست و پسر خوانده اش بود، رسولان فرستاده اظهار ملاقات و ابراز روی دیدن نموده از اجتماع فاضل بی و محمد امین بی اعلام بخشید که ملاقات ضرورست و حاکم خوقند بلا توقف و بی بهانه با لشکر فرغانه متوجه اردوی محمد رحیم خان گردیده، بهمدیگر روی دیده در باب حرب اعادی مشورت نموده، در میعاد معین هر دو پادشاه بدبدبه عظیم و با راستگی تمام طبل جنگ در صدا در آورده، اواز کوس بفلک آبنوس پیچید. از آن جانب محمد امین بی بمقابله محمد رحیم خان و فاضل بی بمحاربه ایردانه خان عازم گردیده، در آن روز جنگ سخت و محاربه قوی در میان فرقه اربعه رویداد که آسمان با صد هزار چشم کواکب مثل این واقعه را (195^a) در خواب ندیده و بهرام با این تیغ خون آشام صورت این محاربه را بگوش خیال نشنیده. سرهای مبارزان چون گوی در میدان افتاده و خونهای دلیران مانند جوی روان بود. از اول روز تا نماز شام نایره حرب بالا و قائمه تیغ خون بالا بوده، غالب از مغلوب و منصور از مکسور ممتاز نگشته، طبالان طبل بازگشت فرو کوفتند و پادشاه بخارا بحاکم خوقند اکابر را فرستاده، اتفاق نمودند که فردا بدستور دیروز هر کس بمقابل خود روی آورده، انمقدار مقاتله و مخاصمه را کار بندند که حکم شمشیر تیز زبان بقطع خصومت گشاده، ماده نزاع را از میان بردارد، پای ثبات بمیدان قتال محکم بسته و دست جلادت از آستین بسالت بر آورده، روی از تیر، سر از شمشیر نگردانند، اما حکم تقدیر موافق نقش تدبیر نبود. بیت لمؤلفه:

نه سخن این و نه آن میشود

هر چه خدا خواست همان میشود

تفصیل این اجمال آنکه محمد امین بی مرد فکور مدبر بود. در آنشب تدبیری اندیشید که پروین جمعیت حریفان بواسطه آن چون (195^b) نبات النعش متفرق و پریشان

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

گردید. کتابتی نوشت بنام حاکم فرغانه، مضمونش اینکه ما و شما خویش یکدیگریم، مع ذلك قرب جوار و حق همسایگی در میان است. باید که بهم متفق و متحد باشیم و این لشکر بیگانه را که با خزینهای خانان سابق از بخارا آمده است، باتفاق شکسته، درستی مواد دوستی و یکجبهتی را بنهج استحکام بدهیم که تا قیامت خلل نه پذیرد! وثوق و ایمان مغلظ و سوگند در آن نامه ثبت نموده، نامه دیگر بصورت عرضه بنام پادشاه بخارا نوشت. مضمونش اینکه تمامی ماوراء النهر و نوذ دو قبیله اوزبک بخدمت شما بیعت نموده، مطیع و منقاد شده‌اند. اکنون ما هم از عناد و سرکشی توبه کردیم و خویشتر را در سلك نوکران، بلکه در جرگه غلامان دربار عالی درآوردیم. ملتمس آنکه فردا علمای عظام و سادات و امرا فخام در مابین آمد شد نموده،¹ اول از مایان بیعت ستاند، بعد مایان از قورغان² برآمده، بتقییل رکاب همایون مستعد و سرافراز گردیم! و این نامه نیز مسجل بایمان مغلظ و سوگندهای عظیمه بود الخ. بعد از آن کتابت حاکم فرغانه را بدست معتمدی داد که (196^a) بقرب لشکر بخارا برد و بجای معین گذارد و عرضه خان بخارا را بیکی از ملازمان سپارید که بجوار لشکر فرغانه القا نماید. چون ماموران بکارگذاری خود قیام نمودند، قضا را هر دو کتابت بحالوچیان³ هر دو لشکر افتاده، منظور هر دو خان گردیده، باعث ظن و منشأ توهم از یکدیگر شد. فردای آن این دو فرمان فرما بمرکز خود قایم بوده، اراده جنگ ننمودند و محمد رحیم خان⁴ بخان خوقند کسی فرستاد و گفت که اکنون سفر ما پیر شد، باید که آن فرزند اولاً بمستقر خود مراجعت نماید، ثانیاً ما نیز بجانب بخارا نهضت نمائیم. اگر خدا خواسته باشد، باز فصل بهار باتفاق هم بیالای دشمن خواهیم آمدن. چون فرمان بحاکم خوقند رسید و خود نیز در بهانه جوئی مراجعت بود، فرصت را غنیمت دانسته، دفعه کوچ نموده، بطرف ولایت خود روان شد. بعد از اندک مدتی محمد رحیم خان نیز بجانب بخارا عنان مراجعت منعطف گردانید. روزیکه این دو لشکر به آغاز کوچ نمودند،⁵ بتقدیر یزدانی سخت باران بارید، تا شب متواتر بود، ساعت بساعت ریزش (196^b) امطار بامر قادر مختار

1 این کلمات در نسخه S موجود نیست

2 S: فرغانه

3 S: بجالوچیان

4 S

5 این کلمات در نسخه S موجود نیست

در تضاعف و تزیید بود. در آنوقت مصداق فَفْتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ نَصَبُ الْعَيْنِ أَلُو الْأَبْصَارِ بود و لشکر خوقند آنروز راه بریده، شب بمنزلی فرود آمده میرفتند. شب درغایت ظلمت و تاریکی بود، راه را گم کرده تا روز سرگردان بودند، بلکه رجوع قهقرا داشتند. روز دویم چون هوا تسکین یافت، محمد امین و فاضل بی مشورت نمودند. در اینکه در قفای کدامی از دو لشکر درآیند. گفتند که لشکر بخارا انجام و سامان برف و باران دارند، ظفر یافتن بانها دشوار است. دیگر اینکه در چند سالی بر بالای ما می آیند، ضرر آن کم است. ما را دفع قوقند^۱ ضرور است که هر سال ضرر آن بما میرسد. دیگر اینکه جماعه بی اسباب و فرقه بی سامانند، کثرت باران ایشانرا ضعیف نموده. پس، متوجه اینقوم بودن اسهل است! بعد از آن بهیث اجتماعی از عقیب لشکر خوقند روان گردیدند. خان خوقند بخواص خود بقریبی خجند رسیده بود، دیگر لشکری پریشان (۱۹۷^{هـ}) و سرگردان افتان و خیزان راه میرفتند، مانده شده و یراغ و اسلحه ترگشته، در آن صحرا علف شمشیر قضا و طعمه نهنگ بلا گردیده بقتل رسیدند. لمؤلفه نظم:

در آن ساعت که چرخ آسیاوار

سرانرا آرد کردی آسیاوار

قضا نی رحم بر پیران نمودی

قدر نی چشم بر طفلان گشودی

همی بفروختی دلالة چرخ

متاع پیژ برنارا بیک نرخ

بسی سیمین تن گردن بریده

درون آب چون ماهی طپیده

ز بی سرتن، ز بی تن سر در آن قیر

لبالب رزمگاه از توب از تیر

> کهن پیریکه آنجا بود حاضر

بآن هنگامه محشر مآثیر

S^۱: تضاید

S^۲: القرآن الکریم، ۵۴: ۱۱-۱۲

S^۳: لشکر خوقند

حکایت را چنین تقریر میکرد
ادای قصه بی تغییر میکرد
بنوعی زین فسانه آتش افروخت
که جان از اشتعال شعله اش سوخت
همی گفت: ای حکایت برده هوش
ر بوده پرده غفلت زگوش
هنوزت آتش دل نا تمام است
ز نار پختگی کار تو خام است
من اورا دیده، اما تو شنیده
شنیده کی بود مانند دیده
بگفتم: چون کلامش شد یقینم
الهی بشنوم، اما نه بینم^۱

گویند که در آن روز کم آدمی بود که کسی را قتل ناکرده باشد. بقية السيف که دو هزار نفر بودند کم و یا بیش اسیر نموده، باوراتیپه آوردند. محمد امین بی در ساخت سینه اش اثری از تخم رحم نبود، بعد از يك روز منادی زد که بندیهارا حاضر سازند. هر کسی که بندی داشت بحسب فرمان او حاضر نموده، فرمود که همرا در عرصه وسیع جمع آورده، سر از تن جدا سازند! فاضل بی مرد رحیم بامروت بود، هر چند منع نمود سود نکرد. مجموع اسیرانرا بصورت صفوف نماز مغلول (197^b) و مقید نشانیده، از اول صفوف تا اخیر همرا سر بردند. فغان مردم از مقتولان و قاتلان باآسمان برآمد. لمؤلفه نظم:

ندانم روی بر قاتل چه آورد
که هم میکشت، هم خود نوحه میکرد
بروی زرد قاتل خون مقتول

نمودی زعفران با لعل محلول
چون از قتل فارغ شد، فرمود که کله های از بدن جدا شده را حساب نمایند، قریب دو هزار بود، سوای مقتولان معرکه. ثانیاً فرمود که بیالای تل معروف که در آن ولایت میباشد،

1: بیتها در حاشیه هستند

مناره ترتیب دادند. اصل آنرا از سنگ و گِل بقدر یکنیم قد نیزه برآوردند. بعد از آن بجای سنگ سر آدمی را تعبیه مینمودند تا مناره تمام شد و این مناره مدتی در آندیار عبرت آلو الابصار بود و مورد طواف زوار. محمد امین بی بعد از ایامی چند بجانب حصار شادمان فخرکنان برگشته، در اثنای رجوع ملکان فانراکه از زمان قدیم حکومت آن ولایت بایشان تعلق داشت وکلان آن قوم ملك مضرا براکه پسر خوانده بود و درین سفر بدرقه راه او بوده، خدمتهای خوب نموده بود، (198^a) در تگاب و کشتود¹ با دوازده نفر از اقربای آن به بهانه خون قاضی خواجه حسین میرکانی حاکم فلغره که در سنه ۱۱۵۶ ملك مضراب او را کشته بود، مجموع ایشانرا بقتل رسانید. تاریخ قتل قاضی مذکوررا فاضلی چنین نظم نموده که، بیت:

تاریخ قتل قاضی پرسیدم از خشیکت

ارباب بامرادش گفتا که قاضی مرد

و خشیکت نام قریه است از قرای فلغر. بعد از قتل ملکان قلعه کشتودرا² بموسی بی ولد الله یاربی مینک که در آنوقت در معسکر محمد امین بی بود داد و قورغان فانرا بملازم دیگرش داد. باعتقاد خود راه حصاررا تا اوراتیپه از خار وجود اغیار پاکیزه نمود، اما زمانه بزبان حال مترنم اینمقال بود که، بیت:

خواجه دربند قصر ایوانست

خانه از سخت کار ویرانست

چون محمد امین بی بحصار بوطن خود آمد و افراط خون ریزی و آدم کشی بروی نامبارک آمده، روز بروز مردمش از وی متنفر شده، روی بدرگاه محمد رحیم خان می آوردند و ایلات یوزیه فرقه - فرقه از وی جدا میشدند تا در اثنای دو - سه سال (198^b) ضعف حال بر وجه کمال بروزگار آمال او روی آورد و قلاع اطراف از تصرفش برآمده، ضمیمه ملک پادشاه بخارا گردید. مقدمات فاسده که از برای ملک ترتیب داده بود، عقیمه بلکه بر عکس نتیجه داد. آری، زمانه در پی انتقام و دور از بهر مکافات تشنه کام است. بیدل:

سنگ هم بی انتقام نیست در میزان عدل

بت شکستی، مستعد آتش نمرود باش

و محمد رحیم خان لشکرها متوالی و متعاقب فرستاده، نهب و غارت مینمودند تا در

S¹: کیشوت
S²: کیشوت را

اخیر وهم قوی بحالش طاری شده، بی جنگ و جدال از ملك و مال دل کنده، روی بفرار آورد. چندگاهی جرگه‌المدبوحی و کروفری داشت تا در اخیر اسیر پنجه‌تقدیر گردیده، هواخواهان خانی او را مقید و مغلول بدربار محمد رحیم خان آوردند. بعد از جرم پرسی و الزام سیاست رسانیدند و ملك حصار بمضافات و لواحق تا قوادیان و قندز بیکبارگی مفتوح گردید، بلکه بلخ و توابعات آن و کولاب و بدخشان تا کوتل هندوان متخلص گردیده و خطبه و سکه در تمامی آندیار بنام محمد رحیم خان (199^a) موشح و مزین گردید و خطه ماوراءالنهر بی مزاحمت احدی او را مسخر شد و از مخالف سوای فاضل‌بی که تنها اوراتیپه‌را حاکم بود، دیگر اثری نماند. در مدت ده سال ماهچه و رأیت خانی بذروه غیوق سرکشید. در آن مدت او را امیر کامکار می‌نوشتند. بعد انقضای ده سال نوبت بثمرقند نزول اجلال فرموده، جشن عالی بکافه انام از خواص و عوام داده، فرمود که سنگ سبزا که مهبط سلاطین کبار و مطلع خوانین عالی مقدارست، آرا و زینت دادند. بعد از آن تاج مرصع بجواهر و لالی بر سر و دیهیم مصعب بزواهر و یواقیت در بر بتجمل تمام پای سعادت بر سر تخت کوکتاش نهاده، سر مفاخرت باآسمان و کوس مباحات بکیوان رسانیده، خود را بلقب خانی موسوم و ملقب گردانید. علما و سادات و مشایخ را صله‌های¹ کرامند و عواطف ارجمند ارزانی داشته، فاتحه و دعاء آنجماعه‌را زیب افسر شاهی و فخر اورنگ جهان پناهی گردانید. ماوراءالنهر را آباد و اهالی آنرا دلشاد نمود. سه سال (199^b) کما بیش بمنصب خانی زندگانی نمود. پادشاه قاهر بود، مهابت عظیم داشت، سخنهای بلند میگفت در کمال وقار و تمکین بود. انعام بلند و خلق ارجمند داشت و قهر لطفش بموقع. و بیتهارا بمناسب نوعی میخواند که گویا از خود انشا نموده باشد و قامت بلند و پیشانی گشاده و اعضای متناسبه داشت. بی تکلف جمهور خلایق و نوذ نه قبیله اوزبک بخانی‌اش راضی و بغلامی‌اش شاکر بودند. بجاییکه از مهر نظر می‌انداخت، اگر چند خاک سیه بود، سرمه دیده‌ها میساخت. بخرمنی که آتش خشم می‌افروخت، اگر چه بر مزرعه فلک بود، چون خورشید میسوخت. بیوسونات چنگیزی مرسومات نادری را بر افزود. در ضبط قواعد سلطنت و نگاه داشت مراتب سیاست رأی بلند داشت. در شیوه جهانگیری و جهاننداری تتبع نادرشاه مینمود. بعد از استخلاص ممالک توران و بلخ و بدخشان و حصار و ختلان در حصول اطمینان از ضوابط آن بتمامی قلمرو تاجریان فرستاده، فرمان داد که لشکریان در معاد معین به بخارا

1. T.S: صیله‌های

(200^a) جمع شوند تا از ممر مهم حاکم اوراتیپہ نیز خاطر خاطر خود را فراغی بر وجه تمام حاصل نمایم. هنوز حضور عساکر بدربار خانی جمع ناگشته، جمعیت اجزای وجود آن خسرو باجود پریشان گردیده، از دار خانی از دریکہ دیگران رفتند بیرون شد. دو - سه روزی بیماری صعب طاری شد، پنج روزہ نوبت زندوگانی را بانجام رسانیدہ، باجل طبیعی در گذشت. روایت میکنند کہ در آن ایام خواست مرقد جناب قطب الاولیا و غوث الاصفیا شیخ المشایخ مولانا محمدیکہ مشهور بایشان املارا کہ در درون شهر بخارا واقع شدہ، آن مشہد سعدرا ویران نمودہ، در آن موضع چہار باغی بنا نماید. چون اجل موعود رسیدہ بود، دود نخوت جاہ و حشم چشم عقل اورا تیرہ و بخار طلاطم دولت آیینہ بصیرت اورا خیرہ گردانید. بچنین امری کہ شرعا و مروءة نا مجوز و غیر محمود است، مرتکب گردید. این ارادہ ناصواب اورا مبارک نآمدہ، بمرض صعب مبتلا گردید. در اندک مدتی وفات یافت. (200^b) نقل است کہ بعضی اصحاب کشف و ارباب ریاضت از خلفای ایشان املا در آنواقعه دیدہ کہ شیری باستیزہ تمام متوجہ باغچہ کہ تعلق بآن عزیز داشت گردیدہ، میخواست کہ باشجار و ازہار آن باغ آسیبی رساند. در آنوقت ایشان املا رحمہ اللہ حاضر شدہ، آن درویش را فرمودہ اند کہ این شیر بی ادب را از باغ ما دفع نمای و کمانی و تیری بدست او دادہ اند و آنصوفی آن شیر شیر را بآن تیر انداختہ، شیر ہلاک گردید. همانا کہ آنصوفی متوجہ بود. فردای آنواقعه محمد رحیم خان بہ مرض موت گرفتار شدہ، العیاذ باللہ من غضبہ و غضب اولیائہ، مثنوی:

تا دل مرد خدا نآمد بدرد

هیچ قومی را خدا رسوا نکرد

بعد از وفات خان امرا و علما جمع شدہ، جنازہ اش را خواندہ بیرون دروازہ مزار آن گنج معادن شاهی را بخاک دفن ساختند. چون فرزند پسرینہ نداشت، امرا باتفاق دانیال اتالیق نیبرہ دختری او فاضل توره ولد ناربوتہ بی را بمسند خانی برداشتہ، (201^a) اتالیقی بدستور سابق بعم بزرگوار او محمد دانیال اتالیق و قاضی گی بخواجه نظام الدین میرکانی و امیر دیوانی بیدل دیوان بیگی قرار یافت. چون فاضل توره را رشدی نبود، امرا و اکابر اورا شایستہ این امر جلیل نداشتہ، بعد از چند روزی اورا خلع نمودہ، تمامی امرا و علما

S¹: تا مبارک آمدہ.

باتفاق و اجماع دانیال اتالیق را بمسند حکومت و سریر سلطنت نشانیده، دست بیعت از کمال ارادت بروی دادند. (S.162) لمؤلفه:

فرود آمد از تخت ابو الفیض خوان
برآمد رحیم خوان صاحب قران
درین عرصه شبذیز اقبال راند
شهانرا پیاده بخدمت دواند (S.163)
فلك دایر حکم فرمان او
ملك ناصیر دور دوران او
هرآن شه که از حکم او سرکشید
تنش بر سرش روی آفرید
غلامی که شد تابع رئی او
بفرق شهآن زد سر پای او
بهار امیدش گل آرزو
گل آرزویش همی رنگبو
بهر سوکه گر آن همت کشید
دو اسپه ظفر پیش - پیش دوید
بتوفیق عدل بمفتاح داد
در فتنه دامن بست کشاد
ز وصفش سر خطبه برآسمان
ز نامش دل سکه مهر آشیان
ز قهرش فلك تختهء خاک بود
ز لطفش زمین لوح افلاک بود
سر شهریاران منغیت نژاد
دُر تاج شایان جادوش مراد
مهین عم والا ظل الهی
سیمین گوهر تاج شاهنشاهی

اساس خواقین عالم پناه
مدار سلاطن غرآن تباہ
ز مادر رحیم آمد اندر جهان
باهل جهان چون پدر مهربان
بخارا سمرقند قرشی کیش
نهادند سرها بخاک درش
بحکمش روان گشته بی گفتگو
چو انهار جنت شده چارجو
لب آب خندان ز احسان او
نسف سفره گشت نمکدان او (S.164)
بمفتاح همت گشاده حصار
بدخشان بلخ از یمین یسار
دهی نو بدست بکف تالیقان
حصاری بیک دسته اش شادمان
بیوز دیزخ از بیم دوزخ شده
لب قرق از آن پر ز ازخ شده
باین زیب زینت باین آب تاب
گهی کام بخش و گهی کامیاب
بداؤ عدلش خلق را شادکرد
جهانرا ز عدل خود آبادکرد
چو دوران اقبالش آمد سری
نه ملکش وفا کرد و نه لشکری
بحسرت روان شد ازین خاکدان
بر آهنگ رفت از آن دیگران
رحیم خوان چو زین بوستان رخت گسست
بتختش دیگر نیک بختی نشست

همی خواهد اکنون فسانه سگال

حکایت بر عهدی شه دانیال¹

ذکر جلوس محمد دانیال ولد محمدیار بی اتالیق بر تخت بخارا و ماوراء النهر سابقاً ذکر یافت که بعد از خلع فاضل توره خواص و عوام، بلکه جمهور انام بطوع و رغبت، باخلاص و ارادت امیر دانیال را بیعت نموده، منطقه بنده گیش را بمیان جان بر بسته، مطیع و منقاد گردیدند. طغای مرادبی بر قوت که ارشد امرا بود و دم از استبداد و استقلال میزد، بهمراهی پسرش کشته شد و بیکنظربی کینگس از بخارا با امراء متفرقه برآمده بشهرسبز آمده، آن ملک را از دیگران استخلاص نموده، عصیان و طغیان اختیار کرد و بیک بوته بی اولاً در قرشی آغاز مخالفت نموده. اینچنین در نور² بایمرادبی (201^b) برادر طغای مراد مقتول و در ثمرقند و میانکال امراء خطای و در اورگوت موسی بی مینگ هرکدام سر از گریبان نزاع برآورده، شوری در ممالک ماوراء النهر و حصار برپا کردند و فاضل بی بعد از وفات محمد رحیم خان قوتی و شوکتی عظیم یافته، قصد تسخیر ماوراء النهر نمود. لشکر بثمرقند کشید و برات بیک سلطان برادر محمد رحیم خان که حاکم دار السلطنه ثمرقند بود، بسایر امراء منغیتی در شهر متحصن و محصور گردیده، مدتی از جانین مقاتله و مدافعه برپا بوده، در اخیر سبب نفاق جماعه پاری کی که در آن وقت بکره در ثمرقند بودند، شبی از مول جر خود بدشمن حرفی شده، چند سرکرده فاضل بی را بشهر درآوردند. برات سلطان و امرایش همه اسیرکمند تقدیرگردیدند. فاضل بی بقصاص محمدامین بی آن نونهای حدیقه سلطنت را به تیغ بی رحمی بقتل رسانید و قاضی محمد شاه میرکانی را که هواخواه دولت منغیت بود و کمال عزت و حکومت داشت، آنسید اصیل را سادات مخدوم اعظم برعایه قرابت و ملاحظه صیله³ رحم از وفور مروت از فاضل بی طلبیده، (202^a) بیالای چوب دار سرافرازی بخشیده، بتحقیر تمام خود را مطعون انام گردانیده، باعث نیکنامی و موجب شادکامی خودها ساختند و این کردار ناصواب ایشان مصدق و مصداق کریمه: **فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَتَقَطُّعُوا اَرْحَامَكُمْ**

S¹

S²: نورآتا

S³: سیله

الایه گردید. بقیه قصه فاضل بی را در مجلس تحریر نمائیم، انشاء الله تعالی. چون امیر دانیال بمسند حکومت نشست، خود را بلقب ولینعمی ملقب نموده، پاس آداب عظام را نام خانی و پادشاهی را بخود نه پسندید. به تنظیم و تنسیق ملک پرداخته، اولاً نفس شهر بخارا بوجه دلخواه راست نموده، کجانرا براه راست دلالت نموده و راستانرا در ترقیه و تعظیم بر افزوده، از ریق و فیق نفس شهر فارغ گشته، به تنظیم تومنات سبعة همت والانهمت مصروف داشته، بر وجه که میشاید و بنوعیکه میاید بطریق رعیت پروری و معدلت گستری مهام سلطنت را بقواعد خوب و اسالیب مرغوب استحکام داده و بتجهیز لشکر و تربیت عسکر پرداخته، همه را باحسان وافی از خود راضی و شاکر گردانید (202^b) و در قطع خصومات و دعاوی رجوع بعلماء عظام نموده، بمحاضر و سجلات فقها بمرافعه شرعیه بمشورت قضات اسلام معامله را بانجام میرسانید. قهر و لطفش بموقع، احسان و امساکش بموضع واقع بود و کرمینه را بولد ارشد و فرزند امجد خود امیر معصوم شاه مراد داد. آن گلدسته رحمت الهی را بالطاف نامتاهی مفاخر و مباحی نمود، بآن بلده طیه فرستاد. در آن اثنا امراء قبایل استقلال یافته، هرکدام بقلعه سر استکبار برآورده، پای استخبار می افشردند. در میانکال و قرشی و لب آب طغیان و آشوب ایشان برپا بود.

واقعه ارتقای دولت و ارتفاع رأیت اقبال فاضل بی ولد صادق بی ولد نوربی یوز از احفاد قلیکه، محاصره² نمودن او کرمینه را و بی نیل مقصود با شکست

تمام مراجعت نمودن تا اخیرکار³

و فاضل بی یوز چنانچه مرقوم گردید، قوتی و شأن عظیم پیدا نموده، از خجند تا کرمینه را مستخلص و مسخر گردانیده و لشکر عظیم از توابع خود ترتیب داده، قصد پای تخت بخارا پیش نهاد خاطر خود گردانید. (203^a) بامداد امرای خطای و قبچاق بعد از فتح ثمرقند لشکر تاراج اثر بیالای کرمینه و ساکنان آنمدینه برده، بمحاصره و مخاصمه اشتغال نمود. امیر معصوم با حوادث سن بکمال خبرت و آگاهی بمدافعه اعدا پیش آمده، نهایت قلعه داری و غایت محافظت را رعایه نموده، چون سد سکندر میان آنقوم یا جوج اثر

¹ القرآن الکریم، ۲۲:۴۷
² S: در محاصره
³ S: از اول تا اخیرکار

و اهل قلعه مانع و حاجز گردیده و ایام محاصره بامتداد کشیده، فاضل بی بقدر امکان در تسخیر آن بقعه کوشش نموده، سعیها و جداهای بلا احصا بجای می آورد. اما از هیچ در کلید فتح و ظفر بدستش نیامد. امیر دانیال باعیان بخارا از علما و امرا و اهل بصارت درین باب مشورتها و رأیها استخراج مینمود. در آخر همه اتفاق این رأی را پسندیدند: بهیئت اجتماعی از بخارا برآمده، بمحاربه و مقاتله اعدا پیش باید رفتن، تا هر امریکه از دیوان قضا در ازل امضا یافته باشد، از پرده خفا بمنصه ظهور بروز نماید و حکمی که قاضی قدر آغاز مقدر نموده باشد، بزبان شمشیر و قلم نیزه بلوح تحریر و وثیقه تقریر مختوم گردیده، دفتر خصومت خصوصاً (203^b) پیچیده و صفحه مخالفت اعدا نوردیده گردد. فرمودند که جارچیان رعد آواز و تابچیان برق تاز در شهر تومنات جار و اخبار رسانند که مردم نفور عام از خواص و عوام نموده، احدی مخالفت و مقاعدت درین سفر جایز نداشته، همه بزیر رأیات به ظفر جمع آیند. باندک فرصت آنمقدار لشکر از سپاه و رعیت جمع آمدند که محاسب زبان از احصای آن عاجز و مهندس بیان از املای آن قاصر بود و امیر دانیال بتضرع و ابتذال بعد از فاتحه و اجازت از مشایخ عظام و زیارت و طواف مشاهده اولیای کرام بتوکل تمام و عزیمت تام از بخارا بجانب کریمه نهضت نمود. بتأنی و تمکن بقطع منازل و طی مسافت راه میرفتند. از آنجانب فاضل بی بکثرت لشکر و وفور عسکر مغرور بوده، از طریقه حزم و شیوه آگاهی غافل و عاطل بود. فتح کریمه را مقرر دانسته، از لطایف غیبی و از مشیت لاریبی بیخبر بود. چون لشکر ظفر نشان بخارای شریف قریب بموضع هزاره نزول نموده، (204^a) مقدمه لشکر از موضع قتلگان گذشته، جماعه بیالای پشته که در آن نواحی بود برآمدند. اوتچیان لشکر فاضل بی از دور سواد آنها را دیده، دو روغ کشیده فوج - فوج بسوی معسکر خود مراجعت نموده اند. غباری از سرعت آنقوم بهوا ساطع گردیده، از طرف بخارا بجانب کریمه میل نموده. چون در آنروز از تأییدات سماوی باد و بور در اهتزاز و عبور بوده، چون باد صبا که مقدمه ظفر سپهسالار اسلام علیه الصلوة و السلام گشته، بمضمون شرف مشحون حدیث ظفرت بالرعب و الصبا از غبار ساطعه گرد گروه راجعه دشت و صحرا تاریک و تنگ، در رنگ قلوب ارباب شقاق و اصحاب نفاق گردید و لشکریه فاضل بی را از رویت این غبار رعبی و هراسی در

S¹: رأیات ظفر آیات

دل قرار گرفته، هرکس از موضع و مولجر خود بقوش نآمده، روی بفرار آورده، اکثری پیاده از عرصهٔ پیکار میگریختند که نی اسب بخاطر پیاده و نی شاه بخاطر وزیر میرسید. همه غلام وار قرار بر فرار اختیار نمودند. اول کسی که (204^b) بی عاری را شعار و بی ننگی را اختیار کرد، بابابی خطای حاکم کته قورغان بود که در آنروز قراولی لشکر باو مفوض بود و فاضل بی دید که کار از دست و دست از کار ماند، ناچار بمضمون الفرار مما لا یطاق الحدیث عمل نموده با معدودی از خواص خود که پیش رو فراریان بود. در آنموسم طغیان دریای کهک بر وجهی بود که شناوران ماهی بتکلف عبور مینمودند. بنابراین جمعی کثیری غریق دریای فنا گردیده، هرکسی که از آتش تیغ صاعقه بار بنیمجانی خلاصی میجست، بآب دریا خونخوار دست از زنده گی میشت. عدد غریقان از شمار بیرون بود. استماع دارم که در لشکر فاضل بی از قبیلهٔ راقم که جماعهٔ ترکیه است، قریب هفتاد نفر نوکر بودند. از آنجمله سی نفر کمابیش بآب غرقه شده بهلاکت رسیده اند. دیگرانرا ازین قیاس باید نمود. نقل است از ثقات که گویند در آنروز که لشکر فاضل بی بارادهٔ فتح کرمینه از دریا میگذشتند، جماعهٔ کثیره غرق شده بود. سبب او آن بود که در فلغر یکقطعه از کوه جدا گردیده، سه روز (205^a) سد راه آب بود. <در آخیر بزور آب>¹ آن کوه پاره از جای خود رفته، باین جهت آب دریا بامثال از آنچه بود زیاده گردیده، قضا را آن آب بآن کثرت برابر در آمدن لشکر بمعبر رسیده، این واقعه از نوادر و اعاجیب بوده، در معنی امداد غیبی بود. از علاوات² دولت منغیتی و از مقدمات خوارق عادات امیر مجدد بوده، چون تفرقهٔ چنان از موهبت منان بجماعهٔ مخالفان واقع شده، خدمت معصومی دروازه‌ها را گشاده تعاقب دشمنان نموده، تا قریب سلطان رباط هزیمتینرا اسیرکنان رسیده، فرمود که هیچ کس اسیری را نکشد! چون بسیاری گریزها مکشوف العورت بودند، منادی فرمود باین ندا که مردم چشم خودرا از نگاه کردی بسوی عریانان پوشیده دارند! هر چند آنبارز میدان مجاهدت در شجاعت بمرتبه بود که از تیر و نیزه چشم همت نمیدوخت و از ملاحظهٔ او امر شریعت یارای دیدن بدن برهنگان نداشت. بنابراین ناصرش تأیید غیبی و معاون اش تقویهٔ (205^b) لاریبی بود. چون خبر هزیمت اعدا بسمع <همایون عالی>³ امیر دانیال

¹ این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

² S:علامات

³ این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

رسید، سجدات شکر بجای آورده، بشکرانه اینظفر نامی و نعمت سامی نیت کرد که کسی را از اسیران قتل نسازد. بیت:

پدر اینجنین و پسر آنچنان

چگونه مسخر نگردد جهان

تمامی اسباب و آلات و احشام و ادوات <و خیول و مالات>¹ تجمل فاضلی که بسنون مدیده و قرون بعیده فراهم آورده بود، همه بدست متکلفان سلطنت معصومی افتاده و محاسبان در آن واقعه عدد لشکر و سواد عسکر فاضل بی را از چندی وسوقی و غیرهما بعضی یک لک و برخی² کمتر تخمین مینمودند و چون ببقعه شریفه ده بید رسیده، در اطرافش زیاده از صد نفر سپاهی نبود و اسیران را امیر دانیال جمع آورده مغلول و مقید بدست حافظان سپارید، ببخارا روانه نمود تا باعث تسکین اضطراب عجزه و رعیه گردد. گویند که در آن واقعه باختیار احدی مقتول ناگشته، بعد از مشاهده عامه انام اسیرانرا آزاد و لباس و سایر مایحتاج ایشانرا مبدول داشته³ (206) اطلاق فرموده، همه را آزاد نمودند. چون موهبتی چنین از ممکن غیب واقع گردید، اهالی بخارا از سپاه و فقرا نذورات و صدقات بمصارف و مواقع ادا نمودند. امیر دانیال فرزند ارجمند خود را در کنار کشیده، سر و روی آن نونهال حدیقه جهانبانی را بوسیده نوازش ها نمود و تمامی اهل کرمینه را در خورد اخلاص و ارادت خودها مشمول مراحم بلند و عواطف ارجمند³ گردیدند. این فتح مطلع آفتاب عالم گیری و مقدمه فتوحات آینه معصومی بود. رباعی لمؤلفه:

از سعادت هرکرا صبح ازل بنواختند

در دم شام ابدکارش کفایت ساختند

شمع اقبال خلیلی لیکن شد عاقبت

منجنیقی را که ابراهیم را انداختند

بعد از آن امیر دانیال بمستقر خود مراجعت فرموده، بترتیب امور سلطنت همت گماشت. بمجاریات کثیره بمفتاح شمشیر در اندک زمان قصبه⁴ نور را از بورقوت، میانکال را

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

² S: بعضی

³ S: عواطف ارجمند و مراحم بلند

⁴ S: قلعه

از امراء خطای فتح نموده، قرشی را که بوته بی استیلا داشت، (206^b) بضرب تیغ استخلاص نمود. بعد از تعب بسیار آندیار از خار اغیار خالی گشته، ضمیمه ممالک معموره گردید. در آخر بوته بی را محرمانش کشته، ولایت را بهواخواهان معصوم سپاریدند. در تمام این معارک سپهسالار لشکر ظفر اثر بجانب معصوم مخصوص و معین بود که بنام پدر والا گهر فتح ممالک مینمود. خزار را از کام سرای و لب آبرا از دهان ترکمان بیرون کشید. در اثنای کارزار یکبار در حین جهانگیری و فتح گستری بلشکر معصوم زخم چشم راه یافته، آن شیر بیشه هدا بدست اعدا اسیر سلسله قضا گردید. میر سرای از پی اقبال آن گوهر شاهی را گردیده، ببوته بی¹ تفویض نمود و قرابت قریبه مانع قتل آن نادر وقت گردیده، ایلچیان کارگذار آمد شد نموده، قورغان قرشی را ببوته بی که تا آن روز در قلعه امیر میران میبود داده، خدمت معصومی را از قید بند آن مشهور خلاص نموده، بیخارا بردند و این کس که در حقیقت رفیع بود، باعث توفیق عظیم و آگاهی جسم آن نیک بخت قدیم از عنایت رب کریم و موجب فتح عظیم گشته، یکباره از (207^a) مناهی و ملاهی تائب و تارک گردیده، علاوه سعادت ازلی آن سعید گشت. چون داخل بخاراء شریف گردید، بعد از دریافت سعادت زیارت والد بزرگوار، سر ارادت باستان مرشد زمان و مکمل دوران، قطب ولایت، سعید اکبر مولاناء کبیر آخوند داملا صفر علیه الرحمه نهاد، داخل طالبان صادق گردید. چنانچه تفصیل این اجمال در محلش واقع خواهد شدن، مدعا بیان سبب² توبه و باعث انابت آن معصوم حقیقی بود. چون خاطر خطیر امیر دانیال از فتح قرشی و نور³ و میانکال بموهبت ذی الجلال فارغ شد، توجه خاطر بدفع فاضل بی و فتح ثمرقند مصروف داشت. دفعه لشکر سنگین جرار فراهم آورده، بیالای ثمرقند نهضت فرمود. از اوراتیپه فاضل بی و از شهرسبز بیکنظربی و از اورگوت موسی بی و از حصارکته بی یوز همه در درون شهر ثمرقند با لشکر و اتباع خود مستعد جنگ و آماده پیکار بودند و خدمت امیر دانیال از جانب جنوبی ثمرقند موضع قزل قورغان را مضرب خیام گردانیده، (207^b) چند روز بین الفریقین قبضه شمشیر خون پالا و نعره تفنگ رعد انشا بود. خدمت معصومی بالشکر قرشی اولاً بیالای شهرسبز رفت و آنولایت را تاخت نموده، از میان شهر و کتاب که حکم

S¹: بدست بوته بیS²: صب بیانS³: نوراتا

یک شهر دارند گذشته، دست برد عظیم نموده و هراس در دل اعادی انداخته، سالم و غانم برگشته، از راه جام بلشکر پدر اباجاه و احتشام بزرگوار خود بیالای ثمرقند ملحق گردید و وهمی که از اجتماع مخالفان در باطن امیر دانیال طاری گردیده بود، مندفع گشته مطمئن گردید. فردای آن از طرف جنوبی ثمرقند کوچیده، بسمت شمالی آن ولایت فردوس خاصیت گذشته، موضع ماترید مضرب سראقات جلال گردید و دشمنان را رعبی و هراسی در ضمیر راه یافته، بدرون قلعه متحصن و محصور گردیدند و مرتبه جنگ صعب و محاربه قوی واقع شده، در هر دفعه ظفر قرین رکاب امیر بخارا بود. قریب پنجاه روز ثمرقند را محاصره نموده، بظفر و فیروزی به بخارا مراجعت نمودند و جماعه مخالفان که مانند پروین (208^a) جمع و منتظم بودند، چون بنات النعش پریشان و متفرق گردیده، هر کدام بولایت خود مراجعت نمودند. کتبه بی یوزکه از قبل فاضل بی حاکم ثمرقند بود، بولایت حصار رفته، آندیار را استخلاص نمود و فاضل بی پسرکهن خود بابابی را حاکم ثمرقند نموده، خود باوراتیپه رفت. بعد ازین ضعف قوی باحوالش راه یافته²، روز بروز در تنزل بود. اهل ثمرقند از حملات متوالی معصومی در مضیقی افتاده، در آخیر بابابی باختیار یا باضطرار اراده آستان بوسی امیر دانیال نموده، ثمرقند را بهواخواهان آنحضرت سپاریده، در جرگه امراء عظام انتظام یافته، مشمول عواطف پادشاهی گردید و فاضل بی نیز غیر از اطاعت و انقیاد مخلصی نیافته، وادی بیگانگی را ترک نموده، سالک جاده موافقت و قاصد شاه را مصادقت گردیده، بدرگاه گیتی پناه حاضر گردید. کمر مطاوعت بر میان بسته و افسر مفاخرت بر سر نهاده، تمامی ماوراء النهر سوای شهرسبز طوعاً و کرهاً در قبضه تصرف و ربقة تملک امیر دانیال (208^b) درآمد. بکرات و مرات لشکر قیامت اثر بیالای کیش کشیده، بیکنظربی در کمال ضعف و بیقوتی آنولایت را بحمایت دیوار و معونات اشجار از دست برد لشکر جرار نگاه میداشت و فاضل بی بنفس خود مع لشکرش در عنان امیر بخارا درآمده، در خدمت شهرسبز چون اقبال ملازم و مانند دولت در خدمت قائم بود، تا آنوقت که خدمت امیر دانیال شهرسبز را هرچندگاه محاصره نموده، بقصد تاراج ایلات کینگس که در کوهستان در موضع امان جر در وسعت و رفعت و استحکام بحصار فلک نیل فام توامان افتاده قبل بودند، لشکر کشیده آنموضع را محاصره نمودند.

S¹: پدر بزرگوار

S²: طاری شده

فاضل بی در نظر امیر دانیال حملهای متواتر آورده، در آخیر زخم کاری از تیر تفنگ از ممر نام و ننگ بآن میر بافرهنگ رسید و سبب آن کار ناتمام مانده، طبل مراجعت کوفتند. فاضل بی را تفقذات بسیار نموده، باخلعت و اسب و دیگر مراسم سرافراز نموده، بتخت روان بمسند خودش (209^a) روانه نمودند. بعد از آن تا وقت اجل غیر از موافقت و مصادقت از جانبین امری صدور نیافته، بنام دوستی و یکجتهی از عالم گذشت. بجای او پسر ارشدش خدایار بیک قایم مقام پدر شده، معاصر معصوم غازی گاه در مقام دوستی بقانون موافقان آهنگ راستی ساز میکرد، وقتی در پرده دشمنی در شعبه مخالفان چنگ کجی مینواخت، تا طبال قضا بطل کوب اجل آواز رحیل بگوش جاننش رسانید، پنج¹ نوبت زندگی را بانجام برد.

در بیان کردن اولاد قلیکه بی یوز

قلیکه بی جد اعلاء فاضل بی و محمد امین بی و اسلاف و اعقاب اینجماعه است. اطبای و طولیت بهرحال خاندان اصالت و دودمان نجابت اند، امارت در طبقه ایشان قدیمیست. چنانچه از تواریخ خوانین شیبانیه - اشترخانیه مستفاد میشوند. سیمای اصالت از جبهه صفار و کبارشان هویدا و آثار نجابت از حلیه رجال و نسایشان پیداست. در دیار خجند و اوراتیپه و حصار شادمان امارت و حکومت نموده، (209^b) از ایشان در آن دیار آثار خیر از مساجد و معابد و مدارس بسیار مانده. نفرکثیر ازینجماعه میری و لشکرکشی ها کرده، در آخیر چون نوبت بخدایاری رسید، از همه اسلاف در تجمل و حشمت و لشکرکشی و عظمت زیاده بوده، توان گفتن که خاتمه شرف این دودمان بود > و حلیم طبع و کریم صفت و رعیت پرور² مردی قوی هیکل، بلند قامت، خوش منظر، نیکو شمایل بود. یکبار به امیر معصوم غازی در بالای چلک جنگ³ سخت کرد. بعد از آن تا اخیر حیات بمصالحه روزگار گذرانیده، در آن جنگ غالبیت و مغلوبیت هیچ کدام معلوم نشده، صلح برینوجه واقع شد که قورغان چلک از آن معصوم غازی و اهل قورغان و حاکم آن خواجه مراد دادخواه قبچاق مع قوش از آن خدایاری باشد. همچنین قرار یافته از همدیگر جدا

¹S: پنج روز

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

³S: جنگ جدل

شدند > و غیر آن امارت و حکومت نموده‌اند.¹ آنچه در تواریخ اخبار و معاینه یقین شده اینست که اما احدی ازین جماعه در تجمل و حشمت از ابتدای ظهور دولت ایشان (210^a) تا این زمانکه تخمینا سه صد سال کم یا بیش است، عدیل و نظیر خدایاربی ولد فاضل بی نگذشته و مثل او در حصار و اوراتیپه و خجند حکومت ننموده. در عصر معصوم ثانی مرتبه دولت آن نور چشم سلطنت و چراغ بزم معدلت همین خدایاربی بود. > مرد بلندآوازه، شجاع و علما دوست و حکیم پیشه بود.² اینمقدار بتقریب بیان احوال جماعه آل قلیکه نموده شد. بتفصیل ایشانرا این نسخه تحمل دراند. چون دولت امیر دانیال استقرار و استقلال پیدا کرد، کلی و جزوی مهام سلطنت را برای زرین فرزند ارجمند خود معصوم زمان گذاشته، از پادشاهی بنامی و از حکومت باحترامی قانع بود. با وجود آنهمه در هیچ امری جزئی و کلی بی رضای پدر بزرگوار شروع نمودن را تجویز نمی نمود. رباعی لمؤلفه:

بی رضای پدر مکن کاری

که رضای پدر رضای خداست

بی ادب بر رخ پدر منگر

که اذای پدر اذای خداست

ایام عمر خودرا توزیع و تقسیم نموده، یکسال بغزا میرفت و سال دیگر به تنبیه مفسدان و تنظیم مملکت می پرداخت. در ایران از بیم نیزه اش کسی بعناد سر نمی افراشت و در توران (210^b) از خوف دره اش احدی پای از جاده راست بیرون نمی گذاشت. سعادارا مسرور و اشقیارا مقهور میداشت و اغلب اوقات در سنه دو بار یا سه بار لشکر در شهرسبز و اورگوت میبرد و بیکنظربی > و موسی بی³ بشفاعت شعفا و بوساطت فصحا صلحی انگیخته، از چنگ جنگش خلاصی میجستند و بیرام علی قاجار در مرو شاه جهان علم عصیان باآسمان و سر طغیان بکیوان رسانیده، تراکمه و شیعه آن دیاررا بضرب تیغ و دست تسلط از پای درآورده، علم منحوس باقبال معکوس بفلک برده، در تشیع غلو نموده، تتبع مذهب ناحق داشت. ازکمال تهور و بیباکی فرمود که در ایران و خراسان

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

³ این کلمات در نسخه S موجود نیست

هیچکس از شیعه تقیه ننماید. هرچند تقیه بمذهب شیعه فرض بود، پروای آن نداشت، در ظلم و تعدی افراط مینمود. جناب معصومی که شفقت بر خلق الله پیش نهاد، همت والا نهمت او بود، بعجزه و فقرای آندیار ترحم ورزیده، توجه خاطر بر وجه جلی بر قلع بیرم علی مصروف داشته، بجد تمام و جهد تام لشکرها متواتر بمرو فرستاده، آن بدمست باده غرور را بهشیاری و بی آزاری دلالت مینموده و گوشمالها میداد. (211^a) باین مدت بیست و هفت سال¹ دیگری بنیابت پدران فرزند والا گهر ملک داری و کشورستانی داشت تا در سنه ۱۱۹۹ امیر دانیال در ارک بخارا باجل طبیعی گوهر روح را بخازن رحمت سپاریده، از دار بیمدار دنیا بمنزل دار القرار عقبی خرامید. مدت حکومتش بیست و هفت سال² کم یا زیاده بود، پادشاه متمکن و شجاع بود. رأی کامل و عقل شامل داشت، بر عباد الله و ضعفا و سایر فقرا برفق و ملایمت معامله مینمود و دعاوی و مرافعات را بی مشورت علماء عظام و قضات اسلام بقطع نمیرسانید و سپاه را مرسومات خوب و اقطات مرغوب تعیین کرده، در مواجب و علوفات ایشان چیزی برافزوده، همه را شاکر و راضی میداشت و بمشایخ و زهاد و عباد نذورات و افره و فتوحات کثیره عطا میفرمود. علمارا موقر و معزز میداشت، اوقاف را بمصارفش صرف مینمود. در امور شرعیه تابع رأی فرزند امجد معصوم خود بوده، جانب او را مرعی داشته، تعظیم بلیغ میفرمود. تمامی اصناف خلائق او را محبوب وار (211^b) مطیع و منقاد بودند. آینه ضمیرش از زنگ کذب و نفاق مبرا و لوح خاطرش از نقوش ظلم و شقاق مصفا بود و دوستان قدیمه را که قبل از ایام دولت مصادقت داشتند، در اوقات سلطنت فراموش ناکرده، در ادای حقوق سابقه آنها اهمال و تغافل را تجویز ننموده، همه را موظف و معزز میداشت. از تکلف در مآکول و ملبوس مجتنب بود و در باب قتل بسیار تأمل داشت. حاصل اینکه در اخلاق حمیده در حاق وسط بوده، از افراط و تفریط احتراز داشت. لمؤلفه مثنوی³:

بهر مقصد که او را خواست بودی

چو فال دانیالی راست بودی

S¹: بیست سال
S²: بیست سال
S³: مثنوی شریف

نبوت را فضیلتش¹ ارمیا بود
همی دانیال ارمیا بود
ندیده روی مکتب را بتدریس
بعلم من لدنا بود ادريس
همه آثارش انوار هدا بود
چرا نبود که او ظل خدا بود

لمؤلفه مثنوی:

دانیال آن امیر با فرجام
یافت چون روز نامه اش انجام
داد آن خسرو سعادت مند
جان بجانان ملک با فرزند
چون بمعصوم ملک (212ه) را سپرد
گرچه جان داد، نام بر نیکو برد
گرچه زین بحر آن صدف بشکست
ملک را گوهری رسید بدست
گوهری زیب تاج نوشیروان
قیمتش نقد بحر و حاصل کان
آن صدف رخت از جهان بر بست
این کرامی گهر بجایش نشست²
ماه رفت و باوج شد خورشید
شاه رفت، بتخت شد جمشید
رحمت حق بجان آن پدری

کش بود جانشین چنین پسری

چون امیر در سنه یکهزار یکصد و نود نه از دار پرملال بدار الوصال انتقال و
ارتحال فرمود، اعیان بخارا از سادات و علما و امرا بعزت تمام جنازه او را بدوش خودها

S¹: نسبی
S²: این کهر بجایش کرامی نشست

برداشته، صلوة جنازه اش را بجمعیت عظیم ادا نموده، بسر مزار مطلع الانوار قطب الابرار غوث الاخبار فردوس مانند شاه نقشبند در صخره از مدرسه که از احداث اهتمام آنخسرو نیکوکار در آن بقعه شریفه یادگار است مدفون نموده، آن گنج معنوی را بخزینة خاک¹ مخزون ساختند (رحمت الله تعالی. مثنوی شریف لمؤلفه)²

«چو رفت از میان خسرو دانیال

بمعصوم دادند جاه و جلال

پدر آن جهان و پسر اینجهان

دو عالم گرفتند در یکزمان

یکی را مفرکشور خاک شد

دیگرا محل تخت افلاک شد

چو وحدت کمال است ظل الهی

بنوبت بود کار فرمان دهی

دو شه را نمایند که با هم شود

عسل چون مکرر شود سم شود

خدایثکه تاج کمر میدهد

پدر را چو شد بر پسر میدهد

چوکار جهان را بسرکرد رفت

وصیت برای پسرکرد رفت

که ای نور چشمم درین بوستان

چوگل سبز خرم زی با دوستان

خدارا شناس، خدارا ستا

ندارد دیگر حاصل این روستا

بکاری که هستی دل آگاه باش

خدارا گدا، خلق را شاه باش

امارت اگر باعدالت بود

جهان آفرین را خلافت بود
اگر ظلم منظور شاهی بود
ز شیطان خلافت پناهی بود
سر ظالم شوم مکسور دار
که برسنگ نبود سزاوار مار
چه خوش گفت سعدی به «بوستان» خویش
کل این سخن در «گلستان» خویش
خدا ترس را بر رعیت گمار
که معمار ملک است پرهیزکار
همیشه تضرع بدرویش دار
که شه را بدرویش باشد مدار
شریر ارچه شیراست ازو دور باش
سلیمانی در خدمت مور باش
سپه را باندازه مرسوم ده
که بازی شکاریت نیم سیر به
مکن حیفا را بر رعیت پسند
که زین بیخ گردد نهالت بلند
دو اسپه روان است عمر عزیز
ز ظلمش چه حاجت بمهمیز تیز
چو این گوهر چند شهبسوار سفت
بجان آفرین داد جانرا و خفت^۱

تنبیه: معلوم ذوی الابصار و مشهود الو الاعتبار بوده باشد که از (212^b) ابتدای زمان محمد رحیم خان تا انقضای دوران امیر دانیال و اواسط خلافت جناب امیر معصوم غازی بسی از زهاد و عباد و عرفا و صلحا در روی کار آمده اند که همه را مرتبه کمال و درجه تکمیل بر وجه اتم حاصل بوده است از سلاسل حقه نقشبندیه و قادریه و کبرویه و حسینیه

^۱ متن در حاشیه ورقهای 211^b - 212^a

و دیگر طریق. اما درینمختصر بذکر کمال از بزرگان نقشبندیه بنا بر مناسبت هم طریقی معصومی که مقصود بیان خصایص آن پادشاه خدا آگاه است، از روی اختصار می‌رود، نه بر وجه انحصار، والله اعلم. سر و سرور این طایفه زکیه از اولیاء عظام جناب قطب الاقطاب موسی خان خواجه ده‌بیدی و خلفاء ایشان خلیفه خدایار و خلیفه عبدالقیوم کشمیری و خلیفه محمود و خلیفه صدیق و خلیفه قوزی ترکستانی و خلیفه محمد امین باغ‌میدانی و خلیفه رحمت و حاجی خواجه و غیر ایشان بودند که هر کدام آفتاب شریعت و ماه تاب طریقت بودند، (213^a) رحمهم و در بخارا خلفای ایشان املا: داملا نیاز چقماقی و داملا نعمت الله عاشق و ایشان صوفی و ایشان امیر چاربرگری و غیرهم قدس الله ارواحهم بودند و آنجماعه همه نقشبندی و مجددی بودند. امید است که ذکر ایشان بتفصیل درین کتاب مذکور گردد. و مشایخ سلاسل دیگر از کبرویه و عشقیه نیز در عصر این امیر پاک‌ضمیر بودند که ذکر ایشان را این مختصر گنجایش ندارد، والله اعلم.

ذکر جلوس سعادت مانوس سلطان السلاطین، برهان الخواقین، مجدد الملة، محیی السنة، ماحی البدعة و الضلالة و حامی الشریعة و الهدایة، نور الخلفاء، شمس العرفاء، حجة الرحمان، رحمت المنان، فاروق الزمان، مهدی دوران، مصباح الطریقة، منهاج الشریعة، ظهیر المسلمین، مغیث المساکین، ملاذ الامم، ملجأ العالم، فخر الاوتاد، نجم الافراد، اعنی جامع الخلافة¹ الحقیقی و المجازی، امیر المؤمنین المعصوم شاه مراد الغازی انارالله تعالی برهانه

در مبادی مائه ثانی عشر آن (213^b) مجدد مآت² در ساعت مسعود بر سریر جهان‌بانی و اورنگ سلطانی باتفاق اهل حل و عقد عصر جلوس نموده، خواص و اعیان از صمیم جان دست بیعت بدست آن خسرو زمان و مرشد دوران سپاریده، پای انقیاد از روی اعتقاد در جاده اطاعتش بسر بردند. زهی قومی سعادت‌مندیکه بچنان پادشاه ارجمند نسبت بنده‌گی و علاقه خادمی نصیبه ایشان گردیده، موفق بهم عصری آنمهدی

S¹: جناب الخلافة
S²: مآة

عصر آمدند! کریمه: کُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ^۱ الآیه نظیر حال آنقوم بود درینمقام ساز تکلف شکسته و تار تعسف گسسته و آهنگ تعصب راه بسته است. نوائی است از راستی که استماع آن کوچک و بزرگ را ضروریست. باید از پرده خفا و کمون برآوردن، قانون ادب را پاس باید داشت. بر واقفان تواریخ اخبار سلف و بر عالمان وقایع آثار خلف پوشیده نیست که بعد از خلفاء راشدین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین از پادشاهان امت مرحومه شردمه قلیلی موفق بتوفیق الله بوده، (214^a) بر وجهیکه باید و نهجیکه شاید بترویج شریعت نبوی و احیای سنت مصطفوی همت خود را مصروف داشته‌اند. خصوصاً در بلدة فاخره بخارا که آبروی بلاد ربیع مسکونست حفظها الله تعالی مع والیها عن الآفات اول کسی که باین سعادت مسعود ابدی و سعید دو جهانیت، پادشاه اسماعیل سامانیست که مفاخر و مناقب آن شهریار چون آفتاب در نصف النهار بر آلو الابصار روشن است که خلافت را از اجتهادش سامانی و عدالت را از اهتمامش برهانی حاصل گردیده رحمه الله تعالی رحمة واسعة و چند نفری از اعقاب و اولاد او و احوال دیگران بکمال نقصان آمیخته است. بعد از انقضاء سامانیه پادشاه بسامان‌تر در عدالت و توفیق چون معصوم صدیق بر تخت بخارا نه نشسته و توان گفتن که در اقالیم دیگر نیز بعد از عمر عبد العزیز رحمه الله که عادل متفق علیه است و مهدی و هارون و مأمون عباسی که حسنات ایشان بر سیئات غالب بوده، عدالت مختلف فیه دارند. (214^b) از ملوک اسلام احدی سهیم و شریک اینمعصوم زمان نبوده، از سلاطین تیموریه اورنگزیب که زیب تاج خاندان ایشانست، بتوفیق این مجدد دین موفق نگشته، سخن بخبر منجر میشود و این فقیر را که مقصود اصلی از تسطیر این سطور ذکر احوال سنجیده و افعال پسندیده این نیک‌بخت است، مناسب نمود که درود تمهید بیان اخلاق حمیده اینخسرو غازی نمایم. اول بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشر^۲ و ذکر باعث توفیق و سبب توبه آن تائب صادق و دویم شرح مهارب و مفاتیح و مآثر آن پادشاه فایق.

^۱ القرآن الکریم، ۳: ۱۱۰
^۲ S: مناشیر

تمهید اول: [بیان کمالات و مفاخر و مناقب و مباشر و ذکر باعث

توفیق و سبب توبه آن تایب صادق]

بیشتر ذکر یافت که دفعهء جناب معصومی لشکر سنگین جرار فراهم آورده، از بخارا بفاتحه والد بزرگوار بصوب قرشی و خزار برای دفع شر جماعه اشرا برآمده، اولاً دست بردی بایلات سرای که آن وقت در خزار غبار فساد و طغیان می‌انگیختن نموده، اطراف حواشی آنقوم را از اموال و مواشی خالی کرده، تفرقه (215^a) در جمعیت آن دیار فرقه طاغیه انداخته، میخواست که غانم و سالم مراجعت نماید. جماعه قلیلی از آن قوم از تعاقب لشکر معصومی برآمده جنگ و جدال آغاز کردند. چون بیوقت بود و اهل لشکر را دستها باولجه و غنیمتها مشغول، هرکس در پی پیشروی بر دیگران سبقت جوی بود. فرو رفتن آفتاب و ورود تاریکی را باعث بی‌شرمی و موجب بی‌نگی دیده، مردم گروه-گروه جدا گردیده، قرار بر فرار اختیار کردند، تا آنکه در پیش آنجناب غیر از معدودی از لشکر اثری نماند. دشمنان تاریک دل بمدد ظلمت شب بآن آفتاب اوج سلطنت غلبه نموده، چون مرکز در میان¹ باطرافش دایره کشیدند. آن همای قله قاف سعادت بمقتضای عقل دوراندیش دانست که کوشش و جدال در معرض قتال باعث هلاکت و موجب غرامتست، ناچار تن بتقدیر ازلی داده، اسیرکمند تقدیر گردید. قطعه لمؤلفه:

چوکوشش بی اثر شد، بنده تسلیم شود ورنه

گره بر رشته جان از تردد بیشتر پیچد

حذر پیش از گرفتار² است چون دردام افتادی

(215^b) تردد بیشتر سازی بپایت بیشتر پیچد

آن آفتاب آسمان جلالت را نشناخته، در قطار اسیران دیگر مغلول و مقید نگاه داشتند. مردی بود که معرفت آن گوهر شاه وار سرمه دیده بصارتش گردیده، اینواقعه را چون گوهر بگوش هوش بیک بوته بی حاکم میر میران همدستان سرایان بود، رسانید و آنحریف چون همیشه طالب³ اینچنین روز بود، بنفس خود سوار گردیده، بنزدیک آن جماعه حاضر شد و از ایشان برسم شلارغه از اولجه و بندی طلید. جناب معصومی را

S¹: در میان گرفته

S²: گریبان

S³: آنحریف طالب همیشه

باین تقریب با چند نفر دیگر از دست آن قوم جدا ساخته، بجانب لشکر خود برد. چون مسافتی قطع نمودند، مؤکلان خودها را از اسب انداخته، روی پهای آنسرور سرداران سرافرازان بدولت دست بوسیش مشرف گردیده، بدلجوئی و ملایمت بنزدیک بوته‌بی آوردند. چون قبیله سرای را معلوم شد که آن اسیر جناب معصومی بوده‌اند، انگشت ندامت بدن‌ان گزیده و آه حسرت باآسمان رسانیده، خاک (216^a) نومیدی بسر خود پاشیدند. اما کار از دست و تیر از شصت رفته بود، سودی نداشت. فظم لمؤلفه:

درین دریا مده ازکف توانی گوهر مقصود

چورفت از دست، چون ماهی طپیدن‌ها ندارد سود

و بوته‌بی با آنکه مرد سفاک و متهور بیباک بود، یا برعایه علاقه قرابت با امید نیل ولایت، بلکه بحفظ حمایت ایزدی آسیبی بآن نونهای حدیقه سعادت نرسانیده، بمنزل خود برده، بحارسان سپارید. دشمنان بحسب ظاهر ظفری یافته، مسرور و مطمئن گردیدند. چون خبر کلفت اثر اینواقعه هایلہ در بخارا انتشار یافته، بسمع اقدس همایون امیر دانیال رسید، بشکرانه سلامتی فرزند ارجمند صدقات بدرویشان و نذورات بمشایخ گذرانیده، باستخلاص آن مقید بسلاسل ابتلا و آزادی آن اسیر دام بلا دعای فقرا و مساکین و اولیایا مفتاح کشایش وکلید خلاصی قره العین خود گردانیده، دست بحبل المتین اختیار و عروة الوثقی شکیبایی زده، رسولان نامدار و ایلچیان (216^b) کارگذار بکرات و مرات در میانه آمد شد نمودند. بعد از قیل و قال بسیار و مباحثه و جدال بیشمار مهم بآن قرار یافت که ولایت قرشی را ببوته‌بی گذاشته، جناب معصومی را که یوسف کنعان سعادت و عزیز مصر عزت بود، ببخارا بپدر و الا قدر فرستانند و کوریمه: وَشَرَّوْهُ بِثَمَنِ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ^۱ الایه حسب حال این قصه نادره گردیده، بوته‌بی که شر اخوان بود، بخاک سیاه قرشی قناعت نموده، یوسف احسن اخوته را بمصر بخارا بدامادی زلیخای ملک روانه نمود. اهالی بخارا از پادشاه تا گدا شادمانیها نموده، سجدات شکر بجای آورده، صدقها و نذرها بمصارف ادا نمودند و پدر بزرگوار پسر نامدار خود را باغوش مهرکشیده، بوسهای متواتر بسر و روی آن سرو جویبار رحمت الهی داده، مملکت بخارا را با خطه ماوراء النهر

^۱ القرآن الکریم، ۲۰:۱۲

بفرزند عزیز بمزد قدم میمنت لزوم پیشکش نمود. بزبان حال مترنم باینمقال بود که، بیت:
حاسدا آتش مزاج باد پیمارا بگویی (217^a)

خاک بر سرکن که آب رفته باز آمد بجوی

معلوم اخبار ذوی الابصار است که در دار العباد بنده گی سعادت مندی را بسکه قبول مینوازند، اولاً غش وجودش را در کوره ابتلا بآتش آلام و اسقام تمام میگدازند. بعد از آن در چارسوی اعتبار قیمتش را صیرفیان ذوی الاختیار و مقومان کامل عیار بچشم خریداران سعادت در بازار عز و کرامت مضاعف و مزاد میسازند. این سنت سنیه الهی از ابتدای آفرینش تا قیام قیامت در میان خلق الله مسنون و مسلوک آمده، اگر چشم عبرت بقصه ابو البشر آدم تا بحکایت خیر البشر گشائی، اینمقدمه را صادقاً مقبوله یابی و بیوساطت چونی و چرایی، لمؤلفه:

گل نجید از باغ عزت هیچکس از اعتبار

تا نشد اول ز خار ابتلا جاننش فگار

گر نه باور میکنی این نکته از من، ای رفیق

سوره یوسف بخوان، از جور اخوان یاد دار

قصه نار خلیل گریه آدم شنو

فرقت یعقوب را با نالهای زار - زار

نیزه طعن ابی جهل و جفای بو لهب

خنجر (217^b) ظلم قریش، طعنه خویش تبار

لولو درکام نهنگست، لعل در آغوش سنگ

گل به نیش خار دارد، جای مستی در خمار

خواب شیرین تلخکامان راست گرنی باورت

از تأمل یک نظر بگشا بحق کوکنار

چون جناب معصومی صحت و سلامت داخل بخارا گردید، اول در جستجوی مرشد کامل و مکمل افتاده، بجماعه درویشان و فرقه خدا پرستان پیوسته، باصحاب طریق مخالطت و مصاحبت نموده، در تجسس هادی راه عبودیت هر فرقه را از ینجماعه از مشایخ جهریه و خفیه درک میپرسید. در اخیر بیدرقه توفیق و راهنمای تحقیق بآستانه آن

مرشد صدیق و کامل محقق و آن قطب دایره حقیقت و مصباح شاه راه طریقت و مفتاح مبانی شریعت، شیربیشه مجاهدت و شاه باز اوج مراقبت، راه‌نمای سالکان راه اله، دستگیر تائیان جرم و گناه، سپه سالار عساکر جنود الله، سردار مشاهیر خداآگاه، قافله سالار سایرین الی الله، منزل‌نمای (218^a) واردان سیر فی الله، آن فایق مراتب النفس و آفاق و آن لایق مسند فردیت بالاستحقاق و آن برگزیده عواطف و مراحم من عند الله الاکبر، یعنی سلطان المشایخ جناب مولوی صوفی صفر الخوارزمی ثم البخاری رحمة الله الکریم الباری که خلفای خاندان مشایخ نقشبندیة مجددیه بودند و در آنوقت در بخارا در مسند ارشاد نشسته، سالکان راه را از راه باطن بخدا آشنا مینمودند. برهنمائی سعادت بآستان آن چراغ هدایت رسیده، دست انابت بدست خدای پرست آن پیر کامل سپاریده، به تشریف توبه نصوص مشرف گردیده، از صغایر و کبایر از صمیم قلب و کانون جان توبه نموده، از خلعت سلطنت و کلاه رعونت عاری گشته، بلباس فقر و مسکنت متلبس گردید. از جماعه نوکریه هرکسی که سعادت داشت، موافقت آن سلطان درویشان را آبروی خود دانسته، موافقتش را اختیار نمود و جناب ارشادمآبی از کمال شفقت (218^b) بخطاب فرزندیش¹ مخاطب و سرافراز گردانید. زهی سعادت ازلی که بنده را بقبول² اولیا الله مستعد گرداند! آری، بیسعی تجسس و تجهد این قفل نمیگشاید و بیبای مردی تردد و کوشش این گوهر بدست نمیآید. ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ³، لِمَوْلَاهُ:

هرکرا اندر ازل بناختند

در ابدکارش برونق ساختند

مصطفی چون داشت از حق اختیار

در عنانش قدسیان میباختند

بی قول حق کسی راهی نیافت

گرچه نقد جان نثارش ساختند

پس علمها کاندرین ره سر سرکشان

از تردد بر فلک افراختند

S¹: بفرزندیش

S²: بقبول قلوب

S³: القرآن الکریم، ۲۱:۵۷

چون قبول دوست نآمد دستگیر

همچو نقش پا بخاک انداختند¹

بعد از آن تعلیم طریقه² خواجه گان قدس الله ارواحهم بر وجه معروف نموده، بتوجه خاص بقیه عروق ما سوی² راکه در ساخت ضمیر آنسعادت مند تخمیر بود، بالکل قلع نموده، اعطای جذبۀ قوی فرمود. یکباره از علاقه هستی اش رها نموده، بانندک مدتی لطایف خمس آن سالک حقیقی بانوار ذکر (219^a) منور گردیده، دوام حضور آگاهی بر وجه کمال حاصل گشت. بعد از آن بمنهاج سلوک و معراج جذبۀ متوجه فوق الفوق گردیده، بوراء الوریاء الی ما شاء الله ترقی فرموده، رسید جائی راکه رسید. بعد از عروج باقصای سلوک و تخلق باخلاق الله از برای تکمیل و اکمال عباد الله بدار عبودیت و ابتلا نزول فرموده، ظاهر و باطن کمال راکه عبارت از قنوت و خلافتست و معبرست در اصطلاح این قوم، بمقام انسان کامل و خلیفه الله فی الارض جامع و مالک گردید، رحمة الله تعالی و ظاهرش باتباع شریعت و التزام سنت چنان آراسته بود که فوق آن خارج از وسع بشر بود، بقلت طعام و منام و کلام آن مقدار سعی نمود که از متقدمین صوفیه نظیر عشیران بمتأخرین نرسیده، ماکول و ملبوس و مشروب او نان جو خشک و خرقة پشمینه درشت و آب سرد خالص بود. از وجه حلال طیب در مدت سلوک متصدی آب طهارت (219^b) صوفیان بود. بنفس خود آب میکشید، در ظاهر شهر در بازارها و محلها گاه پشتره هیزوم بدوش خود برداشته، بوئاق خود می آورد. هرکس را چشم بر احوال پرهول آن وحید بی اهماال می افتاد و اشک ترحم از دیده میریخت. ایام سال را توزیع نموده بود. بعد از ادای صلوة مکتوبه و فراغ از توجه مراقبه بسنت قیلوله قیام مینمود بنوم خفیف. بعد از بیداری بتعلیم علوم دینی و استفاده مسایل یقینی و درس مسلمانی و تجوید فرقانی و تکرار قواعد قرآنی میکوشید. چون ازین امور فارغ شدی، بخدمت دربار خانقاه پیر دستگیر و بملازمت صوفیان صاف ضمیر از آستان رویی و طعام پزی و تمهید آب وضوء شطری از ساعات روز را بشب میرسانید. چون شب گردید، بعد از نماز شام بنوافل و صلوة اوابین احیای بین العشائین مینمود و نماز خفتن را از انقضای ثلث شب بادراک مستحب ادا نموده، بخواب میرفت. چون پاسی از شب میگذشت، بادای تهجد

¹ در نسخه S جای چندین بیتها عوض شده است
S²: سواي

بر میخواست و نماز تهجدرا (220^a) بدوازده رکعت که جامع همه روایات علما ست، بر جا می آورد. بعد از آن بوظایف ذکر نفی و اثبات و تهلیل و مراقبه مشغول میگردید، تا آنکه صبح صادق از افق ظاهر میشد، نماز بامدادرا اول وقت بجماعت گذاریده، بحلقه ذکر می نشست تا طلوع آفتاب. بعد از آن بنماز اشراق و استخاره مشغول میگردید، تا وقت چاشت گاه مراقبه و گاه مواظه داشت. بعد از ادای نماز چاشت بدوازده رکعت باعمال روز بر وجهیکه گذشت مشغول میبود. بیشتر احوال و عموم اوقات خودرا در محاسبه نفس اماره و معاتبه دیو مکاره مصروف میداشت و در تجسس احوال مظلومان و تفقد امراض بیماران بقدر وسع و امکان جهد و کوشش داشت و مجالست علما و مخالطت صلحارا از اهم مهمات میدانست و کتب متداوله را در اندک وقت قراءت نموده، مهارت مولویت بر وجه اتم حاصل داشت. از درجه متعلمی بمرتبه معلمی رسیده، خصوصاً در علم فقه و حدیث و تفسیر بر معاصران (220^b) خود فایق بود. «هدایه» و پندوی را بر وجهی درس میگفت که کسی را مجال دخل و قدرت اعتراض نبود. در تعلیم علم قراءت قرارا مقری و مقری را قرارگاهی چون کوی او نبود. علم قرآنرا باساتید بتلمذ استادان ثقات علی الخصوص بخدمت امام القرا فی عصره مولوی نذر باقی خجندی که مشهور است بآخوند لب رودی گذرانیده، بقراءت شاطبی مجاز و مرخص بود. چون از اکتساب فضایل صوری و کمالات معنوی فراغی کامل و حظی شامل پیدا کرده، بدلالت سر مشق و شفاعت استاد موافق¹ و بمضمون الدین النصیحة شفقت خلق الله را بتعظیم امر الله افزوده بامر سلطنت بوجه معدلت رجوع نموده، خاطر والد ماجد خودرا مسرور و مطمئن گردانید. اما از پدر بزرگوار عهد و میثاق گرفت، درین باب که هر منکریرا که در قلمرو معلوم نماید، در اعدام آن کوشیده، میل و مداهنه را ترک نموده، تسلط اقوی را از ضعفها دفع نماید و پدر بزرگوار در اجرای اوامر شرعی برعایه (221^a) جانب امرا و اقویا مانع و مزاحم نشود و آن سعادت مند <بطوع تمام² متقبل گردیده، حل و عقد مملکت را برای زرین فرزند ارجمند مفوض داشت. بعد از آن جناب معصومی بجماعه صلحا از متصوفه و علما تمامی همت خودرا مصروف باحیای سنت و اماته بدعت گردانیده، در تمام شهر

S¹: استاد کامل

² این کلمات در نسخه S موجود نیست

و تومنات بخارا از علماء متدین¹ و محتسبان کامل نصب نموده، فرمود که در مساجد و معابد مردم را جمع آورده استفسار نمایند. هر که را در ضروریات دین و فرایض اعیان مقصر و نادان یابند، معلمانرا نصب نموده، باهستگی تعلیم شرایع نمایند و اجراء اهل تعلیم را از خراج تعیین نموده، کسی را که تمرّد نماید، تعزیر بلیغ فرمایند، هر چند از اشراف و اعیان باشد و اطفال را بمکتب دهند و بدعتهایی که میان مردم² معتاد و مأنوس گشته است، بسعی بلیغ ترک کنانند و در تعدیل اوزان و تکمیل زروع سبکی و کوتاهی ننمایند و مدارس را که از بی تعهد مندرسه و از بی وقفی خرابه بود، بمدرسان (221^b) مدقق معموره نمود. اوقاف را که از زمان سبخانقلی خان تا این اوان بتعدی اهل عدوان املاک گردیده بود، متولیان کافی نصب نموده، هر کدام را بمصرف خود بر وفق شرط واقف جاری نموده و در شهر و قصبات قاضیان عدالت شعار از علماء نامدار تقلید نموده، تحقیق کرد که در قطع خصومات و فصل دعوات از میل و مداهنه مجتنب بوده، بترازوی عدالت سنگ اصحاب خصومت را در کفه امانت نهاده، بیازوی معدلت راست نمایند و مشایخ را بخوانق و صومعات تعیین نمود که سلاسل مشایخ عظام را بذکر ملک علام جنبانیده، طریق سنت را از خار بدعت پاک ساخته، سلاسل سبعة مشهوره را خصوصاً طریقه مرضیه نقشبندیه را که اقرب طروق مواصلت و اتباع سنت و جماعت است، بدوام اذکار و مراقبه اتباع نموده، بر سایر طروق حقه راجح دانسته، در صباح و مسا بالتزام صحبت و دوام مراقبت معمور (222^a) و مههد دارند که از بدعت دور و بسنت پیوسته است. آری، اگر پرده تعصب و دیوار پندار از پیش انظار³ آلو الابصار برداشته، بدیده انصاف نگرند، میان طریقه نقشبندیه⁴ و میان طور اصحاب کرام رسول علیه السلام بقدر مزگان مغایرت و مخالفت نه بینند. بخلاف طروق دیگران چنانچه بر منصفان ظاهر است بی تکلف باید گفت که بر اهل انصاف ایدهم الله، مشنوی لمؤلفه:

کسی از دین احمد بهره مند است

که خاک اندر طریق نقشبند است

T.S¹: متدین

² مردم

S³: انظار

S⁴: طریق نقشبند

قلم بر لوح در صد جا شکسته
که این زیبا طریقت نقش بست
بدان کین سلسله زنجیر باشد
که در هر حلقه اش صد شیر باشد
همه شیران بیدای شریعت
هزیران بیابان طریقت
بزنجیر عبودیت گرفتار
همه شیر خدا در فتح کرار
بغیر از کوی حق ماوا ندارند
ز روباه خصلتان پروا ندارند
ز افسون شغالان پرحذر باش
سگ اینقوم باش، شیر نر باش
بحکم من احب من تشبه
بشیران خدا میباش همره
بهر نادانی بی دست پایی
به بحر مهرشان میکن شنایی
(222^b) اگر خواهی ز درویشان نتیجه
چو رانند از درت، آی از دریچه
نه بینی چونکه در کان نمک خاک
درافتد میشود همچون نمک پاک
سگ اصحاب کهف آن پا شکسته
چو دل با رهروان دوست بسته
دو- سه روزیکه با نیکان قرین شد
بایشان در دو عالم همشین شد
بحمدالله بهر نابهره مندی
بدل دارم ولای نقشبندی

خمولی چون غلام ترک ایق
در این خسروانرا نیست لایق
ولی از خان احسان کریمان
رسد نان ریزه برکام لثیمان
ز فیض ابر رحمت فصل نیسان
سیرابی گل و خار است یکسان
ز آب سرد روزگرم عطشان
تلذذ بیشتر یابد ز زیان
چنین دارم ز استادان روایت
از آن سلطانکه اورنگ ولایت
بهاوالدین امام دین ملت
ز لعلش ریخت در این بشارت
که راه ماره سلطان دینست
سلوک باطن شرع متین است
در انکار طریق ما خطر هاست
که این راه از کمال شرع برپاست
درین ره سالکی چون گشت مقبول
نگردد عاقبت مردود محذول
اگر چندیکه عمری در میانه
شود تیر خطاها را نشانه
(223) بدریای گنه افتد چو ماهی
کشد از داغ درهم دل سیاهی
ز جذب لطف روزی دردمندی
کمندی بزرگان نقشبندی
ز پا افتاده گی اش دستگیرند
مهی آسا بدام از شست گیرند

بآب توبه بدهندش طهارت
کشان آرند در دار سعادت
خدایا از قبول نیکمردان
اگر چندی بدستم نیک گردان
دم آخر که خواهی برد جانم
ز راه نقشبندی بر روانم
ز نور سنت راه جماعت
کرم فرما صراط استقامت
بایمانم بزیر خاک جا کن
دری از روضه ام بروی وا کن
چو از خاک لحد بیرون برآیم
بده زیر لوای احمد جایم
بمحشر از طفیل نیک مردان
میان مرد زن رسوا نگردان
مریز از غارضم نور صفارا
شفیعم کن محمد مصطفی را
طفیل خسروان نقشبندی
بویخشا از شفاعت بهره مندی
که عمر در ولای این گروهم
مگردان روز محشر بیشکوهم
هم از ارواح اصحاب سلاسل
که هر یک از طریق گشته واصل
همه پرورده یکذات باشند
همه یک مهرا ذرات باشند
(223^b) همه در سایه یک آفتابند

حراسان¹ يك یکی شان حل حسابند
بیخشا از فیوض عام ایشان
از آن می کز تو دارد جام ایشان
چو هستم از ولای جمله سرمست
قلم کش از مداد عفو برمست
ز جام حب ایشان شربت ده
ازین کثرت شراب وحدتم ده
که کردم زین سواد انجمن گوی
یکی خوان و یکی دان، یکی گوی
دم آخر که از تن جان برندم
بوحدت لب گشایم، چشم بندم

چون طبع سلیم آن سعادت مند بطریقه² علیه نقشبندیه² مجددیه² میل تمام داشت، از راه ابتدای این طریقه² علیه بسنت سنیه علی صاحبها الصلوة و التحية مشایخ طرُق جهریه را از بدعتهای مستحدثه منع تمام میفرمود. بنابراین در عصر آن امیر غازی طریقه² نقشبندی را رونق و اعتبار باقصای غایه رسیده، سلاسل دیگر روی بالخطاء و تنزل آورده، جهر پنهان و خفیه اشکارا گردید و کبراء مشایخ جهریه که در آن عصر بودند، چون قطب وقت اسلام و شیخ و مولوی³ خدای داد خوارزمی و میر مخدوم سرپلی و غیر ایشان بعضی متواری گردیده، عزلت (224^a) اختیار نمودند، برخی بمسافرت و غربت افتادند. خلاصه آنکه از هدایه² آن مهدی خصال نهایی احوال مردم بر مرتبه رسید که در وقایه² نفس و اهل هرکس بکفایه مهمات خود از احتیاج بغیر غنی و بحزازت ضروریات اهل بدیگری منعی بود و از فیض وجود آنعاقبت محمود بسی اولیای عظام و مشایخ کرام بمرتبه تکمیل و مقام ارشاد رسیده، در راه نمائی خلق الله دست هدایت از آستین ولایت بر آورده، در ابطال شجره نفس اماره ید بیضا نموده، در احیای ارواح فجاره دم از احیا میزدند. چنانچه ذکر اینجماعه بر سبیل اجمال بعون ذی الجلال خواهد آمدن، حاصل اینکه از حسن نیت

S¹

S²: T: نقشبندی مجددی

S³: قطب وقت ایشان شیخ الاسلام و مولوی

صحیح آن بخاری¹ هر مسلم را در روایت سند عالی و هر حاکم را در عدالت کمالی بدست آمده و اشباه و نظایر متقدمین بخلاصه فتوی فقهای بخارا و بفتاوی اهل ثمرقند از مرایای کمالات متأخرین محیط نوادر و مبسوط زیادات بود. در تمامی ممالک محروسه از بخارا تا حصار (224^b) شادمان و از بلخ تا ثمرقند و لب آب مذاکره مردم در معارک و مجالس اکثر بامسائل شریعت بود و با معارف طریقت. بفحوای صدق انما حدیث الناس علی دین ملوکهم در بلاد مذکوره طبایع خواص و عوام مایل تشریح و تدین بود و بواطن سپاه و رعیه راغب خیرات و مبرات. لمؤلفه:

ز تشریف شریعت محترم بود

بخارا در شرف رشک حرم بود

برخسار سوادش از صفا نور

نمودی در نظر نور علی نور

ثمرقندی نژادان ثمرقند

بعهدش آدم فردوس مانند

حصار شادمان، بلخ، قرشی

شده دار السلام از فیض عرشی

ز رابتک، سرخس، مهنه، پنجاب

شده مروی باستاد از لب آب

چو روی نو خطان فرخ میان کال

سغد از خرمیها در میان خال

ز نور عدل آن خورشید روشن

منور شهرکیش تا استروشن

مساجد در زمین از فیض مذکور

نمودی در فلک چون بیت معمور

خوانق در صفای حسن رونق

ر بوده گوی از قصر خورنق

ز سر خلق خدا از راه بر بود
 بخارا قبله گاه کاشغر بود
 نمود از عدل آن شهباز اعدل
 بناخن باز عقد سوده را حل¹
 (225^{هـ}) ز یمن لطف آن سلطان درویش
 نموده گرگ و بره بره میش
 بگنجشک ضعیف از مهربانی
 نموده چرخ شاهین پاسبانی
 ز طفلان پری پیکر دبستان
 بهشتی بود پر از حور غلمان
 بهشت آسا بعالم غم نبودی
 بمحنت مبتلا آدم نبودی
 جهان در خرمی باغ ارم بود
 خرابی چون پری در بال رم بود
 ز نهر آمویه تا رود سیحون
 زمین خرم تر از گلزارگردون
 سعادت چون بما بال پر افشان
 ز دریای کهک عالم زرافشان
 چو عزش² عام شد بر اهل عالم
 خدا خیرش دهد، والله اعلم
 مقامش روضه خلد برین باد
 بقرب مغفرت مسند نشین باد

خلاصه کلام اینکه آن موفق بتوفیق ازلی از وقتی که بهدایه لم یزلی بسعادت توبه
 و انابت مستسعد گردید تا روز واپسین قدم همت در جاده استقامت افشرد، یوما فیوما در
 ترقی، روز بروز در ازدیاد بود. علما شکر الله سعیهم فرموده اند که علامت قبول توبه دوام

¹S: بناخون باز سوده عقد حل
²S: چو خیرش

استقامت تائب است، بلوازم عبودیت و عدم معاودت بنده است. بمعاصر و این صفت در حق آن تائب (225^a) صادق بر سییل کمال واقع بود اینست. انموذج مفاخر و خلاصه مآثر خبر آن پادشاه مرحوم بر سییل ایجاز تا زمان جلوس برکت مانوس آن.

تمهید دویم: در شرح محارب و مفاتح و سایر مآثر پادشاه

ابو المفاخر معصوم

چون در سنه ۱۱۹۹ امیر دانیال از دار پر ملال بدار الوصال بتقدیر ذی الجلال انتقال نمود، جناب معصومی بر سییل استقلال بر سریر حکومت جلوس فرمود. چنانچه ذکر یافت، بقیه بدعتهای چنگیزیرا که بواسطه موانع شتی در ولایت معمول بود، بیکبارگی از میان خلق برداشت. گویند که در آنوقت از وجوه بدعت از داغانه و کاسبانه و سرانه مبلغ عظیم داخل خزینه سلطانی میگردد و آنچه از دست عاملان و متکفلان بدست خزینه چسبی خاص میرسید، هر روز نیمسیر^۱ طلای مسکوک بسنگ بخارا حساب مینمودند که همه را بهمت عالی بفقرا و رعیا بخشید. در تمامی قلمرو جارچی رسانید که عاملان سوای خراج و عشر و زکوة که مؤنات شرعیه است، از رعیه چیزی و از فقرا پیشیزی طلب ننماید و عجزه و ارامل بکاریکه مقدورشان باشد مشغول (226^a) بوده، احدی از ایشان فلوسی طلب ننماید. بعد از تنظیم قواعد شریعت همت عالی نهمت به تجهیز عسکر و ترقیه لشکر مصروف داشته، وجوه معاش سپاهی را از مأخذ شرعیه مقرر نمود. برادران عظام را که یازده نفر بودند، باشفاق پدری نواخته، هر کدام را بشهری و ناحیه امارت داده سرافرازی بخشید. ازینجمله سلطان مرادبی را که ارشد اخوان بود، بحکومت ولایت کریمینه منصوب گردانیده و توختمیش بی را بقرشی حاکم ساخت و محمودبی و رستم بی را بسلطنه دار السلطنه ثمرقند و توابعات آن مقرر نمود بر سییل مناوبت و عمر قوشیگی را بمر و حاکم نمود. نصایح ارجمند و مواعظ بلند ارزانی داشته، فرمود که زینهار از خود مرو و امراء نامدار را هر کدام بقصبه از قلمرو معموره نصب نموده، همه را بعدل و احسان دلالت فرموده، بخلع گران مایه از اقران ممتاز گردانید و ابو الغازی خان را که از بقیه خوانین اشترخانیه بود و بعد از واقعه محمد رحیم خان امیر دانیال او را بخانی برداشته، بیارلیغ و منشور (226^b) او در معظمت امور کار میکرد تا زمان نکته گیران قبایل اوزبیکه که خانی را بخاندان چنگیزی مخصوص میدانند، بسته

S^۱: در نیمسیر

شده گره از سلك¹ سلطنت گشاید. خان مشار الیه را جناب معصومی معزول نموده، بعزت و احترام بمولد اصلی اش فرستاده، فرمود که اعتصام من در تشیید امور جهانبانی بعروة الوثقی شریعت و حبل المتین احیای سنت است، رجا واثق دارم که درین نیت که دارم معین و ناصر من فضل و نصرت صاحب شرع متین² و واضح دین مبین خواهد بود. لاجرم بیمن این عزیزت عون الهی معاون آن معدلت پناهی آمده، بمنتهای همت خود کامران گردیده، در همه معارك و مضارب³ بر اهل ظلم و عدوان و بر خیل بغی و طغیان غالب بوده، اعادی مقهور و مخالفان مبشور بودند. اول کاریکه بعد از تنظیم امور سلطنت اختیار نمود، عزیمت استیصال شیعه و استخلاص مملکت مرو شاه جهان و مضافات آنبلده ارم تو مان بود که از ابتدای ظهور دولت صفویه تا این زمان که تقریباً سه صد پنجاه سال (227^a) و کثیر است، آن بلده طیبه که مقر اولیاء عظام و مدفن علماء اعلام است، از تصرف اهل سنت برآمده، دار العصیان متفتان شیعه و تختگاه آن جماعه مبتدعه گردیده، معالم اسلام در آن دیار منکوس و مدارس دین مدروس بود، همت عالی نهمت بر قلع ان فرقه طاغیه و زمرة باغیه گماشته، مرازا عساكر نصرت متأثر به نهب وغارات آندیار دار الفجار برده، از مرو و مشهد و نشاپور و شیروان و شمهی و سایر اماکن و باقی مساکن آنقوم غبار بوار بر فلک دوار رسانید. سر شیریر آن قوم را بشمشیر مجاهده از پای درآورد و در آن زمان حاکم مرو شاه جهان خلیفه شیطان و مغضوب رحمن اشجع فجار بیرم علی خان قاجار که علم تهور عصیان در رایت استبداد و طغیان از نه طاق اطاق آسمان گذرانیده، دست تعدی از آستین تصدی برآورده، حاتم را در بزم گدای و رستم را در رزم بیدست پائی مینداشت. از شط جیحون تا عراق در قبضه تغلب و حیطة تسلط داشت، مره بعد اخری بلشکر (227^b) ظفر اثر مقابله و مقاتله نمود. در اکثر معارك آن مغرور مخذول و مکسور میگردید تا در اثنای پنج- شش سال از دعوی مجاهره در قتال گذشته، از سر حکومت صحاری بیای تحصین و قلعه داری محصور و متحصن گردید و عسکر اسلام باستظهار تمام قلاع و حصون آن بلاد را فتح نموده، رجال و نساء آن گروه بشکوه را غلام کنیزک نموده، اموال و مواشی ایشانرا بغنیمت میبردند. در آن اوان در ایران و توران قحطی و ارزانی و خرابی و آبادانی به نهایت رسیده بود و اهالی آن دیار در

S¹: سلوکS²: مبینS³: مضافات

خانه بعداب ناسیری و در صحراها بیلای اسیری مبتلا بودند. کریمه: وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ¹ الایه حسب حال بلده مرو سکان آن گردیده، قوت مقاومت و قدرت² مصادمت بلشکر ماوراء النهر نداشته، روزی بهزار عقوبت بشب میرسانیدند. تا در سنه یکهزار دو صد یک جناب معصومی از لشکریه خود جوانان جلد و جنگازمارا (228^a) انتخاب نموده، بسیاری دواسپه از بخارا برآمده، راه‌ها را احتیاط نموده تا کسی خبر بدشمن نرساند، از جیحون چون باد عبور نموده، بشبگیر چون برق آتش یغما بخرمن آمال اهل بدعت و ضلالت زده، حواشی آن بلده را از سواد مواشی پاک ساخته، خاک ادبار بفرق ساکنان آندیار ریخته، غانم و سالم بجانب مستقر عز و کرامت رجوع فرموده و حاکم مرو بیژم علی از راه حزم و طریق احتیاط جاسوسان کار دیده از عقیب لشکر اسلام روان کرده، فرمود که تا جناب معصومی را بچشم خود داخل بخارا نه بینند، مراجعت ننمایند! جاسوسان بروفق فرموده از اثر لشکر ظفر پیکر شتاییده، چون باد در شکنج موج درآمده، از آب آمویه گذشته، بعسکریه ملحق گردیدند. تا موضع قراکول رسیده، جناب معصوم مجدد احوال و اثقال³ لشکریه را در آنموضع گذاشته، خود بمعدود اندک بجانب بخارا روان گردید. جاسوسان بیرم علی تا قریب چار بکر مرافقت نموده بازگشتند. گویند که سپهسالار اسلام در طیران⁴ (228^b) ظلام داخل خیر البلاد بخارا شده. بعد از اندک زمان سوار رخس اقبال گردیده، هنگام صبحی از آن بلده اقبال چون آفتاب بجانب مغرب و شام روان گردیده، دیده مردم را آورد. فردا که در قراکول گذاشته بود، بغبار موکب عالی اکتحال و روشنایی بخشید و از آنجا بعزیمت راسخ و نیت خالص بعد از انتخاب شجعان و اختیار فرسان از لشکر ظفر توأمان بطرف آمویه و عمان چون سیل بهاران و برق درخشان شتابان و روان گردیده، بکشتی توکل از آن بحر توغل بیواسطه جسر و اعانت پُل عبور نموده، از چهارجو⁵ به پنجهزار جوان جرارکار دیده در مدت یکشب دو روز خود را بنواحی مرو رسانیده، جماعه را فرمود که بظاهر مرو تاخته، بهر چیزی که بدست آید قناعت نموده، پای فرار برقرار اختیار نموده، برجوع قهقرا سرعت نمایند و خود بخلاصه

1 القرآن الکریم، ۱۶: ۱۱۲

S²

S³: احوال

S⁴: T. طیران

S⁵: چارجر

لشکری در کمین انتظار فرصت گردید که تا از پردهٔ غیب کدام صورت جلوه گر آید. گویند جاسوسان <بیرم علی>¹ از جانب بخارا باخبارات معصوم غازی در همانروز داخل مرو گردیده، در مجلس بیرم علی گرم تقریر اخبار بودند که آواز شیپور دادخواهان تاراج (229^a) یافته بگوش اهل مجلس رسید. چون استفسار نمود گفتند که حاکم بخارا بلشکرش اطراف مرو را تاراج نموده، بسرعت تمام معاودت فرمود. چون وقت آن متهور نزدیک بود و پیمانۀ عمرش از شراب زندوگانی پرگردیده، قضا در پی تقدیر کارگر آمده، نوبت کفر پایان رسیده، [1] دولت اسلام بفلک نیل فام سرکشیده بود، مدبریکه بهیچ کار بیملاحظهٔ تدبیر و تامل حزم پای نمی افشرد، رشته احتیاط و گوهر آگاهی را که نتیجهٔ آن دولتست از دست داده، بمضمون: اذا جاء القدر اعمى البصر آن کور باطن فرمود که اینمنصوبه از شعبدهای محمد امین است. نصیبه آنست از خوان احسان شاه مردان که حوالهٔ شیعه گشته است. اینچنین گفته و بجارچی جار فرمود که لشکر بزور و زود سوار شوند، بمقدار پانصد نفر از حضار در خانه اش سواری نموده، زبان حال آنفرعون خیال بمضمون اینمقال <صدق مآل ناطق>² بود که **إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشَرِّ ذَمَّةٍ قَلِيلُونَ وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ**³ الایه و آنجماعه (229^b) که غارت نموده بازگشته بودند، برای مصلحت بتعجیل تمام میرانندند و مال و اسیرانرا بقصد هر جا که میگذاشتند و اینمعنی علاوهٔ استعجال بیرم علی و قوم او میگردید و از لشکر اسلام هر کرا شهادت نصیب بود، بدست آورده بلا توقف سر میرید. تا بموضعی رسید که کمین گاه آن شیر بیشهٔ شجاعت و بیر تنبه بسالت بود. جناب معصومی با مجموع مجاهدان اسلام از چار جانب تکبیرگویان ظاهر گردیده، خود را بآن گروه طاغیه و فرقهٔ باغیه زدند. چون بیرم علی دانست که اینواقعه خدیعه است، از خدا تعالی محاربهٔ امیر اسلام بآن فرق ملام با آنکه هوش از سرش پرید، هشیار گردیده باوجود آنکه بختش در خواب بود، بیدارگشته بمردم خود گفت: هرچند کار از دست رفت، پای ثبات باید افشردن و در معرکهٔ قتال بناموس رجال و ننگ ابطال باید مردن! چون در آن صحرا ملاذی از قلعه و دیوار و غیرهما نبود، ناچار خود را از چار جانب نشانهٔ تیر غازیان دین گردانیده، جرگه (230^a) المذبوحی اظهار میکرد و تجلدی پیش میرد تا مردم

¹ این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

² این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

³ القرآن الکریم، ۵۴:۵۵-۵۵

خود را در قتل ترغیب میداد. حاضران آنمعرکه نقل نمودند که جلادتی که در آن کارزار از بیرم علی قاجار باختیار یا باضطرار صادر شد، فلك دوار باچشم ثوابت و دیده سیار از رستم ذال و اسفندیار عشر عشیر آن مشاهده ننموده. اینچنین جماعه که در عنان او بودند، فدائی وار از مردن خود اندیشه ناکرده، بلکه باعتقاد باطل خود بامید شهادت در میدان جلادت پای ثبات بسته و دست قتال گشاده بودند. **مثنوی:**

چو روباه داند که گردد اسیر

کند حمله بر مرد چون نره شیر

اگر صعوه افتد بچنگال باز

زند ناخن تیز بر بال باز

فدائی که مردن بود کام او

ز خون خود است روی گلغام او

اجل بیجگر را بهادر کند

می از صافی پیمان را پر کند

هر آن مرده گان ز جان دست شست

زند پنجه بر تیغ، بر نیزه مشت

اینچنین غازیان مجاهده بشوق نیل ثواب و فور عقاب کمال سعی در قتال و غایت جهد و جدال (230^{هـ}) مبذول میداشتند تا آنکه از جانین جمع کثیری شهادت و قتل یافتند و کار از نیزه و تیر بکارد و شمشیر کشید. قومی که در رکاب بیرم علی بودند، خودها را بجائی سر در پیش روی آن مخذول میداشتند و لشکر اسلام بیکباره هجوم آورده، اکثر آن مخذولان مقتول گردیده، بیرم علی زخمهای گران خورد، پای از رکاب زنده گی سبک ساخته، پیاده در تحت پای اسب مجاهدان آن پادشاه سپاه طغیان غلام وار در فیل بند اجل گرفتار گردیده، در خانه مات قبل گشته، ساعتی چون بسمل در میان خاک و خون دست و پای میزد تا آنزمان که سر پرشیر را از بدن جدا کردند و قومش را که بقیه السیف بودند، غازیان اسلام اسیر پنجه تقدیر گردانیده، داخل غنایم گردانیده از نظر انوار امیر معدلت گستر گذرانیدند. سپاه اسلام مظفر و منصور در رکاب آن خسرو کامکار بیلای قلعه مرو رفته، محصوران آنجماعه را هر چند دلالت (231^{هـ}) براه راست و دین قویم نموده در صلح زدند، باصلاح نیامده اصرار بضلالت و عناد

نموده، موفق بتوفیق سعادت نگشتند. ناچار خسرو کامکار بقضیه العود احمد عمل نموده، فیروز و غانم بدار الخلافه بخارا مراجعت نموده، انظار اهالی آندیار را سرمه از غبار سم توسن خود برکشید و طبل شادی را فرمود که طبالان در صدا درآورده، آواز تکبیر از برنا و پیر بکره اثر پیچیده، اسلام بلند و کفر پست و ناچیز گردید. شعرا و فضلا قصاید غرا درین واقعه کبریا نوشته، فتح نامها باطراف و اکناف فرستادند و میرزا صادق منشی که گوی مسابقت در میدان فصاحت از اقران ربوده، قصیده بر غرایب و صنعت درین باب انشا نموده، موجب تحسین و منشا آفرین گردید. درین تذکره بمقطع آن که مشتمل بر تاریخ اینحادثه بود اکتفا نموده شد. مقطع مذکور اینست، بیت:

به نیش خنجر اسلام آن شه غازی

سر غلام برید و بیای دار انداخت

بر اهل بلاغت پوشیده نماند که مراد از خنجر اسلام باسقاط و مطلعی غین مسمی و مراد باسلوب (231^b) تشبیه الف است و مراد از پای دار باسقاط مقطعی حرف راست، مجموع یکهزار دو صد یک میشود.

واقعه جلوس منحوس محمد حسین خان ولد¹ بیرام علی قاجار

و اضطراب سکان مرو² بتعذیب واحد القهار

و اهل مرو بعد از واقعه بیرام علی پسرش حسین را که³ مشهور بحاجی خان بود، از مشهد مقدسه رضویه علی صاحبها و آبایه السلام و التحیه آورده، بخود حاکم نمودند. اما حاجی خان مذکور جوانی بود بی تکلف، بجواهر صوری آراسته و بلالی معنوی پیراسته، بانواع فضایل معروف و باصناف مناقب موصوف. علوم عقلی را بفنون نقلی جمع آورده، بحسنات طالب و از سیئات راغب بود. سوای تشیع مقتضی نداشت و درین باب نیز از افراط و غلو مجتنب بود. از تعصب و تغلب طبعش محترز و از سب و رفض اکابر دین معترض بوده، بحکومت مایل نبود. همیشه معتکف روضه رضویه رضی الله تعالی عنه بود، حج اسلام و عمره مکرر بجای آورده، بطواف روضه مقدسه علی صاحبها (232^a) و الصلوه و السلام و

S¹

S²: ارکان مرو

S³: محمد حسین را که

التحیة مشرف شده بود. اهل مرو او را بکره یا بطوع حاکم نموده، کمر اطاعت بخدمتش بسته، در فرمان برداری برویش گشاده، مال و جان خود را مملوک وار بدست تصرف آن مخدوم زاده خود گذاشتند و این حاجی خان مذکور را بعد از آمدنش بماوراء النهر در مجلس درس مولوی عبد الحی خواجه سیخ الاسلام در ثمر فند فردوس مانند دیده ام. بعلمنا مناظره و مباحثه داشت، ظاهرا مبحث امامت بود، اما از جهت حدیث سن و قلت استعداد که در آن وقت نقد حال این بی بضاعت بود، کیفیت مناظره و تفصیل مباحثه را اینمقدار احساس نمی نمودم. بهرحال غلبه او را بحضار مجلس در اثنای گفتگوی من و غیر من هرکسی که در آن مجلس بود، معلوم مینمودیم. از علما آنانیکه قوه ممیزه داشتند، میفرمودند که در مقدمه مذکوره تقدم او را بود و بنفس خود غالبش میشمردند. جوانی خوب روی سیاه موی و بلند قامت، اکحل چشم و سفید گونه بود، در تکلم و قاری و در (232^b) مکالمه بردباری کامل داشت. جناب استاد العلماء شیخ الاسلام مشار الیه قدس سره مکالمه خان مذکور را استحسان مینمودند و در اعزاز و احترامش مولع و موقن بوده، تلامذه را بتعظیم و تکریمش ترغیب و تحریض می نمودند. پای از طریق اطناب و دست از دامن احلال باز داشته، بسر مدعا باز آیم. چون خاطر انور امیر معصوم از ممر بیرم علی شوم فارغ و مطمئن گردیده، بعد از آن اوقات عمر خود را توزیع نموده، سالی مجاهده و سالی بغزاء مبتدعه و سالی به تنبیه اهل فساد اطراف ماوراء النهر مشغول بود و لشکرها و سریعها بایران میفرستاد و خود بنفس نفیس بیالای شهرسبز و بلخ چند دفعه سواری نموده، اعدارا مقهور و مغلوب میداشت. به یمن عدالت و بشرف نیت خیر آنمحمود العاقبت طرق امن و امانی گشاده و ابواب شر و فتنه بر بسته بود. تجار از اقصای دیار بماوراء النهر و بخارا و خطا و ختن از مغرب و عدن، بلکه از روم و یمن (233^a) و فرنگ و هندوستان و زنگ با امتعه نفیسه و اقمشه لطیفه آمد و شد مینمودند و مملکت در کمال امانی و نرخها در غایت ارزانی بود و رعیا در مهد آسایش غنوده و ضعفا در کنار آرامش آسوده، کسی را بر کسی مجال ستم و یارای ظلم نبود. شیران کینگس را در شهرسبز از دره عدالت آن شهریار پشتها سیاه و جباران بلخ را از شمشیر سیاست آن کامکار کامها تلخ، یوزان پلنگ خوی را از سطوت سنان آنمجدد سر تا پای داغ و قاطعان قاطغان را از صولت حسام آن مهدد بجای باده زهر در ایاغ بود. تا آنکه ولایت حصار شادمان سر تا پای گشاده، داخل قلمرو معموره گردید و حکومت آندیار را بقبضه اقتدار سید اتالیق ولد محمد یار بی یوز سپاریده، مضافات

بلخ بیشتری مفتوح گردیده، آن کشور را پایمال و مقهور گردانید. سوی نفس شهر بلخ همه تابع و محکوم گردیدند و سپه منصور افغانکه گماشته پادشاه کابل بود، مغلوب و مقهور گردید. از حکومت اثری بروی مترتب نبود. تا در اخیر در معرکه از امراء امیر مجدد شکست فاحش یافته، اسیر مغلول بدریار معصومی آوردند، از بسکه آنمخدول سفاک و بیباک بوده، در قتل بی گناهان افراط بلیغ داشته، در قصاص یکی از مقتولان خود و جزای فعل بدش سیاست رسید و سر پرشر منصورکه باوجود ناحقی در دعوی انا الحق باآسمان تکبر میسود، از بالای دار عبرت ألو الابصار گردید.

گرچه دنیا مقام آفاتست

لیک هم خانه مکافاتست

(233^b) واقعه فتح آقچه در زمان معصومی و قصه گشادن بلخ در عصر امیر رشید سعید بعد ازین در موقع خود مذکور میگردد، انشاء الله تعالی العزیز. چون خاطر خطیر آنجناب بالکل متوجه استیصال امارت شیعه <از بلده مرو> و استقلال تسلط آل بیکنظر از خطه شهرسبز بود، رخت اقامت در خانه زین انداخته، هر سالی دو بار یا سه بار بیالای هرکدام ازین دو کشور سواری نموده، معاندان شیعه را مقهور و متغلبان کینگس را مکسور میگردانید. هر دفعه که علم ظفر توأم بمملکت کیش میکشید، حاکم آنکشور خلد اثر نیاز علی دیوان بیگی ولد (234^a) بیکنظر دیوان بیگی کینگس را تملق بآرزوی مسکنت جاده همالی مسلک انابت و راه نورد طریق اطاعت گردیده، بوساطت علمای عظام و بسفارت سادات کرام از سطوت حسام خون آشام آن پادشاه اسلام ایمن و از سم شمشیر جهان تسخیر آن سرور ایام مطمئن میگردد. اما در هر یورش لختی از آن مملکت مفتوح گردیده، داخل قلمرو همایون میگشت، تا نزدیک بود که آن خطه دلپذیر بضر ب شمشیر آن خسرو بی نظیر بتمامه مفتوح گردد. اما چون کار مرو هنوز ناتمام بود و خاطر خطیر آن جناب مشغوف اعلائی کلیمه دین و مایل استیصال مبتدعین بود، مانع فتح شهرسبز و دیگر نواحی اطراف گردیده، همت عالی نهمت را مصروف فتح مرو و تسخیر ایران زمین میداشت.

^a این کلمات در نسخه S موجود نیست

بیان اضطراب متوطنان مرو بعد از واقعه بیرم علی

چون اهالی مرو حاجی خان ولد بیرم علی را بخود حاکم نمودند، در تمرد و عصیان بیش از پیش اصرار و استقامت نموده، عمری بمشقت بسر میبردند. هرچند حاکم مذکور حق نصیحت را فرو نگذاشته، میگفت که مارا (234^b) طریق ثواب در پی روی پادشاه بخاراست، اگر تسنن اختیار نماییم، حقیقه و اگر تشیع ورزیم تقیه. اما اعیان شیعه از مرد و زن¹ از قبول اینمعنی که سعادت دو جهانی ایشان بود امتناع نموده، اورا بران داشتند که عریضه ها پادشاه کابل² تیمورشاه افغان پیامی فرستاده، ننگ و ناموس خودرا بشاه مذکور انداخت. اما فایده برآن استغاثه مترتب نشده، سوای وعده امداد و اعانت نقد وقت آنجماعه مخذول نآمد. چون سکنه مرو شاه جهان از قهر پادشاه افغان غیر نا امیدی و خسران چیزی نه دیدند، در جای دیگر ملاذی و ملجایی نبود، ناچار باضطرار اختیار خودرا بدست حاکم خودها گذاشته، پای اطاعت بسجاده انقیاد حاکم فشرده، تابع رئی و محکوم تدبیر اوگردیدند و حاجی خان رسولان چرب زبان و سفیران نرم بیان به بخارا باستان دار الخلافت فرستاده، عریضهای مشتمل بر عجز و انکسار و فاقه و اضطرار متوطنان آندیار مره بعد اخری نموده، ضعفا و مساکن (235^a) و صبیان و ارامل قوم را شفیع آورده، عرض نمود که اگر اکابران ایندیار گناه کارانند، باری اصاغره³ ایشان گناهی ندارند. اگر انسانشان سزاوار سختی و مشقتند، اما حیوانشان امیدوار ترحم و شفقتند. پس، امید از مراحم آن مجدد اسلام آنست که شفقت بر خلق الله را که شرط دین است، در باره آنجماعه عاصیه مرعی داشته، قلم عفو بر زلات ایشان درکشند! [مصراع:]: باکریمان کارها دشوار نیست.

چون تضرع و مسکنت آنقوم از حدگذشت، جناب معصوم را بمقتضای کرم جبلی >و مروت ذاتی دل بیغل بدرد آمده، خواست که ملتمس ایشانرا⁴ بقبول تلقی نماید. بر نهجیکه شریعت مصطفوی تحمل آن نماید، بنا برین بعلماء عظام درین باب رجوع نموده، مشورت را بمصلحت دین قرار دادند. علما جواب دادند که اکابر اهل سنت و جماعه شکر الله سعیهم بدلیلی که بایشان معلوم گردیده است، علالت⁵ روافض و سیئات شیعه را تکفیر نموده، حکم

¹ T.S: مردان

² S

³ T: اسافر

⁴ این کلمات در نسخه S موجود نیست

⁵ T: غلات

این فرقه را چون حکم اهل ارتداد قرار داده‌اند. زیرا که اباء اجداد ایشان در زمان سلاطین (235^b) صفویه بران حکام دنیویه از دین قویم و صراط مستقیم برگشته، بالواث رفض منسوب و بادناس سراب¹ معیوب شده‌اند و باندک قلب ناسره رفض را بر خود فرض دانسته، خود را تاابد بطعنه و شَرَّوَهُ بِثَمَنِ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ² مطعون گردانیده‌اند. پس، ایمان این گروه وقتی معتبر است که از مذهب مستحدث آباء اجداد برگشته، تولای تسنن را به تبری تشیع از صمیم قلب شعار خود سازند. و الا سواى قتل و سیف از ایشان مقبول نیست لان المرتد لا یقبل منه الا التوبة او السیف مجمع علیه فقهاست. جناب معصومی روایت علما را مستجل بخواتم ایشان بدست رسولان دانشمند باهل مرو فرستاده، فرمود که شما از ضرب شمشیر غازیان اسلام بی سر ایمان ایمین نخواهید گردیدن، بی جنة ایمان بجنّت امان نخواهید رسیدن و بر تقدیر ایمان بیجلاء اوطان نخواهید آسودن. چون حدیث العهد بدور آنولایت بودن شما از مصلحت دین دور است. باقی: السلام علی من اتبع الهدی. (236^a) چون اهل مرو بمضمون شرف مشحون نامه مطلع گردیدند، دانستند که تا اختیار ملت اهل سنت ننمایند، گوی سلامت از میدان سعادت نه‌ریابند. بنا برین طوعا و کرها حاکم محکوم، صغیر و کبیر، رجال و نسا متفق الکلمه گفتند که از عقاید شیعه‌گی بیزاریم و بحقیقت معتقد اهل سنت اقرار و تارک بلدة مرو و قاصد فاخرة بخارایم³. رسولان را مقضی المرام با مسرعان برق سیر به بخارا فرستاده، استدعای تشریف قدوم آن پادشاه معصوم نمودند. جناب معصومی از استماع اینخبر مسرت اثر شادمان گردیده، چون باد صبا از آب جیحون عبور نموده، ظلمت خاک بیابان مرورا باشعة نعال خیول لشکر اسلام چون آتش وادی ایمین منور و شعله افکن گردانید. ظاهر مرو مضرب خیام اهل اسلام گردید و حاجی خان باصنادید و اعیان استقبال نموده، صغار و کبار آن دیار بطوع و اختیار متلبس بلباس سنت و متخلع از کسوت بدعت بتفصیل گردیدند، همه از صمیم قلب مستحسن⁴ (236^b) و حب ختینن قایل گردیدند. منهیان خبر فتح مرو و اسلام مرویان را باطراف عالم رسانیده، آوازه تهنیت و غلغله مبارک باد از کرة خاک بکنگرة افلاک پیچید. فرمان قضا و جریان شرف نفاذ پذیرفت که اهل مرو با جمعهم ترک

S¹S² القرآن الکریم، ۲۰:۱۲S³: قاصد بخارای شریفیمS⁴: شیخین

وطن مألوف نموده، اختیار توطن ببلده فاخره بخارا نمایند. سوای دو- سه محله که از قدیم الایام سنی مذهب و حنفی ملت بودند. تسنن ایشان معلوم سکنه آن بلاد بود و جماعه اندک از شیعه که دولتخواهی نموده بودند، چون لطف علی خان زواتگی¹ و سایر اهل زواتک² دیار در آن دیار باقی نماند و مصداق کریمه: *كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ*³ الایه در آنوقت ظاهر شد. گویند قریب به بیست هزار خانه وارکم یا بیش از سکنه مرو در آن قضیه از جیحون عبور نموده، بخارا و اطراف آن و ماوراء النهر ساکن گردیدند و حکومت آن بلده را با مضافات آن تا موضع سرخس به برادر کامکار خود عمر بی قوشیگی (237^a) مرحمت نموده، جماعه از نوکریه و محترفه از بخارا بمر و کوچانیده شد. باین وصیله مغایرت میانیت را که از ازمئه سابقه در میان ایران و توران بود، برداشته بخارا مرو و مرو بخارا، بلکه ایران توران و توران ایران گردید. **لمؤلفه نظم:**

تسنن شد بعالم آشکارا

بخارا مرو و مرو آمد بخارا

شیع شد ز التفاتش خرم شاد

تشیع را بسنت آشتی داد

بشیعه داد چندان از رومال⁴

که شد آل عمر آل علی آل

ز احسان شه معصوم عالی

علی را از عمر نشناخت غالی

ابو بکر، عثمان، حیدر

علی فاطمه شیر بشر

ز هم پیوستن این چار در چار

بدنیا هشت جنت شد نمودار

در آنفرصت اگر تو زنده گشتی

T¹: زواتگی

T²: زواتک

³ القرآن الکریم، ۲۶-۲۵:۴۴

S⁴: از نرمیال

نمرده زنده میگشتی بهشتی
تخلف رخت بست از طبع اضداد
شبان بر میش داد از گرگ داماد
قزیلباش ایمن از تاراج اوزیک
چنان در صیدگاه از باز آوردک
صفا اندر صفا تاجیک بایماق
چنان در جام چینی شیر قیماق
عجب عهد عجب دور زمان بود (237^b)
بخارا تا دژن دار الامان بود¹
کنون ز آن سنی شیعه نشان نیست
بایمان میخورم سوگند امان نیست
ز سنی ما و تو هستیم اعقاب
ولی از شیعه فاسدگشته اسباب
میان شیعه و سنی گروهی
ز فیض دین تقوی بیشکوهی
تستنرا ز ایشان سست بنیاد²
تشیع را ز دست ظلمشان داد
ز آل شمر اگر خر میربایند
ز اولاد علی سر میربایند
مقابر پیشگان اسب جلاب
بمعنی آتش اندر صورت آب
بهرجا روی آرند غرق سازند
میان خشک ترکی فرق سازند
بسنی از بهاالدین بسوگند
بشیعه از امامان میدهند قند

S¹: بخارا تا دجن نخلد اشیان بود

S²: سست نهاد

بمردم نیش زن جمعی قمرساق
چو عقرب بر جفا جفت، از وفا طاق
اگر شیعه زنند روح امامان
بهاالدین زند باشند مسلمان
خمولی واقف این راز بوده
نمیگوید سخن نا آزموده

چون خاطر خطیر آن امام معصوم از ممر شیعه و فتح معظم بلاد خراسان و استیصال بحکم آن جمع پریشان فارغ گردید، همت والا نهمت به تسخیر (238^a) ام البلاد بلخ و بدخشان و بتدبیر جماعه کینگس و سایر اهل طغیان مصروف داشته، لشکرهای متواتر باطراف بلخ و نواحی او میفرستاد. هر سال یکبار و دو بار بیالای شهرسبز سواری نموده، حواشی بلده کیش را تا بلده کتاب چون جدول احاطه نموده، قلم نسخ به نسخه اعتبار آل بیک نظر میکشید. چنان مطالعه میبود که از اجزای قطعات آن مملکت شطری تمام در حیطة تصرف خدام آن پادشاه اسلام داخل گردیده، در هر دفعه وقت مراجعت از جنگ و مجادله بیصلح و مصالحه بوضع خراج و مؤنات شرعی بر نمیگردید و اینچنین بتناوب از آب جیحون چون باد عبور نموده، آتش نهب و تاراج مزرعه خاکساران آن بلاد از اهل بغی و فساد میزد تا دفعهء بلشکر عظیم از معبر کلف گذشته تا نفس شهر بلخ فتح نموده، چند روز بمحاصره ام البلاد کوشیده، تزلزل در بنیاد اعدا افکند، ناله افغان را بگنبدگردان رسانید. در آن یورش هوای نفس شهر بلخ تمامی مضافات بلخ از میمنه و اندخو و شبرغان و سرپیل و سانجاریک (238^b) و سرمزار فیض آثار، مهبط الانوار، ملائک یزار شهنشاه ابرار، اعنی جناب حضرت حیدر کرار کرم الله وجهه، لمؤلفه:

آنکه از پاس ادب نامش نه آرد بر زبان
تا دهان خود نشوید ز آب کوثر جبرئیل
میدانم او چه ذات است: یا ملایک یا بشر
اینقدر دانمکه هم نامست با رب الجلیل
همه تابع و منقاد گردیده، متقبل ادای خراج و متحمل مؤنات باج شدند. اعیان آن

مملکت را بمناصب والا و خلع گران بها از عواطف خسروانی و مراحم سلطانی سرافراز گردانیده، بعلاقه احسان بنده و تابع فرمان گردانید. اما نفس شهر بلخ مفتوح ناگردیده، سه- چهار هزار افغان بیک سردار از جانب تیمورشاه پادشاه کابل و هندوستان در چهل کرة بلخ بودند. بهزار صعوبت نیم جان سلامت برده، بعد از مراجعت امیر مبرور سردار بلخ عرضها بدربار شاه فرستاده، استغاثه نمود که در بساط ساکنان این عرصه دانه نماند که پایمال اسب لشکر شهبوار میدان مجاهدت معصوم غازی نگردیده باشد. اگر پادشاه هندوستان بفرور [به] افغان این غلامان رسیده، از تحت پای خیل حوادث ایام نجات نبخشد، پیاده گان این عرصه از کشت امید مایوس گشته (239^a) پای بند ششدر حیرت خواهند شد. معلوم جناب شاهست که اخیر این بازی از دو حال بیرون نیست: یا اختیار جلاء وطن نموده، رخ امید بدرگاه شاه عالم پناه نهادن، یا تن بتقدیر داده، بکشت مات ممت افتاده، از آسمان عزت بزمین مذلت و خاری فتادن. چون عرایض متوالی شد و قبل از این واقعه اهالی خراسان از مشهد و نشاپور و سایر بلاد ایران ننگ و عار خودهارا پیادشاه کابل انداخته، استدعای عزیمت شاه هند بیالای بلخ مینمودند و اینچنین بعضی سلاطین اوزبکیه چون خدایاربی یوز حاکم خجند و نیاز علی دیوان بیگی والی کش و یولداش پروانچی میر اورکوت رسولان بعرایض بدرگاه شاه مذکور فرستاده، شاهد تسخیر ماوراء النهر را بسهولت در نظر شاه جلوه میدادند. عرضهای سکان بلخ علاوه اسباب پیشینه گردید و شاه را اراده عزیمت ماوراء النهر از اهم مهمات نموده، درین باب بارکان دولت و اعیان مملکت خود خواست (239^b) که مشورت نماید تا اتفاق بکدام امر واقع شود. فرمان نمود که اعیان و ارکان از خوانین افغان و غیر آن بدربار عالی حاضر شوند.

مشورت نمودن تیمورشاه ولد احمد شاه در باب سواری نمودن بصوب ام البلاد بلخ با امراء عظام و وزراء کرام خود و قرار یافتن رأی ایشان بر عزیمت سفر با لشکر قیامت اثر بجانب بلخ به قصد جنگ امیر معصوم و لواحق آن

چون مجلس مشورت انعقاد پذیرفت، شاه افغان بحضار مجلس فرمود که هرکرا هر چه درین باب بخاطر رسد، از اختیار صلح و اراده جنگ بموقف عرض معروض دارد! مقربان عتبه شاهی زمین عبودیت بلب ادب بوسیده، بامر مصلحت شروع نمودند. امراء افغانیه از

سداد راهی که داشتند عرض بنده گی نمودند که شهریار عالم میدانند که پادشاه بخارا بجناب حضرت شاه در دین و مذهب متحد بوده، مع ذلک امری از وی صدور یافته باشد که موجب (240^a) تصدیعی لشکرکشی و باعث فتنه‌انگیزی گردد. نیت و تقوی و دیانت و توکل و شجاعت امیر معصوم بحضرت شاه مسموع و معلوم است، بی‌وجود علت نامۀ مرتکب مشتاق سفری که نفع و ضرر بروی مرتب است و عاقبت کار معلوم نی، پس از عقلا ناجایز صلاح دولت در ترک این عزیمت مینماید، باز جناب شاه مختارند! اما امراء شیعه که دربارگاه شاهی بود و اعتبار تمام داشتند، بنا بر تعصبی که در جبلت ایشان مرکوز بود، بموقف عرض رسانیدند که چون تمامی اهل ایران بدفعات دست تظلم بدامن ترحم بندگان شاه زده، ننگ و عار خودهارا بر ذمۀ همت والا نهمت گذاشته‌اند و اینچنین سکنۀ بلخ و سایر متوطنان آندیار استغاثه بدرگاه عالم پناه آورده، دست رد بر روی ملتسم مظلومان زدن و ضعفرارا پایمال اسب ستم خصم ساختن از شیوۀ مروت دور و از اصلاح دولت مهجور است. بلکه اگر همت شاهی را در دل عمل آورده، راه این سیل را نه‌بندند، احتمال قریب است که دشمن دلیر گردیده، بدریای لشکر متوجه (240^b) دارالملک کابل و سواد هندگردد. بعد از آن شاعت اموری که متفرع این امر است، محتاج بیان نیست. شاه‌را مشورت فرقه‌ثانیه صواب نموده، باحضار لشکر فرامین نوشته، از اقصای هندوستان و سیستان و غور و غزنین و سایر قلمرو خود در اندک زمان لشکری فراهم آمد که فلک دوار بچشم کواکب ثابت و سیار در ازمنۀ بسیار مانند آن ندیده و بحری در تموج و طلاطم جوشید که چشم‌گوش ماهی صفت آگاهی این دبدبه‌را از امواج بحر زخار باخرج درم و دینارگاهی نشنیده. بیت لمؤلفه:

سپاهی که از نام حصر و شمار

چو انگشت از مهر تنگ در فشار

شمار سپاهی برون از خیال

شماریدنش از خیال محال¹

نه لشکریکی بحر زخار بود

چو ماهی سراپا درم زار بود

نه لشکر، زر و گنج هندوستان

S¹: چو ذرات انجم ز ضبط جوان

مصور شده گشته گنج روان
 محیطی زری از سما تا سمک
 درش ماه انجم حباتش فلک
 محاسب ز تعداد آن در عذاب
 چو عاصی فرو مانده روز حساب
 (241^a) فلک را حزون کرده شوُر سلخ
 زمین را زبون کرده موُر ملخ
 ز فیلان جنگی گردون شکوه
 زمین مانده از ثقلشان زیرکوه
 مرتب شد از هند زادان سپاه
 بجان ضعیفان بلای سیاه
 ز هندو جهان بود سرمه بدوش
 عجب سرمه کافغان ازو در خروش

القصة شاه کابل بدبده و تجمل تمام ظاهر بلخ را مضرب خیام و محل احتشام گردانیده، چند روزی رحل استقامت در ام البلاد بلخ انداخته، در اصلاح کشوری که باحوال سکنه آن بلاد از صدمه روزگار راه یافته بود کوشیده، باطراف بلخ و ماوراء النهر رسل و رسایل فرستاده، استمزاج دوست و دشمن مینمود. از سلاطین اوزبکیه جماعه که پیشتر عرایض بدرگاه شاه فرستاده، بسفر ماوراء النهر ترغیب و تحریض فرمودند، غیر از خلاف وعده اثری پیدا نشد. ازین راه دغدغه بخاطر شاه دایم طاری گردیده، دانست که بخدیعت و فریب از برای اغراض فاسده خودها سخنان مموه و روی اندود و حرفهای عرض آلود ایشان (241^b) اصلی نداشته، پروز بخواص خود در اختیار صلح و جنگ و در اراده سرور و رنگ مجالس مشورت و محافل مصلحت متعقد میداشت. چون اخبارات آمدن شاه بولایت بلخ متواتر مسموع معصوم غازی گردید، جماعه از لشکریه خود را بسرداری محمد امین خواجه نقیب بالشکر کریمه در میانکال بمحافظت ثمرقند از فتنه یغمای مخالفان اندشیده، نامزد نموده در ساعت مسعود بالشکر بخارا متوکلا علی الله از کثرت اعدا ناندیشیده، بجانب قرشی نهضت فرمود.

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

در موضع گلشن سرا پردهٔ اقبال بر پای نموده، بامراء ارکان دولت خود در استقبال شاه و گرفتن راه بآن سیبل آشوب و ابر سیاه مشورت نموده، بعضی از امرارا بر جماعهء از لشکر ظفر اثر از برای دفع فساد آل بیکنظر از یغما و شر نامزد و مقرر فرموده، بالشکر اندک و توکل بسیار خود بجانب بلخ روان شد. باندک زمانی بمعبرکلف تشریف موکب اقبال ارزانی داشت. در آنجا چند روز توقف (242^a) نموده تا لشکر لب آب و چارجوی و دیگر ولایت دور دست باوردوی عالی ملحق گردیدند. بعد از آن برادر نامدار خود سلطان مرادبی را با چند سردار جلد کار دیده از سایر لشکر گزیده، فرمان عالی صادر شد که چون باد از آب جیحون عبور نموده، بالغار خود را بحاکم آقچه رحمت بیک رسانیده، آتش در خانمان اعدای خاک را افکنده، در آن بقعه تا رسیدن رایات ظفر آیات عجزه و ضعفای آن مملکت را از تاراج افغان ایمن و از بلای ایشان مطمئن گردانند و ایشان بحسب فرمان خود را بجناح استعجال بآقچه رسانیده، آنجا رحمت بیک باستقبال آمده، تمامی لشکریه را با سلطان مرادبی و سرکرده های دیگر بدرون قورغان خود درآورده، کلید دروازهٔ ولایت را بدست ایشان سپارید. در امور دولتخواهی دقیقه نامرعی نداشته، خدمات پسندیده بتقدیم رسانید. هر چند ایلچیان شاه کابل بمناسر عالی و بمواعد جزیه دلالت بدرگاه (242^b) شاه نمودند، از راه ثواب منحرف نگردیده، بی تکلف مقدمهٔ فتح درین یورش انقیاد و اطاعت او بوده و از استماع موافقت او دل لشکریهٔ معصومی قوی گردیده، مخالفان مکسور و مغموم دم در کشیدند. جناب معصوم هر روز چند امیر را بگروهی از لشکر جدا نموده، از دریا میگذرانید و ایشان بتدریج بالشکر سلطانی ملحق میگردیدند. از آنجانب تیمورشاه بالشکر زیاده از ریگ بیابان از بلخ بقصد تسخیر آقچه حرکت نموده، بدبدهٔ تمام بعد از چند روز ظاهر آقچه را مضرب خیام و موطن احتشام گردانید و آن قلعهٔ فلک رفعت را لشکر شاهی چون انجم محیط گردیده، نور آفتاب و ماه از طلاطم غبار سپاه برنگ اهل هند مظلوم و سیاه گردانید. رشتهٔ نالهٔ ضعیفان از تطاول افغان مانندگاه کشان بکنگرهٔ آسمان پیچیده، جماعهء از ابطال و شجاعان¹ از خدمت سلطانی فاتحه گرفته، باوجود قلت در مقابلهٔ سپاه هندوستان صف آرایی نموده، از طرفین آغاز (243^a) جنگ و بنیاد پرخاش برپا گردیده، محاربهٔ قوی و جنگ سخت واقع گردید که نمونه از فرغ اکبر و نشانه از غوغای محشر بود. مخالفان بکثرت و غدوت خود مغرور بودند. بیملاحظه

حزم جنگ مینمودند. در اخیر بمنطوق کویمه: *كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ*¹ نسیم ظفر بر پرچم اقبال لشکر بخارا وزیده، جمعی از لشکر هندوستان مقتول و گروهی اسیر و مغلول گردیده، چند قطار از اشتران جزایل و سراپرده و اسباب و اسلحه بسیار از غنیم و غنیمت گرفتند و پادشاه کابل را از تجاسر جماعه اندک هراس بسیار طاری گردید. فرمود که توپخانه چی بیکباره تمامی توپ و جزایل را آتش داده، لشکر خودها را از دست برد لشکر معصوم خلاص و نجات بخشید و از محلی که فرود آمده بود، مسافتی عقیب تر نزول فرمود. سلطان مرادبی خبر این ظفر را با جماعه اسیران و غنایم برکاب همایون معصومی مصحوب عرضه فرستاده، ترغیب و تحریض قدوم میمنت لزوم جناب معصوم غازی نموده، طبل شادیانه را² در لشکر آچه بصدا (243^b) در آوردند. چون پادشاه کابل یکنوع شکست یافت، این فال را بخود مبارک ندانسته، بصمیم قلب تارک جنگ و مایل صلح گردیده، ایلچیان سخندان بخدمت پادشاه غازی فرستاده، اعتذار نموده که مقصود ما درین یورش تماشای ولایت بلخ و اصلاح نظام آن بود. متوقع اینکه جماعه از علماء اعلام و امراء عظام را از آوردی همایون بسعدت روانه نمایند، تا استحکام مواد دوستی و استقلال اسباب دشمنی را باحسن وجوه بتقدیم رسانیده، خدمت ما و شان بمستقر بخارا و هندوستان بسعدت مراجعت نماییم! > چون آمد رفت ایلچیان از طرفین متواتر و متوالی گردید، جناب³ معصومی که طبع شریفش مجبول مروت و احسان بود، فرمود که پادشاه هندوستان پادشاه عظیم است. عمری بغزای کفار گذرانیده، مارا بحکم مهمانست. پس، اعزاز او لازم و احترامش منحسم است. بنابراین جماعه از فحول علما چون ابو الفر خواجه قاضی القضاة (244^a) بخارا از علما و کیچکنه بیک میرزا نبیره محمد رحیم خان و سوای آن از امرا انتخاب نموده، باوردوی پادشاه کابل فرستاده، سخنان خوب دلپسند و مواعد مرغوب ارجمند بسفارت ایشان بموقف استماع شاه کیوان بارگاه رسانید. از آنجانب شاه مذکور اعیان و اکابر خود را باستقبال رسولان معصوم غازی روان نموده، باعزاز تمام و اکرام مالا کلام بموضع نزه⁴ فرود آورده، چند روز بقدم رسولان سور و جشن عالی داده، در اخیر مقدمات صلح و مواد اتحاد را بطریق که تا ابد

¹ القرآن الکریم، ۲: ۲۴۹

² S

³ این کلمات در نسخه S موجود نیست

⁴ S: نیزه

العمر این دو پادشاه اسلام زوال نه پذیرد استحکام داده، درین باب موثیق و احکام از هر دو جانب وقوع پذیرفته، رسولان را باخلع گران مایه و اسپان برق پایه و سایر مراسم بازگردانیده، از تحف هندوستان یکرءس فیل کوه منظر، ملبس بجواهرگردون پیکر، مسما بمحمود و امتعه نفیسه و اقمشه جمیله باسایر هدایاء لطیفه و تنسوقات شریفه (244^b) که شهریارانرا سزده، بجناب معصومی فرستاد و بعد از چند روز هر دو خسرو کامکار و هر دو خاقان با ناموس و عار بصوب کابل و مستقر بخارا مراجعت نمودند و اهل تشیع که محرک سلسله عداوت و مصدر رابطه شقاوت بودند، خاسر و محروم باوطن خود بازگشته، از حسن نیت و علو همت آن دو سعادت مند از اقصای هندوستان تا اعلی ترکستان خلد الله در قرون فراوان در مهد امن و امان آسوده فارغ بال بودند و جزاهما الله تعالی عن المؤمنین خیر الجزاء. لمؤلفه:

ز فیض وفاق آن دو کشورپناه

جهانرا گرفتند چون مهر و ماه

شه ترک و سلطان هندوستان

برنگ گل و سبزه در بوستان

شده در صفا و عدالت مثل

بسان شب و روز فصل حمل

چوکافور با مشک پیوند یافت

عدالت مزاج خردمند یافت

ز جوشیدن ترک و هندو بهم

جهان دیده رخسار گیسو بهم

شد آنچه بهندوی ترکان وطن

چو رخسار خوبان بخال ذقن

شده ترک هندو بیک بزمگاه

چو در چشم مردم سفید و سیاه

در آن واقعه بعضی از شعراء خراسان (245^a) از فرط غضب و عصیان پادشاه کابل را

اهاجی رکیکه از آن جمله عبد الکریم مروی چند بیت بی ادبانه دارد. این چند بیت از وی

است که میگوید:

تیمور پادشاه که هند است مسکنت
باشد فزای دلکش کابل نشیمنت
از ترك تاز میر بخارا از روی عجز
بردند دست اهل خراسان بدامنت
یک فیل داده، مهلت رفتن گرفته
افسوس برگرفتن و لعنت بدادنت

Edrüm amaqı qoqaltımıştir

سایر اهاجی نحیفه را نوشتن از ادب نبود. چون صلح و سداد بواسطه صداقت و اتحاد میان آن کشور پناه شدید الارکان و قوی البنیان گردید، آثار بر عدالت ایشان تا این زمانکه سنه ۱۲۵۳ است، ثابت و راسخ است. امید است که اجراء این عمل صالح مکفر سیئات بدستور ایام حیات در اوقات ممانت آندو خسرو عالی نژاد نیز باشد. بلا اشتباه و شبهات چنانچه مضمون صدق مشحون خبر صادق است، علیه و علی آله و اصحابه و ازواج و ذریاته السلام و الصلوة اجمعین.

مقرر چنان شد که سمت غربی ام البلاد بلخ مانند قصبه آقچه و غیر آن (245^b) بر معصوم غازی قرار یافت و نفس شهر بلخ با مضافات قریبه بیادشاه کابل کماکان ثابت ماند. دیگر بقعات آن بلاد چون میمنه و شبرغان و سرپل و سانجاریک و اندخو و امثال آنکه در تصرف قبایل اوزبکیه بود، حکام آن نواحی بجناب هر دو پادشاه پیشکشها فرستاده، اظهار انقیاد و ابراز اطاعت نموده، جان بسلامت از دست برده، یغما و غارت بخط امان جانین بحال خود سالم ماندند، تا زمان امیر سعید مبرور مغفور. اما واقعه رحمت بیک چنانچه واقع شد بعد از واقعه صلح آندو خسرو عالی تبار، چند سال حکومت آقچه با انضمام چند قصبه و قرای از جانب معصوم غازی بروی تعلق داشت. اما مرد شریر بد اعتقاد و ظالم متهور ظلم نهاد بود، هر چند جناب معصومی از راه شفقت کامله نصایح بلند و مواعظ ارجمند نموده، دلالت بصلاح و سداد میفرمودند، آن بی سعادت در ظلم و شقاوت می افزود. لمؤلفه:

درستان ز نرمی فزاید ستیز

زوالست شمشیر در قتل تیز

ز باران اگر دشت جیحون شود

کجا سختی از سنگ بیرون شود

زخامیکه سخت است اورا سرشت
(246^a) ملایم نگرده ز آب بهشت
بیکدانگ خنطل دو من از شکر
بیک حقه آمیز و طعمش نگر
بظالم نصیحت نآید بکار

ز روغن فزاید حرارت بنار

چون آه مظلومان آن سرزمین از ظلم آن بی سعادت بآسمان رسید، فقرا و ضعفا
آندیار بکرات بآستان آن آفتاب ابرار استغاثه و تظلم بردند و نصایح و مواعظ اثر نه بخشید و
خدمات سابقه آن بی دولت جناب معصومی را مانع از عزل و حاجز از خلع بود و خاطر خطیر
آن دستگیر عاجزان از ممر ظلم و ضمان آن مشوش و پریشان گردیده، ناچار در باب عزل
آن خاسر بعلماء دین و اصحاب یقین مشورت نموده، رجوع بفتوی ائمه اسلام نمود. علماء
دین¹ از کتب مجتهدین رحمهم الله از متقدمین و متأخرین روایات صحیحه و عبارات صریحه
استخراج نموده، در صحیفه عریضه طویله صورت مسئله را ثبت نموده، مذیل بدلائل و مشوح
بخواتم در نظر آن صاحب بصر درآوردند. مضمون آنکه هر گاه که ظلم یکی از عمال (246^b)
و حکام بحضرت اولو الامر نور الله معلوم گردد و آن ظالم بمنع و وعظ جناب پادشاه ظل الله
ممنوع و منزجر نگردد، واجبست بجناب خلافت مآب که آن ظالم را عزل نموده، مظلومان را²
از شر ظلم آن نابکار خلاصی بخشند. هر چند که در میان حضرت پادشاه و آن ظالم خدا
ناآگاه سبقت پیمان مؤکد بایمان واقع بوده، لازم است بر ذمه ملک اعظم که اختیار نقض
عهد نموده، خود را حانث و ملک را خالص گردانیده، کفارت یمین را ملزم باشند و الا در
عرصه قیامت دست مظلومان بدامن و ظلم ظالمان بگردن پادشاه دین پناه بوده، چون باوجود
قدرت دست تعدی شریرا از تصرف در اموال و انفس و ابنا و بنات ضعیفان کوتاه نکرده، در
پاداشت تغافل امروز در موقف حساب، فردا عاجز از جواب او شده، مستحق عتاب گردند و
سبب مدهانت در عزل این رحمت مطرود خود را مستوجب (247^a) لعنت ممدود گردانیدن از
مقتضای عقل سلیم دور و از ملازمات فهم قوی مهجور بوده، حمال بارگناه دیگران گردیدن
است. شناعت این کار بر آلو الابصار روشن تر از آفتاب نصف النهار است، والله اعلم.

S¹: علماء اسلام
S²: مظلومان اندیارا

چون وثیقه علماء عظام شکر الله مساعیهم الی یوم القیامة منظور آن امیر اسلام قدوه انام گردید، بفحوای شرف انتمای آن از روی دین پروری غافل گردیده، رقم عزل بر جریده آمال آن بی سعادت کشیده، فرمان واجب الاذعان بشرف نفوذ رسیده، فرمود که رحمت بیک را با اتباع و ائقال و احمال خود از آقچه بیخارای شریف آورده، بجای او سیادت پناه اصالت انتباه، نجابت درجه ایشان پادشاه خواجه حیدری حاکم آن دیار بوده، اجنحه عدل و احسان بر مفارق اهالی آن بقعه مبسوط و الویه برد امتنان بر وجنات سکنه آنقصیه مرفوع داشته، از مواید فواید رعیت پروری و از فراید اماجید عدالت گستری عجزه و اراامل آنملک را بهره ور و کامیاب گردانیده،^(247^b) زهر ظلم آن ظالم معزول را بتریاک عدل جبر نقصان نماید و سیادت پناه مذکور بموجب فرمان قضا جریان معصومی بدار الامارات آقچه شتافته، جراحات قلوب مظلومان را بمراهم شفقت و احسان بوجه امتنان التیام بخشید و مدتی مدید بحکومت آن ولایت منصوب بوده، تمامی مردم آنخظه را چشم امید از کحل الجواهر قدوم میمنت لزوم >قرة العین مرتضی و¹ آن نور دیده خاندان اصطفی و سرور سینه دودمان مصطفی منور و روشن گردانیده، شکر ایزدی را بتقدیم رسانیدند. تا امروز که سنه ۱۲۵۳² >یکهزار دو صد پنجاه سه سال³ هجری است، اولاد و اعقاب او بامارت آن دیار با ضمیمه حکومت ام البلاد بلخ اشتغال دارند. درین اوان خلف الصدق و ولد اکبر ارشد پادشاه خواجه ایشان خواجه نقیب از قبل پادشاه کیوان بارگاه، عوالم پناه حضرت ظل الله امیر المؤمنین، اعنی امیر خورشید ضمیر، اقالیم تسخیر، خلافت مصیر، مهدی نشان امیر المؤمنین^(248^a) سید نصر الله بهادر سلطان ایده الله المستعان بحکومت بلخ و آقچه و سایر مضافات آن مملکت منصوب و سرافراز است. اما رحمت بیک بفرمان پادشاه عصمت نشان با اتباع خود بیخارای شریف متوطن گردیده، تقریباً هشت سال در فاخره شریفه زادهها الله مع والیها عزا و شرفاً اقامت نموده، مشمول عواطف سلطانی و مراحم خاقانی بود. در زمان خلافت امیر کبیر رشید سعید مغفور اسکنه الله علی اعلی الفرادیس الاعلی بمقتضای شرارت جبلی و شقاوت ازلی از بخارا فرار نموده، ببلخ و نواحی آن رفت. چون هنوز بلخ مفتوح نگشته بود، بحکام آندیار ملحق گردیده، چند روزی کز فری مینمود. در اخیر باغوای اهل فساد شبی بامعدودی چند

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

² S: ۱۲۶۵

³ این کلمات در نسخه S موجود نیست

آن روز برگشته بخیال تباه و بخت سیاه داخل آقچه گردیده، کاری پیش نابرده در سر دعوی سروری داشت. سر خود را بیاد فنا داده و باشارت حاکم آنجا مقتول گردید. **لمؤلفه:**
رفت رحمت ز خاکدان غرورا¹

(248^b) بکف خالی، بسر پر شور

گرچه عمری براه لعنت رفت

هرچه باشد، بنام رحمت رفت

اینمقدار بتقریب مقام قصه رحمت بیک و آخرکار او بیان یافت. اما جناب معصومی بعد از عزل و نصب حاکم اول و ثانی در مسند زندوگانی وقت خود را موزع نموده، بدستور سابق بطاعت و عبادت بعدالت گستری و رعیت پروری و مسکین نوازی و ظالم گذاری در کمال تعبد و تشرع بانقیاد امر الله و شفقت خلق الله عمری بسر میبرد.

واقعه وفات خدایار بیک² یوز و حکومت برادرش بابا دیوان بیگی و

لشکر کشیدن جناب معصومی بجانب مشرق و سایر وقایع آن سفر

چون تا در سنه <یکهزار دو صد چهارده>³ سنه ۱۲۱۴⁴ بود که حاکم اوراتیپه و خجند خدایار بی ولد فاضل بی یوز باجل طبیعی خود در گذشت و اعیان مملکتش از یوز و قرق و سایر مردم اتفاق نموده، برادر کوچک او بابا دیوان بیگی را که حکومت دیزخ⁵ بروی تعلق داشت، باوراتیپه برده، بجای برادرش بحاکمی نشانیده، بیکمراد بی ولد خدایار بی را بخجند و محمودخواجه احراری خواهرزاده اش را بزامن حاکم نموده، هرکدام از قلاع آن ولایت را بیگی از امرا (249^a) و سردار تسلیم نمودند و جناب معصومی بعد از استماع خبر انتقال او بالشکر جرار روی بآندیار نموده، اولاً قصبه دیزخ را از دست گماشته گان بابا بیک مذکور بقهر و ضرب شمشیر استخلاص نموده و اثار ظلم و بدعت را که از سوائف زمان از عهد چنگیزخان تا این اوان در اوراق ضمائر اهالی مکان راسخ البیان و قوی الارکان بود، همه را برشحات امطار عدالت و بقطرات ابشار سنت و شریعت معدوم و ناچیز گردانید و حاکم و قاضی عادل و

S¹

S²: خدایار بی

³ این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁴: ۱۲۱۵

S⁵: جی زخ

رعیت پرور در قصبه دیزخ¹ که تا آن وقت قرینه دوزخ بود گماشته، چون روضه رضوان و غرفه² جنان خرم و مزین ساخت. چون خاطر خطیر از ممر سکنه دیزخ جمع و مطمئن گردید، بجانب سریر خلافت <سنه³ ۱۲۱۵> مراجعت نموده، مدت یکسال قمری کم یا بیش عمرگران مایه را بی تشویش و بوظایف عبودیت و روایت رعیت پروری در مستقر خلافت صرف نموده، در (249^b) اواخر فصل بهار بالشکر جرار بعزم استیصال اولاد خدایاربی عنان عزیمت بجانب اوراتیپه و خجند معطوف گردانید. اولاً قلعه زامین را از دست تصرف محمود خان احراریکه حاکم آن موضع بود، چنانچه سابقاً ذکر یافته، استخلاص فرموده، بیالای اوراتیپه که دار الملک اولاد قلیکه بود، لشکر قیامت اثر را فرمود که آن شهر را چون حصار در میانه گرفتند. چون حاکم آنولایت را تاب مقاتله بلشکر منصور معصومی نبود، لاجرم در نفس شهر متحصن گردیده، ایلات اطراف و قرای نواحی را در حکم پیشکش و پای انداز بدست حارسان دولت معصومی تسلیم نموده، خود باسباب قلعه داری مقید گردیده و امیر غازی اورا بجایش گذاشته، بجانب خجند روانه گردیده، چند قلعه را که در اثنای خجند و اوراتیپه بود، چون ناو و قوش تیگرمان و خواص و غیرها همه را بقهر فتح نموده، از خود حاکمان نصب ساخته، تمام ایلات و اهل (250^a) قری آنولایت بسورون و پیشکش آمده، مطیع و منقاد گردیدند. بعد از آن لشکر ظفر پیکر بیالای خجند کشیده، آن شهر فرح بهررا عسکر معصومی چون عروس تنگ در آغوش محاصره <گرفتند. حاکم او بیکمراذبی ولد خدایاربی چون دانست که از عهده⁴> خانه داری نمیراید، ناچار از در تملق درآمد، زنجیر صلح بدست انقیاد جنانیده، علماء عظام آندیاررا بشفاعت برکاب ظفر انتساب روانه نموده، اظهار عبودیت دایر از فرمان برداری نمود. چون طبع همایون معصوم غازی مجبول مروت و مجبور خطابخشی بود، سر از گریبان رضا برآورده، قلم عفو بر جراید اهالی آن ولایت کشیده، جرایم اکابر آن بلاد را بکنتف عاطفت پوشانیده، یارلیغ نامی و منصب کرامی دادخواهی بحاکم آنجا مرحمت فرموده، باسب برق پایه و خلعت گران مایه بحکومت ولایت خجند و مضافات آن سرفرازی بخشیده، بمواعظ بلند و نصایح ارجمندگوش هوش (250^b) حاکم خجند را بجواهر آبدار و لالی شاهوار مکلل

S¹: جزخ

S²: عرصه

S³: این کلمات در نسخه S موجود نیست

S⁴: این کلمات در نسخه S موجود نیست

و مرصع گردانید و عنان مراجعت بدست معاودت سپاریده، برجوع قهقری بصوب اوراتیپه معطوف ساخت. چون در اوقات محاصره خجند از بابا دیوان بیگی جرئی بی ادبانه صادر شده، قوشون بیالای خواص فرستاده، عوام ایلات و اهل صحرا بروی همدستانی نموده بودند. آتش قهر معصومی در اشتعال آمده، شرر در مزارع امال خشک و تر و خرمن بضاعت فاجر بر اهالی آنکشور افتاده، برق یغما و صاعقه تاراج از در و دیوار از روزگار سکنه آندیار بر فلک دوار سحاب آثار ساطع و شرار دمار از صفار و کبار و متوطنه آن اقطار در رنگ ثوابت سیارا طالع و لامع گشته، مجموع صحاری و حواشی از اموال و مواشی خانی و سایر دشت و دور از افواج لشکر قیامت اثر پرگردیده، از نواحی آقسو تا اطراف اوراتیپه را غارت و تاراج نمودند. چون فقرای (251^a) قصبات نیز ضمنا بدشمنان دولت قاهره مکاتبات و مراسلات ارسال نموده، نفاق آنجماعه ظاهر و فساد ایشان معلوم گردیده، از جانب معصومی حکم بر جلاء اوطان آنقوم طغیان نهاد و عصیان بنیاد صادر شد که ترک وطن مألوف نموده، خفافا و ثقلا سواره و پیاده آماده کوچ گردیده، دیاری در آن دیار باقی نماند. در آن واقعه از مفارقت اوطان و دوری مکان و حرارت زمان و تشدد اعوان قیامت صعب بر آن جماعه قایم گشت که نمونه یوم یفر المرء من اخیه و امه و ابیه² الایه کریمه نصب العین الو ابصار گردید. بسیاری اطفال و نساء از غایت گرمی هوا و شدت گرما در اثناء راه هلاک شدند و بعضی که سامان فرار داشتند، بمغاکبها و بیشها متواری گردید و بهر جانب که مقدورشان بود، متفرق و پریشان شدند و آنچه بضبط محاصلان درآمده، عزیمت دیار ثمرقند و بخارا نمودند. پادشاه اسلام از وجه مرکوب (251^b) و ماکول و مشروب امداد و اعانت تمام مرحمت فرموده، سپاهی را از تعدی و جور مانع آمده، جارچیان جار رسانیدند که کسی بعورات و مستورات آنجماعه در اثنای راه دست ستم و نظر خیانت روا ندارد که مقطوع الید و منزوع العین خواهد گردید. چون فقرای یام و زامین در ابتدای تعلق نموده، اثری بی اخلاصی آن گروه نیز ظاهر بود. در واقعه کوچ و جلای وطن بفقرای خواص اختصاص و باهل نوکنده پیونده گی نصیب ایشان گردیده، ضمیمه آنقوم آمده، ترک اوطان و اختیار جلا طوعا و کرها نیز نمودند³. در آنواقعه تقریبا سه - چهار هزار خانه وار سوای اهل فرار داخل قلمرو معموره گردید و شهر ثمرقند که

S¹: ثابت و سیار

² القرآن الکریم، ۸۰: ۳۴-۳۵

S³: ضرب نمودند

از زمان رجب خان تا این تاریخ بواسطه فتنه قزاق و سبب قحط سالی و سایر مشاق ویران گردیده، آن بلده فردوس مانند مدتی مدید خراب و ابر بود، سوی اندک موضع از ارک (252^a) آنشهر که معدودی قلیل در آنجا سکونت داشتند، در آن بقعه دیاری نبود. چون دولت معصومی روی کار آمد، بفرمان آنفردوس مکانی کمتر از ثلث شهر مذکور عمارت یافته، سوی بر اطراف آن بنا فرموده بودند، دیگر مواضع آن مکان وحوش و حیوان شده، آن بلده طیبه خراب و بی رونق از نظر ذوی الابصار افتاده بود. فرمان امیر مسلمانان چنان نفاذ پذیرفت که فقرای را که از بلاد شرقی آورده بودند، در ثمرقند متوطن باشند. بعد از بردن¹ بدار السلطنه بنفس نفیس خود با جماعه از اهل خیرت و دانش سوار گردیده، شهر قدیم را که از متحدات امیر مغفور مبرور امیر تیمور صاحبقران بود و بجز اساس دیوار قلعه از وی آثار نبود احیا فرموده، تعیین گذرها و بازارها نموده، بمردمی که از بلاد شرقی آورده بودند تقسیم نموده، بهرگذری مسجدی انداخته، امام و مؤذن نصب نموده، اوقاف و ادرار بایشان مقرر فرموده و موضع ده بیدرا که بمرور (252^b) ایام جماعه متفرقه از بلاد و امصار بآنمقام ابرار مجتمع بوده، مردم بسیار در آن بقعه شریف سکونت داشتند، فرمود که سکنه آنجا سوی اولاد قطب مکرم، اعنی مولانا خواجه که مشهور بمخدوم اعظم قدس سره الاکرم باجمعهم کوچیده، بشمرقند طرح حولی و منزل نمایند. امتثالا لامره تعالی جماعه کثیره از متفرقه که همه از نجیب و اصل زادگان هر ولایت که آبا و اجدادشان از اماکن بعیده از برای عبادت باری تعالی بآن سر منزل اولیاء الله باراده سلوک مخدوم الاعظم قدس سره آمده، تأهل و توطن گزیده بودند، اول از ایشان زریات طیبه و اولاد نجیبه در سرمزار فیض آثار ملائک یزار حضرت مخدوم الاعظم باقی مانده و آنچنین اریاب حرفه و اصحاب هنر که از اطراف عالم در آن مکان مکرم سکونت داشتند، تمام آنقوم را کوچانیده بشمرقند آورده، سمت جنوبی شهرکهنه را از چارسوی نو تا دروازه پای قباک بآنجماعه تعیین نمودند تا امروز که سنه² (253^a) ۱۲۵۳ است، چندین گذر معموره از اعقاب آنجماعه مبروره در کمال آبادانی در شهر ثمرقند مذکوره موجود و معموره است² مصراع: تا ابد این سلسله ممدود باد! و اینچنین سایر محلات و گذرهای دیگر از اعقاب مشریقیان درین بلده طیبه در کمال فراغت و رفاهیت استقامت دارند و جناب معصوم بیست و چهار عدد مسجد بدست خود که عبارت از بیست و چهار گذر است طرح

S¹: نزولS² این کلمات در نسخه S موجود نیست

انداخته، بامام و مؤذن و قوم تسلیم نمود و بقشاقان و ناتوانان در عمارت حوالی و منزل مرحمتها و اعانتها نموده، از باج و خراج همه را مرفوع القلم گردانید و سه دروازه بسه موضع قدیم گشاده، یکی دروازه فیروزه که مشهور است بدروازه قلندرخانه، دیگری دروازه حضرت شاه و دروازه پای قباق، بلکه دروازه سوزنگرانرا بتجدید بنا فرمود و در مرکز شهر چارسوی بنا کرد که مشتمل بر اجناس موالید ثلث بوده برنگ پنج حواس محیط بضاعت عالم از شش جهت بود که در هفت اقلیم برنگ هشت بهشت محبوب سودائیان (253^b) متاع حلاوت و بضاعت و قماش فراغت بود. چون اکثر عمارت شهر اتمام پذیرفت، مؤکلان و کتاوان مهندس نشان بر سر عمارت گذاشته، اراده مراجعت بمستقر عزت نموده، چند روزی بعلماء مباحثه و مناظره علوم دینی و مواعظه معارف یقینی فرموده، در مسجد ارک ثمرقند مجلس مکالمه برپا میداشت. لمؤلفه:

گهی ناصر اهل دنیا شدی

گهی حاضر فوج عقیبی شدی

دو عالم ز خیرش برومند بود

ثمرقند فردوس مانند بود

بیازار مقصودش از جستجو

رضا خدا بود از چارسو

اگر چشم باشد ترا یار بین

متاع دو عالم بیازار بین

کرا چشم پاکی و بازاری است

فروشنده گیها خریداری است

ز همدرسی عالمان هدا

نبود مطلبش جز رضای خدا

مقامش چه مسجد، چه بازار بود

متاع رضارا خریدار بود

بظاهر بخلق و بیاطن بحق

ز اهل دو عالم ربوده سبق

روانش بفردوس خرسند باد

مقامش رضای خداوند باد

پوشیده نماند که جزئیات کمالات (254^a) معصومی امکان این ندارد که در ضبط تحریر و در تحت تقریر منضبط و مندرج گردد، از جهت این معنی مجلدات مبسوطه و مصنفات مبسوطه¹ مییابد. خوارق عاداتی که از آن مظهر سعادت در اوقات زنده گی ظهور نموده، بتواتر انجامیده کتاب علیحده میخواهد. این مختصررا گنجایش آن نیست، لاجرم بتسوید دو خصلت پسندیده که بچشم خود از آن مجدد دین و ملت ابصار نموده ام، اختصار میروند تا دعوی کمالات او را بمنزله که دو گواه عادل اثبات نموده باشم.

Egitim amacı I Çözümleri

نقل خصلت اول: مؤلف این دیباچه فصولی المبصر الفضولی الملقب بالخمولی در آن ایام در مدرسه طلاکاری یلنگتوش بتحصیل علوم دینی اشتغال داشت. پگاهی یاراده اداى نماز فجر بجانب مسجد میرفتم، چون محاذی میان سرای غربی مدرسه مذکوره رسیدم، پنخ - شش نفر از بیرون داخل مدرسه گردیدند. اول وقت سنت بود، دیدم که پیش - پیش جماعه مذکوره جناب معصوم غازی بوده، متوقف گردیدم و آن جناب میل برواق میان (254^b) دو دروازه نموده، بآنجماعت بنماز فجر شروع نمود. فقیر اینمعنی را از مغنمات وقت دانسته، رفیق ایشان سنت را گذاریدم. جناب معصوم غازی بنفس خود امامت نمود و بعد از فراغ نماز از مدرسه برآمده بطرف چهارسو که طرح عمارت آن میکردند روان شد. کمیته نیز چون سایه از دنبال آن خورشید پایه خاک پیما راه گردیدم. چون بسر عمارت رسیده بیای ایستاده بایستاد. آن معمار بدست اشارت مینمود که اساس عمارت را از اینجا گیرید و بنای دروازه را از آنجا گذارید! درین اثنا دو نفر از علمای فقراء نو آورده گی که نام یکی مولوی خدای نظر و آن دیگری آخوند داملا قربان خواصی بودند حاضر گردیدند. چون برابر آن پادشاه غفران جایگاه ایستادند، بی سبقت سلام ملا قربان مذکور بدرشتی تمام بامیر مذکور خطاب نمود و گفت که ای ظالم مظلوم آزار خداناترس، گناه ما چه بود که از وطن ما بقهر برآورده محاصلان غلاظ و سپاهیان (255^a) شداد سپاریدی که بسیاری از اولاد ما از مشقت راه و در زیر پای اسپان سپاه هلاک شدند، عیالان ما با سر پا برهنه افتان و نالان² و اموال ما بدست ظلمه تاراج و تالان، خودهای ما سراسیمه و حیران بهزار عقوبت باینولایت به بلای مسافرت گرفتار شدیم؟

¹ T: مطبوعه
² S: افتان و خیزان

فردای قیامت دست ما در دامن تو! ای ظالم، خود را بدروغ صوفی و متقی نام گذاشتی و ما بیچاره گان باعتقاد تقوی و خداترسی تو اعتماد نموده، بجایی فرار نمودیم! از این قبیل بسیار عبارتهای بی ادبانه بزبان میراند. جناب معصومی مطلقاً بجواب ملتفت نشده، بجانب دیگر میل نمود. باز مقابل گردیده، بیشتر از پیشتر تشددها نمود تا چند دفعه خطاب همین بود و جواب ناتعین. خود کسی از حجاب و بواب یارای دفع او نداشت. چون غوغا بکثرت انجامید، جناب معصومی بحدیث الفرار مما لا یطاق عمل نموده، بسرعت تمام بجانب اسپان که میان سه طاق بودند، آن زبده آفاق پیاده روان، دو ملای بی ادب را هر چه بزبان (255^b) می آمد، بلا تحاشی میگفتند. بدستور مدیونی که از دانیان خود گریزد، میگریخت و امیران و سایر ملازمان حاضر مجالی نداشتند که آن پادشاه عدالت دستگاره را از زخم زیان آن دو نفر خلاص نمایند، تا باسب خود رسیده، سراسیمه راکب گردید و بسرعت تمام راند و آن دو نفر تا بموضعی که مقدورشان بود، دویده دشنام و ناسزا میگفتند. چون دورتر شد، باآواز بلند هزیانها میگفتند تا بعد مسافت مانع حقارت ایشان گردیده، کاری را که باتمام آن آمده بود، ناتمام گذاشته، بارک پناه برد. ای عزیز، یک راه درین قضیه از روی انصاف تأمل نمای که صبر و شکیبائی آن شیریشه مجاهدت بکدام درجه بود! جزم آراسته و حجاب برپای خواسته در خدمت منتظر اشارت و آماده فرصت بودند. با وجود این قدرت تحمل این حقارت بی اعانت، ولایت از وسع شر خصوصاً از پادشاه صاحب تاج و کمر از ممتنعات عادیه است. هر چند که جوابهای شافی درین مقام بود، (256^a) اصلاً خود لب نگشود و دیگری را نیز نفرمود، رحمة الله علیه رحمة واسعة.

اثر دویم آنکه روزی از روزها جناب استاد مشفق ایشان لطف الله خواجه اورگوتی رحمه الله فقیر را فرمودند که برای کفش برداری رفیق ما روان شو! کمینه رفاقت نمودم تا رسیدیم بمسجد باقی خان که جناب معصومی نماز ظهر را در آن مسجد میخواند. جماعه از علماء عظام در آن جا مجتمع بودند. چون وقت نماز قایم شد، جناب معصومی بامامت خود نماز را باتمام رسانید و کتاب «شرح تعرف» را حاضر کردند و کتاب خوان چند سطری از آن کتاب عزیز برخواند. بموضعی رسید که عارفی فرموده است که من دیدار دوست میخوام نه جنت، بلکه اگر بهشتم تکلیف نمایند، بی دیدار او را نمی خواهم! چون کلام باینمقام رسید، جناب او خطاب بعلماء نموده، فرمود که فقیر را در معنی این عبارت شبهه بخاطر میرسد. چون بهشت

موضع رضوان الله و مظهر رضای اتم است، چگونه کسی گوید که من رضای خدا (256^b) را نمیخواهم. ظاهر شریعت این سخن را تحمل ندارد. پس، معنی اینکلام شیخ چه باشد؟ و این خطاب از آن عمده آلو الالباب چند دفعه تکرار یافت و هیچکدام از علماء عظام برد یا قبول جوابی نفرموده، همه سکوت ورزیدند، بجز تقصیر بحرفی لب نگشادند و این نادان کفش استاد بدست در صف نعال ایستاده، این بحث و تکرار آنرا می شنودم، جوابها بخاطر ناقص خطور میکرد، اما دهشت صحبت پادشاه و حضور اکابر علما مانع از تقریر جواب بود. چون تراجع و تکرار بحث بکثرت انجامید، از حدث¹ سن و بیتجربگی بی ادبی نموده، عرض کردم که چون علما و مشایخ طوایف اسلام را بسه قسم حصر نموده اند که اهل الله و اهل آخرت و اهل دنیا است. اگر احدی از اهل الله گوید که من بهشت را نمیخواهم و لقای الله را میخواهم، چنانچه در حدیث است و هما حرامان علی اهل الله واقع شده و حضرت مولوی عبد الرحمن جامی نیز در «نفحات الانس» فرموده اند که کویمه: (257^a) مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ الْآيَةَ در مرتبه تو نخست گویا جناب احدیت میفرماید که کویمه: فاین من یرید الله. پس، اینکلام مولوی مؤید این است که مرید الله دیگر و مرید آخرت دیگر باشد و عارف مذکور اهل الله باشد. موضع رضوان الله بودن جنت وجود رضا الله را در غیر آن نفی نمی نماید، بلکه عارف تام همیشه رضای اتم را خواهانست که مشاهده بر سبیل دوام عبارت از آنست. چون این بنده این گستاخی نمود، بملامت سوال نمود که این سخن مولوی در کدام کتاب است؟ عرض نمودم که در «نفحات الانس»، فرمود که تو آن کتاب داری؟ عرض کردم: آری! بتوجه عام بسوی من نگرسته، این عبارت را ادا نمود که امر ما بتو واجب است، باید که بگوش هوش شنیده، بمضمون آن عمل نمایی! چون بمدرسه روی، آن کتاب را شسته، دیگر بآن نسخه نظر نسازی که خیریت تو در اینست. حالا استعداد مطالعه امثال این کتاب در حق تو مفقود است، مقصود آن جماعه را فهمیدنت محال. زینهار، بصد زینهار، باین کتابها نظر مساز که بخسران (257^b) ابدی³ در میمانی و اینچنین بزیارت قبور بزرگان نرو که ترا استعداد فیض گرفتن از اصحاب قبور نیست! ازین نوع نصایح کثیره در باره داعی مبذول داشته، بحضار فرمود که استعداد خوب داشته است، افسوس که بآفت پیچیده است. اگر بسخن عمل نماید، حالا هم

T¹: حدیثS²: القرآن الکریم، ۱۵۲:۳S³: بجزای ابدی

فرصت فوت نشده است و ازین مخلص درین باب عهد ستود که تا از کتاب علوم ضروریه فارغ نشوی، مطالعه کتب اهل تصوف و مصاحبت آنجماعه را ترک نمایی! بمضمون من طلب شیئا قبل اوانه عوقب بحرمانه. باینمقدار صحبت منقضی شد. چون بمدرسه مراجعت نمودیم، جناب استادی عتاب نمودند که چرا جرئت بی ادبانه در مجلس عالی نموده، خود را معاتب ساختی؟! فقیر عذر نادانی پیش آوردم. فرمودند که همه مخادم عظام که در مجلس امیر دیدی، هر کدام قدرت جواب امیر بچندین وجه داشتند، اما ادب در سکوت انگاشتند. فقیر عرض کردم: در باب شستن کتاب چه مهربانی مینمایند؟ فرمودند که کتاب را (258^a) بما بده! دادم. در بدل آن کتاب یک جنگ در فقه بر من مهربانی نمودند. آبی که امیر معصوم فرموده بودند، بدریای علم استاد خود¹ تأویل کردیم و مقصود آن پادشاه دین پناه ازین نصیحت شفقت بود در باره همه طلبه علم که از ضروریات علوم فارغ نگشته اند. کسی در شفقت خلق الله باین مرتبه باشد که در حق امثال این لاشیء مخلص شنیدی. پس اطاعت امر الله اورا ازین قیاس باید کرد. جزا الله عنی و عن سایر المسلمین خیر الجزاء.

اکنون بسر اصل سخن رویم. چون مدت سفر بطول انجامید، معماران دانا و کارگران بنا بر سر عمارت های ناتمام از چارسو و سرای و مساجد گذاشته، با کابر و اصاغر اهل ثمرقند انعامات و تفقدات بسیار نموده، بجانب پایتخت دار الخلافه بخارا² روان گردیده، چشم امید منتظران آن بلده شریفه را از سمره غبار قدوم خود روشنایی بخشید. در آنوقت پایه دولت معصومی بنهایت کمال رسیده، از دیزخ تا سرخس از اقصای بلخ تا اعلائی حصار شادمان و از سیحون (258^b) تا جیحون خطبه و سکه بالقاب همایونش موشح و بنام نامی شرف مشحونش مزین بود. در ماوراء النهر و خراسان احکام مسلمانی جاری و محبت تقوی در قلوب ساری، در مجالس گفتگوی مسلمانان مسایل شریعت و در مساجد جستجوی اهل ایقان دلایل طریقت، گلبانگ مؤذنان اسلام بمنذنه آسمان رسیده و نهال مد قراءت ائمه انام از روضه رضوان سر بالا کشیده، ملک را امانی پیرایه، نرخ را ارزانی سرمایه، علما در ازدیاد علوم، صلحا در انهدام رسوم، کاتب یمین را در طول و عرض صحایف افزودن و ناسح شمال را در اطراف نهار و انای لیالی آسودن، ملائک را سرور تازه و شیاطین را غموم بی اندازه، پرده غنا سیراب، ساز افلاس بی تاب، عیشی موفور، غم مقهور بود. باد صرصر شیرازه بند اوراق گل و فصل خزان مرهم کافوری زخم بلبل،

S¹

S²: بخارای شریف

گرگ چوپان میش، چرخ تیهورا خویش، آب را از کرم روی آتش دل در جوش و خاک را (259^a) از دلجوئی آب سبزش سبزه بر دوش، خاک را باد فراش و باد را خاک رشاش، دانارا پیشه تعلیم، نادانرا اندیشه تفهیم، اقویارا فکر درویشان و ضعفارا ذکر دعای ایشان، کامل را در تکمیل قلب ناقص کیمیای سعی در دست اهتمام، ناقص را مس طبیعت از اکسیر دانا طلای عیار تمام بود. چون هر کمالی را نقصانی گریبان گیر است و هر شادی را غم دامن بدست، هر عیش را غم آماده است و هر تریاک را سمی در کمین ایستاده. درین بهارستان کدام گل سرکشید که >خاری بپایش نخلیده و درین خمارستان کدام نشأ بالید که < از خمار نیش خویش نچکیده؟! عقلا در کمال نعمت هراسانند، چنانکه جهلا در نقصان نعمت ترسان. لمؤلفه:

راحت و رنج جهان دست گریبان همند

نوش را نیشی ز پس، تریاک را زهری ز پی

واقعه انتقال امیر معصوم مرحوم ازین دار بيمدار بدار القرار بفرمان

ایزد داوار در سنه یکهزار دو صد پانزده سنه ۱۲۱۵

چون جناب معصوم غازی از دار السلطنه ثمرقند فردوس مانند بیخارای علم آرا رسیده، (259^b) بدیدار اولاد و اتباع آن پادشاه مطاع واصل گردیده، چند روزی بعبادت نافله از صوم و صلوة و سایر مقربات افزوده، در امر معروف و نهی منکر بیشتر سعی و اجتهاد مینمود و صبح و شام در صحبت قطب انام و غوث ایام، پیر طریقت خود حضرت میان فضل احمد مجددی قدس سره آمد شد نموده، تجدید توبه و احیای سلوک مینمود. بعد از مدت قلیلی مزاج آن مرحوم صاحب تاج از مرکز اعتدال منحرف گردیده، روز بروز ضعف قوی و قوت ضعیف میگشت، تا یکباره به فراش بیماری افتاد و از شدت ثقل² بیماری آن شیربیشه عبادت نالان بود. نمازرا مادامیکه قدرت داشته ایستاده بترتیب ادا مینمود. چون ضعف قوی شد، بجای رسید که نمازرا مستلقی بایما ادا میکرد. باوجود اینهمه آزار فتوری بحضور و آگاهی آن سعید دارین راه نیافته، مستغرق شهود و مغلوب حضور و اصحاب سلوک پرگار بدوران مرکز ابرار محیط بودند و اهل آن مجلس همه اصحاب حال و ارباب کمال بوده، ممد احوال و معین حال آن نیکو خصال

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست
S²

(260^a) بوده، بتوجه القای آگاهی و طرد غفلت مینمودند و حضرت مرشد مشفق اکثر اوقات بیادیت آن مرید رشید تشریف حضور ارزانی نموده، بتوقیع سرور رحمت دلدارها میدادند. چون عزیمت از دارغرور بدار سرور معلوم آن قدوة ارباب نور گردید، بادای حقوق عباد بقدر امکان قیام نموده، اهل بیت خودرا احضار فرموده، وصیتهای ارجمند و نصیحتهای بلند در باره آنجماعه مبذول داشته، همه را باستقامت در بنده گی و اختیار تقوی و اجتناب از معاصی و هوا دلالت فرموده، بصبر در مصیبت و شکیبائی در بلیت مبالغها نمود و ایشانرا وداع کرده، رضاجوئیها و تحلیها¹ طلبیده، مستعد تسلیم امانت رواج گردید. گویند که از ابتدای بیماری تا وقت نزع جناب ولایت مآب بحق فانی، اعنی خواجه شیخ الاسلام ثانی ولد امجد قطب الاقطاب و غوث الانام حضرت شیخ الاسلام اول استاد العلماء عطاء الله خواجه ولد علامه الزمان، حجة الرحمان مولوی هادی خواجه رحمه الله بر سر امیر مغفور حاضر (260^b) بوده، خصوصاً وقت انقطاع نفس تلقین شهادت وحید و تنها اشتغال داشته، از مشار الیه منقول است که آخرین کلمه که بزبان آن فخر الخلفا جاری شد و بانقطاع نفس منقطع گردید، کلمه شریفه قَالُوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاٰجِعُونَ². بعد از آن جناب شیخ الاسلام از آن منزل خارج شدند و اهل بیت داخل گردیده، سراج اهل مصیبت از کوه خاک بذروه سماک پیچید و صدای اهل ماتم و نوحه اهل عالم بافلاک رسیده، خواص و عوام بل مجموع طوایف انام خبردار شده، غوغای روز محشر و غلغله فروغ اکبر ازین رواق دودر بگنبد اخضر رسید و امرا و فقرا از پیر و برنا و رجال و نسا نعره واویلا و وامصیبتاه باگریبان چاک بر سر سنگ و خاک میپاشیدند. بیوه زنان در مویه و یتیمان در بویه باطراف قصر آن پناه ارامل و ایتم از صبح تا شام بیطاقت و بی آرام بموت آن شمع مروت و چراغ ناموس بدستور پروانه بگرد فانوس با فغان و افسوس سینه میخراشیدند، آب از چشم (261^a) و خاک بر فرق میپاشیدند. علما و زهاد تجهیز و تکفین آن ملاذ عباد پرداخته، در ادای نماز جنازه آن قبله سعد انتظار قدوم فرزند ارجمند آن غفران مکانی امیر سید قدس سره می بردند. چون در آنوقت آن پاکیزه خلقت در بلده نسف بود. چون وفات آن مرحوم شب جمعه واقع شده بود و مردم از برای نماز جمعه و بامید دریافت ثواب جنازه باضعاف متعارف جمع گردیده، در بخارا اجماعی روی داد که تا آنروز کسی عشر و عشرین آن ندیده و اما از وهم فتنه اهل فساد در ادای نماز تأخیر واقع میشد. چون

¹ س: نهیها

² القرآن الکریم، ۱۵۶:۲

فرزند ارجمند آن رحمت پیوند فوق العرش از بلده قرشی ببخارا نزول کرد، جنازه امیر جنت مکان را بر رؤوس اشهاد خوانده، بتحت پای پیر دستگیرش آنگنج دو جهانی را بزیر خاک مدفون ساختند و تاریخ وفاتش را جناب هدایت آیات قطب الاقطاب میان فضل احمد قدس سره العزیز این آیت باشارت را از نص قرآن و سورة فرقان بزبان (261^b) اسرار ترجمان و حقایق بیان خود چنین استخراج نمودند که فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ¹ الهام بود که از دل پاک آن نتیجه الاولیا بزبان حق بیانش ظهور نمود. بشارتی بود که ارحم الراحمین بعالمیان مقام قبول آن سلطان درویش شأنرا اظهار فرمود. ادخله الله تعالی واباه وابانا برضوانه خالدین برحمتک یا ارحم الراحمین. شعراء زمان در واقعه آن پادشاه والاشان مرثی و تواریخ انشا نمودند. از آنجمله مؤلف اینمجموعه کلمه دریغارا آماده تاریخ یافته و آنرا بدو طریقه برشته نظم کشیده، اول باسلوب تعمیه. قطعه:

امیر ملک معانی، پناه دین معصوم

چو آفتاب وجودش نهفته شد در میخ

زهرکسی که نمودم تاریخش سوال

سر از الم بکف خود نهاد، گفت: دریغ

نهفته نماند که سر از الم گفته باسلوب انتقاد مطلعی الف اراده نموده که مقصود حصول یک عدد است که با کلمه دریغ محصل تاریخ مقصود است بکف نهادن. کنایه از (262^a) نگاه داشت آنست که ادخال نموده نه حذف کردنکه اسقاط است و آنچه مشهور است که در مورد سور ادخال نمایند و در واقعه ماتم اسقاط سازند. این سخن اصل ندارد، بلکه اسالیب اساتیده و مکاتیب. ثقاط از تواریخ و قصاید و مرثی² و اشعار بر عدم تفرقه مذکور دلالت میکند و اگر باشد، از محسنات است نه از واجبات. چنانچه بر متبقان³ کلام ثقات روشن است و غیر متبع از مبحث خارج است. طریقه ثانی باسلوب تصریحست، چنانچه درین قطعه، تاریخ:

چراغ بزم دین معصوم غازی

فروغ آفتاب اوج تقوا

¹ القرآن الکریم، ۷۰:۲۵

² T: مراسی

³ S: مبتدعان

بدنیا رحمتی بود از خداوند
برای خاکیان باد پیما
چو نام خویش پاک از لوث عصیان
که منزل از سما مییاشد اسما
بمعصومی مثل شد در دو عالم
زهی نام نکو نعم المسما
نوشته کلک عدلش در زمانه
برات ظالمان در بال عنقا
بشسته آب تیغش از روانی
خط چنگیزیان آل تمغا
بعدلُ جوڈ تقوی در ممالک
جهانرا داد حسن (262^{هـ}) زیب آرا
بشر اندر زمین گفته دعایش
ملک اندر فلک خوانده ثنارا
چو فارغ شد ز تشویش دو عالم
بجانش ریخت عشق قرب مولی
به تسخیر دیار ملک باقی
گشت از دار پر آشوب دنیا
به نیروی پُر بال بشارت
پرید از خاک سوی خلد اعلی
باوج مقعد صدق وطن ساخت
بقرب حضرت واجب تعالی
زمین بر آدمی ماتم سرا شد
فلک شد بر ملائک شورانشا
قدش شد سرو باغ قاب قوسین
رخش گل در گلستان تدلّی

بتاریخی که مرغ روح پاکش
ز زندان قفس شد سدره مأوا
فلک زد در عزایش جامه در نیل
ملک گفتا بتاریخش دریغا
خمولی در دعایش تر دماغ است
ندارد منت از ساقی صهبایا
خدایا از طفیل شاه معصوم
بیامرز این گدای بینوارا

و بعضی وقایعی که از آغاز وفات و میداء ممات آن قدوة ثقات تا مقدمه مقدم سعادت توام امیر رشید و حیدر سعید اسعده الله تعالی الی الجاوید واقع و سانح (263^a) گردید، در عنوان بیان جلوس میمنت مأنوس آن مظهر مروت و ناموس تقریر خواهم نمودن بتوفیق الله و عنایت. مثنوی:

پس از دانیال آتشفشان نیکنام
بمعصومی دادند شمشیر جام
چو از مادر دهر مصعوم زاد
پدررا برآمد ز شاهی مراد
از آن شه مرادش لقب ساختند
که با نسل نیکویش بنواختند
چو معصوم فرزند نیکو نهاد
درین امت از هیچ مادر نژاد
ز اقوام اوزبیک ز عهد بعید
کسی مثل او نی شنید نه دید
خدا خواست بر خلق بخشایشی
که یابند از بخت آسایشی
شه عدل معصوم پاک آفرید
که شد ظلم در عهد او ناپدید

ز عدلش نمودند اهل جهان
فراموش از عدل نوشیروان
ز جودش کسی نام حاتم نبرد
بدورش گدا نام درهم نبرد
جهان چون عروسان نو خواسته
بعهدش بدُر و زر آروسته
ز احیای سنت درین خاکدان
چو عیسیٰ مریم همیداد جان
گهی تیغ بر کافران آخته
گهی بر سر مفسدان تاخته
گرفته از آن ناکسان تاج را
(263^b) نهاده برین سرکشان باجرا
قدم بر مکانی بگذاشتی
پیش بر زمین آسمان کاشتی
ز نخل شریعت بیابان جهان
نشانی صد سرو شادی روان
ز سروش گل ارزوها دمید
ز شادی روانش بهار امید
فرستاد دُرها ز بحر علوم
ز ملک بخارا بایران روم
کف بحر جودش¹ بروز نثار
بدادی گدارا دُر شاه وار
لب سایل از عرض خاموش دم
چو همیان ماهی شدی پردرم
سر ظالمان نرم چون موم داشت

که از سختی آزار مظلوم داشت
 سلیمان صفت بود وقت مرور
 سر ظالمان زیر پایش چو مور
 نداند مگر ظالم شور بخت
 که شیران بجاکنند موران بتخت
 شهی را سلیمانی در خور بود
 که عفریت کش مور پرور بود
 > شه کآن بدینحال موسوم بود
 سر خسروان شاه معصوم بود
 نه دیوی بایوان او بار یافت
 نه موری بدورانش آزار یافت
 جهان بود در عهد پاکش بهار
 شریعت کلی رنگ بود درکنار
 یتیم (264^e) بره را مادر نبود
 چو گرگ نرش مادر اندر نبود
 شدند از کرمات آن نامدار
 شیاطین نژادان ملائک شعار
 بآخر ازین خاکدان غرور
 که آمد وداعش همه را ضرور
 سفر از زمین سوی افلاک کرد
 وطن گاه خود عالم پاک کرد
 چو معصوم از رنج آشوب رست
 سعیدی بجای کریمی نشست
 بلندگشت خورشید بنشست ماه
 جهان را نمانند بی پادشاه
 اگر گل بر افتد ز شاخ شجر

دهد کام دهقان بجایش ثمر
چه غم چون چراغ از شبستان شود
بمحفل اگر شمع تابان شود
بمردن نمرد است شمع پدر
اگر زنده دارد چراغش پسر
پدر را رسد زیر خاک لحد
ز فرزند نیکو حیات ابد
سلفرا فزاید شرف از خلف
ز گوهر بود آبروی صدف
اگر مهر بر خاک گردد نهران
شود ماه بر مسند آسمان^۱
غرض اینکه در بزم این کهنه راغ
گهی شمع سوزند و گاهی چراغ
نه بینی که چون مصطفی رخت بست
ابو بکر بر جای پاکش نشست
چو دوران بو بکر آمد سری
بفاروق دادند دین پروری⁽²⁶⁴⁾
چو برد از میان فاروق نیز رخت
بعثمان سپردند دیهیم تخت
از این دار عثمان پاک اعتقاد
قدم بر سر تخت جنت نهاد
علی را که آمد وصی ولی
سپردند کار خفی و جلی
پس از مرتضی با حسن ماند کار
همین است گیر و دهی روزگار

^۱ این ابیات در نسخه S موجود نیست

چه خوش گفت فردوسی نامدار
که اعمال احکام پروردگار
یکی را برند دیگر آرند بجای
جهان را نمانند بی کدخدای
بو بستند در از پسر حیدری
بتار دو گیسوی پیغمبری
چو دوران معصومی آمد سری
جهان پر شد از صیت میر حیدری
باورنگ موروثی آن نیک بخت
سر تاج نهاد در پای تخت
در فتنه بر روی عالم بیست
بروی گشاده بمسند نشست
زده سکه از اوج اقبال جاه
بروی زر و سیم خورشید ماه
بدستور معصوم عصمت نهاد
در فتنه بست ره دین گشاد
از آن پاک اصل وزین نیک فرع¹
چه گلها که نشکفت از باغ شرع
برفتند ازین دار با نام نیک
باغاز(265) محمود وانجام نیک
نه معصوم مانده، نه حیدر بجای
نماند کسی باقی غیر از خدای
کنون ذکر معصوم و نام سعید
بگوش زبانهاست گفت شنید
جهان نو پدید است این گیز دار

ز دیر است آمدُ شد روزگار
بباغ جهان روحشان شاد باد
ز آثارشان شرع آباد باد
قلم دارد اکنون زبان آوری
بتحریر اخبار شه حیدری

**<ذکر اجمال وقایع جلوس سعادت مانوس>¹ امیر رشید سدید،
اعنی جناب خلافت مآبی امیر سعید رحمه الله الکریم المجید تا زمان
حیات آن مظهر سعادت**

پادشاهی بوده موفق بتوفیق الله و خسروی بود مؤید بتأیید نصر من الله، خلقی داشت در کمال زیبایی و خلقی² داشت در غایت دلآرای، قامتی داشت خجلت افزای سرو، خرامی میگاشت انفعال بخش تدری، روی چون ماه منور، موی چون مشک غالیه پرور داشت. ضمیری چون خورشید روشن و استعدادی بزبور کمال مزین، عدلی کامل، وجودی شامل داشت. در وقتیکه امیر جنت مکانی ودیعت (265^b) روح را بخازنان جواهر ارواح تسلیم کرد، این نتیجه فیوضات عرشی بدار الحکومت قرشی و مضافات آن منصوب بود. چون خبر وحشت اثر واقعه معصومی بآن سعید کونین رسید، متوکلا علی الله بی مرافقت احدی تنها عازم گردید. خدام ذوی الاحترام آن گزیده انام بعد از مدت مدید خبردار گردیده، در عقیب آن خورشید اوج اقبال ذره وار پرافشان تکپو نموده، ته³ - چهار نفری بقرب بخارا ملحق گردیدند. بتأیید اینروی برؤوس اشهاد داخل دار الخلافه گردیده، بتخت وتاج موروثی صاحب گردید. حادثه که بعد از انتقال امیر جنت مکانی تا آمدن امیر سعید ببخارا حادث شد، واقعه عمر قوشیگی بود. برادر علاقی امیر مرحوم پیش تر جناب جنت مکانی قوشیگی مذکور را بشهر مرو حاکم نموده، از مرو تا سرخس را بعهده امارتش درآورده، چند سال در آن بلده و نواحی آن حکومت نموده، در اخیر باغوای شیاطین الانس والجن از جاده استقامت (266^a) انقیاد و منحرف گردیده، اظهار طغیان و عصیان نسبت بآن مرحوم جنت آشیان نموده، بی قاعده گی ها از وی صادر شده، دعوای استقلال بناحق از راه محال بمحضر خیال ثبت نموده، یکباره رشته

S¹: در بیان واقعه

S²: کذا

S³: سه

موافقت را بمقراض مخالفت بریده، سعادت دارین را بشقاوت کونین فروخته، حرکت‌های شنیعه و خسارت‌های قبیحه نمود. در آخر بمشامت افعال سوء خود گرفتار گردیده، اهالی آن دیار اورا معزول بلکه مقید و مغلول بدریابار معصوم آورده، حاکم دیگر بجای او نصب یافته بود. جناب جنت‌مکانی از کمال مروت زلات¹ اورا عفو نموده، مراحم و احسان خود را در حق آن طاغی مبدول داشت. روز جمعه که در شب آن آفتاب اوج سعادت بمغرب افول متواری گردیده، در مسجد جامع سنت گذاریده، منتظر اقامت فرض بود که خبر انتقال امیر جنت‌مکانی بر وی رسانیدند. بمجرد استماع این خبر² بفرض نه‌ایستاده، بمعدودی از توابع خود سوار گردیده، متوجه بالای حصار گردیده³. (266^b) چون بدروازه ارک رسیدند، آنرا مانند در بخت خود بر بسته یافت. از بالای نقاره خانه هواخواهان سعیدی آن شقی را به تیر و سنگ زده گردانیدند. ساعتی سعی و تردد نمود، بجائی نرسید. ناچار امید از حکومت بریده، وداع خانومان را ضمیمه یأس و حسرت گردانیده، روی فرار بجانب میانکال یا شهرسبز نهاد. در آن حادثه قاضی القضاات مولوی میرزا فضیل⁴ که در اکثر ایام دوران معصومی قضای بخارا تعلق باو داشت، اهالی شهر را جمع نموده، هر جا که آتش فتنه سر میکشید، بآب تدبیر از پا می‌نشاند، فقرای شهر را فرمود که خانه‌های عمر قوشیگی و همدستانش را یغما و تاراج نمایند. باندرک فرصت رنود و ایتم امتثال فرمان قاضی اسلام نموده، اثری از دار و دیار در صفحه روزگار از جماعه اشرار باقی نگذاشتند. این معامله باعث عبرت سایر سرکشان گردیده، احدی را زهره آن نبود که سر از خانه خود برآرد. لاجرم قاضی مذکور بشرافت مساعی جمیله‌اش منظور (267^a) نظر مراحم و عواطف امیر سعید گردیده، خیرخواهی اورا بجزایل احسان مکافات نموده، محسود امثال و اقران گردید.

اکنون باصل سخن رجوع نمایم. چون در ساعت سعد بطالع مسعود بتخت موروثی جلوس فرمود، کافه انام از خواص تا عوام بمبایعت و متابعت⁵ آن سعید کونین بسعادت دارین فایز گردیده، دست و زبان بدعا و ثنای آن پادشاه عالیشان گشاده، اهل عالم از آشوب فتنه ایمن و عباد الله از تشویش غوغا مطمئن گردیدند. بی‌شایبه تکلف ذات شریفش بصفات

T¹: ذلاتS²S³S⁴: فضلT⁵: مطابعت

حمیده موصوف و طبع لطیفش باخلاق حسنه مشفوق بود. در شجاعت و عفت و حکمت در چاق وسط بوده، در علم سیاست و جهان‌داری و کشورگشایی بی نظیر و فضایل مکتسبه و علوم متعارفه را از زمان صبا تحصیل نموده، در رعیت پروری و عدالت گستری پی روی امیر جنت مکانی داشت. بهر مقصودیکه پیش نهادی همت والا نهمت داشتی، بتأیید سماوی بان‌دک توجه حاصل بودی. در ابتدای جلوس میمنت مأنوس (267°) اهل فساد باغراض فاسده جرئتها نمودند. اما همه مایوس و مقهور گردیده، سوای اختیار متابعتش ملاذی نیافته، طوق غلامیش را بگردن جان بسته، از هلاکت و ارستن یا سر خود را بعبرت عالمیان بچوب دار بر بستند. در زمان سعادت توامان فردوس نشانش وسعتی در قلمرو عالی واقع گردید و از بلاد عظیمه تفصیل این اجمال آنکه از اوراتیپه بابا دیوان بیگی یوز برادر خدایاربی یوز بلشکر سنگین بیالای دیزخ که در آن وقت محمد یوسف خواجه سید اتایی حاکم آنولایت بود آمده، آن بلده را محاصره نمود. محمد امین خواجه نقیب از احفاد سید اتا که نسبت خواهرزاده گی بجناب امیر جنت مکانی داشت و والد محمد یوسف خواجه مذکور بود، امیر صاحب ثروت دسته دار قوی حشمت و سرآمد امرای پای تخت معصومی منظور نظر آن پادشاه والا گوهر بود و بمنصب امیر الامرا بدو مفوض بوده، در کته قورغان حکومت داشت و لشکر میانکال از کریمینه تا ثمرقند در (268^a) فرمان او بود. چون محاصره دیزخ را یقین¹ نمود، بدو - سه هزار لشکر که در آنوقت در فرمان او بودند، بجانب دیزخ شتافت. چون لشکریه اوراتیپه مشغول بمحاصره و غافل از طریق حزم و مغرور بکثرت بودند، تا لشکر خواجه نقیب از ایلان اوتی عبور نموده، مقدمه ایشان بیباغات دیزخ داخل گردیدند، اصلاً خبردار نشدند. وقتی که دو لشکر سواد همدیگر را معاینه نمودند، اندک جنگی در میانه واقع شد. شکست فاحش بلشکر بابا دیوان بیگی افتاده، اخیام و احشام و اثقال و اموال خود را وقایه جان نموده، تا زامین گریزان گردیده، مقدار هزار نفر کمابیش اسیر کمند تقدیر آمدند. خواجه نقیب داخل قورغان دیزخ شده، پدر و پسر همدیگر را در آغوش کشیده، شکر بر سلامتی و ظفر بر اعدا را بجای آورده، مظفر و منصور، سالم و غانم بمستقر خود مراجعت نموده، اسیرانرا مقید و مغلول بدربار امیر سعید روانه نمود و این واقعه (268^b) امارتی بود از امارات اقبال آن پادشاه سعید. چو سه جماعه اسیران بیخارای شریف رسیده را از کورنوش گذرانیدند، بشکرانه دولت

¹S: تعین

همه را لباس و زادراه داده، آزاد گردانیده، دعای آن جماعه را که از جمله دعای مضطربان بوده، در باره دولت خود گرفته، شادمان و فرحان بوطنشان بفرستاد. اما فرستادگان خواجه نقیب مهربانی را که چنانچه توقع ایشان بود نیافته، مقبوض و مغضوب نزدیک خواجه خود آمده، صورت واقعه را معروض داشتند. از استماع این واقعه خواجه نقیب متوحش گردیده، در تردد کار خود افتاد. گویند که اصل واقعه وحشت خواجه و باعث بی‌التفاتی جناب امیر سعید این بود که نقیب مذکور ضمناً بدو برادر پادشاه سعید که جناب امیر حسین حاکم ثمرقند و دیگر امیر دین ناصر والی مرو بودند و امیر جنت‌مکانی در ایام دولت خود این دو ولایت را بآن دو فرزند کرامی مهربانی نموده، حاکم و والی آن مملکت عظیمه و کشور وسیعه ساخته بود. (269^a) بعد از وفات جنت‌مکانی هر کدام بجای خود از قبل امیر سعید حاکم و والی بودند. خواجه نقیب مذکور¹ بهر کدام آنها سخنان فتنه‌آمیز و کلمات وحشت‌انگیز فرستاد و میخواست که بخود همدستان و متفق نماید و این معنی را منهیان دولت بآن پادشاه باجه و حشمت رسانیده، باعث بی‌التفاتی و تغافل گردیده. چون خواجه نقیب مذکور دانست که کار او بامیر سعید رحمه الله رونق و رواج نخواهد پذیرفت، در صدد آن شد که فتنه برانگیزد که باعث ترقی دولت خود، موجب تنزل حال منسوبان دربار خلافت سعیدی گردد. ندانست که سعادت ازلی قابل زوال نباشد، مکاتیب و مراسل بحاکم شهرسبز نیاز علی دیوان بیگی کینگس فرستاده، بعهود و مواثق² بنیان موافقت را بایمان مؤالفت مؤکد گردانیده، استدعا نمود که عمر قوشیگی را که بعد از فرار از شهر بخارا بآندیار افتاده، در آنجا سکونت داشت، بمرافقت عبد الله میرزا برادر دیوان بیگی مذکور بکته‌قورغان فرستاند³ و حاکم شهرسبز که همیشه جویان این نوع (269^b) فتنه بود، این معنی را از مغتمات وقت دانسته، بلا توقف قوشیگی مذکور را بمرافقت عبدالله میرزا مع پانصد نفر جوانان جلده از لشکر خود انتخاب نموده، بکومک نقیب فرستاد و نقیب ولایت پنجشنبه را بقوشیگی داده، خود با عبدالله میرزا در کته‌قورغان ایستاده، معتمدان خود را بثمرقند نزدیک امیر حسین فرستاد و گفت که من این تردد را از برای شما میکنم! امیر حسین مذکور بحداثت سن و خوردسالی بفریب خواجه مذکور از راه ثواب

S¹S²: موثقS³: فرستادندS⁴: جلودار

منحرف گردیده، از روی خطا بآن افساد > و امیرزاده حسین باغوای نقیب و بدست سلطان فاخره افتادن. توره مذکور با طغای خود¹ مظهر جفاء همداستان گردید. میخواست که در ثمرقند و میانکال خطبه بنام او باشد. چون نوکریه متقیه ثمرقند و امراء ایلغر از اندیشه عذر ایشان وقوف یافتند، طغای محمد میر حسین را که زمام اختیار او بدست او بود، محمد یحیی نام داشت، گرفته محبوس و مقید ساختند و خود او را طوعا یا کرها به بخارای شریف بدربار خلافت روان نموده، صورت واقعه را معروض آن پادشاه سعیدگردانیدند. چون خواجه نقیب (270^a) از طرف ثمرقند مایوس و خایب گردید، در استحکام امور بغی و فساد مساعی خیمه نموده، در تشید مبانی امارت خود کوشیده و کته قورغان و پنجشنبه را ملاذ و ملجاء خود و اتباع خود ساخت و بحاکم شهرسبز صورت واقعه را معروض داشته، استمداد بیش از پیش نمود. بالتماس نقیب حاکم کیش لشکر بطرف ثمرقند گذرانیده، قلعه قراتیپه را که ثغور آن ملک است، از دست داروغه و حاکم آنجا استخلاص نموده، از خودش حاکم نصب کرده، باطراف ثمرقند بتاراج و یغماء فقرا و ضعفا دست غارت از آستین وقاحت برآورده، فتنه خوابیده را بیای کرد و بی باکان خطای و قبچاق از روی بی آرامی و شقاق سر بیمغز بهوای نهیب و تاراج برافراشتند. باین اسباب اضطرابی در مملکت افتاده، آتش قتل و بیداد اشتغال پذیرفت و دود آه مظلومان بی سامان در رنگ کهکشان باسمان پیچید. چون عرایض حکام نواحی بسمع اقدس آن پادشاه سعید رسید، باوجود اینکه هنوز انتظام امور خلافت کما ینبغی صورت (270^b) نه بسته و مبانی ارکان دولت² و سلطنت چنانچه³ میباید وقوع نپذیرفته، متوکلا علی الله از مستقر عز و کرامت بعزم دفع فساد اهل فتنه و شقاوت در حرکت آمده، بالشکر بخارا بجانب ثمرقند عنایت عزیمت معطوف داشت. ظفر در عنان، فتح اندر رکاب اولای بیالای قصبه پنجشنبه که عمر قوشیگی و برادرش فاضل بی و چند سردار از لشکر کینگیس در اینجا بوده، شوکتی و حدتی تمام داشتند و علم تهور بر فلک تجبری می افراشتند، نزول اجلال کرامت فرموده، آن قلعه را چون دایره بر مرکز محیط گردیده، در اثنای سه - چهار روز آن بقعه را⁴ بقهر و ضرب شمشیر فتح نمود. در آن شورش عمر قوشیگی و برادرش فاضل بی مع

¹ این کلمات در نسخه S موجود نیست

S²

S³

S⁴: قلعه را

سرداران کینگس مقتول گردیدند و از آن گروه یاغیه و فرقه طاعیه هرکس بدست افتاد، بیای خود بکوی عدم رفت و فقرا و رعیا و عجزه آن ولایت باستقبال آن پادشاه باسعادت مبادرت نموده، دست بدعا و زیان بشناگشودند. آن مظهر عدالت همه را بمراحم جزیله و عواطف جمیله نواخته، (271^a) ایمن و مطمئن گردانید. چون فقراء پنجشنبه هواخواهی نموده، دیوار قلعه را سوراخ کرده، بعضی امرارا بدرون قورغان درآورده، باعث فتح گردیده بودند، یارلیغ ترخانی

از دربار خاقانی بنام آنقوم صدور یافت که آن جماعه تا ابد مرفوع القلم بوده، قرنا بعد قرن [E] احدی از ایشان پیشیزی بوجه شرعی طلب ننموده، از نوایب رسمی آزاد باشند. امروز که از آن تاریخ چهل یکسال بهجریست، همان قوم بهمان حکم از مؤنات سلطانی و از حشر و بیگاره فارغ و آسوده اند. چون خبر فتح پنجشنبه و قتل مخالفان در نیم شب بخواجه¹ پرشعب رسید، مضطرب گردیده، بغیر از فرار ملازی نیافت. در همان ساعت بمرافقت عبد الله میرزا باعیال و احمال خود دروازه را گشاده، بجانب شهرسبزگریخته، یکباره گی دل از امارت سرد نموده، چند سال در آن ولایت استقامت داشت. در اخیر بدرگاه عالم پناه شتافته، در سلک¹ سایر بنده گان عتبه² خلافت منخرط² گردید، آری. بیت:

کلاه خسروی شهریاری

(271^b) بهرکل کی رسد کلا و حاشا

چون مخبران سعادت خبر³ شقاوت >نقیب و سایر ارباب شقاق بسمع آن خسرو آفاق رسانیدند، بتأییدات عینی مستشر گردیده، طبالان طبل شادیانه را بصدا درآورده، منشیان عطارده رقم فتح نامه ها باطراف نوشته، از کرمینه تا ثمرقند بیک حمله حیدری مفتوح گردیده، نقش مهابت آن پادشاه در صفحه دلهای موافق تا مخالف برنشسته، اولیاء دولت قاهره مسرور و بدسگالان شوکت باهره مقهور گردیدند و مخالفان اطراف از آغاز ظهور فتوح دولت قاهره حسابها گرفته، در فکر انجام کار خود افتادند. چند روزی نواحی⁴ کته قورغان و پنجشنبه مضرب خیام آن خسرو با احتشام بود. چون از مهمات آن حدود فراغی روی نمود، قایدان اقبال عنان ظفر توامان خسرو توران را بجانب ثمرقند و توابع آن کشیدند. آن بلده فردوس مانند بفر مقدم آن

S¹: سلوک

T.S²: منخرط

S³: اثر

T⁴: نواح

پادشاه سعادت مند رشک خلد برین و غیرت نگار خانه چین گردید. فرمان عالی صادر (272^a) شد که فراشان چابک دست صحن کورنش خانه باقی محمد خانرا که محتوی بر سنگ سبز است، پاک و مصفا گردانند. باندرک زمان آن مأموران آن خدمت مأموره را بانجام رسانیده، رسوم و آثار بنیان قدیمه را ظاهر ساختند. کتاوان¹ صورت واقعه را بموقف عرض معروض تلقی گردانیده، فرمان واجب الاذعان نافذ گردید که سنگ سبز را که تخت کورگانی است و بکوکتاش اشتها دارد و در آن وقت از حوادث روزگار فرق سرش از قدوم خسروان صاحب اقتدار عاری بوده، از زمان سبجانقلی خان تا دوران خسرو خاقان نشان از نظر اعتبار آن گروه گردون اقتدار افتاده، بخاک خاری متواری گردیده، اندکی از جرم آن نمایان بود، از تحت خاک برآورده، بدیباهای رنگین و فرشهای نفیس آرایش داده، مستعد جلوس میمنت مأنوس گردانیدند. بعد از تزیین تخت و آرایش صحن در وقتی که سعادت طاری و نخوت متواری بود، آن (272^b) شهریار باعز و وقار پای فرقد پیما بتارک آن تخت قدر افزا نهاده، تاج زر بر سر و دیهم اقبال در بر چون آفتاب عالمتاب بر بیت اشرف تخت کوکتاش خرامیده، بار عام بخواص و عوام در آن احوال فرح فال زبان حال سنگ سبز مترنم این مقال بود که، **لمؤلفه:**

حاسد آتش مزاج باد پیمارا بگوی

خاک بر سرکن که آب رفته باز آمد بجوی

نثار زر در آن روز بنوعی بود که سایل حاجت خود را فراموش داشت، چشم عام بآئین تمام بخاص و عام داده، جوش دعا و آهنگ ثنا بفلک میرسید. مولوی عبدالجبار هروی در «تاریخ وقایع شاه رخ سلطان» نوشته که این سنگ بفرمان پادشاه جنت آشیان صاحبقران، یعنی امیر تیمور کورگان ادخله الله الجنان استادان از بلاد مغولستان بریده اند و آن دو قطعه سنگ بوده، اما آوردن آن سنگ از حوادث روزگار دو رنگ بثمرقند در توقف دو رنگ افتاده، بعد از انتقال آن پادشاه مبرور از دار غرور بسرای (273^a) سرور نبیره آن خسرو مرحوم سلطان فلاطون نشان امیرزاده سلطان اولوغ بیک کورگان اسکنه الله فی بهجة الجنان آن سنگ را از محل بریدنش تا ثمرقند که تخمینا شصت منزل راه است آورده و یک سنگ دیگر در راه ضایع گردیده است و سلطان مذکور انارالله برهانه همیشه بآوردن این مباحات و تفاخر داشته که سنگی را که جد اعلایم بآن عظمت از آوردنش بثمرقند بسته

¹ [کتاوان]

آمده، من بتوفیق ایزدی باتیان آن موفق گردیدم. حاصل اینکه سنگ مذکور از آن تاریخ تا زمان سبحانقلی خان غفران نشان مستقر خواقین عظام و نشست گاه سلاطین کرام بوده، در زمان فترت که سبب قحطی و تسلط قزاق بملک ماوراء النهر و دیگر اسباب که در مطولات مسطور است. ثمرقند ویران گردید و سالها در آن دیار دَیاری نمانده، آن سنگ از شرف مقدم سلاطین عظام محروم مانده، مگر آنکه محمد رحیم خان دفعه اول که ثمرقند را فتح نموده، تکیه بآن کرده حرمت بزرگان را چون باتفاق (273^b) اعیان زمان خود بمنصب خانی رسیده، دفعه ثانی یکبار باوج آن جلوس فرموده، تفاءلا ثانیاً مرتبه همان سنگ بهمان وضع خرابی و بی اعتباری بخاک خاری افتاده و جناب جنت مکانی معصوم قدس سره از کمال زهد و ورع پروای تخت نشستن نشنما و تاج مانی نداشت. باوجود آن که نقش قدمش برتر از افسر شاهی بود و این جلوس سعادت مأنوس آن خسرو بانگ و ناموس در سنه ۱۲۱۰ بود، تاریخ سال آن را محمد شریف اغانقی در یک مصراع نظم نموده، بخاتم نقش کنده از نظر انور آن امیر معدلت گستر گذرانیده، منظور عواطف و مشمول مراجع خسروانی گردانید. مصراع این است، مصراع: جلوس پادشه بر اوج سنگ سبز قدر افزا! بعد از چند روز که از لوازم تخت نشینی و کورنش نشانی گذشت، هواخواهان دولت قاهره بجز عرض رسانیدند که در ایام فترت کینگس از کوه گذشته قلعه قراتیپه را گرفته، الحال جماعه از آن گروه عدوان در درون آن قورغان پای اقامت بر بسته، دست تظاول (274^e) بر ضعف و عجزه آن حدود از آستین وقاحت گشاده، بحال خود ثابت و قایمند. فرمان قدر جریان صادر گردید که از امراء صاحب وجود چند امیر با فر وجود بمحاصره آن قوم عنود عازم گردیدند. بحسب فرمان عالی امراء مورین^۱ از دارالسلطنه ثمرقند بسمت قراتیپه ایلغار فرموده، قلعه را چون مرکز در میان دایره تنگ در برگرفته، بقدر مجهود سعی و تردد بجای آوردند. چون دو روز از ایام محاصره منقضی گردیده، صورت فتح در مرآت مطلوب روی نمود و احتمال لحوق مدد و آمدن کومک از شهر سبز متصور بود، ناچار صورت واقعه را بیایه سریر خلافت معروض داشته، استدعای قدم میمنت ملزوم نمودند. بنا برین جناب خلافت مآبی بنفس نفیس همان ساعت سوار توسن اقبال گردیده، حکم عالی بنفیر عام صادر شد که هر کرا قدرت رفاقت و قوت سواری است، از لشکر ظفر اثر تخلف ننماید. امثالاً لامراهالی ثمرقند و توابع آن سواره و پیاده چون ظفر در رکاب عالی

^۱ [مامورین]

روان گردیده، (274^b) درین واقعه طلبه علم و جماعه متفقہ باجمعہم مع اساتید عظام چون خدمت میر ابو الحی خواجہ شیخ الاسلام و استاد العلما مولانا لطف الله خواجہ اورگوتی وغیرہما بلشکر چون فتح و ظفر ملازم بودند و راقم این قصہ خمولی گم نام کہ استقامت در مدرسہ یلنگ توش بی داشت، نیز با این گروه رفاقت داشت. هر چیزیکہ درین اوراق مینویسد از معاینہ است و دیدن، نہ از مخاطبہ و شنیدن. وقت چاشت بود کہ جانب شمالی قورغان قراتیپہ مضرب اخیام و مقر احتشام عسکر آن پادشاہ ذوی الاحرام گردید. حکم عالی شرف نفوذ یافت کہ چند سردار با اقتدار با خیل بیشمار منفذ جبّین را کہ جنوبی قلعه مذکورہ است شتافته، چون سد سکندر مانع عبور آنقوم یا جوج اثر باشند تا بقیہ لشکرہ باطمنان قلب و فراخ خاطر باساس فتح اشتغال نمایند. چون سرکرده ہاء مأمور بموضع مذکور رسیدہ، مخبران اخبار وصول ایشانرا بموقف عرض رسانیدند، نقیبان مولجرها از برای هر فرقه تعیین نمودہ، از تمام اطراف قلعه را احاطہ نمودہ، (275^a) توبجیان توبہاء رعد آسارا در صدا درآورده، آواز و نعرہ تفنگ و صدای نقارہ و نوای کرنا بگنبد خضرا پیوستہ تا نماز شام از جانین صفیر تیر و رسول مرگ آمد و شد داشت و امراء مولجرها خودہارا بخندق قلعه رسانید. نقبجیان از چار جانب بنقب کنند مشغول گردیدند، اما چون اسکنہ دیوار آن قلعه بر بالای قطعہ سنگ واقع است، نقب کنندن در نہایت دشواری بود. فرمان قضا جریان نفاذ یافت کہ در آنشب هر کس در مولجر خود ثابت بودہ تا روز از مرکز خود حرکت ننماید. بعد از دمیدن صبح صادق فرمان آن پادشاہ فایق برکافہ خلابق چنان واقع گردید کہ یساولان غلاظ و شداد کہ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ^۱ را مطابق بودند، از اطراف درآمدہ اہتمام نمایند. ہرگاہ آواز طبل و نقارہ بسمع مردم رسید، باتفاق از چارسو لشکری را رانند تا قلعه مفتوح نگردد، احدی روی بقفا نگرداند و اگر پای از فرمان عالی کشیدہ، رجوع قہقری جایز دارد، (275^b) سر اورا از تن سبک بر دارند. چون محصلان بمضمون فرمان مردم را از چارسو بسودای کالای مراد نقد جان در کف مہیا نمودند، طبالان کہ خریداری آن قماش بشارت و مشتریان متاع سعادت بودند، بدالات دلالان فتح و ظفر طبل و دمامہ را در صدا درآوردند. از هر جانب توغہا در حرکت آمدہ، سورون عام در لشکر افتادہ، از پیش روی تیر و کمان و از پس سر شمشیر و سنان بہیشت اجتماعی متوجہ قلعه گردیدند. زمانہ از نفع صور و روزگار از یوم النشور نمونہ بود. بی باکان

^۱ القرآن الکریم، ۵۰:۱۶

کینگس از فرط جهالت بی‌وهم و هراس در مدافعه و ممانعه داد مردی داده، بر سر لشکره تیر تفنگ و کلوخ و سنگ را چون ژاله از بالا نشیب میریختند. بدستگیری اقبال و پای مردی ظفر چون جمله را اتفاقی بود، باندد حرکت قلعه چنان محکم راسخ البنیان شدید الارکان مفتوح گردید. مصواع: آری، باتفاق جهان میتوان گرفت! و از اهل قلعه سوای یکنفرکه خود را قبل از فتح از بالای (276^a) قورغان انداخته، جناب خلافت مآبی را دعا کرده، مهربانی دیده بود، کسی بجان امان نیافت. همه را مغلول و مقید از نظر انور گذرانید بیاسا رسانیدند. مصواع: آتش اندر نیستان افتد نه تر ماند نه خشک! درین واقعه هر آدمی که اندک خدمتی از وی صادر شد، مهربانی بسیار دید و هرکسی که دستی از آستین اخلاص بیرون کرد دامنش پر زر گردید تا بیاری سحاب اقبال پادشاهی غبار فتنه که سر باآسمان برده بود، بخاک هوا و خاری فرو نشست و خار آزار ظلم از پای مظلومان عجزه رخت بعدم کشید. کل آمال عباد الله از نسیم الطاف آن پادشاه خداآگاه در چهار فصل روی بخرمی آورد. خیرخواهان مسرور و بدسگالان مقهور گردیدند. چون خبر فتح قورغان و آوازه قتل اهل عدوان در شهرسبز شیوع یافت، اضطراب در قلوب حکام و ولایة آنجا طاری گردیده، از حیرت انگشت غرامت بدنندان ندامت گزیده حساب‌ها گرفتند. گویند نیازعلی دیوان‌بیگی که حاکم بالاستقلال آن ولایت (276^b) بود، از وهشت این خبر چنان بیهوش و متحیر گردید که از جایکه نشسته بود، مجال برخاستن نداشت. بامداد دیگران قامت خود را راست کرد و هول مردمش بجای رسیده بود که در تردد کار خود افتاده، گوش بسخن او نداشتند. ظاهر اینکه اگر جناب آن پادشاه مروت پناه رعایه فقرا و ضعفاء آن دیار نا نموده که در تحت پا نمانند از عقبه تخت قراچه عبور میفرمود، بی منت تیغ و نیزه و بی مؤنت تیغ و لشکر آنمملکت پای تا سر مفتوح و مسخر میگردید. چون خاطر خطیر آن خسرو ملک گیر از ممر مهم قراتیبه فارغ شد، بتعمیر خرابی‌های آن اشاره نموده، حاکم جدید نصب فرموده، طبل مراجعت بمستقر خلافت کوفته، عازم ثمرقند و بخارا گردیده، در ترقیه انام و تنظیم مهام مشغول گردید. شعور:

بهمت صف دشمنانرا شکست

میان از پی دوستان چست بست

ز اعدای دولت ستانید کام

تسلسل روان شد بدوران جام

بتخت عدالت مربع نشست

در عدل و هدا دلکشا است

صورت واقعه در آن روز مسود این (277^a) بیاض خمولی که آشفته‌های سوادیش برنگ زلف خوبان باعث صدگونه پریشانیت، از مشاهده جمال شاهد غیبی مثالی در کون شهادت از موایدات غیبی دولت آن پادشاه مبرور تحریر میسازد، بگوش سمعش استماع نمایند.

در روز فتح قراتیپه این مقصر در رکاب استادی از تماشااینان حضار در پای حصار با جمع از اهل عامه از طرف مغربی آن قلعه متفرج تلون عالم بودیم. چون محصلان بجد تمام مجموع لشکرا بطرف قورغان راندند و مقدمه لشکر بدروازه رسیده، نردبانها بدیوار راست شد. در آنوقت بجسم خود چنان دیدم که مردی قوی هیکل، بالا بلند، مهیب بیالای اسب سیاه که در عظیم جثه مناسب راکب مذکور بود، شمشیر بوضع قوس قزح برهنه در دست دارد، سواره بمرکز تلی که اساس قلعه بر بالای آن واقع است، روی بمشرق غضب آلود ایستاده، شمشیری که داشت چنان بر سر آن تل و قورغان کوفت که چون چنار تر بدو تقسیم برابر قطع نموده، قبضه تیغش از طرف مغرب و نیش آن از جانب مشرق بقعر زمین رسیده، در کمال غضب همچنان سوار ایستاده، اجزای قلعه را دیدم که از هم فرو ریخته و لشکر از چار جانب (277^b) داخل گردیده، صورت فتح در آینه ظفر جلوه گر شد. اما این فقیر محو تماشای آن سوار غیبی بوده، دهشت بر وجهی مستولی شد که قوت نطق و مجال تکلم نداشت، تا از رفیقان در باره آن سواری سخنی گوید. قرب یک ساعت آن صورت مرئی تا در نظر ثابت بود. از بیم آن واقعه خود را در میان فوج لشکر متواری و پنهان می‌کردم. چون اسیران را از نظر پادشاه گذرانیده، مجموع مقتول گردیدند. آن صورت روی در پرده اختفا آورده، از نظرم غایب شد و فقیر بافاقه آمدم و جناب استادی علیه الرحمه را با مجمع علما در دور خود حاضر و معاینه نموده، نزدیکشان رسیده میخواستم که از واقعه سوار مذکور عرضی و استفسار نمایم. اما متکفلان اسرار عالم چنان فراموشی را بر حافظ اینمحققرگماشتند که تا مدة قرب ده سال نسیا منسیاء آن قصه را فراموش کردم. گویا که مصلحت در فراموش بود. بعد از انقضای مدة ده سال بیکبار آن واقعه عجیبه بخاطر رسیده، متحیر و مبهوت گردیدم. حالاکه از آن تاریخ چهل سال گذشته است، سوار (278^a) و اسب و شمشیرش در نظرم جلوه گر است. فقیر میدانم

و علام الغیوب است. لمؤلفه:

بزم نیرنگ جهان را کردم محرم شوی
 در پس هر پرده صد نقش آشکارا میشود
 خون عبرت را طعام از هر چه خواهی برتر است
 لیک فیض آنرا که میخواهد گوارا میشود
 شهر بسیار است، سلطان پیش عالم بی‌شمار
 میشود، اما کجا همچون بخارا میشود
 فیض درکار است، اینجا قابلیت کو مباش
 شیشه با این نازکی از سنگ خارا میشود
 در جهانگیری مدارا کار بر اسکندر است
 خضر از هر گوشه چون الیاس پیدا میشود
 باغبانی باید و استادکار از ضرب چوب
 سعیها خون میشود تا غوره حلوا میشود
 ترک بسیار است، اما از هزاران بریکی
 چون خمولی کشور اسرار یغما میشود

آنچه در تأویل این واقعه بخاطر میرسد، این است، والله اعلم که آن صورت مرئی در
 شهود این محقر یکی از مدبرات دولت امیر سعید بود که اهل سلطنت را رونق اقبال بی‌اعانت
 آن جماعه از ممتنعاست، یعنی فردی از رجال الله بود. متصدی جزئیات امور آن پادشاه مبرور
 چون قطب کشور یا قطب (278^b) ناحیه یا ابدال اختصاص ظهور تمثال غینی در وقت مذکور
 بواسطه این بوده که در آن محل از ورد و خوف و وفور اسباب ترس بیخودی تمام روی داده
 بود که تعلق روح از گرفتاری بدن و نگرانی اساس منقطع گردیده، چون حجاب دیده روح
 از ابصار مغیبات همین تعلق جسمانی است. چون طریان دهشت باعث سریان حیرت است،
 روح را یکنوع تجرد حاصل گردیده بود که مناسبت بعالم معنی بیشتر پیدا گشته، هر کجا تعلق
 کمتر، کشف معانی بسیار تر است. چنانچه باطنهای مجانبین و اطفال را این خاصیت میباشد که
 اکثر اقوال ایشان در مغیبات صحیح و راست می‌آید و اولیایا نیز همین نکته است. اما از
 وقتیکه دارند کشفاتشان دایمی است و از خلل سالم، والله اعلم.

اکنون رجوع بتحریر مقصود می‌رود. چون شجاعت مندی و اقبال منشی امیر سعید در آغاز جلوس بعالمیان معلوم گشت، طوعا و کرها موافق تا مخالف سر بر خط مطاوعت و متابعتش نهاده، طوق غلامیش طومار آزادی خود گردانیده اند. (279^a) حاکم اوراتیپه و خجند بی مضایقه چون چند باعیان ولایت خود آمده، بسعادت دستبوس خلافت پناهی فایز گردیده، صلیبهٔ مخدرهٔ خود را در عقد آن سلیمان رفعت بلقیس وار درآورده، باعث تشیید مبانی دولت خود گردانیده¹. لاجرم تا اخیر زنده گانی خود معزز و مکرم بود. تتمهٔ واقعهٔ او را در محلس انشاءالله ذکر خواهم نمود.

متابعت کردن حاکم حصار

اینچنین حاکم حصار شادمان و فرحان بطوع و رغبت بدار الخلافت بخارای شریف تویع تشریف آورده، باولاد و اتباع و اعیان مملکت خود دست بیعت بدست آن خداآگاه داده، علاقهٔ پدر عروسی سابق را برابطةٔ لاحق خادمی و نوکری مشید و مجدد گردانیده، بعمل اتالیقی و سایر عواطف خسروانی سرافراز و از امثال و اقران خود ممتاز گردید. چون شطری از مدت جلوس منقضی گشت و تمام بلادی که در تحت ولایت امیر جنت مکانی بود، بدست درآمد، از اطراف و جوانب خاطر خطیرش بر آسود، ایلچیان سخن گذار و رسولان فصاحت شعار بحاکم شهرسبز (279^b) نیاز علی دیوان بیگی فرستاد.

>مکتوب فرستادن حضرت امیر کامکار خسرو نامدار

بنیاز علی دیوان بیگی حاکم شهرسبز²

چون در زمان وفات امیر جنت مکانی حاکم شهرسبز پای از حد خود برتر نهاده، دست تصرف بیعض مواضع دراز کرده، قلعهٔ دوآبه را که از مستحدثات امیر جنت مکانی³ بود ازگماشتگان آن امیر غفران پناه گرفته، از جانب خودش حاکم و داروغه گذاشته بود. جناب خلافت مکانی رسولان دانا، مشتری سعادت، فصاحت قوام مصحوب نامهٔ منشیان عطارد رقم مشتمل برسم و امید، محتوی بر بشارت و تهدید بحاکم شهرسبز فرستاده، از مافی الضمیر خود آگاهی ببخشید. مضمون نامهٔ اینچنین بود.

¹ این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

² این کلمات در نسخهٔ S موجود نیست

³ S: امیر مرحوم

پس از حمد مولا، نعت رسول
درودی باصحاب آل بتول
بیان مرد بادا سلام خدا
که باشد سلوکش براه هدا
شنو ای کهن نخل گلزارکیش
چو گل دیدی اندیش از خارکیش
که مارا دوآبه است جوی پدر
اگر بخردی از دوآبه گذر
چو ماراست دریای لطف غضب
از این دو یکی را که خواهی طلب
(280^{هـ}) یکی عذب شیرین و گر تلخ شور
بجانت برد آن، اینت بگور
اگر آب شیرین ترا کام شد
بدان، توسن دولتت رام شد
شود شهرسبزت چو خرم بهار
گل لاله ات روید از هرکنار
اگر آب تلخ است منظور تو
یقین دان، فزاید زکیش شور تو
بیالای ملکتم برم لشکری
نماند نشانت زخشک تری
نمایم حواشی شهرت خراب
کتابت پریشان چو نقشی بر آب
شود کشورت خاک، شهرت خراب
کتابت نماید چو نقشی بر آب¹
مه نخشبترا زکوه سیام

بخاک افکنم همچو طشتی ز بام
ز تیزاب کندت نماند نشان
توگردی مقنع نهان از جهان
ز کاغذ پری بسته همچون پری
پری و سری تا سلامت پری
بنام خداوند ختم کلام

سلام علیک، علیک السلام^۱

سنه ۱۲۵۵ مینک ایکی یوز ایلیک بیش ییلدا ارشاد پناه، ولایت انتباه، سیادت دیباچه، قطب وقت ایشان شاکر خواجه - لا زال برکات شموع هدایت طالعہ فی الآفاق و برقات شمس ولایتہ ساطعة فی الاشراف نورت - بیت متین که هر بری دَرِ ثمین ایردی، (280^b) نعت نبی صلی الله علیه و آله و سلم باییدا معدن طبعیدین اخراج قلیب بو خمولی مقصرغه ییاردی. اون ایکی دینار برله کیم اشارت ایردی هر قایسی سی که - امتثالا لامره العالی - بو اون ایکی بیت نعت نبی ده علیه السلام انشا تاپیب، بیش بیت ذکر القاب چاریار رضی الله عنہم باییدا منظوم اولدی. اول عزیز نی تبرک تورت بیٹی بو تور، ابیات:

درگاه حقه قویوب عزیز باش

حقدین تیلادینک بو قوم اوباش

اولده قلیب عدم دین اظهار

محبوبلوغینگنی قیلدی حق فاش

هرکیمکه سنی وصالینک ایستار

درد الم بلا قریندش

اسرا کیچه سی جمیع ارواح

جبرئیل امین سینگله یولدش

ابیات منظوم خمولی اینست:

اولکونکه تیشنگ شهید بولدی

^۱ متن نسخه S اینجا ختم میشود. کالافون کاتب اینطور است: "تمت الكتاب بعون الملك الوهاب. سنة ۱۳۱۹ بودکه و در تاریخ بستم ماه ربیع الثانی از شهر اورگوت و ازگذری صوفیان از دست محمد مطهر خواجه ابن جناب ایشان منصور خواجه. اللهم اغفر لهما ذنوبهما و ستر عيوبهما و لجميع المؤمنین و المؤمنات و المسلمین و مسلمات ارحم و ترحم".

دامان اُحدنی توتی قان یاش
اعدا ستمیله سیندی ساقیتینگ
کفار لعین چو آتی لار تاش
بو جهل لعین دیمای کیم ایردی
دشمن سنگا قوم ایله قرینداش
اوتماس ایدی غم یتیب امتیم دیب
بوغزونگ دین، ایا رسول حق، آش
(281^{هـ}) رضوان اتم مقام محمود
حق بردی جفالارینگا پاداش
درگاه قدم غه یار تابتینگ
جبرئیل امین یولونگده فراش
عیسی کبی کوک نور بولدونگ
دورینگدا ملک صفی چو خفاش
چون سدره نورد اولوب براقینگ
روح الامین ایتمی ساز خوشباش
اولدم که مقامینگ اولدی زخرف
سست اولدی براق قالدی یولداش
حق اوزی اوزیغه قیلدی واصل
کورگیل که نه یرغه یتی پاداش
رضوان خدادین اوزگا موجود
کوزونگا کورونمادی چو خشخاس

انصاب چهاریار:

بو بکر عمر ایکی رفیقینگ
اول بیر وزیر و بیر یولداش
عثمان علی ایکی ندیمینگ
اول بیر امین و بیر سرداش

تن بولسه الارنی خاک راهی
جان بولسه الار فداسی، ای کاش
جان برسه کیراک بو یولدا شاکر
ایتلاری ایاغیگه توتوب باش
تا کهف فناغه باردی اصحاب
پی رو بو خمولی ایتگا اوخشاش
امت که حسن بیله حسینیک
اول بریسی کوز و بریسی قاش

عرضه:

خواجم، بو دورور قولینگی عرضی
گر بولسه جنابنگرگه مرضی
(281^{هـ}) اون ایکی که بولدی امر صادر
اول جمله نی خلق ایتی قادر
القاب چهار یار اعظم
بیش بیت دیگر اولوندی منظم
اون یتی غه یتی بیت ناچار
هم مونده بیر اوزگه منفعت بار
رسمیکه کرامت اولدی منگه
کیراک ینه لیک بیش تنگه

دعا:

بودور تیله گیم که حی آفاق
توتسون سنی جمله نقص دین طاق
ارشادینگ ایله طریقت آباد
الطافینک ایله کمینه لار شاد
بولغونچه جهاندا شادمان بول
منصوبه دهر دین امان بول

محتاجم و حاجتم روان قیل
یعنی منی حقیمه دعا قیل

تمت ۱۲۵۵

تزیین اوراق این رساله بجواهر قصص اولیاء عظام و توشیح اجزاء
این تذکره بلالی حکایات اصفیاء کرام

اجزاء این رساله را برشته تقریر اسامی اولیاء عظام چنانچه مشرف ساختن و تتمه اوراق
این کتاب بیار تقریر القاب علماء کرام مطرز نمودن تا چنانچه عنوان آن از حمد خدا و نعت
نبی مجلا بشفافت است و نزاکت، اتمام این نیز از ذکر اولیا و علما مجلا بکرامت آید و
برکات. لمؤلفه: (282^a)

عنوان این کتاب چو از حمد نعت بود

اتمام این نیز است از القاب اولیا

چون دانه صدف بمیان دور افتد

گر در بها کم است زیاده است در بها

این کمترین خواست که شرافت اختتام واقعات معصومی برکت افتتاح اخبارست
سعیدی بذکر خاصان در بار کبریا مختوم بخیر و مبدأ بسعادت گردد تا رحمت عامتر و برکت
تمامتر گردیده، اول و آخر این اجزا برحمت پیوسته و بشفافت وابسته مبتدا و منتهی را حظ
کامل و نصیب شامل از عطیات الهی جل ذکره سرمایه وقت آید.

ذکر مشایخ کرام. در کلام مشایخ عظام و ثقات کرام این اثر مذکور است و در کتب
علماء اعلام و صلحاء فخام این خبر مذکور که الا عند ذکر الصلحاء تنزل الرحمة هر چند
این رساله از احاطه اخبارات این جماعه که جنود الله فی الارض و حزب الله فی سماء مبین
احوال ایشان است، از حیطة امکان خارج و بدایرة امتناع داخل است، اما بمضمون صدق
مشحون این خبر که فرموده اند، ما لا یدرک کله لا یترک کله بذکر برخی از اولیا که کلیه عالم
ناسوت بافتاب هدایت ایشان منور و روشن گردیده، معاصر امیر (282^b) مرحوم معصوم بودند
و هر کدام هادی وقت و مهدی نقد، بعضی در اوایل و برخی در اواسط و جمعی در اواخر
زمان آن پادشاه دین پناه خلق را از ظلمت غفلت رهانیده، بروشنی شمع ارشاد براه راست و
سداد رهبری نمودند. اختصار نه بر وجه انحصار نمودیم. از آفتاب بذره و از دریا بقطره اکتفا

می‌رود. چون عمده این جماعه مرحومه و قدوة این زمره مغفوره جماعه ده‌بیدیان اند، اول شروع بمناقب ایشان واقع شده، اولاً در توصیف این بقعه شریفه شروع نموده شد.

اشاره نمودن باین حدیث که شرف المکان بالمکین بتوصیف

بقعه شریفه ده‌بید و اهل آن مکان شرف جاوید

مثنوی شروع:

دلا فیض خواهی بده‌بید شو
چو آدم بفردوس جاویده شو
چه ده‌بید باغی ز خلد برین
فرود آمده ز آسمان بر زمین
سه طفل، پدر هفت، مادر چهار
چو ده‌بید نبود یتیمی است خار
چو کوثر بهر کوچه آبش روان
بخاک عزیزان چو روح روان
به شاخاب چو هست از سلسبیل
که خونست از حسرتش رود نیل
چو ماهی هر آن کو در بین آب شد
(283^{هـ}) خدایین خداگو خدایاب شد
وضویش دهد آبروی ترا
می صاف بخشد صبوی ترا
در آن خانقاه مصفا نگر
ز دنیا گذر، روی عقبی نگر
یکی بحر از شور ذکر صمد
ز بست و گشاد رسن خز آمد
ز بس سر بلند است، گردن فراز

T¹: شراف

T²: جاید

۱۷.

بپایش شهان سوده سر از نیاز
یکی است معمور از آسمان
بطوفش ز زوارگرد و بنیان
زکرسی نشانست ایوان او
بهر سو ز قندیل کیوان او
ز وصفش چو عرش الکن آمد زبان
بعجز آنسخن را بکرسی نشان
مزن حلقه بیهوده از پشت در
درونش خرام و بحلقه نگر
نه حلقه است چشمی است عبرت نگاه
درو مردمی از سفید و سیاه
در آن حلقه پیران روشن ضمیر
معارف شکاران شهبازگیر
همه غرق امواج بحر شهود
شنا ور بدریای تقی و جود
چو شهباز چشم از جهان دوخته
بدل علم پنهان آموخته
ز همت بهر سو نظر میکنند
اگر خاک راه است، زر میکنند
روان بگذر از معبر خانقاه
که جنت عیانست از پیشگاه
چه جنت مقام خدا دوستان
خریدار خاکش هزار آسمان
یکی روضه آسمان در کنار
(283^b) از آن کل کرده نامش مزار
مزاری فلک قدری کرسی مطاف

ملک تا بشر صف - صف اندر طواف
یکی دخمه، نی دخمه، فردوس پاک
بطوفش فلک کرد برگرد خاک
از آن خاک مشکین عنبر شمیم
جهانرا معطر نموده نسیم
در آن مشهد اولیای عظام
صفوت بنا صفه از رخام
چو فردوس اعلی ملائک زار
زکرشیش انوار عرش آشکار
بیالای آن روضه از لوح میل
قد طوبی است و پر جبرئیل
ز انوار شمع، ز اشراق نور
سراپای آن صفه یک کوه طور
مگواز من این دعوی بیهوده ست
که موسی درین طور آسوده است
زمین از دو موسی است گردون مقام
ز موسی ده بید، موسی شام
ازین دین احمد قوی دست شد
و ز آن گردن قبطیان سست شد
و ز آن یک پُرانوار قندیل طور
و زین یک بده بید قندیل نور
علمها ز هر سو بچوگان گوی
برهنه سرانند، اشفته موی
بابروی چوگان اشارت کنان
که بردند آنقوم گوی از میان
درین روضه هرکس که شد پاسبان

برویش گشادند دری از جنان
(284^{هـ}) گدای درین در جهان بانی است
درین مورگشتن سلیمانی است
بدیوار این در پرگاه باش
چو نقش قدم بند این راه باش
که آخرازین در بسططان رسی
وزین راه برکوی جانان رسی
خدارا ز مخدوم اعظم طلب
صفارا ز خورشید عالم طلب
ز اولاد احفاد امجاد او
که ارشادشانست ارشاد او
ز اخلاف اعقاب آن قطب دین
مدار ز مانند قدر زمین
همه تا ابد شمع ارشاد باد
ز انوارشان شرع آباد باد
همه پاک زادند آل رسول
چراغ علی نور چشم بتول
خمولی، بیا ای زیارت قبول
مبارک شود نعت آل رسول
وداعی ز ده بیید اهلش نما
ز راه خیابان ثمرقند آ
بفردوس رو بر خیابان خرام
که این روضه را اوست دار السلام
چنان محوان از چمن رسته
زهر سو درختانش گلدسته
صراطی است بر سالکان مقیم

سرش بوده برپای خُلد نعیم
برین خط مستقیم ز کلک قضا
بلی، اینچنین است راه خدا
کسی کز خیابان خرامان شود
کِهک بر قدمش زرافشان شود
رحیقی که در آخرت کام شد
(284^b) بدنیا رسید و کِهک نام شد
بظاهر چو دیوانگان تند شور
خرد را برسانده از راه دور
بغل پر ز سنگ، دولب پر ز کف
بخود چنگ پیوسته از هر طرف
غلط گفتم، آن نهری از کوثر است
لب تشنه اش کام بحر و برست
روان کرده هر سوی آب حیات
و ز آن زنده حیوان جان و نبات
چو زین آب کوثر برومند شد
ثمرقند فردوس مانند شد
ثمرقندی شو تا مکرم شوی
بجنت درآ تا که آدم شوی
پناه زمان آبروی زمین
شه نیکنام سلیمان نگین
گل آل احمد بهار سعید
ز گلزار حیدر نهال امید
ز خورشید برتر بود پایه اش
جهان خفته از عدل در سایه اش
دل مهر از مهرش آگاه شد

از آن مظهر نصر الله شد
 خدایا، بحق خدا دوستان
 ز فیض جهانرا نما بوستان
 که هست ماوای انس ملک
 ثمرقند خاک و بخارا فلک
 ز عدلش بخارا بساط حرم
 ز جودش ثمرقند باغ ارم
 نه تنها ثمرقند و تنها بخار
 مطیعش همه ربع مسکون وار
 چو خورشید هر جا زرافشان شود
 ظفر در رکابش پرافشان شود
 روان باد این نهر تا حشرگاه
 چو حکم شهنشاه عالم پناه

ذکر اوصاف قطب الاقطاب (285^a) حضرت سید موسی خان خواجه

ده بیدی قدس الله تعالی بر وجه العزیز

آن مرکز دایره ارشاد، و آن محیط حلقه اوتاد، آن هادی سالکان سیر الی الله، و آن
 موصل طالبان آگاه، آن نتیجه کریمه آل رسول، و آن لطیفه شریفه نسل بتول، آن خلاصه ذریه
 طیبه علی الله، و آن سلاله سنیة علیه ولی الله، آن خضر بادیه هدایت و توفیق، و آن الیاس بحار
 ولایت و تحقیق، آن مسیحا قلوب اموات ارباب جهالت، و آن روح القدس بطون اصحاب
 فکارت، آن آفتاب اوج عظمت و جلال، و آن ماه تاب برج مکرمت و کمال، و آن رافع انوار
 شریعت، و آن واضع آثار طریقت، آن محیی اطوار نقشبندی، آن محور آسمان سر بلندی، آن
 مقرب کریاس دنی فتدلی، و آن مسند نشین ایوان قاب قوسین او ادنی، و آن صفوت افزای
 صفحات اسلوب متقدمین و سلف، و آن زنگ زدای مرآت قلوب متأخرین و خلف، و آن خاتم
 اولیاء حقانی، و آن مقدم (285^b) اصفیای روحانی، و آن مظهر جود و سخاکه از مبداء ولایت
 و سایه کرامت گاه تجلی نمود که بیدی سید موسی خان ده بیدی ادام الله تعالی مواید فواید
 احسانه علی العالمین الی یوم الدین از خانه دان سادات عظام اند از احفاد امجاد قطب عالم،

غوث اکرم مولانا خواجه گی کاسانی دهییدی المشهور بمخدوم اعظم بود. بمشیت سبحانی بهندوستان افتاده، در آن بلاد خیر نهاد بتحصیل فضایل صوری و معنوی و باحراز خصایل نسبی و کسبی شطری از اوقات خود را صرف نحو و منطق و کلام و حدیث و قفه و تفسیر نموده، بسیاری از علوم عقلی و نقلی را با استادان گذرانیده، باعیان آنملک مواحات و معاشرات داشته، اهالی آن دیار از صغار و کبار بمحبت آن قدوة اخبار ورزیده، احرار مشغوف و گرفتار بودند. در مجالس و محافل همه بر خودها مقدم داشته، اعزاز و احترام آن نتیجه العظام بر ذمه خود واجب میدانستند تا آن که قاید توفیق و سعادت دست آن مظهر شرف و کرامت را بدامن ارادت حضرت قطب الاقطاب و شیخ المشایخ، اعنی جناب مستطاب غوث زاهد شیخ میان (286^a) محمد عابد قدس سره سپاریده، پای سلوک براه مجاهده و سر ارادت بآستان آن ملاذ عالمیان نهاد، در اندک وقت باعانت توجهات آن قطب زمان سبق از اقران و گوی از میدان ربوده، بیال جذب و سلوک سیر الی الله را بانجام رسانیده، مستغرق بحر سیر فی الله گردید. بعد از آن بدستگیری جذبۀ خالص از طریق اجتیا پای بفرق آفاق و پشت بروی نفس نهاد، بوراء الورا پیوسته در اخیر از پیشگاه عروج بنزدبان نزول برای تکمیل ناقصان عالم ناسوت از فراز کنگره لاهوت بهدایا جبروت مراجعت نموده، از سکر بصحو و از جمع بفرق تشریف نمود و از خدمت پیر ملک نظیر ارشاد خلق الله حجاز و مرخص گردید. مدتی در آن سرزمین بارشاد طالبان خدا و بتربیت سالکان هدا مشغول بوده، عالمی را آیینۀ دل از زنگار آب و گل زدوده، بعکوس جمال اسما و صفات و بواد و شیونات ذات فوز و نجات از درکات صفات ذمیمه می بخشید تا آوازه (286^b) ارشاد غلغلۀ هدایت آن مرشد اتم باقطار عالم بگوش عرب و عجم رسیده، مرجع خواص و عوام بود. خاک پایشرا ذوی الابصار آن دیار سرمه وار بدیده اعتبار جای داده، چشم مردم آن مرز و بوم از پرتو جمال آن ولی قیوم روشنایی اعظم و بینای اتم می پذیرفت. بعد از انقضای اوقات کثیره شبی از شبها در واقعه که عبارت از ظهور وجود مثالی اشیاست، در مرآت خیال جناب جد اعلای خود، یعنی قطب عالم حضرت مخدوم اعظم قدس سره را دیدند و آنجناب خطاب بایشان نموده، فرمودند که ای فرزند، جویهای ده بید از گل و لای پر شد، کسی نیست که تیمار جویها نماید تا مزارع امال اهالی آنجا سرسبز و سیراب گردد. یعنی اشارت نمودند که شمارا بده بید باید رفتن تا چراغ هدایت را که دیر است افسرده، روشن نموده از جویبار توجه نهال روضۀ طالبانرا آب بدهند و

این بشارت نیکرا واقع گردید. چون ارادت الله باین نوع تعلق گرفته بود که لب (287^a) تشنگان ماوراء النهر و ترکستان از تشویش عطشان بهروزگردیده، آب در جوی درنگ پروری این قوم جاری و ساری گردد. آن بحر موج حقیقت را نسیم الطاف ربانی در جنبش و اهتزاز آورده، از هندوستان بجداول استعداد اهل ترکستان جاری گردانید. بعد از واقعه مذکوره آنحضرت را شوق سفر ترکستان و عزم زیارت مزار پرانوار عظام آبا و اجداد کرام ببقار و بی آرام گردانیده، احباب و اصدقا و مشایخ و علماء آندیار را وداع نموده با اصحاب و اتباع خود عازم ثمرقند و دهبید و تارک هندوستان و دهلی گردیده، بعد قطع منازل و طی مراحل بولایت ثمرقند تشریف نزول ارزانی داشته، آن بلده فردوس مانند از حضور جنت سرور خود بزیارت مشاهد اولیا و بطواف مراقد اتقیا پرداخته، از دریای کهک چون بشکنج موج عبور نموده، بزیارت صفة صفابخش اجداد عظام قیام نموده، اجساد اموات را بنفس عیسوی احیا فرموده، بید بیضاء موسوی چشم (287^b) انتظار احیای اقرارا روشنایی بخشید. جماعه متشیخه و عباد، بلکه فرقه زر متجدین و حساد در ابتدای قدم آن مقدم اوتاد از راه تعصب و عناد و فتنه و فساد انگیزه، حسب المقدور سعیها نموده، طبع عوام و مزاج حکام را بآن زبده الانام منحرف گردانیده، خواستند که روی آفتاب اوج سعادت را بگل شقاوت پوشانند. اما بمضمون الحق مغلو و الباطل یغل روز بروز دست اقتدار آن دستگیر افتاده گان بالا و پای سرکشان متعنت بیجا بود. در اخیر بمنطوق کریمه: وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا الْآیة مجموع اعدا برنگ اولیا دست بر دست حق پرستش سپرده، پای خلاف بدامن ایتلاف درکشیده، بهر باب ازکان کرامت از مواید فواید ولایت آن منبع شرافت گشتند. از اواخر زمان محمد رحیم خان تا اوایل دوران معصوم جنت مکان مسند ارشاد از وجود آن سرور و افراد مزین و چراغ هدایت از نور آن مطلع ولایت روشن بوده، بقعه (288^a) دهبید از یمن آن مبداء امید رشک گلزار ارم و غیرت بوستان حرم بود. چون مسند ارشاد از فر وجود آن غوث افزا و زیب یافت، خواص و عوام روی امید بدرگاه عالم پناه آن برگزیده آگه آورده، از اقصای هندوستان تا اعلائی ترکستان طالبان آگاه و سالکان راه در دهبید بنیل امید جبهه اخلاص بیای آن قدوة خواص مالیده، دست ارادت بدست هدایت آن صاحب ولایت سپرده، از تینه ضلالت و گمراهی بداهه هدایت و آگاهی مترقی گردیدند. در آن زمان در طیبه دهبید

اجتماع طلبه بمرتبه رسید که در امصار عظام عشر عشیران غلبه و ازدحام متصور نبود. باندک توجه بسیار را از اهل استعداد برتبه ولایت فایز و کامیاب میساخت. سلسله شریفه نقشبندی ارجمند و طریقه خفیه حق پسندی بلند گردیده، تجدید آنطریقه انیقه بعد از اندراس در بلاد ماوراء النهر بنهایت کمال رسید. جمهور اصحاب بصیرت اتفاق دارند درین قضیه که در خانقاه ده بید افراد حق بیشتر از (288^b) اصناف بشر مستفید صحبت و مستفیض برکت از توجه آن مرشد کامل بودند و ارباب کشف متفقد درین کلمه که از شرافت وجود ذی جود آن قطب مسعود اشجار و احجار آن بقعه شریف اصحاب و ارباب توجه بوده، بلکه اینمعنی را در اکثر دواب آنموضع لطیف مشاهده نموده اند. کسی را که منکر کرامات اولیا و جاحد خوارق عادات اصفیا نیست، این سخن مقبول این معنی معقول است. هیچ عجیب و غریب نیست و اکثر مریدان آن جناب صاحبان کشف و والیان فراست بودند و آنحضرت را در ادراک معانی مرتبه عالی بوده، در شناخت احوال طالب و معرفت مقام سالک بی نظیر بودند و در اشراف ضمائر و اشراق سرایر بی مثل فتوری را که در خلوت در او را در مریدان واقع شدی، در علانیه باظهار آن منبه ساختی و حضوری را در اذکار سالکان سانح در مخاطبه باصلاح آن تفریح فرمودی. در طهارت ملبوس و نزافت مشروب و ماکول در نهایت سعی بودی و لقمه (289^a) را که در وی شبهه بودی اصحاب را از اکل آن منع کردی. هر چند ظاهر شریعت حلال طیب نمودی، بعضی از حضار را که ترددی خاطر ازین راه طاری شدی، فی الفور بخاطر او مشرق گردیده، هر آن لقمه را و نمودی که از کدام وجه شبهه داشته و این فراست اکثر از اصحاب را از مسترشدان حاصل بود، بکرات ارباب شکوک تجربها نمودندی و حقیقت حال را بر وفق مکاشفه ایشان یافته، از جرئت بی ادبی توبه کردند. چون این کرامت از آن مظهر ولایت مشهور گردیده، در ده بید هیچکس طعام را بی اجازت آنجناب تناول نمودندی، بلکه از بازار طعام و لباس را بی اشارت ایشان نخریدندی، در تقوی و پرهیز اتباع سنت و پیروی شریعت دقیقه فرو نگذاشتی، لباس بر وفق سنت پوشیدنی، از جامه شهرت مجتنب بودی و مریدانرا نیز منع نمودی، ریاضات شاقه را مخل عقل و مشوش دماغ بودی، تجویز نفرمودی و تعلیم لطایف و تعیین مراقبات طریق را مجتهد طریقت بودی و سلسله نقشبندی را بر نهجیکه حضرت (289^b) امام ربانی و مجدد الف ثانی اختیار نموده اند ملتزم بودی. حاصل اینکه از مبدأ الف ثانی وقت آن منشأ امانی شیخ که جامع این صفات حمیده آیات پسندیده باشد، مثل این عزیز در ماوراء النهر بمسند ارشاد ننشسته. عدد تابیان و حساب

مربدان ایشانرا بجز علام الغیوب احدی احصا نتواند نمود. اما آنچه از خلاصه اصحاب ایشان که بدرجه ارشاد رسیده، بعضی بقطبی و برخی بفردی و جمعی بغوثی از آن بحر حقیقت مبشر و مجاز شده اند. عدد اینجماعه باستقرار از صد نفر متجاوز بوده، هرکدام هدایت شهری و ناحیتی از نواحی اسلام مأمور و مرخص گردیده، اینئه قلوب اهل عالم را از زنگار غفلت زدوده، مظاهر عکوس اسما و صفات الهی بودند. چنانچه ذکر اسمای بعض از مشاهرا ایشان بر سبیل اجمال درین مجموعه مذکور خواهد شد. اگر بذکر مجموع معارف و محاسن آنحضرت و خلف عظام ایشان بر وجه تفصیل پردازیم، کتاب عریض و رساله طویل علی حده مییابد. ناچار صفحه اطناب را در نور دیده بمهلی از محاسن (290^a) ایشان اکتفا میرود و پوشیده نماند که حضرت ایشانرا چنانچه الله تعالی در جامعیت معارف باطنی بر ابنای روزگار برگزیده، مظهر معارف و مطلع خوارق متقدمین و متاخرین از اولیا و علما ربانی گردانیده بود. اینچنین در مولیت علوم ظاهر بر اصناف اختیار افزوده، جامع فضایل و حادی محاسن محققین و متبحرین از علما و فضلاء برهانی بوده، در مجالس علما و محافل فقها زمان مسایل علوم عقلی و دقایق فنون نقلی را بدلیل و برهان بر وجه فصاحت و طریق بلاغت چنان بیان مینموده اند که احدی را از ثقات علما مجال تعرض دخل نبوده، سر تسلیم بخاک نیاز و جبهه تعظیم بآستان آن واقف راز میسودند، امیدوار فیوض و برکات آن هادی نجات می بودند. چندین رساله در تحقیق غوامض مسایل تصوف و تشریح دقایق رسایل تعرف تصنیف نموده اند که مفیدتر و روشن تر از آنها کسی را دست نداده. چون رساله مسمی به «زبده الحقایق» و غیر آنکه شاهد عدل و گواه صدقند (290^b) بر مولویت و جامعیت حضرت ایشان و تصرفات آنجناب و بر ضمائر سلاطین روزگار و حکام بلند اقتدار بحدکمال بوده، همه اکابر و اصاغر ملوک چون خدم و مملوک در ارادت و سلوک بسریر خط فرمان روی بر خاک آستان ایشان نهاده، دست تطاول از اموال و انفس فقرا کوتاه نموده، پای انابت براه اطاعت مستقیم داشتندی و اعیان عالم از علما و سادات بخدمت آستانش مباحی و اشراف بنی آدم به بندگی دربانش مفاخر بودند. از پای افتادگان را کرمش دستگیر و بیماران احتیاج را از وجود شفا تأثیر خوان ضیافت چون خلیل آراسته و ایوان کرامتش مانند خلد پیراسته بود. خوارق عادات پروانههای شمع ولایتش و اشراف ضمائر ذره های خورشید درایتش می نمود. وقتی نبود که خارق عادت از آن ولی بر حق واقع نگشتی، زمانی نه آمد که نور کرامتی از آن سعید اوفق لامع نشدی. تعداد افراد کرامات آنولی را

(291^a) کتاب علیحده می باید و احصای انواع خارق عادات آن نتیجهٔ اعلیٰ این مختصر بر نمی‌تابد. اینجا بذکر یک کرامت آن شمع ولایت محفل سخن را روشن و صفحهٔ کتاب را گلشن نمودنست و ذکر کردن دیگر از مشایخ عظام ملا نوروز باقی که مرد کهنه سال فانی بودند، مدت مدید مئذنهٔ خانقاه دهبید از تشریف اذان بلندش سرافراز و گلبانگ اقامتش چون صفیر شهد ملک جبرائیل فلک تاز بود و قامت نهال امید از قامت ارجمندش بطوبی بتمنای نقل میکرد که یکی از ثقات صوفیه خبر داد که شبی در روزگار آن آفتاب آسمان ارشاد چشم چون ستارهٔ سحری بیدار بود. بعزم ادراک ثواب تهجد از برای وضو بلب حوض که در صحن خانقاه واقع است رفته بودم، دیدم که یکی مخصوصان صحبت آنحضرت در آن موضع ایستاده. چون مرا دید از لب حوض سخن آمد که ایفلان، دست از آب این حوض بشوی و دهان خود را باین آب تر مساز و درین جا هرکرا بینی، بگوش او رسان که تا چاشتگاه ازین آب حوض پرهیز نمایند و خود از اینجا رفت (291^b) و من تا روز مردم را از گرفتن و استعمال نمودن آن آب منع مینمودم. چون یقین داشتم که این اشارت از حضرت ایشانست، چون وقت فرض شد، بادای سنت بامداد بخانقاه درآمده، همراه آنجناب فرض را بجماعت ادا نمودیم. بعد از انقضای حلقهٔ ذکر و ادای اشراق آن زبدهٔ آفاق از مرکز تاق به بیرون رواق خانقاه خرامیده، بساعتی بچوب عصای قویم آن همی بموسی کلیم تکیه نموده، اشارت شکافت آب حوض که از انفعال زلالش رود نیل غرق خجالت بود، برخسار قبطیان چکیده نمودند. جماعهٔ صوفیه از صفای عقیدهٔ صافیة ید بیضا از آستین امتثال فرمان آن موسی زمان برآورده، آبی را که در صفا چون نیل بود، بلمحهء تا لای آن بیرون ریختند. چون آب اندک باقی مانده، از میان گِل و خاک جثهٔ سگ مرده بسراپایش مجروح و شکسته ظاهر گردید. از مشاهدهٔ این خارق از آن منبع کرامت غوغای حضار بفلک دوار رسیده، بزمین بوسی عبودیت جبههٔ ارادت بخاک و سر بنده گی را بافلاک (292^a) سوده، بپای آن خورشید تابان چون ستارهٔ سحری اشک ریزان و مانند فلک بسر غلطان گردیده، بتجدید توبه و امانت رخت سعادت کشیدند و فرمودند که خاک حوض را بجاییکه اثر آب رسیده بیرون ریختند. بعد از تخفیف خاک از آب تازه پاک و ممسوح ساخته، آتش بدل و جان حاسدان خاک پیمان زده، ساحت ضمیر مریدان اخلاص تخمیر را از خس و خاشاک شک و شبهه پاک و روشن گردانیدند. بعد از تجسس بسیار معلوم

اولو الابصار گردید که این کردار ناهنجار از فجار و حساد نفاق بنیاد خدا بیزار بوقوع پیوسته، مقصودشان ازین فعل شنیع جماعه زکیه صوفیه آنحضرت بود که میگفتند حضرت ایشان ما بحلال و حرام و طاهر و نجس نفس الامر و قوف داند که بآن علم خود را و تابعان خود را از وقوع در مهالک حرام و شبهه نگاه میدارند. حقیقت اینچنین بود که الله تعالی آن ولی محفوظ خود را بعلم علم الاسرار مخصوص و سرافراز گردانیده و آنکس که مصدر (292^b) این فتنه بود، فرصتی نگذشت که بشومی اعتقاد فاسد خود ببلیه متعدده گرفتار گردیده، عبرت شکاکان

اولیا گردید و بهمه اهل آن عصر مکر سوء و خبث باطن آن مدبر شقی روشن گردیده، مطعون خلیق و ملعون خالق شد. حقیقت کلام صدق نظام ملک علام علی ذکره العزیز عالمیان ظاهر و هویدا گشت که فرموده است جل ذکره وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ الْاِیْه. نظم:

چون خدا خواهد که پرده کس درد

میلش اندر طعنه پاکان برد

بآدم شیران تو بازی میکنی

با ملائک ترک تازی میکنی

اینمقدار بذکر کرامت آن آفتاب ولایت اختصار نموده، از دریا بقطره و از بیضا بذره اکتفا رفت. اگر هوش در کسی است، دیدن دانه نمونه خرمین بس است.

پوشیده نماوند که حضرت ایشان مرید جناب شیخ المشایخ میان محمد عابدند و ایشان مرید حضرت شیخ عبدالاحد سجاده نشین خازن الرحمه حضرت میان محمد سعید امین برادر حضرت ایشان عروة الوثقی ولی قیوم (293^a) میان محمد معصوم فرزند ارجمند محبوب صمدانی مجدد الف ثانی امام ربانی میان شیخ احمد هندی گجراتی فاروقی اند قدس الله باسراهم و حضرت ایشان مریدان را بدو طریق اجمال و تفصیل تربیت می نموده اند. موافق استعداد هر سالک سلک و ارشاد آن مرید میفرموده اند. اکثر مجذوب سالک را باجمال و سالک مجذوب را بتفصیل تربیت نموده، بمرتبۀ ارشاد و تکمیل میرسانیده، چون بیماری نفوس را طیب حاذق بوده اند، هرکس را بدوای مناسب آن معالجه نموده اند. حالا در طیبۀ ده بید دو طریق ایشان در میان اولاد عظام و خلفاء کرام ادام الله تعالی برکاتهم الی یوم القیام معمول و مسلوک است. بیت:

گشاده باد بطاعت همیشه این درگاه

بحق طیبه لا آله الا الله

چون مدت حیات آن مظهر جناب بتقدیر قاضی الحاجات منقضی گردیده، در نواحی سنه ۱۱۹۵ بود که از دار بیمدار دنیا بدار عقبی خرامیده، در خاک پاک ده بید آن سعید جاوید و خورشید امید چون در مکنون و لعل مدفون گردیده، در صفة اجداد عظام (293^b) و ابای کرام خود بعظام اجداد امجاد خود پیوسته، آن صفره را و آن دخمه را ضیا افزوده، بجوار رحمت ایزدی فی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِکٍ مُّقْتَدِرٍ تا قیامت آسودند. مزار ایشان بقعه جنت نشان مطاف ابرار و مرجع اختیار است، یزار و یتبرک به و تأریخ وصال آن خورشید کمال را این ذره حقیر و مهین از غبار کمتر مصدر آثار بو الفضولی الملقب بتخلص الخمولی درینوقت که از مبدء وفات آن جناب تا امروز تقریباً پنجاه هشت سال یا کسری گذشته، چون گوهر برشته گذرانیده درین قطعه میگوید که تأریخ، قطعه:

روان بشهر قدم شد ز وادی امکان

کسیکه بود بکوی نجات رهبرکل

گلی که بود بفرق شه و گدا چون تاج

دریغ دست زمانه ریوده از سرکل

شد آنکه نور فرای نگاه مردم بود

زیاد حادثه پنهان ز چشم انورکل

کسی که دیده جانرا چو خواب راحت بود

خسک فکند اجل از غمش به بسترکل

شراب ذایقه الموت نوش کرد از ساقی

ز ماتمش فلک آمیخت (294^a) سم بساغرکل

همای اوج سعادت بشاخ سدره نشست

شکست بیضه راحت ببالش پرکل

چو نور برق برآمد ز خاک برکرسی

شرارها بفلک شد ز خانه و درکل

اگر چه گشت نهان طاهر یک انوارش
از آن حساب وصالش نماز مظهر کل
خمولیا، خلفا خازنان آن شاهند
گدای زر طلبی خاک باش بر در کل
اگر بنظم دری پهلوی برابر نیست
بس است یک غزل از ترک در برابر کل

غزل مرثیه¹:

کو سلیمانی که تختش کرسی ارشاد بود
از زمین تا آسمان حکمش روان چو باد بود
مزرع ده بیدیان سبز از سحاب دست او
سرو این گلشن ز باد بی بری آزاد بود
بکنگره وار از طناب خیمه قدرش فلک
خانقاه رفعتش را یک ستون اوتاد بود
جذبه خاص ملک تسخیر او را در بغل
دانه از تسبیح دام از حلقه اوراد بود
از کف بحر نوال اولیا پرورد او
بنده گی رونق فزا ملک خدا آباد بود
خواجه احرار وقت مالک دینار عصر
با وجود اینهمه با بنده گی دلشاد بود
عارضش برگ گل سیراب گلزار امید
قامتش سر و لب جوی مبارک باد بود (294^b)
از نگاه حق شناسش یکنظر عین الیقین
از دلستان کمالش انتخاب صاد بود
از دم روح القدس² میکرد احیای قلوب
چون مسیحا مظهر اقبال مادرزاد بود

¹: مرثیه
²: روح القدس

بر سر طور تجلی تا ابد پر نور باد
روح موساییکه خضر زنده‌اش استاد بود
نقب زد کلک خمولی کوه مدح رفعتش
در خم تسلیم عجزش تیشه فرهاد بود

بیان احوال خلفای راشیدین طریق نقشبندیہ حضرت موسی خان

پوشیده نماند که کامل خلفای آنحضرت که بمشور اجازت سرافراز و بمسند ارشاد در عالم ممتاز بودند، از حصر تعداد بیرون و از عدا عداد افزون بوده اند که از انوار ارشاد عالم را روشن و از ازهار هدایت جهانرا گلشن ساخته، هرکدام جنید عصر و شبلی وقت خود بوده، مشاهر ایشان از صد نفر متجاوز بود. در هندوستان و ترکستان و سایر بلدان بهدایت سالکان و ارشاد طالبان محیی طریقه نقشبندیہ مجددیہ بودند. درین مجموعه تبرکا اسامی معدودی ازین اکابررا ذکر (295^a) مینمایم که در ماوراء النهر علم اشتهار بگنبد دوار رسانیده اند، والله اعلم.

ذکر خلیفه اول

زبده ابرار و قدوة اخیار، مقبول کبار و صغار، برگزیده الطاف پروردگار، قطب زمان حضرت خلیفه خدایار در طریقه کامل و مکمل بوده، مجذوب سالک بود. احوال بلند و مقامات ارجمند داشته، معدن و مظهر جلال بود. مهابت عظیم داشت، در امر معروف و نهی منکر بی تحاشی و اِباء پادشاه و گدا مولع بود. در باب کشف و فراست مرآت ضمیرش مظهر عجایب و غرایب بود. جاسوس قلوب و مشرف ضمائر بود. تمام خلفا بعظمتش مقرر و بمصاحبتش مصر بودند. خوارق و کرامات آن جامع ولایات را بسیار نقل میکنند، خصوصاً در قهر سلاطین صاحب ید بیضا و نایب حضرت موسی بودند. مدتی بعد از پیر بی نظیر خود بتربیت مریدان در خانقاه ده بید اشتغال داشت. خلفای دیگر مصاحبت او را مغتنم دانسته، ملازم صحبتش بودند. اما زمان ارشاد آن سهم (295^b) اوتاد بابرکات بسیار اندک بود. تاریخ ...¹ بجوار مرشد بریاض رضوان بجناح روح و ریحان خرامید. اعلاى مقامات و قوای کرامات آن معدن خوارق عادات اعلاى کلمة الحق نصیحت بود نسبت بمتکبران و مغرور و متنقشان

¹ اینجا برای نوشتن سه جای گذاشته شده است

میشود که با وجود تکبر و وفور بتجربی اختیار سر استکبار بیای آن قدوة اخیار میسودند. احدی از جبابرة سلاطین را یارای نگاه کردن بجبهه آن آفتاب ولایت نبود. میگویند که جناب امیر معصوم مرحوم را بآن ولی قیوم از راه بشریت اندک غباری بخاطر عاطر واقع بود. از آنجهت که خدمت خلیفه در اثنای بعض اسفار بوثق بعض حکام جبار تشریف قدوم ارزانی نموده، چون حاکم شهر سبز بیکنظری و حاکم اوراتیپه خدایاری و حاکم فرغانه ایردانه خان و غیرهم و آنجماعه قدوم برکت لزوم آن مرحوم را مغتنم دانسته، باعزاز تمام و احترام تام تلقی نموده، فتوحات و ارادات (296^a) بمنسوبان آن عزیز میگذرانیده اند و خدمت خلیفه بمضمون هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ¹ عمل نموده، از برای استیناس قلوب آنها دعای خیر بتوفیق آن جماعه مبذول میداشته اند. چنانچه اخلاق عزیز آنست که با همه خلق خدا به بسط و مواسا معامله مینمایند و منظور ایشان در امثال این معامله رفاهیت خلق است که بدون این معاش صورت نمی بندد. چنانچه بر متامل منصف پوشیده نیست، حکمت همین معنی بود که حکیم لم یزل انبیاء بشر را علیهم السلام از بشر و انبیا ملک را علیه السلام از ملک بنا بر مناسبت کما لا یخفی قوله تعالی: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِبَلِّغَانِ قَوْمِهِ² الایه و قوله تعالی: فَقَوْلًا لَهُ قَوْلًا لَنَا³ الایه.

Forum samaci.com

حکایت: ملا بای نظر که دولتمند صاحب بصر بود، باین محقر نسبت پدر خسری داشت، مرد معتمد صادق بود، گفت: وقتی امیر معصوم قدس روحه بخانقاه فلک اشتباه ده بید نزول سعادت شمول ارزانی فرموده بود و من در منزلگه پاکان مقیم آستان بودم. (296^b) امیر مرحوم داخل خانقاه گردیده، بتحیه مسجد قیام نمود و خدمت خلیفه در آن مکان فلک نشان مع خلفاء عظام چون ملائکه آسمان تشریف حضور داشتند. چون امیر نماز را تمام نمود و سلام بهمدیگر داده با بزرگان مصافحه واقع گردیده، فاتحه بارواح طیبه اولیا که در آن موضع آسوده اند خوانده شد. جناب امیر بجانب خلیفه نگریسته فرموده اند که دعای مفسدان مینمایید با آنکه در جوار ما هستید، ما را دعا نمیکند. خدمت خلیفه فرمودند که ما شمارا هر روز بسیار دعا میکنیم. امیر فرمودند که دروغ از همه مذموم است. علی الخصوص از امثال شما صلحا معقول نمیشود، اینکه کسی کسی را هر روز یکبار دعا کند، چه جای آنکه.

¹ القرآن الکریم، ۶۰:۵۵

² القرآن الکریم، ۴:۱۴

³ القرآن الکریم، ۴۴:۲۰

بسیار خلیفه فرمودند که ما هر روز پنج بار بل زیاده بامر شارع میگوییم که اللهم اغفر للمؤمنین
والمؤمنات تا آخر و ترا در اعتقاد خود داخل زمره مدعولهم میدانیم. باز تو حاکمی جناب
امیر بآن بزرگی بند شده، یکدیگر را تواضع (297^a) نموده، از هم جدا شدند، رحمهم الله
رحمة واسعة. کرامت مولوی طغای که خال بود، برخسار شاهد فضایل گفت: از ثقات بمن
رسیده که نوبتی جناب شیخ الاسلام اعظم مولوی عطاء الله خواجه استاد عالم بخار که وجود
مسعودش کدخدایست، موالید عالم را عطیئه کبری بود. در زمان خلافت خلیفه صدیق علیه
الرحمة بدهید تشریف نموده بودند. بعزم ارادت و اخذ طریقت روزی در خانقاه شریف از
حضار از احوال خلیفه خدایار علیه الرحمه استفسار نموده، حاضران جواب دادند که آن عزیز
بجوار رحمت حق تعالی پیوستند. حضرت استاد علیه الرحمه بعد از استرجاع ساحت نمود،
فرمودند که خدا خیرش دهد که خود را ایمین، مارا مطمئن گردانیده است. بسیار خوب شده
است، مردک پور زور و حریف غیور بود. اثر مشمت او هنوز از گردن ما نرفته است. این سخن را
مکرر ذکر میکردند. بعد از آن فرمودند که او مظهر جلال بود، مواسای او بسی دشواری
(297^b) داشت. در حالت استلای خشم زبان عالم سوز و بیان او برق افروز بود. یکبار معصوم
غازی انارالله برهانه از برای تنبه مفسدان لشکر ظفر اثر را ببالای ولایت کیش برده محاصره
داشت. لشکر بخارا در کمال کثرت و قوه و لشکر مخالف در غایت قلت و ضعف بوده،
بصعوبت تمام بامر قلعه داری از پشت دیوار قیام می نمود. در آن اوان خلیفه مرحوم از جانب
حصار بشهر سبز آمده، در قوش حاکم آنجا بیکنظربی کینگس مهمان بودند. چون امیر مذکور
این خبر را استماع نموده، مصحوب صوفی از صوفیان که در آورده بازار بسوداگری آمده بود،
خبر فرستاد بآن مضمون که خلیفه را درینوقت بولایت مفسدان بودن جایز نیست. زیرا که تکثیر
سواد مفسدان موجب مفسدی است. صاحب شرع علیه الصلوة و السلام فرموده که من کثر
سواد قوم فهو منهم برین تقدیر خلیفه بر مفسد باشد. چون صوفی مذکور تبلیغ پیغام نموده،
خبر رسول علیه السلام گذرانیده (298^a) آتش غیرت خلیفه مشتغل گردیده، باآواز بلند گفته که
ای بیکنظر، سوار شو! و حاکم این بشارت را شنیده، بمعدودی که در اطرافش حاضر بودند،
سوار شده خود را بلشکر امیر جنت مکانی رسانیده، آغاز جنگ و آهنگ جدال نمود. در آن
وقت من بهمراهی قبله گاهی ام و جماعه از علماء عظام و متصوفه کرام در قوشون امیر بودیم
و توجهی داشتیم. چنان محسوس شد که آتش عظیمی متوجه لشکر ما گردید، قریب است که

تمام خیمه و خرگاه را سوزد. از هول این واقعه سر برداشته، نگاه کردیم که لشکره ما مضطرب و پریشان گردیده، از غیر مجادله آهنگ فرار ساز کردند. از اضطرار بر اسپان برهنه سوار گردیم. چادرهای ما مع اسباب دیگر جابجا ماند و ما را فرصت دستار بر سر و جامه در بر کردن نبود. سر و تن عریان گریزان شدیم، هر چه بود بدست غنیم گذاشته خود را بعقوبت تمام از آن مهلکه خلاص کردیم. هزیمت عظیم بلشکر ما واقع شد. غنیمت بسیار و بندی بیشمار (298^{هـ}) بدست خصم افتاده، بیکنظر را فیروزی کامل شامل حال گردید. در آن واقعه تا آخر ظفر در جانب او بوده، ناچار بصلح از جنگ رهایی یافتیم. اینهمه از اثر جلالیت و قوت آن عزیز بود. در لشکر ما در آنوقت کسی از اهل دل نتیجه او را میافتگی نبود که غلبه او را بود. **لمؤلفه:**

اری، قوت هم پیشه را هم پیشه میدانند که چیست

ضرب دست کوهکن را تیشه میدانند که چیست

نشاء کیفیت مرا ز دل روشن طلب

جلوه ناز پری را شیشه میدانند که چیست

بعد از آن جناب شیخ الاسلام رحمه الله فاتحه مشتمل بر درود و محتوی بر تهلیل بروح آن هادی سبیل خوانده، از حضار نیز طلب استغفار برای آن قدوه اخیار نموده، مجلس را بانجام و سخن را باتمام رسانیدند، رحمهم الله رحمة واسعة.

ذکر خلیفه دویم

آن جامع کمالات روحی و جسمانی و آن حاوی مقامات ملکی و انسانی، آن مظهر انوار ساطعه و آن مظهر اظهار لامعه، آن معلم معالم رحمانیه و آن معرف معارف ربانیه، آن معدن جواهر انفس (299^{هـ}) و آفاق، آن گلشن زواهر تقلید و اطلاق، آن صیقل مرآت قلوب قاسیه و آن مشعل محافل انفاسیه، آن در شاه وار گران قدر دریای تحقیق، غوث الانام جناب حضرت خلیفه صدیق قدس الله روحه تحقیق از سابقان خلفاء جناب موسی خان بود. از آغاز شباب تا انجام کهولت خود جلیس صحبت و انیس خلوت آن شمع بزم قیومیت از هندوستان ترك اولاد و اوطان نموده، چون سایه از قفای آن خورشید پایه بماوراء النهر آمده، مقامات و سلوک و مراتب طریق را از امداد پیرکامل و مرشد مکمل طی نموده، از رفرع عروج بسلم نزول لطایف عالم امر و نفاس عالم خلق را واصل و موصل گردیده، بعد از مراقبات معتدده و استخارات متکثر از روح پر فتوح سید الثقلین صلی الله علیه و آله و سلم و از ارواح طیبه

مشایخ طریقت قدس تعالی اسرارهم مبشر بارشاد سالکان و مرخص باکمال ناقصان گردید. بمنشور ارشاد از آن (299^b) قدوه اوتاد سرافراز و از اقران ممتاز بوده، باوجود اجازت ارشاد تا وقتی جناب پیر دستگیر و خلفاء مسن حفظ آداب نموده، بملازمت صحبت کبرا ملتزم بود. بعد از انقضای زمان ایشان بامر خلف الصدق و ولد رشید جناب حضرت مخدوم کبیر ایشان خان خواجه و باتفاق سایر خلفا بمسند ارشاد در خانقاه ده بید نشست، باحیای طریقه موسوی ید بیضا نموده، خلق الله را بحق شناسی دعوت نمود. در وقت این عزیز طریقت را ترقی تمام و سلوک را قبول خاص و عوام باقصای غایت رسیده، مردم از ماوراء النهر و فرغانه و کاشغر و دشت قبچاق فوج - فوج بدرگاه آن زبده آفاق می آمدند. همه را در ظل تربیت خود جای هرکس بمنتهای نیت خود فایز و مستفید بود. ازدحام علما عظام بنهجی بود که عوام الناس را در خانقاه بآن وسعت گنجایش امثال شیخ الاسلام اعظم استاد علمای عالم مولوی عطاء الله خواجه بخاری و مولوی محقق شیخ الاسلام فرغانه (300^a) ایشان ذاکر خواجه مرغینانی و غیرهما و شیخ الاسلام مدقق مخدوم کل جناب مولوی میر عبدالحی خواجه ثمرقندی و غیر ایشانکه هر کدام آفتاب شریعت و آسمان طریقت بودند، هر روز بعد از حلقه ذکر و ادای اشراق مجلس درس انعقاد یافته، «تفسیر بیضاوی» و «مشکات شریف» و سایر صحاح را طلبه علم از جناب شیخ الاسلام استفاده نموده، سایر صوفیه زکیه مستغرق انوار استماع احادث نبویه می بودند. اجتماع اکابر و ازدحام اصاغر در وقت آنبزرگ باطن و ظاهر در ده بید طیب بمرتبه بود که سیاحان ربع مسکون از عشر عشیران خبر نمیدادند. از کثرت اصحاب سلوک صحن خانقاه تنگ مردم بتفاوت در حلقه توجه بار می یافتند. گاه دو حلقه و سه حلقه از منتهیان حال و متبحران قال از خلفاء همدیگر حلقه می نشستند. مبتدی و عوام را ازین قیاس توان کردن. بسیار صحبت مؤثر و توجه قوی داشت. اثر ولایت از سیمایش لایح و آیت کرامت از جبهه اش واضح بود. (300^b) اشراف بر قلوب و اطلاع بر ضمائر بر وجه اتم داشت. سلاطین عظام و قضاة کرام کمند ارادتش بگردن جان و منطقه خدمتش بمیان بسته، بزمین بوسی عزتش مفاخر و بسجده عبودیتش مباهی بودند. بعد از صلوة مکتوبه بقرات قرآن حافظان خوشخوان و بقرات مثنوی قوالان خوش الحان را امر میفرمود و مجلس فردوس نشانش بی مذاکره علوم دینی نبود. وقتی

یکی از اکابر طریقت سوال نمود که در صحبت پیران ما مذاکره درسی و قراءت کتب متعارف نبود، شما این رویش را اختراع نمودید و بخلاف مشایخ خود در طریقت بامور محدثه جرئت گردید. فرمودند: ما را درین طریق سرّی بود، اظهار آن مصلحت نبود. چون ما را متهم داشتید، ناچار باظهار آن دفع ملامت از خود مینمایم. فرمودند که در ولایت هند عزیزی کاملی بود که در انسیه روزگار بایشان رسول نما اظهار داشت. از آنوجه که از حق تعالی قوتی داشت که بهرکسی که خواهد در واقعه جمال مبارک پیغامبر صلی الله علیه و آله و سلم را (301^a) نشان میداد و هر آدمی که التماس مطلبی از آنحضرت مینمود، در واقعه عرض او را بجناب رسالت مآب علیه السلام معروض داشته، جواب آن سایل را بر وجه دلخواه او حاصل نموده، بمقصودش میرسانید و میان حضرت ایشان با آن عزیزعقد مواخات واقع بود. نوبتی بجناب پیر دستگیر عرض بندگی بخضوع و انکسار تمام نموده، التماس کردم که شفاعت من مقصر نموده، در باره رد و قبول من سپارشی بآنبزرگ نمایند که از آنحضرت در حق این امت عاصی اشارتی با بشارتی حاصل نموده، بر مضمون آن اطلاع بخشد. حضرت ایشان ملتمس این نیازمندرا بآنبزرگ نموده اند و بخاطر خطیر حضرت التماس من مقبول آن مظهر سعادت گردیده، در واقعه بعهد خود وفا کرده، در باره اینمحقر عرض بنده گئی نموده، بحضرت ایشان گفته است که دی شب عرض آنمرید شما را برسول اکرم صلی الله علیه و سلم نمودم و آن آفتاب آسمان نبوت به بشاشت (301^b) تمام فرمودند که صدیق از مقبولانست، آنمقدار هست که علم ندارد و امی است، اگر علم میداشتی صالح کامل بودی. گویند که اکتساب علوم شرعی را ملتزم باشد. چون حضرت ایشان این بشارت از رسول عالمیان باین عامی سحمدان رسانیدند، سجده نموده جبهه خود را بخاک سودم. در حقیقت در آن وقت از علوم دینی بی بهره و چیزی نخوانده، از آن روز مصاحبت علمارا بخود لازم گرفته ام و نتایج و برکات علم را شامل حال خود میابم و فواید صحبت علما و استماع احادیث نبوی بمنزله دو بال موجب طیران و باعث جولان من شده، در سیر مقامات عالیه هر روز ترقی علی حده حاصل میشود. کلام الله را راسته حافظان خوشخوان و استماع مثنوی مولوی رحمه الله علیه را از زبان قوالان نیز ممد احوال و موزن ازواق ادراک میکنم و این تنها مخترع من نیست، بلکه جماعه کثیره از مشایخ متقدمین و متاخرین باین روش بوده اند (302^a)

و از بسیاری اکابر نفشبنديه مسنون و مسلوك چنانچه مقتداى عالم پیشواى بنى ادم، اعنى حضرت مخدوم اعظم پير اعلى ما باين رفتار تکميل و ارشاد طالبان و ترغيب و تحرير سالکان بقراءت قرآن و استماع قوالان میکردند. اگر شما را نظر بکتب صوفيه افتاده باشد و مقامات حضرت مخدوم اعظم قدس سره را دیده و مطالعه نموده باشید، امیدست که اين عامی پس مانده را معذور داشته، زبان ملامت بطعنه این امر پی رو مشایخ عظام دراز ننمایند. چون اینجواب باصواب از آن نایب مناب اقطاب صادر شده، سایل مذکور از اعتراض خود توبه نموده، زمین عبودیت بلب ارادت بوسیده، بپای آن سر صدیقان افتاده، مجدداً دست ارادت بدست هدایت آن آبروی ولایت سپاریده، بکمال و اکمال رسیده، مرد تمام شد، والله اعلم.

خارق عادات از آن معدن کرامات لا یعد و لا یحصی ظاهر شده، بروایت ثقات بعجب پیوسته است. چون اظهار کرامت شرط ولایت نیست، بنابراین (302^b) بذکر خوارق اعزه کمتر سخن میرود تا مقصود که اختصارست فوت نشود، درین کتاب علیحده می باید در اطلاع ضمایر مرتبه عالی داشتند.

حکایت: این نیازمند مقید تعطیل و عنوان از زمان تحصیل و ایام شباب که ظاهر آنکه سنین عمر به بست سالگی رسیده بود، در سمرقند «حاشیه قطیبه» را بخدمت اساتید میگذرانیدم. وقتی دل از قیل قال درسی قبضیتی تمام پیدا کرد. یأس تام از اسباب تحصیل روی داد که اصلاً مرتفع نمیشد. در آخر در باطن خود انجذابی بصحبت متصوفه احساس نمودم. این میل دل اندک - اندک بسیاری پیدا نمود. ناچار احرام زیارت بزرگان از احیا و اموات ایشان را بر بسته، قصد طواف مزارات متبرکه ثمرقند و ده بید و نواحی آن نموده، گزارم بمشاهد اولیاء ده بید افتاد قدس الله ارواحهم. بعد از فراغ از طواف روضه عزیزان بامید تقبل مآمل برکت شامل حضرت خلیفه رحمه الله بمسجد آن جناب رفتم. اول کسیکه از معتکفان آن معبد راستان در خارج (303^a) راستان ملاقات واقع شد، مردی بود که پیمای صالحان از جبهه اش درخشان بود. از مخصوصان خلیفه نامش خواجه کلان بدخشی. بعد از دریافت شرف مصافحه بدست بوسیش سرافراز گردیدم. بمجرد مشاهده آن عزیز محنت عظیم بآن جماعه مغفوره در دل خود احساسی نموده، اراده انابت طریقه بر خود جزم کردم و اظهار مرام بآن نیکنام واقع شد. استحسان نموده

فرمود که ساعتی درینموضع چون نقش قدم سراپا چشم انتظار بتو متوقف فرمان بردم. بعد از اندک فرصتی معاودت نموده، مرا بمسجد درآورده، بعد از سلام و جواب دستم را بدست آنحق پرست سپارید. از شوق خود را بیایشان افکندم. جناب خلیفه به تشریف و خلعت انابت و قبول غلامی ام نمود. از حس قبضیتی که داشتم آزادی بخشیدند. در مقابل خود نشانیده، چنانچه متعارف نقشبندیه است توجه نمودند. اثر حرارت توجه در قلبم ظاهر شد. بعد از القای طریقه بخواجه کلان خلیفه مذکور حوالتم نمودند. سه روز در منزل آن مرد صالح (303^b) بودم. صبح و شام بمجلس خاص داخل میشدم. بعد از اخذ توجه و انقضای صحبت بوثاق مذکور قرار گرفته مشغولی میکردم. در باطن خود عجب فرطی مییافتم و حرکت قلبی بداهیه محسوس بود. بلکه انوار قلبی کالبرق الخاطف بروز و مکون داشت. اما هنوز رسوخ و ثبات نداشت. بنابر عدم ملکه ذکر از آنجاکه درین راه آفات مهلکه در کمین فرصت آماده است و شیطان در پی اضرار بنی آدم بر سر راه ایستاده، روز چهارم از وثائیکه بودم بسرکوی برآمده، هر سو نظری میکردم. قضا را در آن ولایت ملا امامی بود که جز تقدم مکانی و آنهم بشرافت سمت قبله بر ماموم خود مزیتی نداشت. بسابقه معرفتی که در میان واقع بود، مرا شناخت. حال پرسى نموده، از دستم گرفته، بقوش خود برد. ما حضری ترتیب داد. چون روز گذشته، شب در منزل او ماندم. در آنوقت در بغل خود کتاب «حاشیه قطبیه» محرر خوب داشتم. وقت خواب کتاب مذکور را از بغل برآورده میخواستم که تحت سر وساده (304^a) سازم. نظر ملا امام بکتاب افتاد. از دست من واستوده کتاب را گشاد و قضا را عنوان صفحه بکلمه «واللازم» باطل معنون بود. ملاء مذکور عبارت مذکوره را چنین خواند که «واللازم» باطل را باواز بلندگفت که آری، راست گفته که الزام مسلمانان در شریعت حرام و باطل است. یعنی اذای مسلمانی نباید دادگفته، کتاب را پوشید. این سخن را از زبان آن ملای عامی تیری بود زهر آلود که بر سینه این مجروح رسیده، ادناء وسوسه شیطانی در دلم ریخت که اینمرد مدتیست که در زیر این قوم پاک زنده گانی دارد. از خان مواید فواید ایشان بنان ریزه اگر متمطع می بود، هر آینه نمکی در سخنش آمیخته، باین شور سخنی خود را بر طبق فصیحت در پیش مهمان می نهاد و دهان نمکدان خالی خود را بانگشت خامی خواری نمیگشاد و هنوز خاک استعدادش از مرتبه جمادی بدرجه نباتی نبالیده،

ارشاد نماء نامی کی چون حیوان از جوهر انسانی بعرض بلاد بوی نشده است. معلوم شد که اکتساب فضایل انسانی که جلیه جمال آدمیت است، بی (304^b) مصاحبت علما و بی ظاهر تلمذ مجالست فضلاهی ماهر صورت نداشته، بایستا که تو از مدرسه بخانقاه پیش از فراغ فضایل مکتسبه نمی افتادی. این خطر دمی دمدم در خاطر خطور داشت و ساعت بساعت در ضمیر عبور مینگاشت. جمعیت ناقصی که بود متفرق گردید و به پریشانی تمام آنشب را بروز رسانیدم. چون صبح دمید، بدل مشغول و خاطر پریشان بمسجد حضرت ایشان بمجمع درویشان نماز فجر را گزاریده شد. بدستور معهود در حلقه قعود در صف نعال بودم، تا آنجناب از توجه اصحاب بعد از طلوع آفتاب فارغ گردیده، روی مهر منظر باین ذره احقر آورده، خطاب نمودند که ای دادر، هنوز ترا اوان این کار نآمده، مصلحت تو الحال در تحصیل قال است. این علمی که این جماعه اختیار کرده اند، آخر او حیرت و حیرانی، نتیجه آن بکارت و نادانی است. چندگاهی در خدمت استادان درویشه فواید ایشان نمایی. چون احراز فضایل و اذخار جواهر علوم ترا دست داد، آنوقت اگر خواهی درین راه قدم توانی (305^a) نهاد. زینهار بی علم درین طریق داخل مشو که صوفی نادان سخره شیطانست. ما در حق تو دعا سازیم که الله تعالی حظ وافراز علوم ظاهر ترا کرم فرماید! اینمرحمت در حق این فرومانده ارزانی فرموده، بصوفیه زکیه امر کردند که بیابید، در باره این بیچاره دعا نماییم! آنقوم مرحوم امتثال امر قبول آن ولی قیوم نموده، باجتماع دستهای پاک بسوی افلاک برداشته، دعای اجابت برای آن مظهر همت و فرشته رحمت را بآمین اجابت نمودند. اینقدر مناسبتی که بخاک پای علما این عامی بسیطرا امروز حاصل است، از شرافت آن دعای باجابت واصل است. این شرافت دنیوی را امیدست که الله تعالی بشرافت آن عزیزان و نیکان بسعادت اخروی مختوم و مکرم گرداند. مصواع: با کریمان کارها دشوار نیست. ارحم الراحمین آن فرقه ناجیه را در اعلاهی علین بمسند قرب دلیری رضوان داشته، به بشارات آلا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ مبشر و سرافراز (305^b) و بشفاعت ما مجرمان مخصوص و ممتاز داراد، بحرمت النبی صلی الله علیه و آله الامجاد. مثنوی:

شنیدم که در روز امید بیم

بدانرا بنیکان ببخشد کریم
یا رب، بکرم قرین درویشان باش
در هر دو سرا چو از پی خویشان باش
چون رهبر بندگانت ایشان بودند
در کوی رضا تو رهبر ایشان باش
آنها که ز خود کننده ترا پیوستند
تا چشم گشادند ترا دل بستند
ز انسانکه معین بنده گانت بودند
میباش قرینشان بهر جا هستند
آنها که خلاصه گان عالم بودند
بیش از همه بودند اگر کم بودند
رفتند پی هم به بهشت جاوید
ز آن روی که وارثان آدم بودند

اسکنهم الله تعالی بهجته جنانه بکمال کرمه و رضائه در نواحی سنه ۱۲۱۰ بود که
مرغ روح پاکش قفس ترکیب خاکی را شکسته، بشاخسار روضه القرار نزد ملک غفار
آشیان وجود گذید. تاریخ:

امام سابقان صدیق ناگه
که جانش بود از سر حق آگه
ازین غربت سرا رفت وطن کرد
بدار القرب ملک لی مع الله
روانش جانب رضوان خرامید
به سال یکهزار دو صد و ده (306^{هـ})

ذکر خلیفه سوم

آن گوهر قلزم شهود و آن زیور شاهد وجود، آن مظهر انوار احدیت و آن واقف
اسرار احدیت، آن معرض اعراض ناسوتی و آن معرض آثار لاهوتی و آن محرر عرایس
ملکوت و آن محرم صوامع جبروت و آن نور حدقه ابرار و آن نور حدیقه اخیار و آن

محور افلاک رفعت و آن منطقه مروج عصمت و آن خورشید مشارق جمال و آن جمشید سرادق جلال و آن نهنگ دریای فنا فی الله و آن ذوالنون فحوای بقا بالله، آن سمی صاحب الشریعه و الطریقه و الدین الشمس الولا جناب حضرت خلیفه محمد امین اسکنه الله تعالی علی العالمین ثالث ثلاثه اند. خلفای اربعه که ارکان قصر ولایتند از کان کمالات نبوت فی حضرت موسوی قدس سره العزیزرا جامع نسبت حضرت ایشان و خلفاء عالیشانند، بعد از انتقال خلیفه صدیق علیه الرحمه مسند ارشاد از جلوس میمنت مأنوس آن شمع جمع ناموس روشن و مزین گردید. (306^b) بقیه اصحاب از منتهی و مبتدی باجماع و اتفاق انموذج آفاق را بمرشدی و مقتدای خانقاه ملایک پناه بجان قبول نموده، منتهی بمصاحبت و مبتدی بملازمتش منطقه عبودیت و کمر متابعت بمیان بر بستند. بدستور معهود متعهد سالکان و تربیت طالبان همت عالی را مصروف داشته، بدعوت خلق الله قیام نمود. ثمرقندی الاصل بود، از قریه ماترید. امی بود، اما معلم ازلی از ام الكتاب قدیم علوم اولین و آخرین را در مدرسه و علمنا در لوح المحفوظ سینه اش ثبت نموده، مصداق *وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ*¹ گردانیده بود. جذب القلوب تام نسبت بخواص و عوام داشت. قبولی که او را بود، خلفای سابقه را اتفاق نه افتاده. چند سال در طیبه ده بید بارشاد سالکان و ایصال طالبان جمع کثیر و ارحم غفیر از صغیر و کبیرا از اسفل سافلین غفلت و تباهی باعلای علیین حیرت و آگاهی رسانید. تا آنزمان (307^a) سلطان زمان پادشاه رشید سدید سعید انارالله برهانه بدستیاری سعادت و رهنمونی عنایت طالب ارادت و راغب انایت گردیده، داخل طریقه النقیه العزیز گشته، باوجود سلطنت و خلافت جبین ارادت بآستان هدایتش سوده، در زمره مریدان و طالبان منخرط گردید. بعد از مدتی بالتماس پادشاه مذکور از ده بید مدار السلطنه ثمرقند تحویل نموده، مرجع اکابر و ملاذ اصاغر آن بلده فردوس مانند گشت. بعد از انابت پادشاه جمعیت در خانقاه آنبزرگ بهم آمد که اکابر و اشراف بصعوبت تمام بشرف زیارتش مشرف می شدند. عرایض فقرا و عجزه را بحضرت پادشاه بعد از فراغ توجه دلنشین نموده، مهمات اینجماعه را بر وجه دلخواه سامان داده، دعای خیر مظلومان را

¹ القرآن الکریم، ۵۹:۶

در باره توفیق و عدالت آن پادشاه موفق بتوفیق الهی میگرفت. باوجود این ازدحام فتوری بوظایف طریق طاری نبود. حلقه توجه طلبه را در میان کامل خلفا توزیع نموده، همه را به تربیت اهل سلوک ترغیب و تحریض میفرمود. باین (307^b) نظام کار خاص و عام از منتهی و مبتدی رونق پزیرفت. طریقت را شکوهی حاصل شد که در ازمنه سابقه اصلا بوقوع نه آمده. صحبت آن عزیز مملو از علما بود، بی مذاکره علمی و قراءت کتب صوفیه صحبت نمیداشت. چون پادشاه ولایت در جرگه اهل ارادت و رعیه آن مظهر کرامت بر بقعه سعادت برشته انابت منسلک گشت، خدمتش را در السنه انام بایشان پیر ملقب و مشهور گردید. من بعد هر جا بذکر آن عزیز احتیاج افتد، بلفظ ایشان پیر تغیر و تسطیر خواهد رفت. باین علاقه آستان رفیع نشانش مرجع رغبت سپاهی و ملاذ سفیدی و سیاهی گشته، اجتماع خلق بنوعی بود که در دور سابقان بلکه در عهد صاحب سلسله موسویه نقشبندیه مجددیه باین انبوهی مشاهده نگشته، آری، قبول و رد سلاطین را در اعتبار و امتیاز صنعتها تأثیر نسبت عظیم و دخلیت جسم عرفان.

هنری را که طبعشان بخیرد

گرد اقبال بر رخس بارید

در عیوب قبولشان دل یافت

صبح اقبال در مقابل تافت (308^a)

مشعل شب مه است دیگر هیچ

قدر اشیا شه است دیگر هیچ

کیمیا زر مس اگر سازد

شاه خواهد ز خاک زر سازد

مظهر قدرت خدا شاه است

که ز فرمان او گدا شاه است

کیمیا گر بغیر سلطان نیست

این معما بهر کس آسان نیست

خاصه شاهی که دین پناه آمد

سایه رحمت اله آمد

آن شنیدیکه احمد مرسل
آن حییب خدای عز و جل
گفت روزی که ایزد متعال
نصب ساز ترازوی اعمال
شصت ساله عبادت دگران
هست چون عدل ساعت سلطان
شاهرا بس همین قدر پایه
که بود نور پاک را سایه
سایه ابر و چند خورشید
تاج بخش سکندر جمشید
بسایه آفتاب تسخیری
آسمان رفعتی زمین گیری
بر غلامش بمنصب سلطان
هرگدایش بمسند خاقان
این معما بنام کیست شنو
رشح این می بجام کیست شنو
شاه گردون سری مهرکلاه
وارث ملک امیر نصرالله
تا بدور فلک مدار بود
خاک را بر زمین قرار بود (308^b)
شقه زیتش فلک آسا باد
نعل اسپش زمین فرسا باد
روی منبر ز خطبه اش گلگون
قیمت زر ز سکه اش افزون
مدارج قبول و مراتب بزرگی ایشان در نزد صغیر و کبیر بعد از ارادت پادشاه
زمان محتاج بر بیان نیست. کسیکه در قبول هدایت از متکلم دلیل جوید قابل خطایش

نخوانند و خارج آهنگی که براه راستی بدستور جنگ کج رفتاری پوید، داخل مالش ندانند. خوارق عادات و مراتب کرامات آن مصدر آیات را کتاب علیحده می باید. اینجا بیدی از اشراق خورشید فراست آنعزیز که این ذره بیمقدار بنفس خود تقریر نموده، بیان مینماید تا مستمع این کرامات بنور تصدیق از ظلمات شکوک و تاریکی اوهام وارسیده، نجات ابدی از مهالك انکار سرمایه روزگار خود سازد، والله اعلم.

حکایت: این قطره تشنه لب زلال عرفان بصحبت بحر خاصیت آن محیط بیکران بسیار داخل میگشت و آن آفتاب اوج کرامت را باین ذره بی بضاعت گرم - گرم التفاتی (309^a) واقع بود. روز از روزها آن کان ملاحظت بغبار مقدم حضور نمک خوان دعوت یکی از اهل دولت گردیده، بقوش بزرگی از خیل ارادت ضیافت و بنده طفیلی آن مایده بودم. در باطن خطر مگلف واقع بود که تجدید انابت بمصافحه این عزیز نموده، بزمرة مریدان دربارش منخرط گردیده، استقامتی در بنده گیش اختیار نمایم. بآنمجرد مصاحبتش قناعت نموده، متفیض از فیوض باطنی و برکات جواری او باشم. چون خطر مذکوره که در دل استیلا یافت، روی مبارک بجانب این نیازمندگردانیده، خطاب نمود که ترا در تشخیص معانی اشعار قابلیت هست، این عبارت مثنوی مولوی را علیه الرحمه چگونه میخوانی آنجا که میگوید، مثنوی:

هرکسی از ظن خود شد یار من

از ضمیر من بجست اسرار من

بنده عرض نادانی خود بتعظیمی ادا نموده، گفتم: جنابشان بهتر میدانند! الحاح نمودند ناچار بمضمون المأمور معذور عمل نموده، عرض کردم که بفهم قاصر من بجست (309^b) بحرف «بی» ملایم تر مینماید. فرمودند که همین معنی بس است، ما هم بهمین هستیم. چون این اشارت عبارت از زبان آن مظهر کرامت صدور یافت، این معنی در خاطر خطیر این قاصر خطور نمود که بمجرد مصاحبت اکتفا نموده، منتظر فیضان فیوض از باطن این عزیز باید بودن. چون کلمه «یار» در بیت مثنوی بمعنای مصاحب است. بعد از این واقعه هرچند عزیمتها واقع شد، فرصت بتجدید انابت بدست نافتاد، اما استفاده صحبت برکمال بود.

حکایت خلیفه جانی قلی قبچاق

که مرد مقیم و بنده معتبر در کسوت اسم با مسمای خود بود، در سنه حال که یکهزار دو صد پنجاه سه است در قصبه اورگوت وثاق این نیازمند را بقدم برکت لزوم میمنتی اعطا نمود و اکثر اوقات ندیم صحبت خاص ایشان پیر بود. مرد صادق القول و راسخ الاعتقاد بود. نقل کرد که سحری در ملازمت آنجناب قایم بودم، حضرت ایشانرا بسط عظیم بود، بشاشت نموده، باین خطابم سر (310^a) افزاز نمودند که ای فلان، ریزش فیض از مبدأ فیاض بر قلب این ضعیف بر وجهی است که زبان از بیان آن معانی قاصر است. احوال بلند و مقامات ارجمند می هستم، از ابتدا تا انتها این راه را در نظرم جلوه میدهند و رجای حال و مقام هر کدام از یاران را کالمعانیه ادراک مینمایم. افسوس که امی ام و از تحریر این معارف و تقریر این مکاشف خود را عاجز می یابم. اینجا کسی مستعد قابلیت دار همچون ملا جمعه قلی ترک حاضر با یتی تا این معارف را بعبارات حسنه در رشته تحریر میکشید که نشانی از ما و یاران ما بآن وسیله در صفحه روزگار باقی ماندی! این عنایت را نموده، بعض مکشوفات خود را در آن سحر ورد نموده بود بیان نمودند. مصدق این حکایت بشارت انجام خلیفه دانا قلی حاجی قبچاقست که مرد عارف بالله و بنده از خدا آگاه و حاجی الحرمین زادهما الله تعالی شرفاً در نواحی سنه ۱۲۳۴ در قصبه پنجکنت بعزم زیارت خواجه محمد ایشان را (310^b) رحمه الله در منزل این محقر نزول اجلال داشت و از عنفوان شباب تا آخر کهنولت عقد مواخاتش میان ما واقع بود که درینوقت حضرت ایشان ترا بسیار ذکر میکنند و میفرمایند که میخواهم که او را فرمایم که در مقامات پیران ما تعلیقی تصنیف نماید که کسیکه قابل این معنی باشد، جز او دیگر را نمی دانیم. عرض نمودم که چون نفس ایشان در حق این بی بضاعت چنین رفته است، امیدوارم که این خدمت بر من حواله شده، بتوفیق حق از قوه بفعل آید. اما فقیر را علم بتفصیل احوال اینجماعه مرحومه نیست. اگر خدمت شما بعد از مراجعت بآستانه ایشان رجوع بتفاوت نموده، آنچه به درین باب بتواتر ثابت شده، بنقل بالمساوده آن امداد نمایند. با اجازت صریحه از خدمت ایشان انشاء الله تعالی بقدر استطاعت درین باب سعی خواهم نمود. خلیفه مذکور نیز منقل این معنی موهبت گردید و فاتحه در تیسیر این کار در حق این کمینه خوانده، از همدیگر جدا گردیدیم. چون

(311^a) وقوع هرکاری در کرد وقت آن کارست، فرموده اند: الامور مرهونة باوقاتها. بنا موانع کثیره از حوادث روزگار وعده آن عزیز بانجاز نه پیوست. امروز که از تاریخ مذکور تقریباً بست سال گذشته، اثر انفاس قدسیه جناب ایشان خلیفه مذکور را در طبع احساس مینمایم و مددی از روحانیت آن کیمیا نفسان در قلب مس طبیعت خویش بذهب احمر ادراک میکنم، امید واثق و رجای راسخ دارم این اجزای پریشان بمعاونت ایشان شیرازه اجتماع بمقوی اختتام پیوسته بحسن خاتمه انجام پذیرد. لمؤلفه بیت:

فیض روح القدس¹ از باز مدد فرماید

وگر آنهم بکنند آنچه مسیحا میکرد

کم ز خفاشم و پرورده پیر دیرم

که دل مرده ز فیض نفس احیاء میکرد

هادی ام در طی این راه همان خضر ره است

کز معادم بسعادت خیر انشا میکرد

سر نآورده نهال گلم از خاک هنوز

حاصل باغ من از دور تماشا میکرد(311^b)

درس مستقبلم از دفتر مازی میخواند

حال امروزه ام آینه فردا میکرد

اکنون بعضی از حالات رفیعه و مقامات منیعه که بفضل ربانی که مخصوص است بآن منتخب انسانی مذکور میگردد. نقل خلیفه عبدالؤمن قباچاق بگوش کندی که از اجله اصحاب ایشان پیر است و بنده است از رقیت نفس آزاد و به تشریف اسلام طریقت بهمکنان استاد باتفاق خلیفه جانی قلی مذکور در سنه مذکور بود. در وقتی که متعاقب همدیگر در منزل این از همه کمتر تشریف قدوم از همه داشتند، نقل نمودند در سنه ۱۲۲۰ یکهزار دو صد بست در رکاب ایشان پیر حاضر بودیم. در آنوقت که زیارت مرقد اولیای ولایت حصار پیش نهاد همت آنبزرگوار بود. چون بزیارت مزار ملایک پیمای از حوایج گذار مولانا یعقوب چرخ فیروز گردیدند، چند روز در جوار آن مرقد ملایک معبد معتکف بودند. در آن اعتکاف از فیوض با برکات او رواح طیبه مشایخ عظام (312^a) عموماً و جماعه خواجه گان نقشبندیه خصوصاً

¹ روح القدس

بحضرت ایشان متواتر و متوالی وارد بود. بآنسی امداد و اعانت در باره آنجناب و تابعان در رکاب واقع گردیده، در آن اوان شبی در واقعه مشایخ سلاسل طریقت باجماع فرمودند که کلاه رخصت که مصطلح عزیزان است، بر سر سعادت‌مندی که قابلیت ارشاد و تکمیل دارد، بدست خود بنهید! و حضرت ایشان بعد از وقوع این بشارت سجدهات شکر بجای آورده، این واقعه بمخصوصان حضور وا نمودند. بعد از آن بر ناصیه هر کدام از خلفا که آثار رشد و علامات کمال احساس مینمودند و عطای کلاه سرافرازی می‌بخشیدند. مصراع: این کار دولتست کنون تا کرا رسد!

فایده باید دانست که کلاه دادن مشایخ بر دو وجه است: یکی کلاه تبرک که آنرا بزرگان تبرکاً بهر آدمی که از مخلصان مصلحت دانند عطا میفرمایند، هر چند آن شخص بکمال نرسیده باشد، از برای ترغیب سالکان بلکه اگر خواهند نسبت بکسی (312^b) هنوز داخل در طریقه ایشان نگشته، اینمرحمت بجا آرند، بجزاء احسانیکه از ستاننده کلاه واقع گردد و این کلاه متبرک و میمونست و کلاه دیگر کلاه رخصت است که بعد از استخارات متعدده و واقعات منکثره بشارت پیران طریقت بلکه بفرمان سلطان شریعت صلی الله علیه و آله و سلم عطا میکنند، به نیک بختی که کامل و مکمل باشد و جامع جذبه و سلوک و صاحب عروج و نزول و عالم باحوال طالبان و واقف مسترشدان و مریدان باشد. این کلاه علامت رخصت کل است، بسی عزیز و نادر است و هر شیخ را باعطای این کلاه رخصت نیست، الا ما شاء الله. بیت:

کلاه سروری شهریاری

بهر کل کی رسد کلا و حاشا

مقصود ازین مرخص گردیدن ایشان پیر است با عطای کلاه رخصت از مشایخ طریقت قدس الله اسرارهم، والله اعلم.

واقعه دیگر: از سنه مذکوره متغیر گردیدن پادشاه عصر است نسبت بمتنسیبان ایشان پیر و متنبه گردیدن پادشاه مذکور (313^a) در واقعه، مرید شدن آن بایشان پیر رحمه الله. هر دو خلیفه مذکور نقل نموده اند که در همان سال که جناب ایشان پیر بزیارت بزرگان ولایت حصار شادمان بآن بلاد رفته بودند، بعض اصحاب اعراض که مترصد غمازی بودند و عالم کون و فساد از لوٹ وجود جنت آشیان خالی نیست و همیشه مزاحم احوال انبیا و اولیا

میباشند فَدَمَرْنَاَهُمْ تَدْمِيرًا^۱. چنانچه آیت کریمه مبین شقاوت این بدبختانست، جاییکه فرموده است عز قائله وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ^۲ همین گروه بی شکوه که بعض از ایشان منسوب بخدام مخدوم انام میان فضل احمد بودند، بسمع پادشاه رسید. یعنی امیر سعید انارالله برهانه معروض داشتند که طبع ایشان همیشه مایل باعانت مفسدان اطرافست، مقصودش از سفر حصار ملازمت فساق و اشرار است، نه زیارت مزارات اخیار و از حرصی که دارد میخواهد که بآن جماعه محشور گردیده، (313^b) نزورات و صدقات ایشانرا ستانیده، مایه فساد و منشاء عناد اعادی آن بلاد گردد. چون مقالات فتنه انگیز آن قوم بی پرهیز متکاثر و متواتر بسمع پادشاه مذکور رسید، بمضمون من سمع یخل طبع آن خسرو عالی مقدار نسبت بآن بزرگوار ملک کردار متغیر گردیده، در خاطر مصمم نمود که خار آزاری بر دل بی غل آن فخرکبار رساند و خبرکدورت اثررا بعضی مخلصان بآن عزیز نیک سیر رسانیده، تحذیر نمودند که معاودتشان بولایت ثمرقند و دهبید از مصلحت نیست. فرمودند که ما باطراف ولایتها بخود نه آمده ایم، بلکه مارا بتکلیف آورده اند. هرچه رضای باری تعالی است و اراده حق تعالی بروی تعلق گرفته است، همان خواهد شدن. شمایان دغدغه بخاطر خود نه آرید و مارا بفضل کار ایزد تعالی وا گذارید. بیت:

ما کار خویش را بخداوند کار ساز

بگذاشتیم تا کرم او چه میکند

چون ایشان پیر از ولایت حصار بمشیت کردکار از راه قرشی (314^a) و خزار داخل مملکت پادشاه ثمرقند و بخارا گردیده، بوطن خود در دهبید قرار گرفتند. کلمات عتاب آمیز از طرف پادشاه بگوش آن ولی عارف بالله بیگانه و بگانه متوالی و متواتر رسیدن گرفت. گویند که پادشاه مذکور یکی از مخصوصان خودرا بدهبید فرستاده، ابارات خشونت آثار بواسطه فرستاده فرستاده اند. و او تخویف نمود که مستعد تنبیه و آماده عتاب باشند. در آن اثنا محبان و هواخواهان بجناب ایشان سخنان هولناک از السنه عوام بآن مقتدای انام نقل میکردند. حضرت ایشان بغیر از تبسم بجواب دیگر لب نمیگشادند. چون گفتگوی خبر قهر پادشاه در مجلس آن خداآگاه از حد اعتدال بمرتبه افراط رسید و تنگ دلی اصحاب بغایت اضطراب انجامید، سحری بعد از نماز تهجد از مراقبه سر برداشته، باآواز بلند فرمودند که ای محمد

^۱ القرآن الکریم، ۳۶:۲۵

^۲ القرآن الکریم، ۳۱:۲۵

عالم، اورا تپه‌را گیر! واقعه چنان بود که در آن وقت میان پادشاه بخارا و میان حاکم فرغانه عالم خان مخالفت قوی و عداوت (314^b) واقع بود. پادشاه بخارا، اوراتیپه در کتب قدیم استروشن میخوانند، باینظربی ارلات داده، جماعه کثیره از ابطال و شجعان خطای و قبچاق بلکه جمع کثیر از اوزبک و تاجیک و ایماق از ماوراء النهر و میانکال برسم آق اویلی باوراتیپه کوچانیده، کمال اهتمام بجای آورده، آن بلده‌را سد ثغور لشکر فرغانه نموده، مع مقدار دو هزار از لشکر جرار انتخاب نموده، برسم ایلغار بمحافظت آن دیار گذاشته، خود بفراغ بال در مسند بخارا نشسته بر تق و فتق ممالک، بعدل و داد خلایق و بیادت و بنده گی مشغول بود و عالم خان که متغلب بی باک و متهور سفاک بود، چند نوبت بقصد تسخیر بلشکر بیرون از اندازه چون چند از اندجان و مرغیلان و قوقان و ترکستان و تاشکند فراهم آورده، مراتب فتنه انگیزی و مدارج خون ریزی را پیش نهاده، خاطر خود را گردانیده، بیالای اوراتیپه علم اقتدار بگنبد (315^a) دوار می افراشت. اما شاهد ظفر در آینه مرادش عکس نمایانداخت و تمثال فتح در مرآت طالعی جز عکس مقصود بجلوه نمی پرداخت. لاجرم چون تصویر نگاه محروم از التذاذ نظر بوطن خود مراجعت می ساخت و همیشه اسباب تمنا در بساط آرزو بکج رفتاری اسب فرزین و وامانده گی پیاده بعرضه ناکامی میتاخت، تا در سنه مذکور جلالت مذبور از آن ولی غیور بوقوع پیوست. از اتفاقات قضا و قدر پادشاه بخارا بقیه لشکره‌را بسرداری امرا عظام از برای تنبیه مفسدان بیالای اورگنج فرستاد. اعتماد بکثرت رجال وعدت آلات جنگ و جدال که در اوراتیپه بود نموده، از اعدا ایمن و از فتنه مطمئن بود. بناگاه عالم خان بلشکر افزون از قطرات باران در اول بهاران چون آفت ناگهان بیالای اوراتیپه در بی خبری نمایان شد. چون روز بآخر رسیده بود، شب بقریبی شهر فرود آمده، اهل قلعه در آن شب مشعلها برافروخته تا روز اسباب جنگ و جدال (315^b) و آلات حرب و قتال راست میکردند. از سپاه و رعیت موازی ده هزار مرد محارب از نظر حاکم اوراتیپه گذشته، باراستگی تمام در تحصیل ناموس و تشهیر نام کمال حزم و غایت اهتمام مرعی داشته، انتظار روز شب را بصبح رسانیده، چون خسرو خاور بامر سلطان داور باعلم زر بتسخیرکشور عالم از مطلع مشرق نمایان شد. عالم خان مقدمه و ساقه و میمنه و میسره لشکر خود را بسرداران جلد سپاریده، بهیئت اجتماعی آهسته و بوقار از موضع خود بقصد فتح حرکت نموده، بتزدیک حصار شهر رسید.

از طرف شهر ایرنظر بی حاکم و بیکمراد پروانچی منغت و قابل اناق شاگردپیشه^۱ او سایر امرآ سپاهی را جمع نموده، هر مولجریرا بوجود امیری استحکام داده، اربابان و فقرای شهررا نیز درینمهم بعسکریه همراه نموده، بمدافعه و مقاتله روی آوردند. اما عالم خان بنفس خود پیاده با چند هزار مبارزکه همه بموافقش از اسپان فرود آمده، بتدریج بشهر قریب می آمدند. هرچند (316^a) متحصنان شهر تیر تفنک را چون ژاله بجانب ایشان از هوا می باریدند، مطلقاً احتراز ننموده بخندق رسیده، باندک توجه آنرا بخاک و خاشاک انباشته، بدیوار قلعه رسیده، مقدار بیست هزار مرد بیک انتجاز متوجه دیوارگردیده، بشمشیرها آخته و شافها برهنه بدوش همدیگر مترقی گردیده، ببالای صفیل برآمده، حارسان برج و باره را از مواضع راندند. باین طریقه حواشی قورغان بدست لشکر عالم خانی مفتوح گردیده، سواران لشکر درون را از شبۀ تیر اکثری را مجروح و قتل، مغلول و اسیرگردانیده، داخل شهر شدند. چون در وقت اشتغال محاربه سرداران لشکر بخارا از راه حزم و احتیاط دروازه های شهررا بقفلهای گران مقل و مضبوط گردانیده بودند، برای اینکه اگر کسی از راه جبن و بیدلی اراده فرار نماید، راه گریز نیافته، ناچار بمدافعه و مقاتله پیش آید. چون اهل شهر دانستند که نسیم فتح بر پرچم مخالفان (316^b) وزیده، کوشش و کشیش در مقابله تقدیر عبث بلکه خودرا در مهلکه انداختن و نقد حیات را بدست حریفان رایگان باختن است، ناچار خودرا از سپر و جوشن از برانداخته، برای مخلص خود طریق خلاصی میجستند. از بسکه دروازه های شهر چون در دولت بر روی اهل ادبار بر بسته بود، گشاد راه نجات از شش جهت مفقود بوده، موازی ده هزار مرد از جندیان همچون حیزیان پیاده و سوار میان بنیان شهر و حصار چون پرگار بگرد مرکز بوار میگردیدند. بهر دروازه میرسیدند، آنرا بقفلهای گران مقل و مسدود می یافتند و میرانیکه از صولت ایشان شیر نر در بیشها چون نی لرزان و نالان و هراسان بود، مانند رویاه ماده در شکافها از بیم جان میخزیدند و لشکر فرغانه مانند سیلی که از فراز بویرانه روی آرد، متوجه نهب و تاراج و قتل و اسیر بوده، بی تهاشی و هراس دست غارت باسب و لباس (317^a) مبارزان دراز نموده، اول از مهم سپاهی فارغ گردیده، روی بتاراج قتل و نهب فقرای شهر آورده، دقیقه از دقایق یغمارا مهمل نگذاشتند. از وقت اشراق تا زوال خورشید آفاق مراتب قتل و مدارج نهب انا فنا در تزیاید و ترقی بود. بعد از آن جماعهء از سادات عظام و علماء کرام و بعض از امرا

T^۱: شاکرپیشه

فخام از اهل لشکر فرغانه استشفاع نموده، بشفاعت آنجماعه مرحوم و بآب نصایح ایشان آتش غضب عالم خان از اشتعال و طغیان فرو نشسته، جارچیانرا فرمود که جار رسانند که مردم دست از تاراج بازداشته، پای براه اصلاح ثابت دارند. حسب فرموده جارچیان ندای امان بگوش اهل طغیان رسانیده، مسلمانان از بلای ظالمان خلاص گردیدند. آری، برکات فیوض خواص همیشه شامل احوال عوام است و سعادات زمرة اختصاص و همواره کافل منال انام. **مثنوی:**

بی عنایات (317^{هـ}) حق و خاصان حق

گر ملک باشد سیاه هستیش ورق

چون اهالی اوراتیپه بشفاعت بزرگان فرغانه از دست برد ظلمه خلاص و نجات یافتند، حاکم فرغانه در پی ضبط و حضر اسیران افتاده، باطلاق اسارای فقرا اشارت نموده، اسیران سپاهی را بتمام از نظر گذرانیده، کلانان اینجماعه را چون ایرنظربی و بیکمراد پروانچی و قابل بی مع خدم و حشم مغلول و مقید بمحصلان غلاط و شداد تسلیم نموده، چند نفر که پیشتر نوکرش بودند، ثانیاً از او روی گردانیده، بحاکم اوراتیپه پیوسته بودند، مثل نوربهادر غرچه و غیره را سیاست نموده، قاضی باقی خواصی و میر محمد خواصی و محرم جوره امیر سعیدرا از بینی مثله نموده، بطرف بخارا فرستاده، بقیه اساراکه از رجال و نسا و صغار و کبار از ده هزار متجاوز بودند، از نوادر امور که درین حادثه ستوح یافت، این است که جماعه که در درون متحصن بودند، سرآمد لشکر ماوراء النهر بودند. از هر قبیله (318^{هـ}) انتخاب نموده، آلات حرب و اسباب جنگ در میانشان از حد بیرون، همه جنگ آزما و پرخاش جوی در معرکه محاربات از حریف زوی نگردانیده، بسر تفنگ در شب دیجور دیده عصفور و چشم موررا میدوختند، بآتش شمشیر در لیالی قیر خرمن عمر اعدا میسوختند، بشعاع سنان افعی نشان چون خطوط شعاعی مهر دورخشان از افق آسمان بزمینیکه میرسیدند، برق بر مزرعه اعدا میزدند. باوجود این جلادت و اسباب از زبان هیچ راوی بگوش نرسیده که از بین فردی از افراد لشکر مخالف در آن واقعه خونی چکیده باشد با آنکه هزار- دو هزار تفنگ بیکبار آتش میخورد و ازدحام لشکر بیگانه منهجر بود که تقریباً یکفرسنگ زمین اگر سوزانی از هوا آمدی، زمین خالی از آدمی نیافتی. آری، هرگاه اقبال و دولت از قومی روگرداند، کثرت رجال و آلات جدال دستگیری ننماید. **لمؤلفه:**

چو دولت گردد از کس روی گردان
نبرد آب را شمشیر پران
(318^b) اگر با نطف زار آتش افروزد
شود افسرده چون یخ نسوزد
ز بی دولت بشیشه سنگ خارا
زبون گردد ز اسکندر چو دارا

چون حاکم قوقان را چنین فتحی که در حوصله اندیشه اش گنجیدن محال بود، باندک توجه حاصل شد، فرق مفاخرت با اوج نخوت سوده است، تطاول تحزیب بنیان دراز کرده و پای تخت حکام سابقه را که مدتی مستقر سلاطین یوزیه بود، فرمود که ویران نموده، عمارت نو بالای تل مغ طرح گردد. دیوار آنرا در امتداد بروی سنگلاخ فرود آورد. از آنجا پبای تل خروس بر مقابل تل مغ واقع است برآورده، دو دیوار طویل و عریض در غایت متانت و استحکام متحاذی یکدیگر بنا فرموده، بنا بر مشابهت آنرا بخورجین موسوم گردانیده، جوال عدوانرا بمظلمه مسلمانرا مملو گردانیده، خاک ارك قدیم را بتوبره ها در آنجا نقل کرد. بعد از اتمام عمارت قلعه بالای خروس تل مغ را جای حاکم نشین آن بلده گردانیده، موضع مغرا محل جلوس (319^a) خود و نواب خود گردانیده، درون آن قلعه را از ابطال و اجناس اموال مشحون ساخته، حکومت آنرا بیکی از موالی قرار داده، چند امیر صاحب جودرا با کثرت از جنود برسم ایلغار و کومک مقرر نمود، قورغان فقرا را از قورغان جندیه جدا ساخته، کمال احتیاط برج و باره را بتقدیم رسانیده، بجانب پای تخت خود مراجعت نمود.

واقعه رسیدن خبر ملالت اثر فتح اوراتیپه و گرفتاری امراء عظام بسمع خدام ذوی الاحترام خلاصه انام، اعنی جناب امیر رشید سعید قدس سره و لشکر کشیدن آن پادشاه عالی مقام بعزم انتقام و اموری که واقع گردیده
باراده ملک علام

چون واقعه هائله فتح اوراتیپه، بدست و پای بست شدن امیران عالیشان بقید اسیری بمذلت وهوان در بخارا مسموع پادشاه گردید، پریشانی جمعیت اهالی آن کشور در خنوع آنجناب را کیفیت مظلومی جماعه اسارا موجب و باعث تأسف گردیده، مسرعان همعنان باد و برق بسرداران (319^b) لشکر که در آنوقت بیالای خارزم مأمور بودند، چنانچه ذکر یافت

فرستاده، فرامین^۱ باطراف قلمرو عالی باحضر عساكر نصرت مآثر ارسال یافت. بانك وقت سپاهی جرار که باوراق اشجار و اقطار امطار در عدد افزونی داشت، بدرگاه خلافت پناه مجتمع گردید و لشکر بالای اورگنج در محلی که نصف قوشون از آب جیحون از مقابل قلعه هزاراسب گذشته عبور نموده بود، مخبران خبر مراجعت را بامیران لشکر رسانیدند. امرا این خبر را اخفا نموده، مصلحت در آن دیدند که بقیه لشکر نیز از آن معبر گذشته، چشم مخالفان را ترسانیده، بتدییری که دانند مصالحه نموده بازگردند و غیر ازین صورت بازگشتن محال بود. لاجرم، قوشون از آب گذشته، اورگنجیان را بتخویف مستقبل باج و خراج گذاری نموده، از طرف غربی جیحون بازگشته، از معبر چارجوی از آب گذشته، باستان بوسی عتبه خلافت رسیده، متحول مراحم (320^a) و اشفاق خسرو آفاق بسایر عساكر ظفر مآثر ملحق گردیدند. بعد از اجماع لشکر ماوراء النهر و لب آب و بلخ و حصار و سایر دیار و امصار پادشاه فلك مقدار بلشکر جرار از فاخره بخارای شریف برای تنبیه فجار در حرکت آمده، در وقتی که خسرو انجم از افق طارم نزول اجلال درست اشرف ارزانی داشت، رایت ظفر آیت چون آفتاب قیامت از جانب مغرب و بسمت مشرق در اهترازه آمده، بعزم انتقام از زمرة اثم بیالای اوراتیپه ظفر در عنان نصرت در رکاب به سمع جهانگیر چون آفتاب سواری نموده، بسرعت دو منزل را یکمنزل اعتبار نموده، بقصد خلاصی مسلمانان روان گردید. درین یورش بنابر استلای قوه غضبی بمقتضای بشریت خدمت پادشاه سعید بصحبت درویشان، علی الخصوص، بجماعه ده بیدی نرسیده، بنارا بکثرت عدد و بحول و قوت پادشاهی نهاده، بانك روزی نزول اجلال ارزانی نمود. فقرای آن ولایت چون از تحکم (320^b) و عدوان قوقانیان بجان آمده بودند، بمجرد رویت پرجم ظفر توام و نموداری سواد اعظم پادشاه دین پناه طبل شادمانی را بطاق آسمان رسانیده، داروغه را که عالم خان بضبط فقرای شهر گذاشته بود، مقید و مغلول بنظر انور پادشاه اسلام رسانیده، زبان بدعای خیر آن ملاذ خلق الله مشتمل بحمد و ثنا گشادند. فرمان قضا جریان از موقف جلال سیاست آن تائب ظلم و طغیان صادر گردیده، بدست فقرا مقتول گشت. دعائه فقرا و سایر رعیا منظور عواطف خسروانی و مشمول مراحم خاقانی گردیده، خدمت پادشاه اسلام جراحات ظلم و آلام آنجماعه عجزه را بمراهم ملایمت و مداوای دلجوی الیتام و شفا بخشیده، بمواعید جمیله و عواطف جزیله همه را مسرور و

T¹: فرامین
T²: اهتراز

امیدوار گردانیده، بمحاصره قلعه مغ لشکر ظفر پیکر مأمور گردید. مجموع سپاه نصرت پناه بهیئت اجتماعی تا بموضع تیررس بقلعه مغ رسیده، آواز طبل جنگ از فلک آبگینه رنگ گذشته، گوش کیوان در کنگره آسمان (321^a) از نعره مبارزان و از صدمه سواران کرگردیده، چشم کواکب از غبار مراکب در غرف مشاعب کور بوده، بحمله اول پردلان لشکر از خندق گذشته، بتخریب دیوار و تفتح حصار چون پرگار پیچیده، آن قلعه را حلقه وار در میان گرفتند. از آنجانب سرداران قوقان از آنهمه غوغا و سوران از جای نرفته، به تمکین تمام بمدافعه قیام نموده، از بالای فصیل¹ حصار تیر و سنگ و مانند ژاله بر سر روی مبارزان با ناموس حواله نموده، پای ثبات بزمین بسته، دست قتال از آستین جدال گشادند. چون دیوار قلعه در کمال بلندی و زمین در غایت سختی بود، برآمدن در غایت تعسر و نقب کندن زیر آن در غایت تعذر بود. بنابراین، صورت فتح در مرآت حوصله مبارزان مثبت و متنفس نگردیده، عکس مطلب نقد وقت بود. جمع کثیری بزخم تیر و ضرب سنگ مقتول و مجروح گردیدند و طوغ امراراکه بدیوار قورغان تکیه کنانیده (321^b) بودند، چندی را بیلا کشیده گرفتند. حاصل آنکه مقدار سه روز و شب بقدر مقدور سعی و تردد بکمال جد و جهد بکار رفته، کاری از پیش میزدند و مردم بسیار نابود و هلاک گشتند. پادشاه مغفور بمرحمت جلی بحال خلق الله شفقت نموده، صلاح دین و دولت در مراجعت دیده، فتح اوراتیپه بمشیت فتاح گذاشته، بمضمون العود عامل گردیده، خورشیدوار از مطلع مشرق بجانب مغرب خرامیده، بمستقر عزت دار الخلافه بخارا متمکن گشت.

اکنون بمقدمات انابت و بمومنات ارادت آن پادشاه باسعادت با بعضی امور سانحه دیگر شروع میروود. چون مقصود از قصه مذکوره ذکر خارق عادات جناب ایشان پیر بود و ذکر اینمقدار بر سبیل اختصار از لوازم بیان می نمود، بقدر مذکور اکتفا نموده، صورت مریدگردیدن امیر رشید سدید سعیدرا بیان مینمایم. بعد از مراجعت از سفر مذکور در سنه مذکور مذکور غمز غمازان مقهور بیشتر از پیشتر گردیده، آتش (322^a) و غضب پادشاه حمیده خصال را در اشتعال آمده، در فصل صیف تابستان همانسال پادشاه بی همال از مستقر اجلال بقصد زیارت اولیاالله سمرقند و میانکال از جانب شمال دریای زرافشان طواف کنان بدوشنبه قورغان رسیده، در آنوقت از مخلصان ایشان پیر صوفی نیازی اویشون و افلاطون چغتای

بیگی ایرانی که هر دو برخصت ارشاد از آن مرشد اوتاد سرافراز بوده، در زمره خلفا انخراط داشتند، عرفها متواتر بجناب ایشان پیر میرسانیدند، باینمضمونکه نایره خشم پادشاه نسبت بآن مرشد آگاه بر نهجی در اشتعال است که در سوختن خشک تر یکسانست و دلهای مخلصان ازین آتش بی امان لرزان و هراسان، چارهء درین باب اندیشیدن از ضروریات حزم است و آنجناب تکیه بحفظ رب الارباب نموده، اصلا متغیر و پریشان ناگردیده، میفرمودند که هیچ کار بی ارادهء پروردگار از استار غیب بمنصه^(322^b) اظهار نمیرسد، یاران ما را باینکه دغدغهء پریشانی پیرامون جمعیت شان راه نیابد. چون امیر سعید مسعود بطیبهء ده بید نزول اجلال مرحمت فرموده، جناب ایشان پیر باجماعهء از اصحاب و طلاب در صحن خانقاه مقدس بمصافحهء پادشاه مبادرت نموده، بدعای توفیق و عدالت آن خسرو باسعادت قیام نموده، نماز ظهر آن روز را پادشاه و مشایخ و علما و سپاه در خانقاه مبارک بجماعت ادا نموده، بعد از فراغ بدستور معهوده حلقهء طویله وقوع یافت. چون مراقبه بانجام رسید، فرمان پادشاه بجناب ایشان و سایر درویشان بنفاذ پیوست که ما سه روز درین بقعه شریفه اعتکاف نذر خود کردیم، باید که خدمت با خلفای دیگر بما مرافقت نمایند! مقصود پادشاه این بود که در تشویش رسانیدن آنجناب بقدر مقدور تأمل واقع شود و منصب شیخی خانقاه را بسیادت پناه ایشان خواجه ولد قاضی خواجه اسحاقی از مخدوم^(323^a) عالمیان میان فضل احمد مجددی مجازا و مرخص بود، تفویض نموده فرمود که در حلقهء مقدم و مقتدا باشند! بعد از عصر همان روز حلقهء ذکر انعقاد یافته بعد از فراغ ثقلی در اعضای ایشان عارض گردیده، بعقوبت تمام بادای نماز شام اشتغال و قیام نموده، بعد از نماز از خدمت پادشاه اجازت طلبیده، بدوش مردم بتعذر تمام بوثاق خود رفته، آنشب بیماری صعب کشیده، در اول روز نامهء عمرش بآخر رسیده، وقت نماز پیشین در همان ساعت که بمنشور شیخی سرافراز گردیده بود، نماز جنازهء او را خواندند. اینمعنی باعث انتباه پادشاه والا جاه و موجب اعتبار فقرا و سپاه گردیده، از عوام تا خواص این واقعه را از نتایج بی ادبی ایشان خواجه فهمیده، منشاء عبرت انام گردیده، همه معاندان چون بید بخود لرزیده اند. آری، بیت:

تکیه برجای بزرگان نتوان زد بگذاف

مکر اسباب بزرگی همه آماده کنی

نقلست که ایشان خواجه وقتی که بمحراب (323^b) شیخی نشسته، وقت نماز عصر مذکور مضطرب از جای خود برخاسته، فرمود که احساس مینمایم که شیخی را بر سینه من فرو کوفتند، الم آن بر جگر من رسید. خلیفه جانی قلی نقل کرد که در آن وقت من در ملازمت ایشان در ربط دیگر درویشان حاضر بودم، خلیفه عبد رحیم^۱ حاجی که مشهورست بخلیفه دانا قلی در همان شب که ایشان خواجه فردای آن وفات آن در خلوت بمن حکایت کرد که بعد از فراغ حلقه نماز عصری که ذکر یافت، حضرت ایشان فرمودند که تیری از غیب آمده، بکلانش نرسیده بخوردش رسید. همانا که سعادت سابقه قرین حال کلانی است، یعنی امیر سعید و همین نقل کرد که بمایان بیقین پیوسته که در حلقه مذکوره بامیر سعید غیبتی روی داده که در آن غیبت چنان نموده که آتش تمام روی زمین را افروخته، هیچ موضعی خالی نمانده و امیر از برای نجات مأمنی میخواهد، اما موجود نی. نزدیک است که حرارت آن آتش بوجود آن دریای رحمت برسد، چون (324^a) ماهی مضطرب و متحیر بود، ناگاه باغی در غایت سبزی و خرمی با آبهای روان و سایهای خیابان بچشم آن منبع عرفان مشاهده و نمایان گردیده، مردی پیری نورانی باشکوه چون آدم در آن باغ بهشت توام در سایه درختی چون طوبی سبز و خرم نشسته، پادشاه از اضطراب خود را بان باغ انداخته، التجایان ملایک شیم برده استغاثه میخواهد و آن پیر روشن ضمیر دست خود را دراز کرده، از دست آن خدای پرست گرفته، بدلجوی میگوید که مترس و بسوی ما نگاه کن! چون نظر میسازد، آن مرد دلیر ایشان پیر بود. از دهشت تقصیرگویان بدامن آن آویخته اعتذار می نمود. فرمودند که بآن درخت نگاه کن! چون نظر انداخت، دید که بر یک شاخی یکی باز قوی پنجه مهیب نشسته و پایانتر آن جوجه بازی ضعیف پروازی نو از بیضه بیرون آمده قزار داشت. فرمودند که پیدا است که این چوچه بازی بآن باز طیار چه مناسبت دارد و باعث اعتماد نمودن باین (324^b) طایر حقیر و بآن باز در افتادن بکجا منجر میشود و مرد عاقل اصلا این معامله را بخود نه پسندد و اگر پسندد از انفعال عاقبت کار چگونه وا رهد؟ درین گفتگوی افاقه طاری گردیده، از واقعه هشیار و از خواب بیدار میشود. اندکی کدورت را که در صفحه ضمیر نسبت بمنسوبان ایشان پیر از ممر بشریت

مستیسر بوده، مرتفع و باطن خود را بارادت و اعتقاد اینجماعه مملو و مشحون یافته، بعد از آن واقعه چیزی که موجب ترك احترام نسبت بآن بزرگ انام و مرشد خاص باشد، فعلاً و قولاً تا اخیر حیات از آن پادشاه ستوده سمات بوجود مطلقاً نمی‌آید. چون ایام اعتکاف منقضی گردیده، امیر سعید مسعود عاقبت محمود بسی نیازمندی و اعتذار بآن قطب روزگار پیش برده، ندور و فتوحات بخادمان آن عزیز گذرانیده، وقت وداع میفرماید که بتوفیق ایزدی اراده آنست که بمصافحه و انابت و تجدید توبه و احراز سعادت (325^a) بتلقین طریقت از جناب شان مقبول مشایخ عالیشان و زمره درویشان از طلبه ایشان فایز گردیده، علاقه پیری و مریدی در میان واقع گردد. اما بخاطر خطور مینماید که بعد از مراجعت بمسند کرامت و سریر خلافت فاخره بخارای شریف از خدمت مرشد موروثی خود بندگی میان فضل احمد مجددی قدس سره اجازت حاصل نموده، این معنی را بامضا رسانیده شود. اما خدمت شان را تکلیف نمودیم که فصل تیره ماه امسال آن آفتاب روزگار طلوع از بیت اشرف بخار نموده، ساکنان آن بقعه شریفه را از سحاب فضل و نسیم افضال رنگبوی نوبهار ارزانی بخشید و آن عزیز اطاعت اولی الامر را بقبول تلقی نموده، از همدیگر راضی و شاکر وداع نمودند. بعد از حلول میعاد آن قدوه اوتاد بمضمون *أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ*¹ بمصاحبت و مرافقت اصحاب و خلفا عزیمت دار الخلافه بخارارا از قوت بفعل آورده، مشاهد اولیارا طواف کنان (325^b) بسر مزار ملائک یزار، فیض آثار، قطب الواصلین، ذخر الکاملین، سید المتقدمین، برهان المتأخرین، اعنی جناب حضرت بهاء المله والذین نقشبند نشرالله مآثره فی العالمین و ابقالله طریقه الی یوم الدین رسیده، بآداب زیارت آن مشهد شریف قیام نموده، آوازه قدوم سعادت لزوم آن عزیز بسمع پادشاه سعید رسیده، جماعه از اعیان ولایت را با برخی از ارکان دولت و از حکام خلافت باستقبال آن مرکز هدایت برآورده، باعزاز و احترام تمام بشهر درآورده، مراتب مهمانداری و مراسم مرحباگزاری را با حسن وجوه بجا آورده، تکلیف بالای ارك و استدعای قدوم شان نموده، فرمان صادر شد که آن مرشد راه بر چون خورشید خاور تا مطلع پای تخت بالای تکاور خرامیده، دیگر تمامی انام از امراء عظام و صدور کرام بدستور چاکری در عنان آن اطهر پیاده میرفته باشند و جناب پادشاه بنفس خود باستقبال (326^a) آن خداآگاه تا زنجیر در بارگاه جریده شتافته، التماس نمودند که

¹ القرآن الکریم، ۴۰:۲

جناب ایشان از اسب فرود نه آیند! ناچار امتثال امر نموده، آن خسرو نیک بخت بدستبوسی آن قطب زمانه مستعد گردیده، دست در رکاب بیای پیاده در عنان میرفت، تا بمحل نزول آن قبله قبول و موضع ورود آن خورشید وصول بمغرب افول پیوستند. بعد از آرام گرفتن دلها بطریق معهود امیر مسعود بمصافحه آن قیم ودود شتافته، تجدید انابت نموده، رابطه پیری و ارادت مریدی با کمال و اتمام رسید. از برکت این قران سعدین ارکان دین و دنیا معمور و از اجتماع این نورین چشم دو جهان پرنور گردید. چنانچه سابقا ذکر یافت، بعد از آن مادام الحیوة آن پادشاه ستوده صفات نسبت بآن عزیز منتسبان ایشان در کمال ارادت بوده، بیمن توجهات آن مرشد کامل بمقاصد کونین و سعادت دارین فایز گردیده، از جذبۀ سلوک حظ (326^b) کامل بهره شامل داشت و مأمور بتوجه سالکین و ارشاد مترشدین بود و خدمت حضرت میان فضل احمد مخدومی که مرشد اول آن امیر اکمل بود، بنابر بعضی اسباب از بخارا بولایت پشاور که وطن اصلی ایشان بود رفته، در آن بلاد بقیۀ عمر را بانجام رسانید و اولاد آن عزیز الحال اکثری در بخارای شریف و بعضی در فرغانه و برخی در هندوستان بطریق اسلاف کرام در احیای طریقت و ترویج شریعت اشتغال دارند. مصراع:

تا ابد این سلسله پیوسته باد! کسی را که سخن او اعتماد را میسایست، نقل کرد که در آن ایام که بندگی فضل احمد از بخارا عزیمت پشاور مینمود، در مجلسی از مجالس خدمت ایشان پیر فرمودند که روحانیت میرزا عبد القادر بیدل از خدمت احمد اندک غبار مکر شده، در واقعه دیده شد که میگوید که از بخارا بیرون شوید که شاعری شمارا درین مملکت نمیگذارد! اشارت بخود میرزا بیدل مینمود و باعث این قصه این بوده که (327^a) آن عزیز در مجالس و معارک وقتی که اشعار میرزا بیدل مذکور میگردد از خواندن آن منع میکرده اند و میگفته اند که بیدل بد است و شاعر محض بیحاصل و خراباتی ریش تراش و قلندر لا ابالی معاش. ناقل مذکور گفت: ایشان فرمودند که در آن ایام در واقعه دیدم که روحانیت میرزا بیدل به بندگی فضل احمد خطاب باعتبار میفرمایند که از ولایت خارج شو! چنانچه گذشت، واللہ اعلم.

قوت هم پیشه هم پیشه میدانند که چیست

ضرب دست کوهکن را تیشه میدانند که چیست

بعد از ارادت پادشاه آن برگزیده اله شطری از عمر خود را در بخارا شطر از زندگانی

خود را در ثمرقند گذرانیده، بارشاد خلق الله مشغول بوده، در سالی که سنه ۱۲۴۰۱ بود که در سحری در بخارا وقتی که بسر مزار فیض آثار شاه اخیسی معتکف بودند، از روحانیت آن عزیز و سایر اولیا الله رحمهم الله بذکر جهر و علانیه مرخص گردیده، چنانچه بموسی خواجه یرقچی که از اولاد شیخ خدایدادند، اجازت (327^b) ارشاد در طریقه جهریه عطا فرمودند و در همان سال در مسجد جامع بخارا میان ایشان پیر و میان خلیفه نیاز قلی ترکمان که مرد متشرع متقی بود، در طریقه نقشبندیه بارشاد سالکان اشتغال داشته، منکر صیحه² و نعره بود، ملاقات واقع شده، تصرفی در باطن آن عزیز فرمودند که بی اختیار صیحات³ کثیره از آن عابد معاند صادر شد. بعد از آن تا زمان وفات مجذوب و متواجد بوده، تأسف آیام سالفه مینمود و در آن واقعه فرموده اند که نیاز قلی بیچاره سالها دراز متصوفه متقدسه ریاضات شاقه و مجاهدت کثیره کشیده، مروت بقضای آن کرد که بر صیحه از بحار فیوض طریقه شادکام و ریان باشد تا صدق فحوای کلام معجز نظام مخبر صادق علیه السلام بدوی⁴ الافهام، بلکه بر خاص و عام روشن کرد که فرموده اند من دَقِّ بَابَا و لَج و لَج او کما قال مستهزاد بیدل، رباعی مستهزاد:

گر طالب صادقی زنا یافت منال

پیدا گردد

(328^a) وانعقدہ که سیه است همت بخیال

هم وا گردد

گر آبله بسته است پای طلبت

زینها مایست

شاید که از آن بیضه برارد پُر بال

عنقا گردد

مناقب و مآثر ایشان پیر اشهر من ان تخفی و ابعده من ان تحصی.

۱: T ۱۲۴

۲ در حاشیه: صیحه

۳ در حاشیه: صیحات

۴: T بزودی

بیان کیفیت وفات ایشان پیر

وفات ایشان پیر بتقدیر حی کبیر در ثمرقند شب بیست هفتم ماه شریف رمضان که بروایت اکثر اصحاب حدیث شب قدر است واقع شده، سنه ۱۲۲۹ نعلش آنجناب را باعیان اصحاب و ارادت بطیبه ده بید نقل نموده، در صفة حضرت مخدوم در جوار مشایخ عظام خود آن کنج مدفون گردید. سال وفات آن مظهر کرامت را مؤلف مقصر در قطعه منظوم نموده، لمؤلفه:

مرشد راه هدا محمد امین

سرور قافله سالار بهشت

آنکه در مزرعه ملک وجود

تخمی جز دانه خیرات نکشت

قرب چهل سال درین معبد گاه

خلق را خاند بمسجد زکشت

آخر آن مرکز دوار شهود

رفت ازین دایره زرین خشت

بیست هفتم شب شهر رمضان

دست ازین دهر پر آشوب بهشت

بهر تاریخ وفاتش راقم

آب رحمت بسیاهی بسرشت (328^b)

سر اداب فرو افکنده

در شب جمعه شب قدر نوشت

کمل خلفای آنجناب که اشعه لامعه آن آفتابند، هر کدام چون ستاره ثاقب اقطار ربع مسکون را از پرتو هدایت منور گردانیده، امروز بعضی از آن اقمار دربار در پرده امحاق و مغیب افول متواری اند و برخی از ایشان در آن ارشاد و منصفه قبول هدایت آثاری احصای این نجوم هدا از حد عدو احصا پیروست، تبرکا بذکر اسامی مشاهر این گروه سامیه اکتفا میرود، از جمله فرقه اولی شیخ الاسلام فرغانه خدمت محمد ذاکر خواجه ده بیدی، آی خواجه ده بیدی، شاه عضام الدین نمنگانی، خلیفه دانقلی قبچاق، خلیفه عبدالرحمن

بدخشی، خلیفه جانی قلی قبچاق، خلیفه عبد المؤمن قبچاق، خلیفه زرگر عطا خواجه
 حصاری، موسی خواجه یرقچی که در ذکر علانیه مجاهر بود، از اقران خود ممتاز و غیر
 ایشان جمع کثیر که هر کدام هادی زمان و مهدی دوران خود بود و خلق الله را براه حق
 رهنما بودند، غفر الله غیراتهم و رفع الجنة رواحتهم و قدس الله اسرارهم ببرکاتهم و از
 زمرة (329^a) جماعة ثانیه: خلیفه عبد الرحمن مخدوم ولد الصدق خلیفه صدیق که ذکر
 آنجناب چون آفتاب در مطلع این تذکره پرتو انوار دیدار ادوار گردیده و خلیفه بالته بای
 قبچاق، خلیفه جانی قبچاق و خلیفه محمد شریف، ایشان محمد ذاکر خواجه و ایشان
 مله خواجه و خلیفه حاجی خان و ایشان معانی و مخدوم کشمیری نیاز خواجه و ملا عبد
 الرحمن قندوزی و ایشان خواجه سفید دره گی و محمد طاهر خواجه و عبد الکریم خواجه،
 بوران خواجه و عبد الرسول خواجه ده بیدی و عبد الوهاب خواجه و عبد الخالق خواجه و
 خلیفه شریف بلخی و خلیفه نیاز بلخی و خلیفه بای محمد ضیاء الدین و خلیفه ملا محمد
 یوسف و داملا غلام و خلیفه ملا ابراهیم مرغیانی و خلیفه الوغ و خلیفه عبد الحی خواجه
 و خلیفه موسی خواجه و عبد الرحیم خواجه و خلیفه میرزا بابابیک و خلیفه سفر بایسونی
 و خلیفه شاه رستم خواجه و خلیفه عبد الوهاب مخدوم و خلیفه عبد الرحیم بلخی و
 خلیفه عزیز خواجه و خلیفه ایش محمد میتان و خلیفه محمد شریف قاری و ملا قربان بای
 ده بیدی و داملا زمان بردی و ملا صادق نمنگانی و عبد الکریم خواجه (329^b) ترنوی و
 خلیفه نورمحمد و خلیفه عوض مرغیانی من تذکره ابو طاهر خواجه ثمرقندی.

در اوان عصری هر یک چراغ محفل و مصباح مجلس انس بوده، سرگرم ارشاد و
 طلاب و مشغول تربیت اصحابند، ادام تعالی ظلال ارشادهم علی رؤوس السالکین و مد الله
 تعالی برکات اهدائهم الی یوم الدین. بیان کمالات و مقامات اینجماعه را مجلدات عریضه
 و مؤلفات بسیطه میباید. اینجا بذکر بعض از کمل اصحاب ایشان اکتفا میرود، اللهم ارزقنا
 بوصل برکاتهم و حققنا بنیل درجاتهم. رباعی لمؤلفه:

یا رب بروان این گروه مغفور

بر دیده ما ز خاک ایشان ده نور

هرچند نه از قطار نزدیکانم

مارا مکن از ولای نزدیکان دور

فرد:

در قافله که اوست دانم ترسم
این بسکه رسد زدور بانگ جرسم

ذکر خلیفه چهارم جناب موسوی قدس سره العزیز

آن نهنگ دریای وحدت و آن پلنگ صحرای کثرت، آن مظهر عجایب کرامت و آن مظهر غرایب ولایت، آن آفتاب اوج عظمت و آن ماه تاب برج مکرمت، آن سیاح پیدای آفاق و انفس و آن ملاح دریای اطلاق و آتش، (330^a) آن فانی مطلق و آن باقی بحق و آن سرور اوتاد و آن مهتر افراد و آن خورشید این نیلگون طارم، اعنی خلیفه چهارم شیخ الشیوخ سجاده هدایت و دستگیری مخدومنا و مولانا خلیفه عبد القیوم کشمیری اعلی الله درجه فی اعلا علین. مخفی نماند که این عزیز را چهارم خلیفه گفتن بنا بر اشتراك خلافت ست از دو پیر کامل و مکمل، اینچنین درجه چهارم نوشتن بهمین نکته است والا مرتبه و اقدام خلقای اربعه اند و سابق ایشان قدس الله چهارم خلیفه اند ارکان ولایت موسوی را، کشمیری الاصل بوده، از سابقان خلفا اند، واصل اصحاب شیخ خود نور ارشاد و آن آفتاب فلك هدایت و اقطار ربع مسکونرا از شرق تا غرب و از جنوب تا شمال منور ساخته، از اقصای حرمین شریفین تا بلاد خطای و قلماق و از ابتدای هندوستان تا ماوراء النهر و دشت قبیحاق اصناف عباد را از معظم بلاد براه نمای ارشاد از ظلمت آباد (330^b) طبیعت رهانیده و بیدرقه هدایت بدار السلام حقیقت رسانیده، در دربار ملائک یزارش مطاف ابرار و خانقاه خلائق قرارش ملاذ اخیار بود. در ابتدا بصحبت کسی از اولیا وارد شده، از خوان موئید ایشان و احسان محظوظ و بهره مند گردیده، مشایخ سلاسل حقه خدمات کثیره و ملازمات خطیره بجای آورده، از اکابر طریق بمناسر اجازت سرافراز گشته، ثانیاً باز بیدرقه هدایت سعادت ارادت در خدمت موسوی مستعد گردیده، بدولت دستبوسی جناب موسی عهد بیای مردی ارادت صادقه بشناسیهاء ولایت بضیاء نور کرامت و بروشنای مصباح سلوک مسالك طریقت را طی نموده، از معارج جذبات الهی بمدارج قرب مقامات نامتناهی گشته، مدتی در ملازمت آن آفتاب اوج اجتناب سایه وار ملازم بوده، در وقتی که آن مرشد کامل از هندوستان بماوراء النهر و ترکستان مایل و عازم (331^a) گردیده، در خدمت مرافقت در غیرت

مصاحبت آنبزرگوار بثمرقند و بخارا آمده، بعد از تحصیل رخصت و تکمیل سلوک با حراز مشنوبات طواف حرمین شریفین زادهما الله تعالی تشریف دیگری سفر حجاز را آماده گردیده، از راه عراق آهنگ در یافت آنمقامین مقدسین نموده، ساز اسباب آن راه سعادت را ترتیب داده، در پرده حفظ الهی آن شعب غیر متناهی را قطع نموده، بدولت گزاریدن حج اسلام و عمره و بسعادت زیارت روضه سید انام علی صاحبها الصلوة و السلام مشرف و مستعد گردیده، چندین حج مبرور با سعی مشکور بجای آورده، مجاورت روضه مقدسه نبویه را اختیار نموده، در آن بقعه بهشت خاصیت مقیم گشته، صباح و رواح در زنگ رحمت الهی فرش خاک آن استان رفیع الشان و زمین آسمان در میان بوده، مجاور آن مدینه منوره، شیفته جمال و عاشق غنچ و دلال تقوی و طاعت آن ولی صاحب کمال (331^b) گردیده، یکی از نساء صالحات را در نکاح آنمظهر انجام در آورده، تولیت روضه مطیبه را علی صاحبها الصلوة و التحیه بخدمتش تفویض نموده، اکثر اهل آن شریفه مرید و مخلص آن مخلص گردیده، مدة هفت سال کمابیش در آن دیار بهشت آثار بود. گاه بطواف کعبه انام برای حج و عمره اسلام بمکه شریفه رفتی و گاه بزیارت روضه خیر الانام علیه الصلوة و السلام بمدینه طیبه آمدی. در آنجا از آن عزیز اولاد و اعقاب از بنون و بنات متولد شدند. در آنوقت منهیات الهام و مشیرات سعادت پیغام بگوش هوش آن مجاهدت کوش طنطنه شهرت شیخ الشیوخ عالم و مقتدای اولاد آدم قطب الاقطاب ربیع مسکون، مرکز دوار فلک نیلگون، اعنی جناب حبیب الرحمن، محبوب الزمان، سعید دوران، شهید بیگمان حضرت میرزای جان جانان قدس سره در بلاد هندوستان که سواد اعظم اهل ایقانست، سامعه اهل عالم را از عرب تا عجم مملو گردانیده، بگوش حق تپیش (332^a) آن مجاهدت کوش رسیده، از استماع زمزمه از اوج حجاز آهنگ سفر هند نموده، بدربار آن سرور آفاق که مرجع ترک و عجم و ملاذ اسفهان و عراق بود مقام ساخته، بحسن تربیت پیر دستگیر بمنتهای عروج فایز گردیده، از تلوین بتمکین و از سکر بصحو آمده، اجازت کل و رخصت مطلق از آن مظهر حق حاصل نموده، بفرمان آن قطب زمان بسیاحت ربیع مسکون مأمور گشته، ببلاد چین و ختن و کاشغر و یارکند افتاده، بسی از کفار بواسطه آن خیر الابرار بدین اسلام در آمده و بسیاری از فجار بشرافت آن فخر اخیار بسعادت توبه از شقاوت افسق بر آمده، مدت مدید در آن بلاد بانابت و ارشاد خلق الله مشغول بوده، گاه در کاشغر و گاه در آقسو اقامت و تاهل گذیده، در اخیر بزیارت مرشد اول خود جناب موسوی قدس سره بولایت ده بید و ثمرقند و بخارا در سنه ۱۲۰۹ تقریباً وارد شده، بعد از زیارت مشایخ

عظام بفاخرة (332^b) شهر بخارا چند سال اقامت داشتند. در گذر خواجه حسن بلغاری اکثر اقامت آنبزرگ بود. در اخیر بگذر لب رود بمنزل خلیفه خود محمد صالح بزاز رحمة الله اقامت گذید. مدتی بارشاد خلق الله اشتغال مینمود و مسود این اوراق تراب الاقدام ابرار پریشان روزگار فضولی، اعنی جمعه قلی المتخلص بالخمولی بیاوری سعادت و بیدرقه هدایت بدولت انابت و دستبوسی و باقبال مصافحه و ارادت آن آفتاب اوج سعادت مشرف گردیده، در سنه ۱۲۱۱ در جرگه مریدی و خادمی استسعاد یافت. تقریباً کمتر از یکسال در خدمت بندگی آن پادشاه مقبول غلام وار مقیم بودم. بانك فرصتی از همت آن خورشید فلک ارشاد از لطایف خمسه، بل سبعة و ذکر نفی اثبات و مراقبه وحدت با حضور و بیخودی تام فارغ ساخته، بعد از ذکر زبانی که عبارت از تهلیل است مرخص نموده، بمراقبه مغیث مأمور و بر قرارم گردانیدند. از دولت آن قطب زمان جمعیت تمام و استغراق تام (333^a) نقد وقت بود. صحیحه و واقعات صالحه صادقه اگر بتفصیل این اجمال پردازم، کتابی مفرد و دفتر مجدد می باید، والله اعلم.

سنه ۱۲۱۲ کم یا بیش بسر آن عقبی اندیش مجددًا هوای زیارت حرمین شریفین و طواف روضه رسول ثقلین افتاده، عزیمت اتمام این سفر مبارک را مقیم گردانیده، از بخارا بجانب کاشغر و فرغانه روانه گردیدند. از اسباب این سفر سعادت اثر یکی این بود که مبلغ یکهزار اشرفی نذر سکنه روضه نبوی و مبلغ چهار صد اشرفی وقف خزمت چهار خلیفه رسول الله صلی الله تعالی علیه و آله و رضی الله تعالی عنهم اجمعین داشتند. بمبالغ مذکوره از بخارا پوست بره عربی خریده آماده خروج نمودند و این فقیر بی بضاعت درینمدت مع اصحاب دیگر سایه وار در زمین خدمت آن آفتاب آسمان اعتبار ملازمت داشتم. آن جناب اصحاب را وداع فرموده، بطرف ثمرقند روانه گردیدند. بادیده های گریان و سینه های بریان از همدیگر جدا شدیم. بیت: (333^b)

دلدار رفت، دیده بحسرت دوچار ماند

با ما نشانی برگ گلی ز آن بهار ماند

مقصود از اختیار استرضای اصحاب مشرفی و وداع احباب قدیمی آن بود. چون بولایت آقسو رسیدند، مدتی در آن ولایت اقامت نموده، میخواستند که بهندوستان گذشته، از راه دریا بطواف حج و زیارت روضه منوره فایز گردند. اما باوجود ضعف پیری که سن مبارک آن جناب قریب بصد سال کم یا زیاده رسیده بود، بیماری سخت بطبع مبارک عرض شده، چون تقدیر ازل بموت آن اکمل در آن ولایت رفته بود، روز بروز قوت ضعیف و ضعف قوی بود. از اتفاقات

عجیبه این که قبل از وفات آن ولی الله مخدوم کلانی شان که در مدینه منوره بوده، در واقعه پدر بزرگوار خود را دیده، فرموده اند که ای فرزند، بزودی ما را دریاب که وقت قریب است! بعد از انتباه فی الفور عزیمت سفر مصمم نموده، پیش از وفات (334^a) پدر بچند روز باآسو رسیده، پسر بوصال پدر و پدر بجمال پسر کامیاب گردیده، همدیگر را باغوش کشیده، هر دو آن ولی و ولی زاده بمقصود خود رسیده اند. چند روزی بیکدیگر مصاحب بوده، غم و شادی هجران و وصال باهم گذرانیده، پدر بزرگوار بفرزند دلبنده وصیتهای خوب و نصیحتهای مرغوب نموده، آن مبالغه را که سابقا تحریر یافت، از نذر رسول خدا صلی الله تعالی علیه و آله و سلم و وقف چهاریار باصفا رضوان الله تعالی علیهم اجمعین بفرزند ارجمند تسلیم نموده فرمودند، بفتوی شریعت عمل نموده، بمصارفش صرف نماید و آن فرزند سعادت مند بجان منت نهاده، امثال فرمان آن قطب زمان متقبل و متکفل گردید و تمامی اصحاب که حاضر بودند، همه نصیحتهای بلند و وصیت های ارجمند فرموده به بیعت قره العین دلالت نمودند. بعد از آن بحضور و آگاهی به تسلیم ودیعت روح مشغول گردیده، خطاب «ارجعی» را (334^b) بتلقى و قبول فرموده، به تشریف رَاضِيَةً مَرَضِيَّةً¹ سرافراز و به تکریم فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي² ممتاز گشته، ازین دار بیمدار فانی بآن دار القرار جاودانی بمصاحبت روح و ریحان به جنت و رضوان خرامیدند، قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ³. بخاک آقسو آن آسمان ولایت و آفتاب هدایت را چون گنج مدفون ساختند. چون خصوصیت سال و ماه و روز انتقال آن خورشید بی زوال به یقین معلوم نبود و از ثقه معتمد درین باب چیزی مسموع نشده. بنابراین به تعیین جرئت ناکرده میگویم، تقریبا یکهزار دو صد شانزده بکم یا زیاده این واقعه ها واقع گردیده باشد، رحمه الله تعالی رحمة واسعة. اگر به تفصیل کرامات و تعریف تصرفات آن مرشد زمان و ساعات کوشیم، کتاب مبسوط علی حده درکار. لاجرم، باختصار پرداخته باجمال اکتفا رفت. بعد از وفات آن ولی قیوم زمان علیه الرحمه (335^c) و الغفران خلفا و مریدان آن اقلیم از کاشغر و یارکند و چین و ختن و آقسو و سایر بلدان باتفاق التجا نموده، مخدوم آنجناب را بجای آن قطب اقطاب نصب نموده، بیعت انابترا مجدداً بان خلف الصدق مصمم گردانیده بگذاشتن که بمدینه منوره مراجعت نمایند. بنابراین، بسرمدار والد بزرگوار اقامت فرموده، سالهای بسیار در آن دیار به تربیت سالکان و ارشاد مسترشدان اشتغال داشتند،

¹ القرآن الکریم، ۲۸:۸۹

² القرآن الکریم، ۲۹:۸۹-۳۰

³ القرآن الکریم، ۲:۱۵۶

تا در نواح سنه ۱۲۲۴ هزار دو صد بیست چهار از دار بیمدار بدار القرار خرامید و در جوار مزار پدر نامدار خود مدفون گردیده. مزار هر دو عزیز در ولایت آقسو واقع گردیده، مطاف ابرار و رماء اقطاراند، رحم الله علیهما رحمة واسعة. پوشیده نماند که از آنبزرگ خلفای بسیار در هر دیار منصوب بوده، بهدایت عباد الله مأمور و مشغول بودند که احصای این اعزه از حد شمار بیرونست. از آنجمله چهار خلیفه کامل و مکمل (335^b) در ولایت فاخره بخارا بودند. اول ایشان و اکمل همه جناب ولایت مآب، کرامات انتساب خلیفه غریب حسین کولابی که جامع بودند، میان حال و قال از تمامی علوم نقلی و عقلی حظ وافر، نصیب کامل داشتند. در طریقه نقشبندیه مجددیه و قادریه و چشتیه و کبرویه مرخص و مجاز بودند و اخیر بصحبت و ملازمت جناب ولی قیومی استسعاد یافته، سر صحبت خود گردانید. در آداب صحبت و حفظ ملازمت اجتهاد تمام و اعتقاد تام داشته، جناب قیومی نیز در اعزاز و احترام این عزیز اهتمام داشته، هرکس که از اکابر علما و طلبه علم انابت مینمود، تربیت اینجماعه را حواله بآنبزرگ میفرمودند. این محقر بی بضاعت را نیز بعلاقه طالب علمی مأمور بملازمت شان گردانیدند. بسی فواید و منافع از دولت این خلیفه مکرم حاصل وقت این بی سرمایه بود. التفات و مهربانی غریب در باره اینغلام پر آتام داشتند. (336^a) چون در وقت انابت چنانچه طریقه آن قیوم زمان بود، باین محقر عهد فرا گرفتند که به تحصیل علوم رسمی نکوشم. بجان قبول نموده، عهد کردم که دیگر درس رسمی نخوانم و بکسی درس نگویم. چون ضروریات دینی بر وجه اجمال حاصل بود، سوای مشغول و ذکر مراقبه کار دیگر نداشتم. رفیق قابل داشتم و حوایج زندگی باعانت حاصل بود. بمن توجهات این دو مرشد کامل باندک فرصت بفضل ربانی بی خودی تمام و حضور تام حاصل روزگار گردید. حقایق و معارف و مکاشف و غرایب لطیفه روی دادن گرفت. بر وجهی که اکثر امور که در خلوت بسوی آن توجه مینمودم، بر وجه صحیح شهود میگردید و مردمان بصورت صفات خالیه غالبه مرئی میشدند. عرض وقایع بخدمت خلیفه می کردم. حل میفرمودند که باین حالات فریب مخور و مغرور مشو که مقصود ما و رای اینهاست. پیش از مبشرات نیستند، کار میکن و جان میکن، شاید که بجایی برسی، عجب مساز و خلق الله را (336^b) متهم مدار که خسران ابدی بار آرد.

حکایت: شبی بعد از تهجد در قعه خفیه بهشت را نشان دادند، باوصافی که در کتب نوشته اند. مردی نیکو روی راهبری میکرد و اماکن و درجات جنت را نام مینبرد. بصورت مدرسه وسیعه طبقه بر طبقه بود، بر بالای یکدیگر آن مرد مرا بر بالای آن مکان عالی برآورد. نگاه کردم،

وسعت آنمقام شریف بمرتبه بود که حدود اربعه آن بنظر نمیدرآمد. از وسیعی و عمارات همه از زر و نقره و جواهر بود. از آن مرد پرسیدم فرمود که بهشت است. گفتم فراهم اینمقام بغیبی و مکانی باشد. فرمود که قصر تو و جای استقامت تو در پیش است. بجایی برد که قصر عالی بود، از زر و نقره و جواهر دیوار آن را بنا کرده بودند. در مقدم قصرخانه مختصری بود و از نور میدرخشید. فرمود که این خانه جای باشش تست از بهشت، اورا تماشا کن. خود در بیرون توقف کرد. بچند زینه از جواهر داشت، برآمدم در گشاده شد. بخانه در آمدم در مؤخر صنفه خانه چرخى بود، پایه هایش از طلا و پره هایش از نقره و تنابش (337^a) از رشته یکتار دراز بزمین از دوک آویزان، پاره زرین نورانی بگیسوی آن تار پیوسته، گویا در آن خانه زنی بوده، چون مرد نامحرم دیده، بسرعت سراسیمه از خانه بیرون گریخته، اثری از وی ندیدم. بعجایب و نقوش آنخانه تماشایی بودم، گویا زیاقوت سرخ سیراب بود و طنابهای زرین از هر سو کشیده و شمعهای سیمین در آن طنابها طعیه نموده اند. در میانه صنفه خانه پیه سوزی از نقره سیراب در کمال رعنائی بود و پیه گاه آن از لعل سرخ بود، در نهایت زیبای. من مبهوت و حیران بودم. همان مرد نمایان شده، فرمود که اکنون بیرون آی! گفتم: نمیرایم! گفت: حالا وقت آن نیست، خدا خواهد در وقتش میآیی. گفتم: ای عزیز، بهشت را حوری و غلمانی میاید شد که چرا نمیینم؟ گفت: حور اجر قرآن خانست، تو قرآن نمی دانی. هر وقت که قرآن را بشراط تجوید خواندی، الله تعالی اجر آنرا حور عطا میکند! در حقیقت (337^b) در آنوقت از قرآن مجید سوای چند سوره معدوده که در مکتب خوانی یاد کرده بودم، چیزی نمیدانستم. آن همه غلط و بی قاعده بود. ثانیاً بآن مرد گفتم که من از بهشت دنیا چون میروم؟ گفت: اگر توانی هر چه بدست افتد، بگیر! همان پیه گاه پیه سوز مذکور را که از لعل بود، بهر دو دست محکم گرفته، از جا برخواستم. برخواستن همان بود، بافاقه آمدن و چشم گشادن همان. از آنهمه رویای صالحه اثری نبود. از دست خود خبر گرفتم، چون کف افسوس خالی بود و از پیه گاه پیه سوز بغیر آتش حسرت و سوز غرامت اثری نبود. قریب بود که از فقدان مقام عالی دیوانه گردم. بامداد را گذارنده بعد از دریافت توجه مرشد کلان بسلام خلیفه زمان رفتم. بزبان اشارت باین مصراع مترنم گردیده، فرمودند که مستک شده همی ندانی بس. سپس گفتند که وقتی پیر ابو الفضل رحمه الله این مصراع بسططان المشایخ ابو سعید ابی الخیر خطاب نموده خوانده بود. اما بفقیه التفاتها داشتند. (338^a) فقیر عرض واقعه کردم. فرمودند که این نمایشها بسالك از عالم آفاق در ابتدای روی مینمایند. سعی نما که اینمهم را در انفس بینی، اما بی فایده

نیستند. رغبت افراد دلیل بر استعداد قوی دارند. اگر کارکنی زهر دولت والا موجب حسرتند. عرض کردم که چیزی از کلام الله بخدمت شان میخوام گذرانم و فرمودند: خوبست، اما تو در وقت انابت بحضرت ایشان عهد کرده بودی که تحصیل علوم نمایی، اینکار سخت دشوار است. بی اجازت جناب پیر باعث خرابی و موجب محرومی است. العیاذ بالله تعالی، فردا بیا. انشاءالله برای تو اجازت حاصل نمایم. فقیر تعظیم کردم. چون فردا شد، بامید وعده بملازمت شان فایز گردیدم. مهربانی فرمودند که مبارک شود، ما برای تو اجازت مطلق گرفتیم، اکنون هرگاه صلاح دانی، در خوان و درگویی! قلوب نموده زمین بوسیدم و از فاتحه تا سورة الفیل را که ما بجز به الصلوة است، بخدمت آن بزرگ گذرانیده، فاتحه و اجازتم کرم نمودند، (338^b) رحم الله تعالی علیه رحمة واسعة.

THE
 HISTORY
 OF
 THE
 PERSIAN
 EMPIRE
 VOL. 1
 PART 1
 CHAPTER 1
 THE
 HISTORY
 OF
 THE
 PERSIAN
 EMPIRE
 VOL. 1
 PART 1
 CHAPTER 1

خاتمه کار آن سعادت مند زادهما الله تعالی شرفا و کرامه اینست که چون حضرت قیومی قدس سره باراده زیارت کعبه و روضه نبویه علیه الصلوة والسلام از بخارا رفتند، چنانچه سابقا تحریر یافت، جناب خلیفه مرجع خواص و عوام گردیده، به تربیت سالکان و طالبان کمال سعی و اجتهاد داشتند و سالکان سلطان زمان خسرو اولیا پرور، اعنی پادشاه غازی امیر حیدر ملقب بامیر سعید نور مرقده این عزیزا تربیت بلند نموده، دقیقه از دقایق احترام آنرا مهمل نگذاشته، در اخیر قبل از وفات آن خلیفه بزرگ بمدرسه دار الشفا که از مخترعات خان حاجی الحرمین عبد العزیز خانست تخمده الله تعالی بغفرانه، بمنصب تدریس منصوب گردانیدند. چون شرط واقف این بقعه خیر آن بود که مدرس آن عالم باشد که جامع حال و قال و طب باشد، تجسس نمودند که این اوصاف حمیده در آن عزیز بر وجه تمام بود و افضل واقعه و اتقی عهد بوده. مشار الیه (339^a) مدتی در آن بقعه بتعلیم حال و قال و طب مشغول بوده، فایده رسان طالبان و راهنمایی سالکان و عقده کشای اشکال مریدان بودند.

طریق وفات آن بزرگ دین را رحمه الله تعالی میرزا صادق منشی جاننداری که مرد متدین و متقی و صایم الدهر بود و از حال حظ وافر داشت، چنین نقل کرد که روزی خادم آن مغفوری بدریار امیر سعید نورالله مرقده آمده، بعرض رسانید که خدمت خلیفه ودیعت روح را بقابض الارواح تسلیم نموده، از دار بیمدار بدار القرار شد. اما از حجرة آن آواز "الله، الله" می آمد. فرمان عالی چه میشود؟ بعد از استرجاع امیر مذکور آدم اعتمادی را از برای تحقیق این خبر فرستاده، در تردد بود که مرد فرستاده آمده، بموقف عرض رسانید که کلام خادم راست بوده! امیر سعید

ره پیاده روان شدند و من نیز در خدمت بودم. چون بمدرسه رسیدیم، امیر سعید مرا و یار دیگر را همراه گرفته، در حجره که آن عزیز بودند درآمدیم. همه شنیدیم بآواز فصیح کلمه «الله، الله» را از طرف آن مرد خدا بگوشها میآمد. حضار هرکس که از امیر و وزیر و فقیر همه را غریو مردم بفلک انجم پیچیده، امیر (339^b) سعید نور مرقد فرمودند که فوت خلیفه یقین شد و این لفظ مبارک «الله» از زبان دیگر است که ایزد تبارک و تعالی احسان نموده، تقرب این بنده صالح خود را بعالمیان اظهار مینماید اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ^۱. تکفین و تجهیز و غسل بر وجه سنت انجام داده، جنازه آن بزرگ را برداشته، جمعیت عظیم در آن روز در بخارا حاضر شده، نماز جنازه را بامامتی امیر مذکور گذاریدند. اینچنین جماعت کثیرا اصلا در جنازه اکابر ندیده بودیم. تمام نقل میرزا صادق منشی.

موضع مدفون آن عزیز را معلوم نکرده‌ام. معارف و حقایق و خوارق و کرامت آن ولی بتفصیل ذکر سازیم، این نسخه را تحمل آن نیست، رحمه الله علیه رحمة واسعة و رزقنا من فواید الی یوم الدین، آمین.

خود خلیفه دویم جناب قیوم الزمان ملا محمد صالح بزاز بخاری بود که بصلاح و باصلاح مریدان کوشیدن او را بود. مدتی بارشاد مسترشدان اشتغال داشت و خلیفه (340^a) سیومین آن مرشد دوران نصرالله خواجه بخاری بود که بنصرت سالکان و یارمندی طالبان راه خدا جد تمام و جهد مالا کلام پیشه او بود و خلیفه چهارم نیز خواجه بود که اکثر در صحرا بود. نام این عزیز از خاطر این نادان فراموش گردیده. نسبت لطیف مجهول کیفیت وی را بوده است، نظر خویش بگذاشتند، خدای عز و جل جمله را بیامرزاد، و اللهم صل علی خیر خلقك محمد صلی الله علیه و آله اجمعین الطیین الطاهرین.

[مکتوب]

بسم الله الرحمن الرحيم السلام علیکم ورحمت الله وبرکاته. اما بعد از جانب فقیر دعاگوی بخدمت ایشان قاضی سلمه الله تعالی واضح یاد مشفق من ذکر مخصوص و مصطلح صوفیان جهت مبتدی همان اسم ذات نفی اثبات و تهلیل است که از عزیزی اخذ نموده، بدو مناسب حال متوسطان تلاوت قرآن و تسبیح و تحمید و تهلیل و تکبیر و منتهیان نماز، خصوصاً، در فرض و بامر معروف و نهی منکر و در جمیع (340^b) امور معاد و معاش که موافق سنت باشد،

^۱ القرآن الکریم، ۲: ۱۵۶

مشغول میباشند که اینهمه ذکر است. اما درین خاندان نقشبندیه مجددیه مقامات عروج و قرب ولایت ثبوت بسیار است و مناسب هر مقام مؤید فیض و مورد فیض پیران دریافت نموده اند. بنابراین، مناسب مقامات مراقبه دیگر می فرمایند. وقتی که شیخ دریافت نمود که مقام در تحت موافق استعداد طالب باتمام رسیده، امر بر مراقبه و توجه برای حصول فیض بمقام دیگر میکند. چونکه لطایف عشره انسانی پنج از عالم امر و پنج از عالم خلق است. استهلاك و اضمحلال و فنا و بقای هر لطیفه از مقامی بمقامی مشهود این عزیزان است. فنای قلب که اول از زینه است، نزد اهل وجدان بعد از جذبات و استغراق و بیخودیکه پرتو فنای عامه و از حالات دایره امکانست، استهلاك و اضمحلال در دایره ولایت صغری که مقام ظهور معیت است و نسیان ماسوی و حصول یادداشت که مشهود و مشاهره و حضور بی غیب و بی جهت بعد از ادراك شش جهت حاصل شود و اهل (341^a) کشف این مقامات را عیان می بیند. وقتی که از نظرکشفی و یا از ادراك و جدای تمام شدن مقام ولایت صغری و ظهور معیت بتحقیق رسیده، شروع در ولایت کبری می نماید، در دایره اولی آن ولایت مراقبه قریبت و کثرت ذکر تهلیل زبانی امر مینماید و جهت حصول فیض آن مقام توجه نیز میکند و اگر از احوالات قلب چنانچه مذکور شد، چیزی حاصل شده باشد، فوق آن توجه نمودن بی مانع رواست. اگر شمارا در قلب مشاهده با شش جهت بعد از آن بغبیب پیدا شده باشد که معبر بحضور بی غیب و نسبت یاد داشت بکارش فرمایند تا غایبانه توجه بمقام اقریبت و مراقبه آنمقام نوشته فرستاده شود و اگر این حالات در مقام ولایت صغری از کثرت مراقبه معیت در صحبت آن عزیز پیدا شده بود و لیکن بعد از شغل تعلقات طبیعی رجعت واقع شده مستور شده باشد، باید که همان اذکار اخذ نموده اند. در دایره (341^b) امکان ذکر اسم ذات عشره که مجمل آن هفت است و نفی و اثبات احدیت صرفه و در دایره ولایت مراقبه معیت و ذکر تهلیل ربانی بالحاظ تا که آن حال کم شده باز مدرک شود، ادراك دست دهد خبر بفرستند، تا بمقام دیگر و مراقبه مناسب حال آن مقام بفرستیم. دیگر التماس دعاست مخدوما مطاعا نور چشمما بعد از سلام و شوق ملاقات بی پایان واضح باد که اشتیاق نامه درود نموده، از مطالعه آن سیرت بر سیرت و فرحت بر فرحت نقد وقت شد. رجاء چنین است که دور افتاده گانرا از خاطر عاطر فراموش ننموده، بدو کلمه یاد آوری کرده باشند. عجیب است که از احوال ظاهر نوشته آیند و از باطن هیچ مسطور نه. معلوم نیست که بعد از مفارقت اذکار اشتغال و مراقبات که اخذ نموده اند، بآن مشغول هستند یا نه. بالجمله بعد ازین حالات ظاهر و باطن

نوشته باشید که در دل نسبت استغراق بیخودی و محویت (342^a) و نیستی غالب با حضور و با شعور جمع است، تا استعداد شما معلوم شود که مناسبت براه پنهان دارید که طریق اجتنابست یا بتفصیل. اگر ایشان قاضی و شمارا شوقی باشد که صحبت درویشان بکنید، اعلام نمایند که یکی از برادران طریقت را بفرستیم، تا ده- پانزده روز صحبت بکنید و دو کوزه شیرینی و هفت نیمچه حلواء دوازده کبک که هدیه فرستاده بودید رسید، جزاک الله فی الدارین خیرا اللهم وفق بالخير.

مکتوب مولانا درویش محمد

بعد از سلام و شوق ملاقات بی پایان بایشان قاضی سلمه الله تعالی واضح باد که هر جا هر کسی مصافحه بیعت بر دست یاران فقیر بکند، بواسطه بردست دعا گوئیست. ملا محمد مرغیانی بفرمایش و خواهش شما فرستادیم، توجه گرفته باشید و حاجی نیز از طرف فقیر جهت عیادت بخدمت رفت. اگر چیزی بتحقیق نمودن مسایل طریقت و اذکار و اشغال و مراقبات و مقدمات و احوالات منظور باشد، صحبت خواهید کرد. (342^b) الله تعالی بهر حال توفیق بر عمل فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقَعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ¹ و بر مضمون فَاَسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتُ² عنایت فرماید، آمین یا رب العالمین و صل و سلم علی خیر خلقک.

بعد الحمد و الصلوة و تبلیغ دعوات فقیر درویش محمد اظهار مینماید که از زبان قاضی خواجه مسموع گردید که در باب شخصی از کفار سیه پوش که از وقت آنحضرت صلی الله تعالی علیه و سلم تا الآن باقیست و در صحابی بودن. ابو رضای زین بن نصر هندی صحابی هست یا نه؟ بعد الحمد و الصلوة و تبلیغ دعوات فقیر درویش محمد اظهار مینماید که بزبان قاضی خواجه مسموع گردید که در خاطر تشکیک است، صاحب من کافر سیه پوش از مبحث خارج است. آنچه در شأن او میگویند، خبر دروغ صرف چیزی دیگر نیست و نمیگویند این سخن را مکر بسنهای آن دیار که منشاء آن جهالت است و مدت بیست سال شده که آن کافر واصل جهنم شده، نهایت عمر او اگر باشد از صد سال بیش نبود و جمهور محدثین و علمای مجتهدین و صوفیة محققین (343^a) متفقند برین که ابو رضای زین از روم و بلال از حبش و سلمان از فارس و بیقین کامل هیچ صحابی هندی نیست و جلال الدین سیوطی³ که امام المحدثین متاخرین رساله تصنیف کرده

¹ القرآن الکریم، ۱۰۳:۴

² القرآن الکریم، ۱۱۲:۱۱

³ T: سیونی

در باب رد جماعتیکه حدیث نقل میکنند. در وصف بلدان مثل بخارا و خاورزم¹ و اوش و هرات و قزوین یا خود یکی راوی حدیث قزوینیه ابن ماجه قزوینیست و در مسند خود ثبت کرده. بنابراین، جمیع محدثان برین ماجرا تعین کرده اند یا در خیر شخصی از اشخاص امت اجابتی برای کسی مثل شیخ رضی الدین علی لالای قزنوی اینهمه موضوع و مخترع است، مگر یک خبر مهدی در کتابهای حدیث صحیح موجود است و نزد همه قبول. اما در وقت ظهور مهدی اختلاف باقیست و همچنین در نسب که حسینی است یا حسنی و مولدش از کجا خواهد شد؟ نزد اهل سنت و جماعت بتحقیق حسنی است، مولد جای ظهورش مکه معظمه است، هنوز متولد نشده است و وقت ظهورش بعد از حکومت نصرانیانست در تمام جهان، مگر مکه و مدینه. بخلاف شیخ که میگویند حسینی است و الآن موجود، (343^b) پسر امام حسن عسکریست و در بلده سرهمن راکه بزمین بابل چهار منزل بغداد واقع است. در سردابه بوقت خلافت عباسیان پنهان شده و این نیت مگر خیال روافض بیخرد و آنچه مولانا عبد الرحمن جامی در "نفحات الانس" در باب ابو رضای زین نصر هندی مشط رسول رسانیدن وی شیخ رضی الدین علی لالای غزنوی نوشته. نقل است که از شیخ علاءالدوله السمنانی رقم نموده اند، نه اینکه بر آن حکم فرموده و اثبات میفرمایند. اما بعضی صوفیه که چندان تحقیق ندارند، باور میکنند و حضرت مجدد مقرر این نوع سخنان نیستند. اگر اثبات صحابیت ابو رضای زین در "مکتوبات حضرت مجدد" بنظر درآمده است و آن مکتوب بنام کیست، ارسال فرمایند. کسیکه مشط رسول رسانیدن ابو رضای زین بن نصر هندی بشیخ غزنوی مذکور قبول میکند که بحضرت صلی الله علیه و سلم در خواب یا در واقعه و بعد از آگاه شدن آن خبر بدست ایشان باقی مانده است یا آنکه مشط دست بدست بهندی مذکور رسیده در خواب یا در واقعه؟ (344^a) از آنحضرت مأمور شده باشد که به شیخ غزنوی برسان مردمانرا اشتباه واقع میشود که مگر این اصحاب رسول است صلی الله علیه و سلم و این نوع اشتباه بسیار واقع میشود و علماء محققین هندوستان بموجود بودن ابو رضای زین هندی بهیچ جای از شهرستان و از قری قایل نیستند و میگویند که هیچ قرنی از قرون این چنین کسی باین کشور از عدم بوجود نه آمده. اما خواجه موسی خان ده بیدی بوقت رفتن بهندوستان در حصار...²

¹ کذا

² مکتوب باتمام نرسیده و برای چند سطر جا گذاشته شده است

باسمه سبحانه

در سنه ۱۲۶۳ یکهزار دو صد شصت سه وقتی که سال عمر این بی بضاعت جمعه قلی خمولی بهفتاد سه رسیده، بمهربانی ایزدی به بیماری استسقاء لحمی مبتلا گردیده، اخیر این بیماری بناتوانی در جا ماندگی. عاید شدنی آنجمله بعد از یکسال و هشت ماه بتخفیفی حاصل گردیده، هنوز صحت کمال نیافته بود که بفضل خداوندی (344^b) بمصیبت وفات فرزند دل مبتلا شدم. تفصیل این اجمال اینکه ایزد تعالی باین بنده مقصر خود فرزندان بسیار از بنین و بنات کرم فرموده، اکثر این اولاد بعضی در صغیری و برخی بعد از بلوغ بمهربانی حق تعالی از دنیای غدار بدارالقرار انتقال نمودند. از آنجمله چهار پسر کرامی ملا محمد قاسم و ملا مطیع الله و ملا امام قلی و ملا محمد مقبل بسن تمیز رسیده، همه بفضایل صوری و معنوی آراسته و فرزند سیومی که ملا امام قلی بود، سال عمرش به بست سه سال رسیده، رشد کامل و فصل شامل داشته، خصوصاً در علم خط و فن انشا و سایر کمالات از وثیقه و محاضر مهارت تمام داشت و حسن صورت با پاکیزه گی سیرت با هم داشت. مع آداب و حیاء بوجه کمال حاصلش بود. افسوس که در عنوان شباب و اول جوانی اجل موعود بفرمان واجب الوجود بسر وقتش رسیده، به بیماری صعب گرفتار گردیده، ده- پانزده روز در بستر ناتوانی افتاده، در اخیر با هزار (345^a) حسرت و آرزو ازین دار بيمدار بروضة دارالقرار خرامید. از مصیبت آن نور دیده چه نویسم که زبان چون قلم از تحریر و تقریر عاجز است. ناچار بیطاقتی ناکردن و صبر و شکیبایی ورزیدن بنده را لازم بل واجبست. اعوذ بالله من الشيطان الرجيم انا لله و انا الیه راجعون. فرزند مذکور نعمتی بود از حق تعالی و در دست من، هرگاه صاحب ملك امانت خود را طلبید و امانت دار بیطاقتی نماید، نشانه بی عقلی و بی دیانتی امانت دار باشد، الا عانه من الله تعالی، توبه کردم از جزع و بیطاقتی که نموده باشم، والله اعلم بالصواب و در تاریخ نور چشمی ام این قطعه منظوم گشت بعونه و کرمه.

تاریخ:

تا رفت چون نظاره نگاه چشم امام قل

زین دار پر ملال، گرفت از بهشت جای

از لطف حق لطیفه رحمت شنو که شد

تاریخ سال رحلت او رحمت خدای.

ÖZGEÇMİŞ

1987 yılında Afganistan'ın Faryab vilayetinin Meymene şehrine bağlı Peştun Kot ilçesinin Salmelik köyünde doğdu. Babası genç yaşta şehit oldu, annesi ev hanımıdır. Beş erkek kardeşi ve iki kız kardeşi vardır. Meymene şehrinin Baluçhane mahallesinde ilkokulunu (1998-2004), Meymene Horasan Yüksek Lisesi'ni (2006-2011), Afganistan Şibirgan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü'nü (2012-2015) bitirdi. Üniversite mezunu olduktan sonra Yüksek Lisans eğitimine devam etmek için 2016 yılında Türkiye'ye geldi. 2017 yılı Mayıs ayından itibaren Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih anabilim dalında yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.